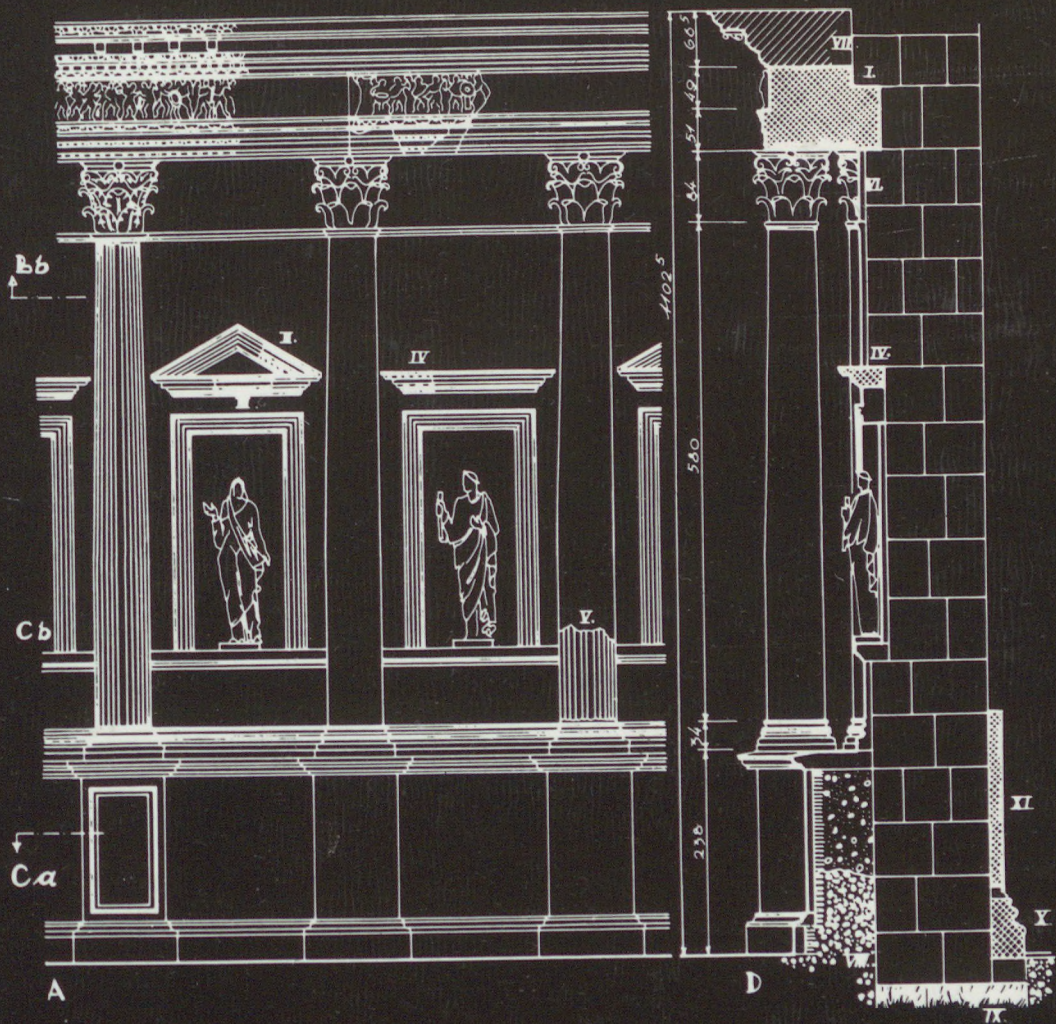
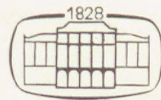

BARDON ALFRÉD

A CAESAR- FORUM RÓMÁBAN

Bardon Alfred

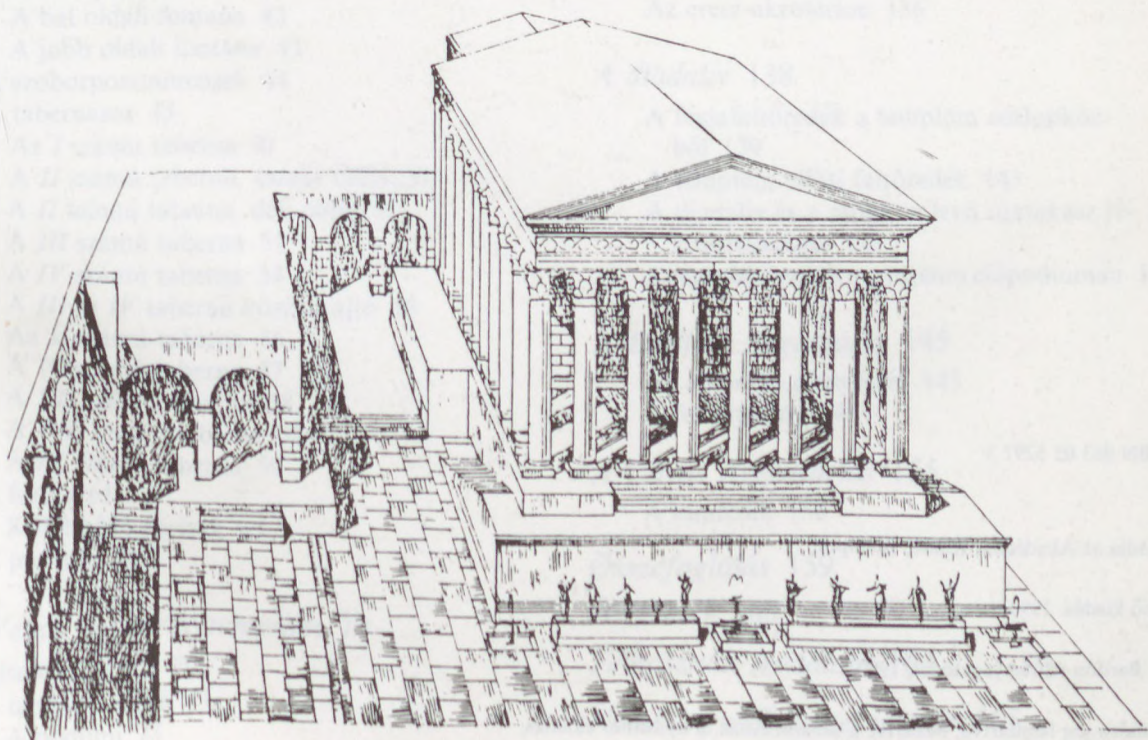

*A Caesar-forum
Rövidtan*

Bardon Alfréd

A Caesar-forum Rómában

Akadémiai Kiadó • Budapest 1990

504958

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5297 3

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Bardon Alfréd jogutódai, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes
fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 10259 / 19. 50. sz.

Tartalomjegyzék

Előszó 7

A római forumok általános jellege 9

- A forum helye a városlapraiban 9
- A forum kialakítása 12
- A Forum Romanum 16
- A császárforumok Rómában 17
 - Kapcsolat a császárforumok között 19
- A forum és a császári hatalom 24
- A templom helye a forumon 25
- A Caesar előtti téralakítások 26
- Az ókori téralakítások összefoglalása 26

A Caesar-forum Rómában 29

- A forum építése, pusztulása és feltárása 29
- A forum általános leírása 38
- Az area 39
- A mellvédfalas fontának az areán 41
 - A középső fontana 41
 - A bal oldali fontana 42
 - A jobb oldali fontana 43
- A szoborposztamensek 44
- A tabernasor 45
 - Az I számú taberna 50
 - A II számú taberna, északi oldal 50
 - A II számú taberna, déli oldal 51
 - A III számú taberna 51
 - A IV számú taberna 54
 - A III és IV taberna közötti ajtó 56
 - Az V számú taberna 56
 - A VI számú taberna 57
 - A VII számú taberna 58
 - A VIII számú taberna 58
 - A IX számú taberna 59
- A forica 61
 - Különböző foricák 65
- A porticus 66

A Venus Genetrix-templom 70

- Általános leírás 70
- A templomkülső 73
 - A podium 73
- Templomlépcső-rendszerek a római korban 81

- Az oszlopok 83
- A koronázó főpárkány 87
- A timpanon 102
- A pteroma 104
- A pronaosz 105
- A cella külső kiképzése 107
- A domborművek 110
- A templombelső 116
- A cella belső kiképzése és rekonstrukciója 116

A Venus Genetrix-templom Caesar-kori állapotjának építészettörténeti jelentősége 129

A Caesar-forum különböző rekonstrukciói 131

- Különböző márványtöredékek a forumon 133
- A különböző kazetták 134
- Az eresz-akrotérion 136

A diadalív 138

- A téglafaltöredék a templom oszlopközből 139
- A templom előtti faltöredék 143
- A diadalív és a mögötte levő útszakasz rekonstrukciója 143
- A téglafaltöredék a templom előpodiumán 143

A Basilica Argentaria 145

- Az alaprajzi elrendezés 145
- A felépítmény 148

A Clivus Argentarius 155

- A nimfeum 156

Összefoglalás 159

Jegyzetek 160

Felhasznált irodalom 163

Német nyelvű összefoglalás 165

Angol nyelvű összefoglalás 168

A római Caesar-forumot 1932-ben ásták ki. 1934-ben kaptam engedélyt a helyszíni munkára, felmérésre, rajzolásra, fényképezésre az Ufficio Antichità e Belle Arti akkori igazgatójától, dr. Antonio Muñoz professzortól. Ugyanebben az évben két hónapot dolgoztam feleségem segítségével a forumon, több, mint ötszáz felmérési rajzot készítve. 1964-ben ismét alkalmam volt tanulmányozni a forumot. Ekkor az Ufficio Antichità e Belle Arti igazgatója, Antonio M. Colini megismételte a közlési engedélyt, és örömet fejezte ki afelett, hogy végre elkészül a forum teljes feldolgozása. 1974-ben újból megtekintettem a forumot, ahol semmi sem változott az elmúlt negyven év alatt, csak némi károsodás történt, például eltűnt a cella padlólemezeinek lenyomata, melyet azonban én még 1934-ben felmértem és rögzítettem.

Úgy vélem, munkám hézagpótló, mert első ízben dolgozza fel ennek a fontos forumnak a teljes anyagát. Nem foglalkozom azonban a forumon talált és a tabernákban elhelyezett nagyon sok kisebb és főleg szobrászi töredékekkel, melyek nem befolyásolják a forum általános építészeti megjelenését. A forum teljes anyagának feldolgozása az elmúlt évtizedek alatti más irányú elfoglaltságom miatt csak az utóbbi években készült el. A rajzokat és a fényképeket magam készítettem kevés idegen anyag átvételével, amit az illető ábránál közlök.

Köszönetemet fejezem ki az *Ufficio Antichità e Belle Arti*-nak a segítségért, dr. Hajnóczi Gyula egyetemi tanárnak a lektorálásért és az Akadémiai Kiadónak a gondos munkáért.

dr. Bardon Alfréd

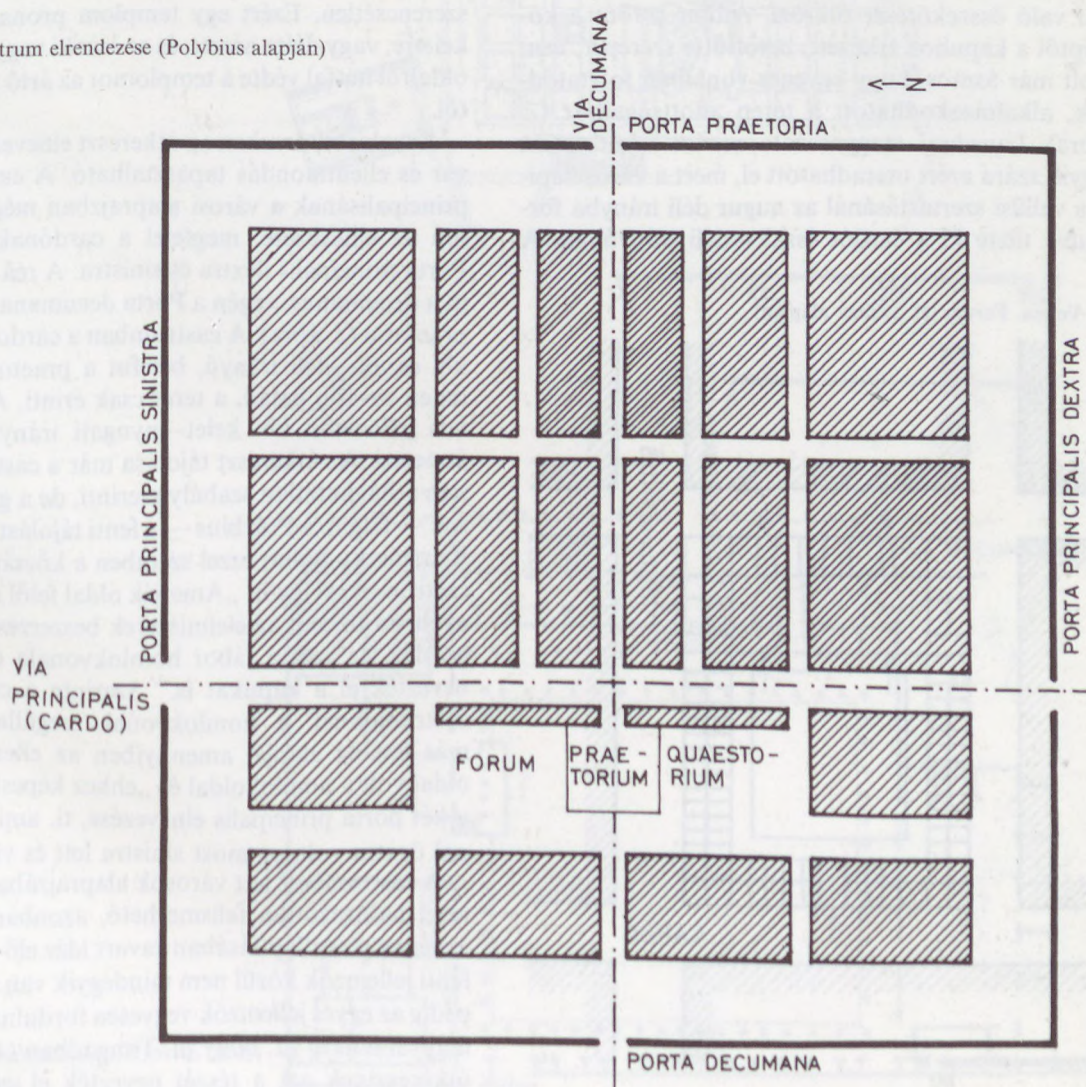
A római forumok általános jellege

A forum helye a városalaprakzban¹

Az ókorban az itáliai szabályos városalaprakzok általában etruszk rendszerűek.² A katonai hódítások eredményeként megindult kolonizálás a városépítésnél a katonai tábor, a castrum (castra hiberna) rendszeréből indult ki, melynek főbb jellemzői: a városfal, a védősánc, mely szabályos négyszöget zár közre (1. ábra) minden oldalon egy-egy kapuval. A

szemben fekvő kapukat egy-egy út köti össze, egymást derékszögben metszve, nevük cardo és decumanus. A városalapítás szigorú vallási előírások szerint folyt: az augur tűzte ki a templumot, a város határát és a két fő útvonalat a kapukkal.³ E rendszer nem a terep adottságaiból, a lakosság igényeiből fejlődött ki, hanem egy merev, teoretikus rendszert kényszerített a jövő városra. A városfal melletti beépíthetetlen pomerium akadályozta a város további terjeszkedését. A forum az utak kereszteződésénél helyezkedett el. Görög hatásnak tekint-

1. Római castrum elrendezése (Polybius alapján)

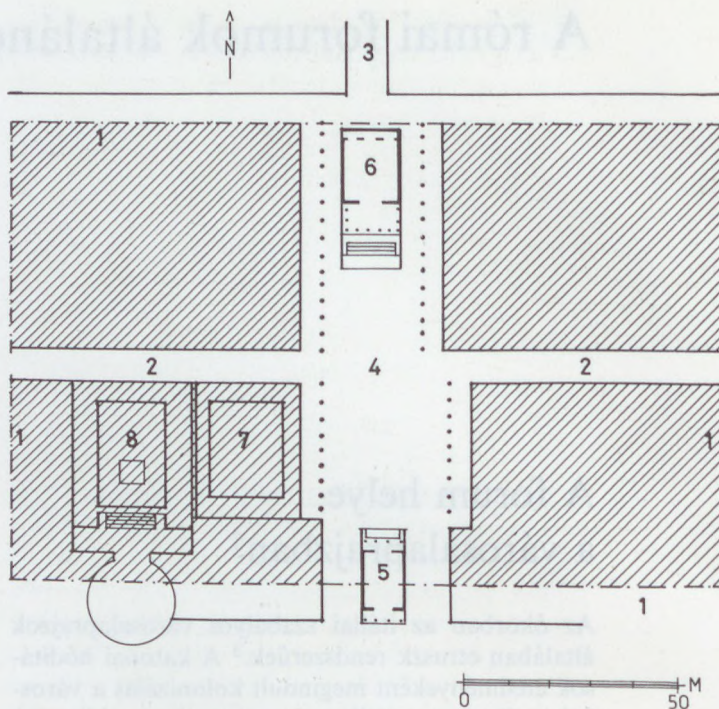
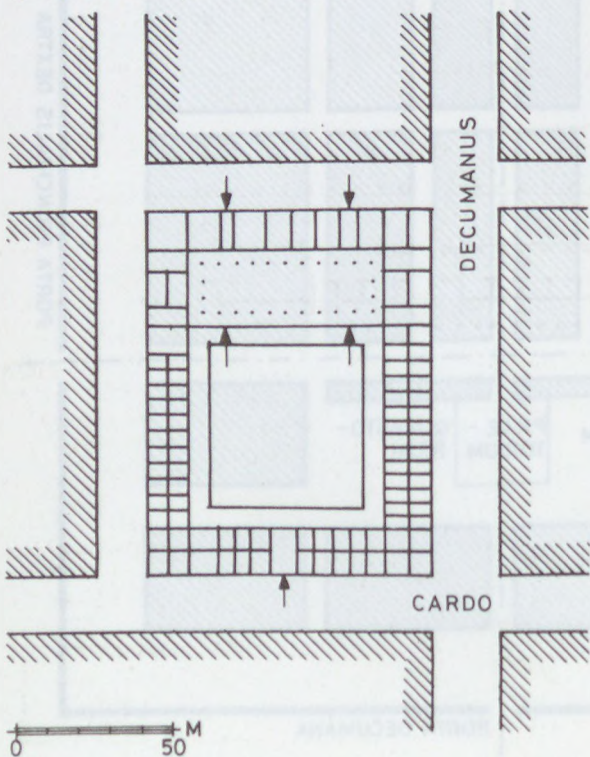

hető, ha mind a két főút a forum oldalánál halad el, pl. Vetera (3. ábra).⁴ A két főút a leggyakrabban a forum valamelyik főkapujába torkollik, mint pl. Ostiában (2. ábra): Timgadban a decumanus a forum északi oldala mentén, a cardo pedig a forumba fut (4. ábra).

A castrumból fejlődött város jellemző példája Ostia.⁵ Míg a köztársasági korban alapított, castrumból fejlődött legtöbb városnál az eredeti castrum nyomai teljesen elpusztultak, addig Ostiában G. Calza, az ásások igazgatója feltárta az i. e. IV. században létesült castrum maradványait, abban a kb. egy méter magas rétegben, mellyel a császári kor újjáépítéskor betakarták a régi maradványokat.⁶ Ennek a feltárásnak jelentősége az, hogy világosan bizonyítja: az ősi castrum tüzte ki a császárkori város útkeresztjét. A forum ezek metszéspontjában fekszik, észak—déli irányban nyújtott négyszög alaprajzzal, déli végében a Roma és Augustus-, északi végében a Capitolium-templom áll. A két hosszoldalon porticus fut. A Roma és Augustus-templom ráépült a castrum déli kapujára. A két templom a cardo útvonlát lezárta, és a teret ezeken az oldalakon is lehatárolta. Ezt a lezártágot a porticus még inkább hangsúlyozza.

Az ilyen városalaprajz útkeresztje a castrumnál oly fontos rendszert, a kapuknak a legrövidebb úttal való összekötését tükrözi. Amint a főút a közeptől a kapuhoz érkezett, betöltötte szerepét, nem volt már fontos, hogy egyenes vonalban folytatódjék, alkalmazkodhatott a terep adottságaihoz (7. ábra). Lavedan⁷ magyarázata szerint az útkereszt egyik szára azért maradhatott el, mert a városalapítás vallási szertartásánál az augur déli irányba fordulva tüzte ki a cardót észak—déli irányúnak. A

3. Vetera. Forum (H. Lehner alapján)

2. Ostia. Forum (M.A.A.R. VIII. 1930. alapján)

déli irány volt a jó oldal, az északi a rossz szellemek tanyája. A keleti oldal volt a szerencsés, a nyugati a szerencsétlen. Ezért egy templom pronaosza vagy keletre, vagy délre nézett, és az északi vagy a nyugati oldalról hátfal védte a templomot az ártó szellemektől.

A szakirodalomban az útkereszt elnevezésénél zavar és ellentmondás tapasztalható. A castrum Via principalisának a városi alaprajzban még egyértelmű az elnevezése, megfelel a cardónak, végén a Porta principalis dextra és sinistra. A reá merőleges út a decumanus, végén a Porta decumana és a Porta praetoria (1. ábra). A castrumban a cardo jellemzői: kb. észak—déli irányú, belefut a praetoriumba és innen tovább halad, a teret csak érinti. A decumanus jellemzői: kb. kelet—nyugati irányú, a teret átmetszi. Az útkereszt tájolása már a castrumoknál sem áthághatatlan szabály szerinti, de a grammatikusok — Higin és Polybius — a fenti tájolást írják elő.⁸ Kuzsinszky Bálint ezzel szemben a köztársaságkori castrumokról így ír: „Amelyik oldal felől a legkönnyebben történt az élelmiszerek beszerzése és a víz-hordás, az volt a tábor homlokvonalja és eszerint nevezték el a kapukat is.” Szerinte a császárkori castrumoknál a homlokvonal megállapításának más lett az alapja, amennyiben az ellenség felőli oldal volt a homlokoldal és „ehhez képest változott a két porta principalis elnevezése, ti. ami Polybiusnál dextra volt, az most sinistra lett és viszont”.

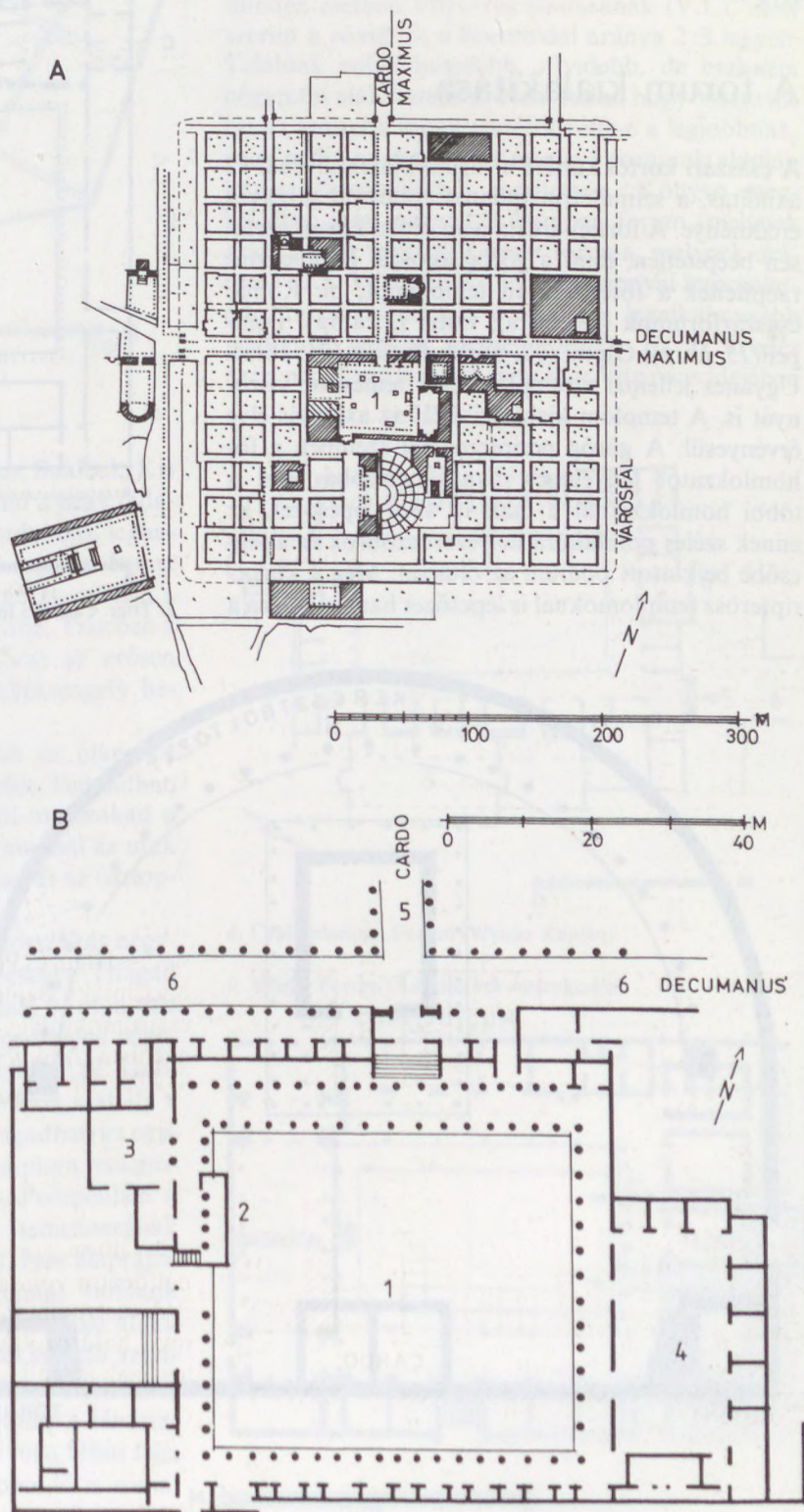
A castrumból⁹ lett városok alaprajzában az útkereszt határozottan felismerhető, azonban a két út nevének megállapításában zavart idéz elő az, hogy a fenti jellemzők közül nem mindegyik van meg, vagy pedig az egyes jellemzők vegyesen fordulnak elő. Így magyarázható az, hogy pl. Timgadban (4. ábra) az útkeresztnek azt a részét nevezték el cardónak,¹⁰

mely észak—déli irányban halad, annak ellenére, hogy az így elnevezett út befut a forumba, sőt emögött nem is folytatódik, tehát ebből a szempontból jellegzetesen decumanus. Helyesebb lett volna ezt az utat cardo helyett decumanusnak nevezni, mert a tájolásnál — amit úgysem tartottak be mindig — jellemzőbb az útnak a forumhoz való viszonya, mely szerint cardo az az út, mely a forum mellett megszakítás nélkül halad el, és decumanus az, mely befut a forumba.

Timgad útkeresztjével kapcsolatban tévedés Lavedan *Histoire de l'Urbanisme* című munkájában az,

hogy bár közli az 56. ábrában Timgad alaprajzát, mely szerint az észak—déli irányú út fut be a forumba, mégis a szövegben ezt írja: „...az út, mely a várost kelet—nyugati irányban szeli át, befut a forumba”, holott előzőleg a 202. oldalon már megállapította, hogy a déli irányú cardót szakítja meg a forum. Ugyancsak tévedés, hogy a IX. táblában közölt fénykép — melyen a forum bejárata és Traianus diadalíve látszik — aláírásában a cardo megnevezés szerepel. Gerkan¹¹ a forumba futó utat mondja decumanusnak és az átmenőt cardónak.

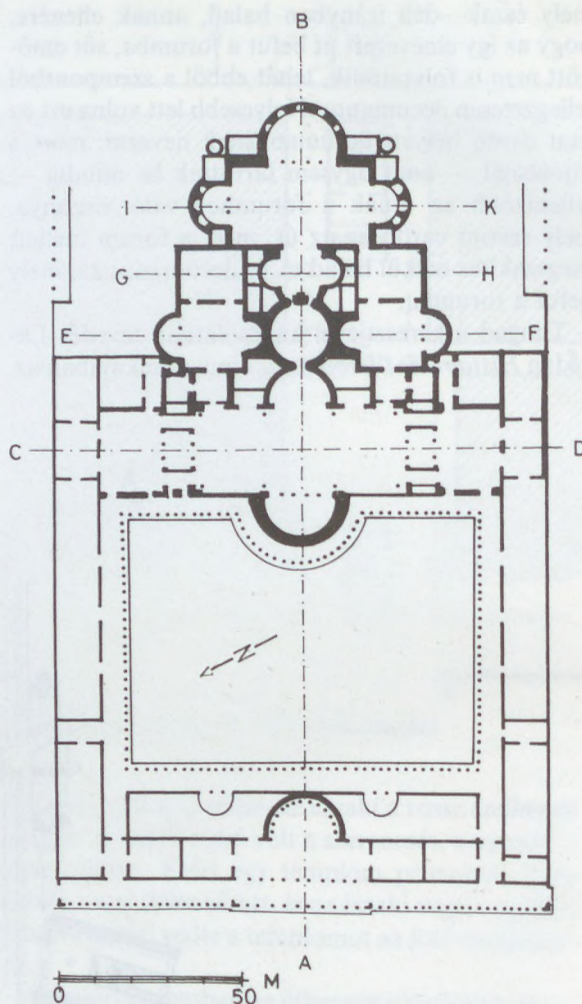
Timgad arra példa, hogy nemcsak egy cardo le-

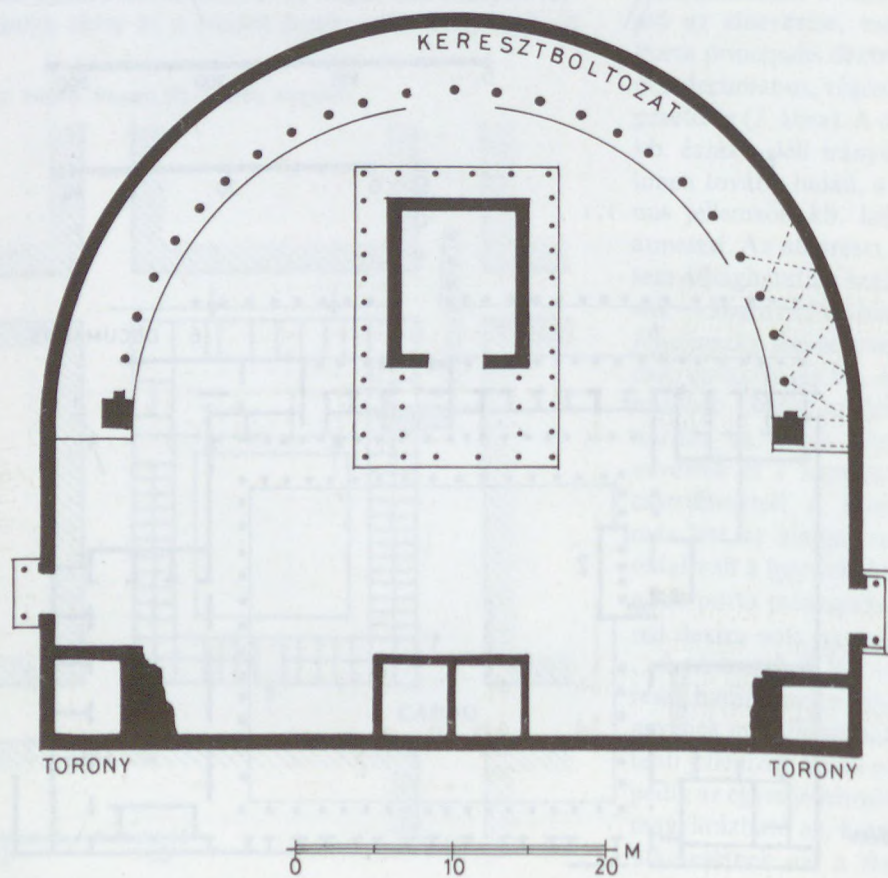
hetséges a városalaprjzban, hanem kettő. A cardo maximus északról fut be a forumba, ahol véget ér. Tőle három insulával nyugatra, vele párhuzamosan egy második cardo fut, mindkét végén egy-egy városkapuval. (4/A ábra). Míg azonban a főcardo szélesebb és porticusszal szegélyezett, addig a második cardón csak néhol van porticus, viszont ugyanolyan kemény mészkővel burkolt, mint a fő útkereszt, míg a többi út homokkővel. Boeswilwald¹² és mások is azt mondják, hogy a mellécardo a cardo maximus folytatása a forum által megszakított észak—déli irányú közlekedés biztosítására.¹³

A forum kialakítása

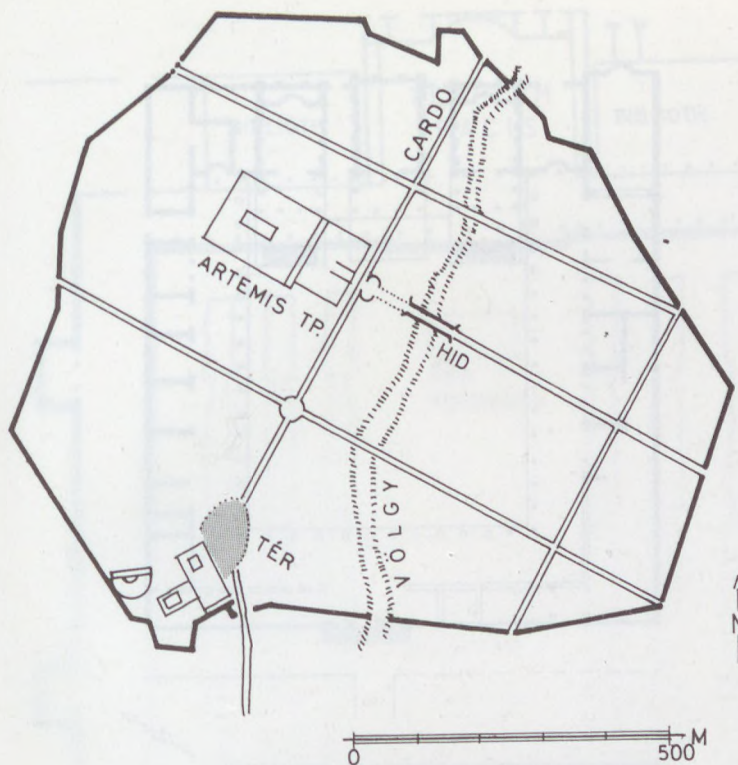
A császári kortól kezdve a forum kialakításánál az axialitás, a szimmetria tudatos építészeti törekvés eredménye. A forum areája nem olyan következetesen beépítetlen, mint a görög agoráé. Rendszerint ráépítenek a fő tengelyben templomot, pl. Róma: császárforumok (18. ábra); Ostia (2. ábra); Pompeii (15. ábra); Gigthi (11. ábra); Brescia (26. ábra). Ugyanez jellemzi a templom és a temenos viszonyát is. A templom kialakításánál az axialitás elve érvényesül. A görög peripteroszal szemben a főhomlokzatot lényegesen hangsúlyosabbá teszi a többi homlokzatnál a csak itt lévő lépcsőzet, az ennek széles pofafalaira helyezett szobrok és a lépcsőbe beiktatott podium az oltárral. Még a körperipterosz templomoknál is lépcsőzet hangsúlyozza a

5. Trier. Császári fürdő (D. Krencker alapján)

6. Dugga. Dea Coelestis-templom (Holtzinger alapján)

7. Gerasa. Városalaprész (Krencker alapján)

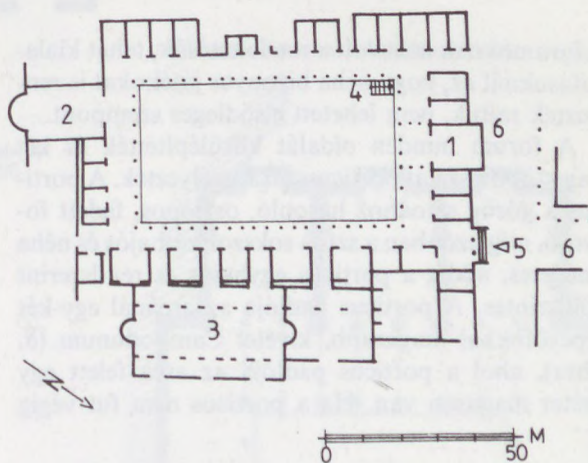
főtengelyt, pl. Pergamon: Aesculapius, Baalbek: Kis templom. A görögös peripterosz mind a négy oldalon körülfutó lépcsőzettel, ritkán fordul elő, legnagyobb szabású példája Róma: Venus és Roma temploma. Az axialitás középületeknél is, például a fürdőknél, a kompozíció alapját alkotja. Trierben a császári fürdő alaprajzában (5. ábra) az erősen hangsúlyozott főtengelyre négy melléktengely helyezkedik.

A városalaprészben a tengelyeket az útkereszt adja, porticusaiik jelentőségüket emelik. Timgadban az útkeresztet metsző mellékutaknál megszakad a porticus oszlopsora, de Pompeii forumánál az utak torkolatánál megszakítás nélkül halad át az oszlopsor.¹⁴

A forum areája csaknem mindig hosszúkás négyszög, megengedve kisebb méreteltéréseket. Timgad forumánál például az area egyik oldala 51 m, a vele szemben lévő oldal csak 49 m. A szabályos négyszögtől eltérő area kivételesnek mondható, pl. Thibilis, ahol az area trapéz alaprajzú.¹⁵ Ez a szabály a temenoszoknál is érvényesül, pl. Timgadban az egykori castrumon kívül eső Genius-templom temenosza szabálytalan trapéz (4/a ábra), Pompeii-ben a forum melletti Saturnus-templom temenoszának csak a bejárati fala ferde (15. ábra). Íves alaprajzú forumot Gerasában¹⁶ (Transzjordánia) találunk (7. ábra), ahol a cardo déli végénél parabola alakú a forum, porticusszal övezve: nem tekinthető azonban valódi forumnak, nincsenek középületei és dél felől nem zárt. Antinoóban (Egyiptom) a Hadrianus-diadalívtól négysoros kolonnád fut a Nílus felé, íves teret alkotva, közepén oszloppal,¹⁷ a római Szent Péter tér előképének tekinthető. Rómában

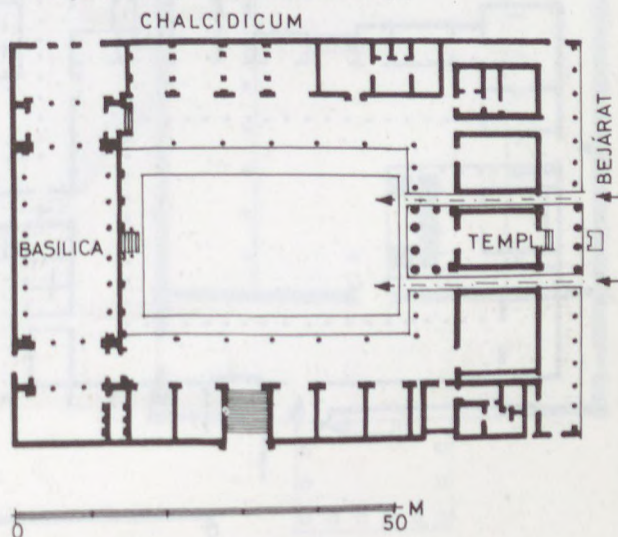
Augustus és Traianus forumánál a két hosszoldalt egy-egy hatalmas exedra töri meg, úgy, hogy a porticus oszlopsora előttük megszakítás nélkül végighalad, a Traianus-forum bejárati oldala enyhén íves. Duggában a Dea Coelestis-templom temenosza félkörű (6. ábra), a peripterosz templom főhomlokzata a félkörív átmérőjén áll, a porticus keresztboltozatokkal fedett. Ennek a kivételes elrendezésnek Petroni professzor abban véli magyarázatát, hogy a félkörű temenosz a fogyó holdat, az istennő szimbólumát jelenti.¹⁸

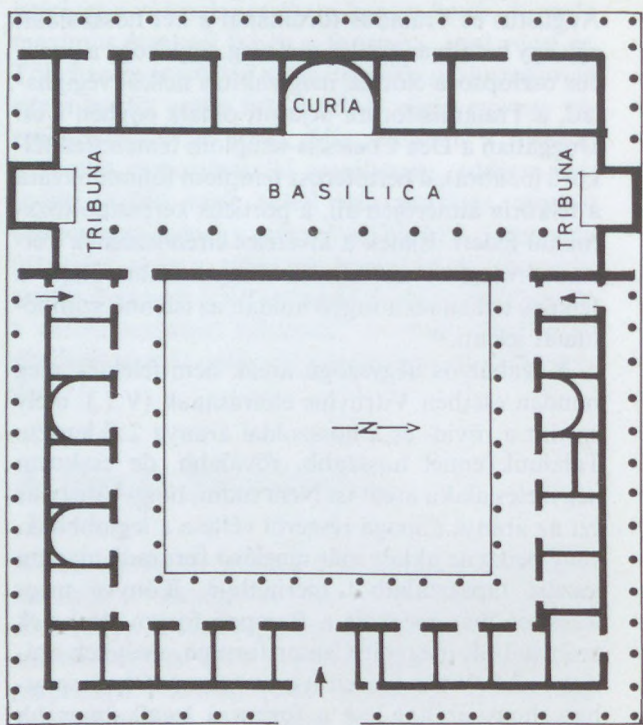
A szabályos négyszögű areák nem felelnek meg minden esetben Vitruvius előírásának (V.1.), mely szerint a rövid- és a hosszoldal aránya 2:3 legyen. Találunk ennél hosszabb, rövidebb, de csaknem négyzetes alakú areát is. Nem tudni, hogy Vitruvius ezt az arányt a maga részéről vélte-e a legjobbnak, vagy pedig az akkor már meglévő forumok alapján leszűrt tapasztalatból merítette-e. Könyve megírásakor már megvolt a Pompeii forum, melynek aránya 1:4, megvolt Caesar foruma, melynek aránya 1:2,5. Vitruvius azt írja az aránnyal kapcsolatban, hogy ezáltal lesz a forum a legalkalmasabb gladiatori játékok megrendezésére. Ez az érvelés azért nem fogadható el, mert már Vitruvius idejében

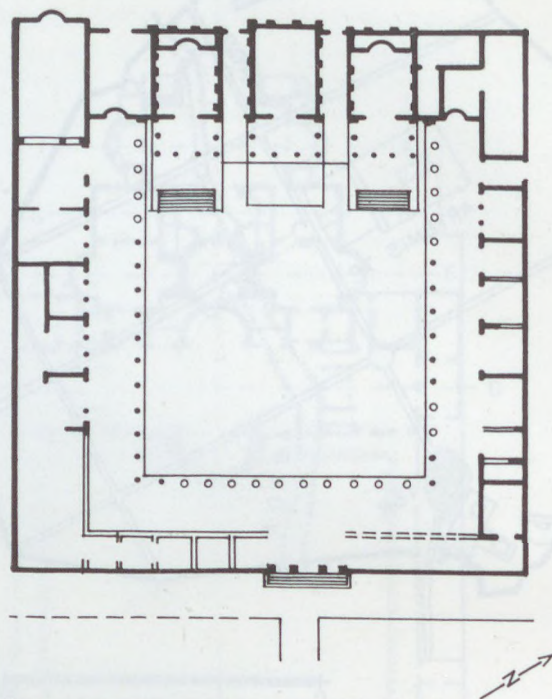
8. Cambodunum. Forum (Wymer alapján)

9. Veleja. Forum (Antolini rekonstrukciója)

10. Calvea. Forum (Wymer alapján)

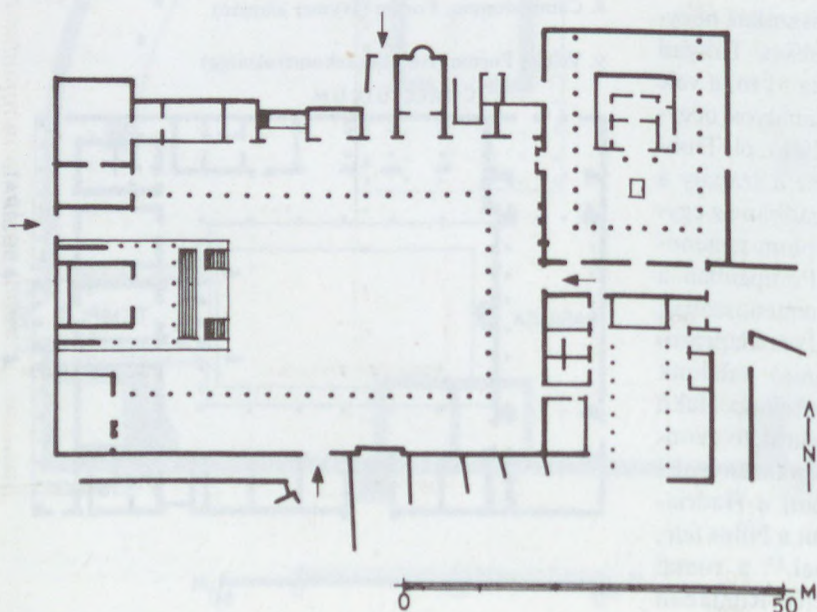

12. Sufetula. Forum (Wymer alapján)

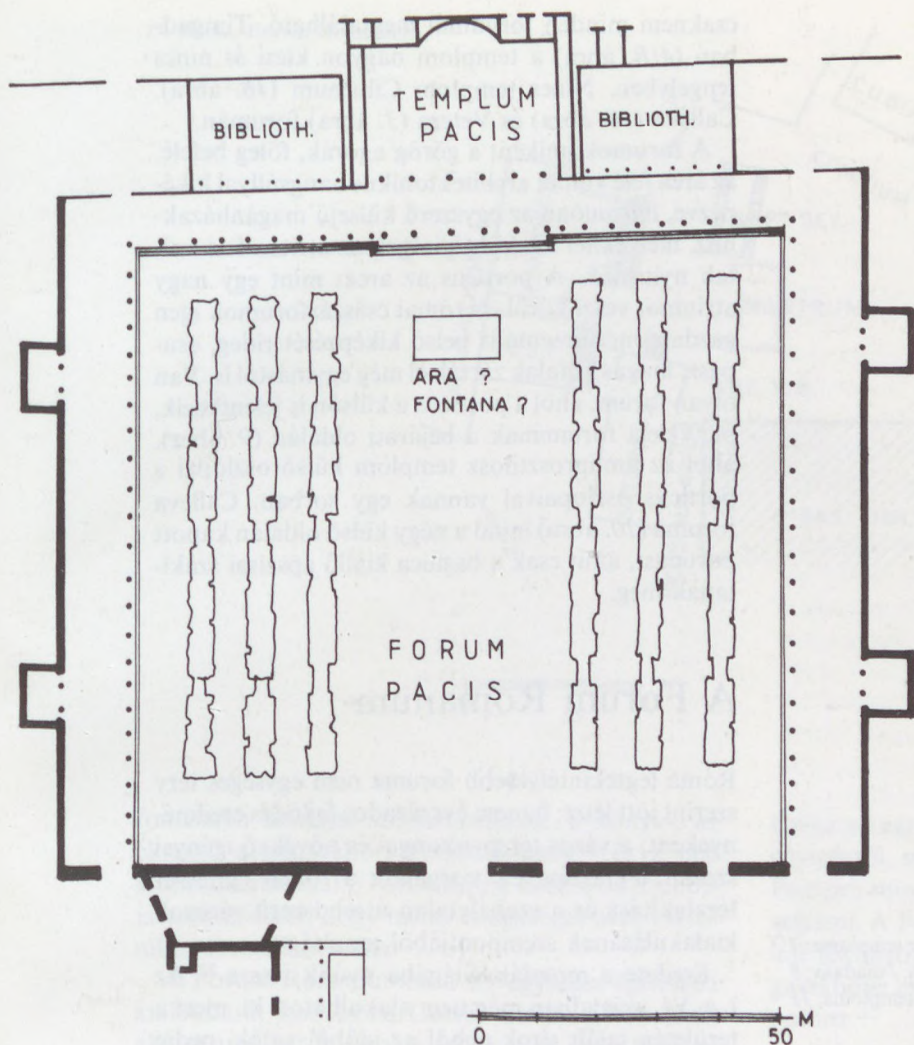
a forumoknak más volt a rendeltetésük, tehát kialakításuknál az, hogy néha bizonyos játékokat is rendeztek rajtuk, nem lehetett elsődleges szempont.

A forum minden oldalát körülépítették és két vagy több oldalát porticusszal szegélyezték. A porticus a görög sztoához hasonló, oszlopos, fedett folyosó, míg azonban a sztoa sokszor kéthajós és néha emeletes, addig a porticus egyhajós és rendszerint földszintes. A porticus padlója az areánál egy-két lépcsőfokkal magasabb, kivétel Cambodunum (8. ábra), ahol a porticus padlója az area felett egy méter magasban van. Ha a porticus nem fut végig

mind a négy oldalon, akkor a szabadon maradó oldalt valamely középület, pl. basilica zárja le, pl. Veleja (9. ábra); Calvea (10. ábra); Róma, Traianus foruma (18. ábra). Sufetula forumának egyik oldalát három templom zárja le (12. ábra), ezek főhomlokzatán lévő oszlopok mintegy porticust alkotnak. Rómában Caesar, Augustus és Traianus forumánál a két hosszoldalon porticus fut, de ide sorolható Nerva foruma is, melynél a nagyon keskeny area hosszoldala mentén nem fért el a porticus, csak ennek csökevénye, egy sor oszlop, mely így nem gyakorlati, hanem csak díszítő szerepet töltött be.

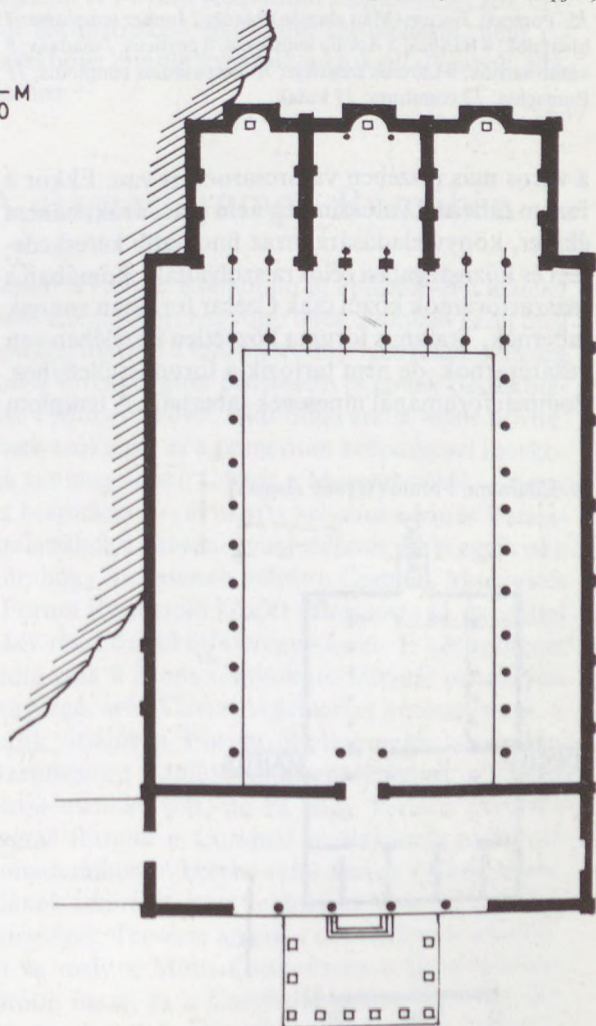

11. Gigthi. Forum (Wymer alapján)

13. Róma: Vespasianus foruma (Forum Pacis, Colini alapján)

14. Dugga. Saturnus temploma (Gaucler alapján)

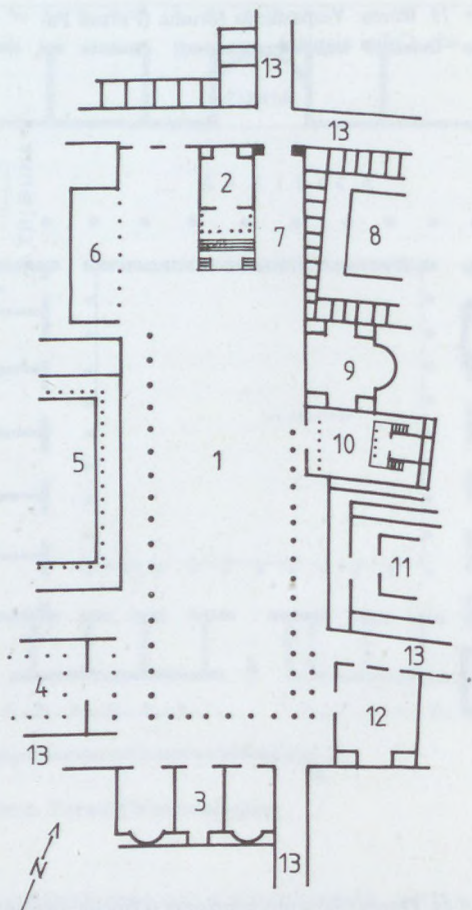

Vespasianus forumát három oldalon porticus, a negyedikén fal határolja (13. ábra).

A görög agorát általában csak sztoák határolták (Priéné, Milétoz, Magnésia, Ephesos), a római forumot több, különféle rendeltetésű és nagyságú középület vette körül, melyeket egységes keretbe foglalt az utólag épített porticus. Ezt a folyamatot Pompeii forumán figyelhetjük meg (15. ábra). Az areát az épületek kezdetben szabálytalan, tört vonalban zárták közre. Az i. e. II. század vége felé építik fel a porticust, mely az areát szabályos négyszögbe foglalja,¹⁹ áthaladva a bekötő utak torkolata előtt is. Létrejött ezáltal az első római kori jellegzetes forum: négyszögű area, körülfutó porticusszal.

Vitruvius szerint a porticus egyemeletes azért, hogy a gladiátori játékok nézőit itt lehessen elhelyezni.²⁰ Az emeletes porticus azonban csak kivételesen fordul elő, pl. Pompeii forumán, és Konstantinápolyban a késő császári korban épült porticusoknál.²¹

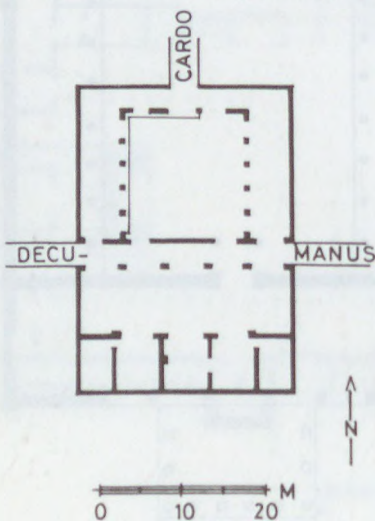
Vitruvius szerint a forumot környező épületek a basilica, a kincstár, a börtön és a curia. Ezek egy részét megtaláljuk a forumoknál, de gyakran előfordul a taberna és a templom is. A tabernák legtöbbször kereskedelmi célt szolgáló helyiségek, egyforma nagyságúak, fedettek, egymás mellett zárt sorban épültek. Tabernák vannak azokon a forumokon is, ahol

15. Pompeii. Forum (Mau alapján) 1 area; 2 Jupiter temploma; 3 hivatalok; 4 Basilica; 5 Apollo temploma; 6 porticus; 7 diadalív; 8 vásárcsarnok; 9 Laresek szentélye; 10 Vespasianus temploma; 11 Eumachia; 12 comitium; 13 kutak

a város más részében vásárcsarnok is van. Ekkor a forum tabernái valószínűleg nem piaci áruk, hanem ékszer, könyv eladására, azaz finomabb kereskedelem és közigazgatási célokra szolgáltak. Rómában a császárforumok közül csak Caesar forumán vannak tabernák, Traianus foruma közvetlen közelében van vásárcsarnok, de nem tartozik a forum épületeihez. Pompeii forumánál nincsenek tabernák. A templom

16. Cilurnum. Forum (Wymer alapján)

csaknem minden forumnál megtalálható. Timgradban (4/B. ábra) a templom nagyon kicsi és nincs tengelyben. Nincs templom Cilurnum (16. ábra), Calvea (10. ábra) és Vetera (3. ábra) forumán.

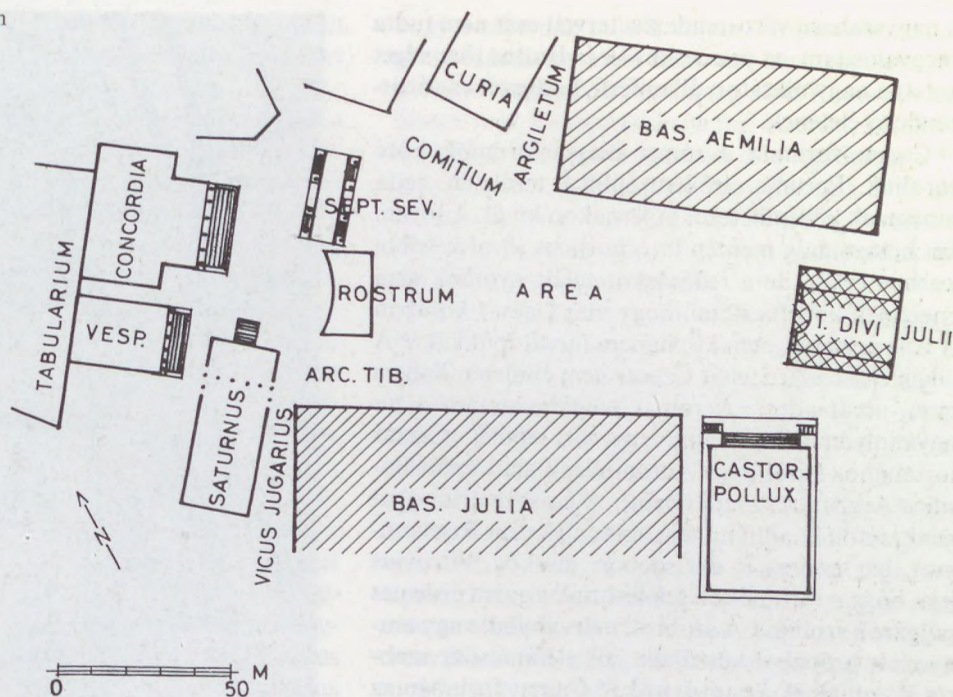
A forumok, miként a görög agorák, főleg befelé, az area felé voltak architektonikus hangsúllyal kiképezve, hasonlóan az egyszerű külsejű magánházakhoz, melyeknél a lakóhelyiségek az atrium felé voltak nyitottak. A porticus az areát mint egy nagy atriumot veszi körül. A római császárforumok igen gazdag, monumentális belső kiképzését rideg, csupasz, magas kőfalak zárták el még egymástól is. Van olyan forum, ahol a porticus a külsőn is jelentkezik, pl. Veleja forumának a bejárati oldalán (9. ábra), ahol az amfiprosztiszos templom külső oszlopai a porticus oszlopaival vannak egy sorban. Calvea foruma (10. ábra) mind a négy külső oldalán kapott porticust, amit csak a basilica kiálló apszisai szakítanak meg.

A Forum Romanum

Róma legtekintélyesebb foruma nem egységes terv szerint jött létre, hanem évszázados fejlődés eredményeként, a város terepviszonyai és növekvő igényei szerint. Fejlődésének vizsgálata a római építészet téralakítása és a szabálytalan útrendszerű városok kialakulásának szempontjából tanulságos.

Eredete a mondák világába nyúlik vissza.²² Az i. e. VI. században még nem alakulhatott ki, mert a területén talált sírok ebből az időből valók, pedig már ebben a korban is tilos volt a város lakott területén belül temetkezni. Az i. e. V. században keletkeztek az első épületek, melyek kitűzték a forum helyét. Két fő szerepe volt ekkor: a kereskedelem (piac) a mai area helyén és a politikai élet a comitium területén. A város fő útvonalai ide futottak be. Az egész birodalmat behálózó konzuli utak szállították — mint lüktető erek a vért — az élet minden megnyilvánulását ide, a birodalom szívébe. A „milliarium aureum”, bronzal borított márványoszlop volt ezeknek az utaknak a kezdőpontja, ettől mérték a távolságokat. A comitium körüli profán épületek megközelítően négyszögű területet zártak közre. Az area szabálytalan, hosszúkas területe körül templomok és árusító helyek sorakoztak. Az i. e. IV. században kitiltották a henteseket az areáról, helyükbe ékszerészek, bankárok költöztek. Az i. e. 272—149. év között tartottak első ízben népgyűlést az areán,²³ mert a comitium már szűknek bizonyult erre a célra. Az area tehát ettől kezdve a politikai életnek is színhelye. Az i. e. IV. századtól a népszórakoztatására játékokat rendeztek az areán. Némely nagyobb ünnepség alkalmából, pl. i. e. 207-ben, ponyvával fedik be.²⁴ Cato lávakövel, Sulla travertinnal burkoltatja be az areát.²⁵

A Forum Romanum szerepe a köztársaság végére teljesen kifejlődik: színhelye a politikai, közigazgatási, vallási, igazságszolgáltatási tevékenységnek, a

fontosabb temetési szertartásoknak, a könyv-, az ékszer-, a pénzváltó-kereskedelemnek²⁶ és a nép szórakoztatásának,²⁷ azaz Róma életének központja volt, anélkül, hogy méltó és egységes architektonikus kerete lett volna.

A Forum Romanumon a tér egységes építészeti kialakítását első ízben Caesar korában láthatjuk, aki az area két hosszoldalán egy-egy nagy épületet emelt, a régi Basilica Fulvia helyén a Basilica Aemiliát, vele szemben a Basilica Juliát (17. ábra). Mindkettőnek íves-pilléres, a Tabulariuméval megegyező architektúrát ad, és így, írja Jordan,²⁸ „egységes és monumentális keretet kapott a forum”. Bármennyire is tetszetős ez az elmélet, amit tőle sokan mások is átvettek, pl. Borrmann,²⁹ nem tudom elfogadni, mert a Tabularium mint térfárasztó elem nem játszott szerepet a két basilica építésénél, mert messze és magasabban van a két épülettől, a Basilica Aemilia északi végétől a távolság 130 m, a szintkülönbség kb. 20 m.³⁰ A basilicák architektúrája nem a forum és a Tabularium építészeti összhangja érdekében készült, hanem mert ez az architektonikus rendszer elterjedt, pl. Pompeius színháza, a Saepta Julia. Caesar nem a Tabulariumig terjedő forumot létesített, csak az area két oldalát zárta le. Azzal, hogy megépítette a rostrumot, csak alaprajzilag tette zártabbá az areát, mert a rostrum magassága miatt ezt a zártságot térben nem érzékeltette. A Caesar által három oldalról lezárt areának negyedik, keleti oldalát Augustus építi be a Templum Divi Juliiel. Az area zártságát teljesebbé teszi az oda befutó utak torkolatának elépítése: a Templum Divi Julii két oldalán, a Vicus Jugarius végénél Tiberius diadaliívével, a Vicus Argentariusnál Septimius Severus diadaliívével.³¹ Mindezek az építkezések azonban nem tudták kellően biztosítani a Forum Romanum

építészeti egységét, a környező épületek elszakadtak egymástól, más-más irányba fordultak. Ezen csak Pompeii mintájára körbefutó porticus tudott volna segíteni. A Forum Romanum megjelenését sok távlati rekonstrukció iparkodik szemléltetni, nem ragaszkodva mindig a maradványok által igazolt állapothoz.³²

A császárforumok Rómában

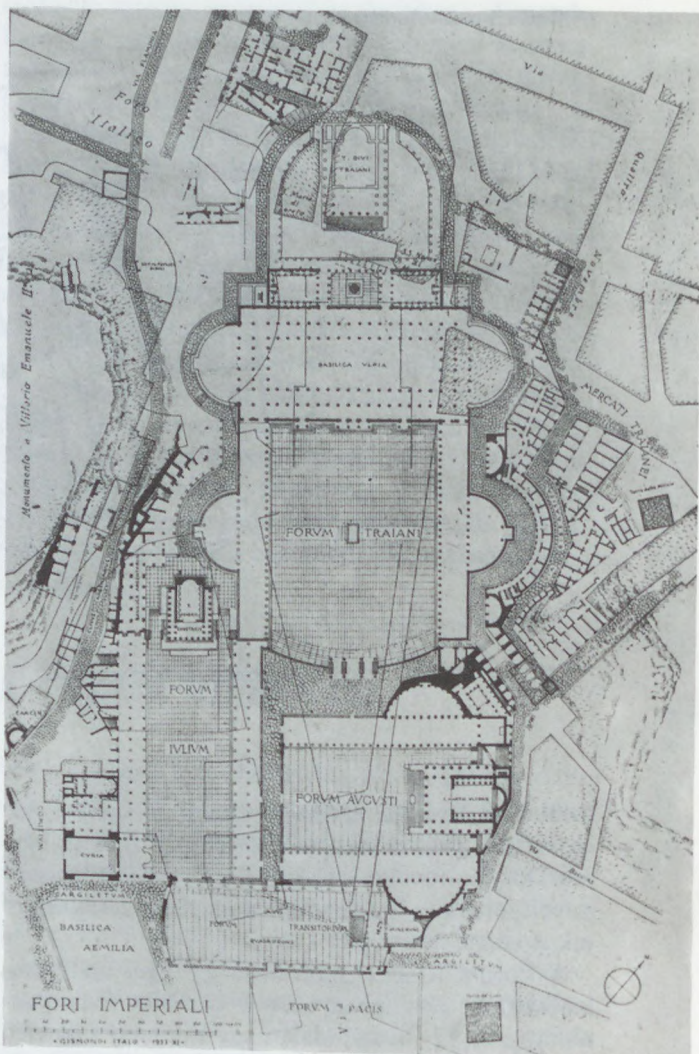
Caesar a Forum Romanum új épületeivel a közélet részére biztosított nagyobb teret, azonban ezzel még nem elégítette ki a felszaporodott igényeket, szükség volt a városközpont bővítésére és ennek összekötésére a Mars-mezővel. Már Sulla érzi a város bővítésének szükségét és a pomerium beépítésével iparkodik ezt megoldani. Caesar a Mars-mezőről — hogy ezt beépíthesse — át akarta helyezni a Mons Vaticanus lábához a katonai gyakorlóteret. Ez is egyik oka volt, hogy forumának helyét a Campus Martius és a Forum Romanum között választotta ki, és ezáltal a két részt összekötötte egymással. E két területet addig csak a Mons Capitolinus lábánál meredeken kanyargó, szűk Clivus Argentarius kötötte össze. A másik átjárás a Forum Romanumtól a campus Martius felé a Capitolium megkerülésével, a Tiberis partja mentén volt, de ez nagy kerülőt jelentett. Caesar foruma a Curiánál csatlakozott a Forum Romanumhoz.³³ Tervbe vette Sevius Tullius városfalának áttörését, nem tekintve a városfal érintettségét. Tervezte annak a dombhátnak lebontását is, mely a Mons Capitolinust a Quirinalisszal kötötte össze, és a Campus Martius felé irányuló terjeszkedésnek legnagyobb akadálya volt.³⁴ Ezeket

a nagyszabású városrendezési terveit már nem tudta megvalósítani, az összeesküvők és Brutus töre véget vetett a nagy diktátor, államférfi, hadvezér és városrendező életének.

Caesar forumát a római császárforumok közé soroljuk. Foruma elsőként épült e területen, rajta nincsenek középületek a tabernákon kívül. A forum két hosszoldala mentén futó porticus jóval későbbi korban épült, de a feltáráskor talált nyomok arra engednek következtetni, hogy már Caesar korában is volt porticus, nem kő, hanem faoszlopokkal.³⁵ A világi élet részére tehát Caesar nem épületet, hanem teret, areát adott. A római polgár számára a tér ugyanolyan fontos, mint egy zárt épület. Caesar forumához később, az Antoninusok alatt épült Basilica Argentaria csatlakozott. A császárforumokat nem zsúfolták annyira tele, mint a Forum Romanumot, bár ezeken is állt szobor, díszkút. Vitruvius írja, hogy a forumokon felállították az arra érdemes polgárok szobraiát. A szobrok márványból vagy aranyozott bronzból készültek, sőt elefántcsont szobrot is említenek az antik írók.³⁶ Caesar forumán az Appius-vízvezeték nimfáinak Stephanos görög szobrász által készített szobraival ékesített díszkút és Caesar lovasszobra állt. Augustus forumát a két exedrában Róma nagy hadvezéreinek szobrai díszítették. Traianus forumán Pheidias vagy Lysippos által készített, bronz ökörrrel díszített kút állt.³⁷ A Caesar-forum areáját vastag travertin lapok burkolták, Traianusén a két könyvtár közötti téren serpentin, porfir és giallo antico intarzia talajburkolat volt.³⁸

A császárforumok építése előtt ez a terület zsúfoltan beépített lakónegyed volt, ahol csak két középület állt: az Atrium Libertatis és a Macellum.³⁹ A terület a közép felé lejtett egyrészt a Mons Capitolinus, másrészt a Subura felől.⁴⁰ A császárforumok építése e domborzati viszonyok miatt nagy földmunkával járt, de vállalták ezt azért, hogy a forumok vízszintes területen álljanak.⁴¹ Ennek érdekében nemcsak dombokat voltak képesek elhordani, hanem hatalmas támfalakat is építettek. Erre példa Pergamon, Baalbek, Timgad.⁴² Ezért e forumok mint mérnöki alkotások is jelentősek.

A Caesar-forum építésekor a Mons Capitolinus oldalát metszették le annyira, hogy a tabernák egészen a hegy oldalán futó Clivus Argentariusig értek, melyre az areáról két lépcső vezetett fel. A hegyoldalt egyrészt a tabernák hátsó falával, másrészt — későbbi időben — a Basilica Argentariával támasztották meg. Azt, hogy miért szorították a forumot ennyire a Mons Capitolinushoz, Cicero, aki Caesar távollétében a forum építését készítette elő, Atticus-hoz írt levelének alábbi soraiból lehet sejteni: „Elhátároztuk, hogy Caesar foruma egészen az Atrium Libertatisig fog terjedni, a területért sexcenties sestertiumot (hatszázezer sestertiust) fizettünk, a tulajdonosoknál nem tudunk kedvezőbb fizetési feltételeket elérni, de valami nagyszerű dolgot fogunk alkotni” (*Ad Att. IV. 16.*).

18. Róma. Császárforumok

A fenti sorokból arra lehet következtetni, hogy vagy a telekárak magassága, vagy a tulajdonosok vonakodása kényszerítette Caesart a hegyoldal lemetzésére, hogy megfelelő nagyságú területet nyerjen foruma részére.

Ezt igazolja Plinius későbbi írása (*Hist. nat. 103.*), mely szerint a terület ára — ellentétben a Cicero által írt összeggel — „cum solum tantum foro extruendo HSM Caesar dictator emerit”. E nagyobb összegnek vagy az lehetett az oka, hogy a tulajdonosok felemelték az árat, vagy az, hogy nagyobb területet vettek meg.⁴³

Az Augustus-forum a Collis Lateralis oldalához támaszkodik, mely a Traianus-forum felé emelkedett. Míg a Forum Romanumról jövő ősi út, az Argiletum csaknem vízszintesen haladt át a Nervá-forum területén a Suburába, addig az Augustus-forumról már lépcsők vezetnek fel a Mars Ultor-templom mögötti útra. Augustus tehát ugyancsak domboldalt metszett le, és támasztotta meg a Mars Ultor-templommal és a magas hátfallal.⁴⁴ Ez a fal takarta el a káprázatos pompájú forumot a Subura szegénynegyedétől, és védte a faházak okozta tűzveszélytől.⁴⁵ Suetonius szerint (*Aug. 56.*) azért volt kénytelen Augustus oly rövidre építeni a forumát,

hogy ne háborítsa a telektulajdonosokat, amit megerősíteni látszik a forumnak a Subura felőli tört és szabálytalan határvonala.

Vespasianus foruma, a Forum Pacis időrendben a harmadik. Az 1935-ben megkezdett feltárásig ennek a forumnak kialakítása éppen annyira ismeretlen volt, mint a Caesar-forumé. A múlt századi rekonstrukciók az area közepére helyeztek egy peripterosz templomot (19–22. ábrák). Colini 1937-ben megjelent tanulmányában⁴⁶ az eddig feltárt maradványok és a Forma Urbis Romae alapján rekonstruálta a forum alaprajzát (13. ábra). Szerinte az areát három, esetleg négy oldalán egyhajós porticus keretelte, déli oldalán három helyiséggel, középen a Templum Pacis, mindkét oldalán egy-egy bibliotheca, mindhárom előtt a porticus megszakítatlanul fut át. A jobb oldali bibliotheca falában volt eredetileg a Forma Urbis Romae, a nagyméretű, kőbe vésett térkép. Mindhárom helyiség előtt nyitott, a templomban íves apszis. Az areán három sorban növényzet volt, középen oltár vagy díszkút. Az együttes nem forum jellegű, hanem inkább temenosz, Plinius nem is nevezi forumnak, hanem Opera Pacisnak. A szakirodalomban a forum elnevezés honosodott meg.

Nerva foruma, a Forum Transitorium, Augustus és Vespasianus foruma közé ékelődik be a Suburától a Caesar-forumig. A Subura felőli végében a Minerva-templom áll, mely oldalával az Augustus-forum exedrájához simul. A templomot V. Pál pápa bontatja le, hogy az anyagát a Gianicolón épített Acqua Paola hatalmas építményénél felhasználhassa. A forum a Forum Romanumtól a Suburába vezető régi Argiletum nevű út vonalába épült, a Transitorium nevet ezért kapta. A két hosszoldal golyvázott oszlopsoráról már volt szó.

Traianus foruma legutolsóként, időrendben ötödiknek épült. A császárforumok között a legnagyobb és a legösszetettebb. Annak érdekében, hogy a forum végig vízszintes területen feküdjék, óriási földmunkát kellett végezni. A Mons Capitolinus és a Collis Latiaris közötti dombhátat hordták el, melynek magasságát jelzi a Traianus-oszlop mérete, amit a posztamensén lévő felirat igazol: „Ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tantis operibus sit egestus”. A domb tehát kb. 30 m magas volt, melynek megmaradt oldalát Traianus vásárcsarnokának félkör alaprajzú épülete támasztotta meg.⁴⁷

Rómában a császárforumok nem álltak a kereskedelem szolgálatában. A Caesar-forumon még megvolt ennek a lehetősége, mert a tabernák alkalmasak voltak ilyen célra, de lehetséges — Ricci véleményével szemben⁴⁸ —, hogy nem kereskedelmi, hanem közigazgatási célokat szolgáltak. Thédenat, támaszkodva Appianus és Ovidius szavaira,⁴⁹ azt írja, hogy a kereskedelem ki volt zárva a Caesar-forumról, „Caesar a rómaiaknak a perzsákéhoz hasonló forumot akart adni, ahol igazságot és jogot szolgáltatnak”. Ugyanezen a nézeten van Boethius is.⁵⁰ Ezzel szemben Horn⁵¹ és Brendel⁵² azt mondja,

hogy a tabernák boltok voltak. Horn szerint csak a többi császárforumon nem volt kereskedelem. Nispi-Landi szerint⁵³ a császárság alatt Rómában húsforum volt, közöttük kilenc fori onorari, kilenc fori mercati, a Forum Romanum és a legrégebb, a Forum Boarium, ahova az ősi utak futottak be és ahol az Ara Maxima, az archaikus oltár állt;⁵⁴ végül ide sorolja a Forum Palatiumot, mely szent terület volt, ahol áldozatot mutattak be.

Róma mindegyik császárforumának hossztengegyében volt templom, az area végén. Traianus forumán a templom később épült, az areától a Basilica Ulpia és a két bibliotheca választja el, de mégis a főtengegyben fekszik. A főbejáratnál a tengely dialívyszerű bejáratral indul.⁵⁵ Míg Caesar, Vespasianus és Nerva forumánál csak főtengegyt találunk, addig az Augustus-forumon a két exedra kereszttengegyt tűz ki, amit hangsúlyoz az exedra négyszögű apszisa, viszont jelentőségét csökkenti, hogy a porticus az exedrák előtt áthalad, és hogy a templom benyúlik a melléktengegybe. A kereszttengegy a Traianus-forumon tudatosabban, nagyobb hangsúllyal és tisztábban jelentkezik. Az area hosszoldalán egy-egy exedra adja a kereszttengegyt, melynek fontosságát Traianus rajta álló lovasszobra is emelte.⁵⁶ A második kereszttengegyt a Basilica Ulpia adja, két végén egy-egy apszissal hangsúlyozottan, a harmadik kereszttengegyt a két bibliotheca adja, melyek között az oszlop ismét a főtengegyben áll és az egész együttes függőleges rendezőjét alkotja.

A forum hossztengegyére keresztben álló basilicát megtaláljuk Vetera (3. ábra), Veleja (9. ábra), Calleva (10. ábra) forumainál. Callevában a kereszttengegy hangsúlyosabb a főtengegyénél, amennyiben az area szélesebb, mint amilyen hosszú, a basilica hossztengegyét a két apszis hangsúlyozza, míg a forum főtengegyét csak a bejárat tűzi ki. A basilica bejárata sem a főtengegyben van, hanem a két oldalon haladó porticus alól nyílik.

A Rómában lévő császárforumok a Forum Romanummal együtt hatalmas és pompás városközpontot alkottak, méltót a birodalomhoz, mely Britanniától Perzsiáig és Pannóniától Afrikáig terjedt. A császárforumok büszke zártságukkal, monumentális elrendezésükkel, hatalmas méreteikkel, carrai, pároszi márványaival és különböző afrikai gránitjaival, az épületszobrászat remekeivel, nagyszámú márvány és aranyozott bronzszobraival, leghíresebb festők alkotásaival és a templomaikban felhalmozott drágaságokkal⁵⁷ olyan káprázatos városközpontot alkottak, amilyent egyetlen más kor városa sem tud felmutatni. Az ókori Róma közéleti, társadalmi, politikai és vallási életének jellegzetes szülöttei.

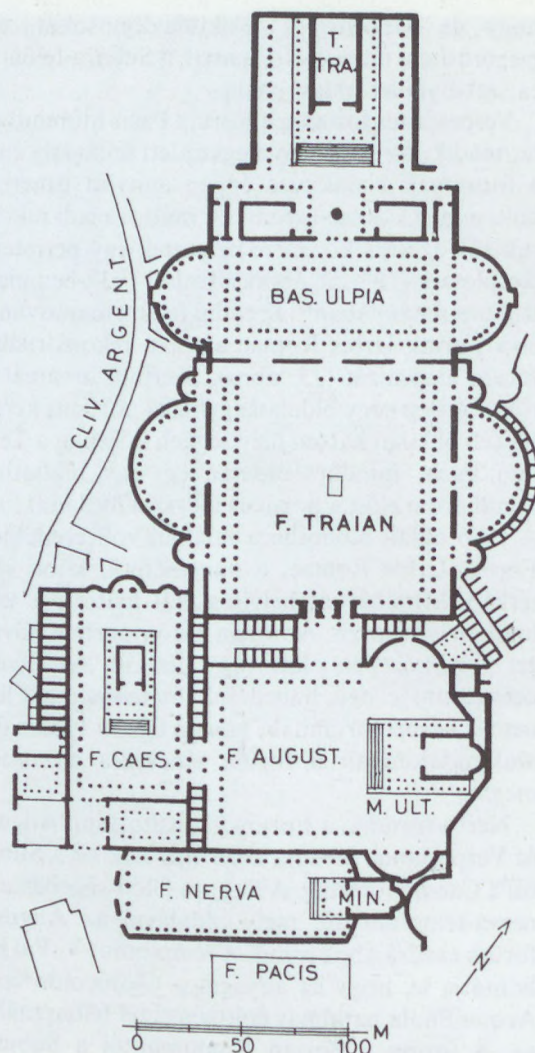
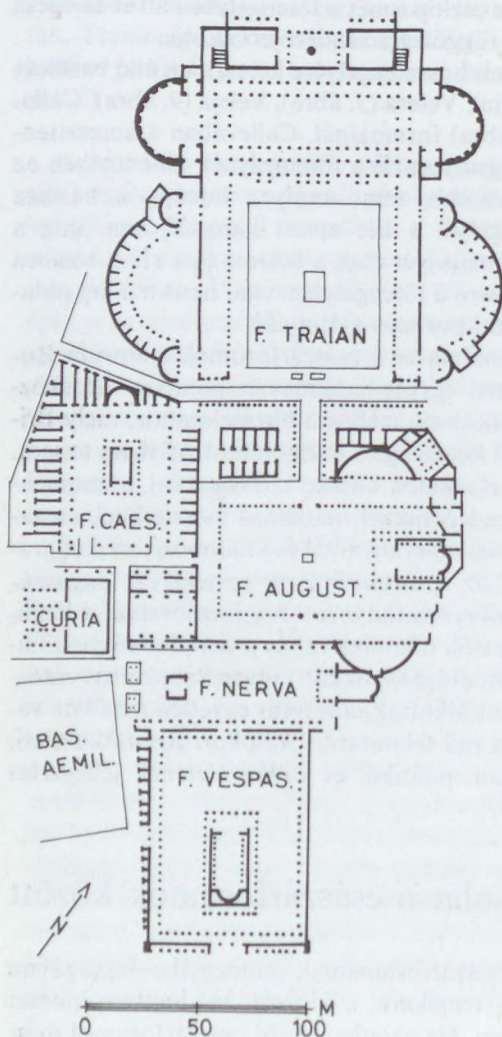
Kapcsolat a császárforumok között

Róma császárforumainak mindegyike önmagában tökéletes remekmű, a kitűzött cél logikus építészeti megoldása. Ha azonban az öt császárforumot mint

összetartozó együttest nézzük, azt kell mondanunk, hogy ez az egység nem éri el azt az építészeti értéket, amit az egyes forumok külön-külön jelentenek. Az építészeti megformálás gazdagsága csak a forumokon belül jelentkezik, magas falaik kívülről ridegek. A forumok közötti utak nem kötik össze, hanem inkább elválasztják ezeket egymástól, városkép szempontjából is megoldatlanok.⁵⁸ A forumok nincsenek olyan építészeti rendben egymáshoz kapcsolva, mint a forumokon belül az egyes elemek. A forumok egymás mellett esetlegesen terülnek el, nincsenek építészeti megoldott kapcsolatban. Az egymás közötti közlekedés bizonytalan. Egyik area a másik térhatásában nem játszik semmi szerepet. Mintha a nyílt terek kapcsolásában rejlő építészeti határfokozás iránt a római építészetnek nem lett volna érzéke, holott a belső kiképzésben a térkapcsolás művészete magas fokon nyilvánul meg: pl. a Maxentius-basilica, a császárfürdők.

Helytelen volna feltételezni, hogy mind az öt császár csak saját dicsőségére akart volna forumot építeni, féltékenyen elhatárolva azt a már meglévőktől, mert ebben az esetben a későbbi császárok nem fejezték volna be elődjük forumát (Augustus Caesarét), és nem építették volna át egy előző császár forumát még pompásabbá (Traianus Caesarét). Ér-

19. Róma. Császárforumok (Dutert szerint)

20. Róma. Császárforumok (Borrmann szerint)

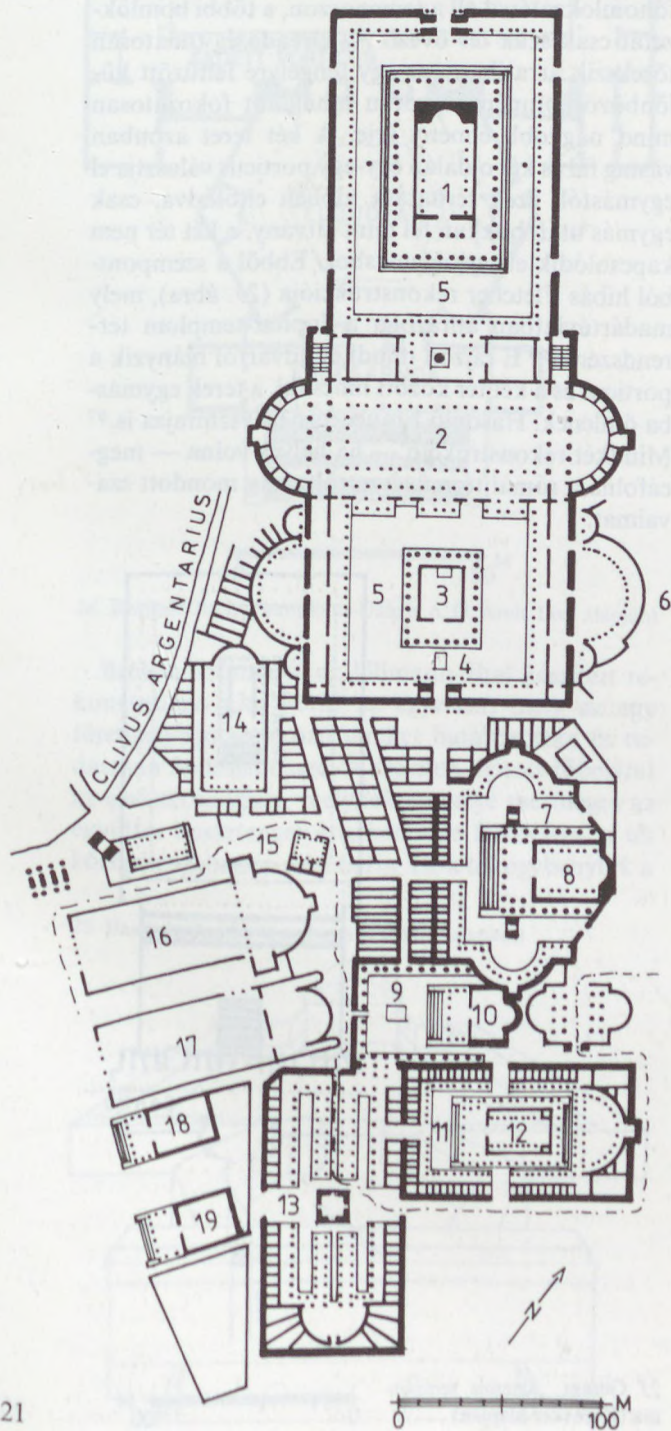
demes megfigyelni a térkapcsolás szempontjából a római császárforumokról az 1930. évi ásatások előtt készült rekonstrukciós alaprajzokat, melyek a kevés feltárt adat miatt a szerzők fantáziájából születtek, vagy az antik írók téves értelmezése miatt keletkeztek.

Dutert⁵⁹ a többek által átvett rekonstrukciójában (19. ábra) az Augustus-forumot a tengelyében vezetett útvonallal és kapuval kapcsolja össze Caesarével. Traianus forumát a fő tengelyében vezetett oszlopsoros úttal köti össze az Augustus-forummal; az Augustus-, Nerva- és Vespasianus-forumokat egymáshoz kapcsolja.

Borrmann⁶⁰ ugyancsak összenyitja Caesar forumát Augustuséval és ez utóbbit Traianuséval (20. ábra). Gantner ennek a rekonstrukciónak alapján jut a római építészet téralakítási képességét hamis megvilágításba helyező következtetésére: „... a császárforumok ritmikus rendben vannak egymás mellé helyezve és egymáshoz perspektivikusan vannak kapcsolva, úgy, hogyha valaki az Augustus-forumon a nagy axisban állt, már messziről az összes kapun át a Traianus-oszlopot látta, mely átvezetett ennek a nagy komplexumnak lezárásához, a Traianus-templomhoz”.⁶¹ Ezzel szemben a forumok nem

következnek „ritmikus sorrendben”, nincsenek egymáshoz „perspektivikusan kapcsolva”, és nem lehetett a Traianus-oszlopot az Augustus-forumról látni, mert azt részben a magas körítőfal, részben a magas Basilica Ulpia takarta el.⁶² Gantner tehát egy helytelen alaprajzból indult ki, és a felépítmények magasságát figyelmen kívül hagyva tévedett a térkapcsolás kérdésében.

21. Róma. Császárforumok (Bunsen szerint) 1 Hadrianus temploma; 2 Basilica Ulpia; 3 Traianus temploma; 4 Traianus lovasszobra; 5 Traianus foruma; 6 Traianus vásárcsarnoka; 7 Augustus foruma; 8 Mars Ultor temploma; 9 Nerva foruma; 10 Minerva temploma; 11 Caesar foruma; 12 Venus Genetrix temploma; 13 Forum Transitorium; 14 Basilica Argentaria; 15 Atrium Libertatis; 16 Basilica Aemilia; 17 Basilica Fulvia; 18 Templum Felicitatis; 19 Antoninus és Faustina temploma

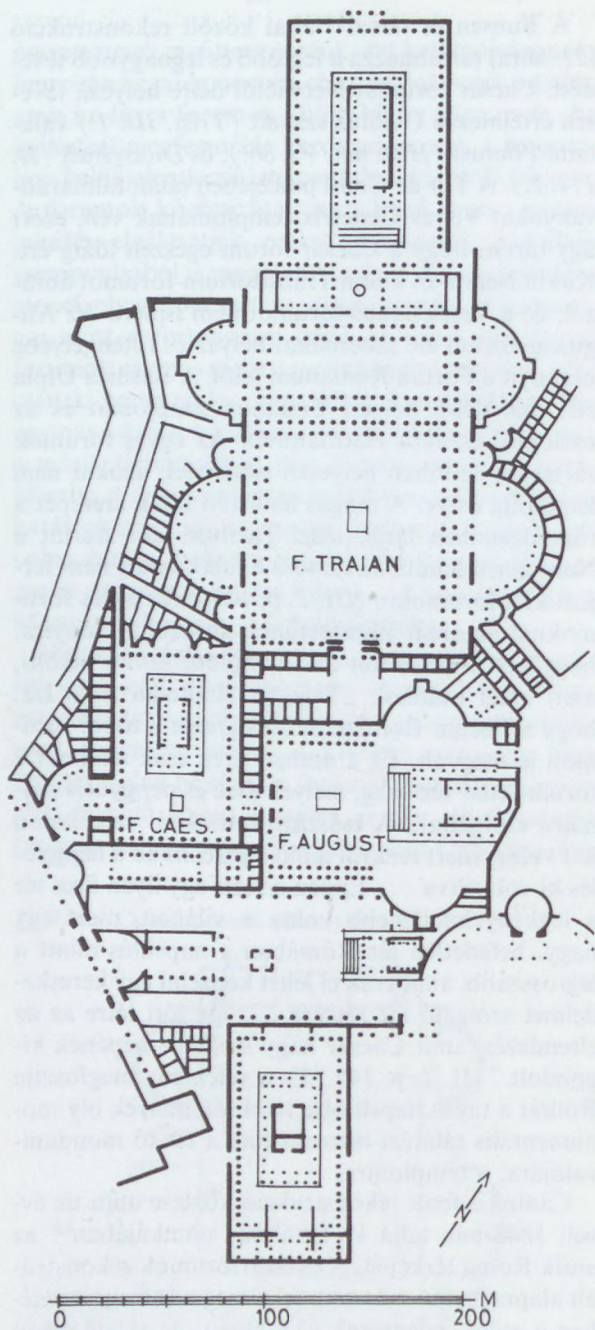

A Bunsen és társai⁶³ által közölt rekonstrukció (21. ábra) tartalmazza a legtöbb és legnagyobb tévedést. Caesar forumát Nervától délre helyezi, tévesen értelmezve Ovidius szavait (*Trist. III. 1.*) valamint Pliniust (*Hist. nat. VI. 86.*), és Dionysiuszt (*II. 114. 2.*). A Tor de'Conti pincéjében talált falmaradványokat Venus Genetrix templomának véli, ezért úgy tartja, hogy a Caesar-forum egészen ideig ért. Külön Nerva- és külön Transitorium-forumot ábrázol, de a Vespasianus-forumot nem ismeri. Az Augustus-forum elé tabernákat helyez és főtengegyébe utat nyit a Forum Romanum felől. A Basilica Ulpia elé, tőle délre helyezi Traianus templomát és az oszloptól északra Hadrianusét. Az egyes forumok zártságát azonban helyesen ismeri fel, azokat nem kapcsolja össze. A magas határoló falak szerepét a tűzvédelemben látja, idézi Tacitust, aki szerint a Nero alatti hatalmas tűzvész e falak miatt nem terjedt ki a forumokra (*III./2. p. 143.*). Az egyes forumoknál az areát kisméretűnek ábrázolja, annyira, hogy azt a szabadon álló templom szinte betölti, amit ezzel indokol: „Teljesen alaptalan az a hit, hogy a Forum Romanum üres areája a többi forumon is megvolt. Ez a szabad area csak azoknál a forumoknál van meg, melyek piac és népgyűlés számára szolgáltak. A császárforumoknál ez céltalan lett volna, mert ezekről mind a piac, mind a népgyűlés ki volt tiltva . . . Éppen emiatt egy ilyen üres tér a legkényelmetlenebb volna a világon, mert egy nagy, befedetlen tér Rómában a napsütés miatt a legrosszabb, amit csak el lehet képzelni egy kereskedelmet szolgáló tér részére . . . így jött létre az az elrendezés, amit Caesar nagy szelleme népének ki-gondolt.” (*II./2. p. 145.*) Ez a vélemény megfosztja Rómát a tágas napsütötte terektől, melyek oly monumentális rálátást biztosítottak a tér fő mondani-valójára, a templomra.

Canina a fenti rekonstrukció közzlése után tíz évvel, 1848-ban adja ki hatalmas munkájában⁶⁴ az antik Róma térképét. A császárforumok rekonstruált alaprajza ma már nem felel meg minden részletében a valós helyzetnek (22. ábra), de a legjobban közelíti meg azt. A forumokat csaknem helyesen sorolja egymás mellé, a Caesar- és Vespasianus-forum mérete nem helyes, a forumokat csak kisebb méretű kapukkal kapcsolja egymáshoz, ellentétben szövegével, mely szerint „Augustus és Caesar foruma összeköttetésben állott egymással oly módon, hogy szinte egy forumot alkotott”. A Caesar-forumot a Forum Romanummal félköríves vestibulummal köti össze, melynek létezését a felette levő házak helyzetével indokolja (o. c. p. 241.). A Venus Genetrix templomot helyesen az area végébe helyezi.

Kiepert-Hülzen helyszínrajza⁶⁵ a legjobb az 1932. évi feltárás előttié közül. Jól helyezi el a forumokat, nem kapcsolja ezeket össze. Az Augustus- és Caesar-forum közé egy tabernasort jelöl.

A szabad terek összekapcsolásának hiánya nemcsak a római császárforumokra, hanem az egész római építészetre is jellemző. Vizsgáljuk meg azokat

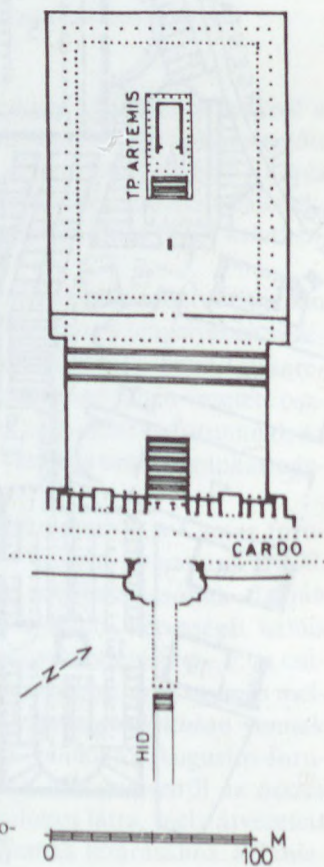
22. Császárforumok (Canina szerint)

a téralakításokat, melyek a fenti tételmet megcáfolni látszanak.

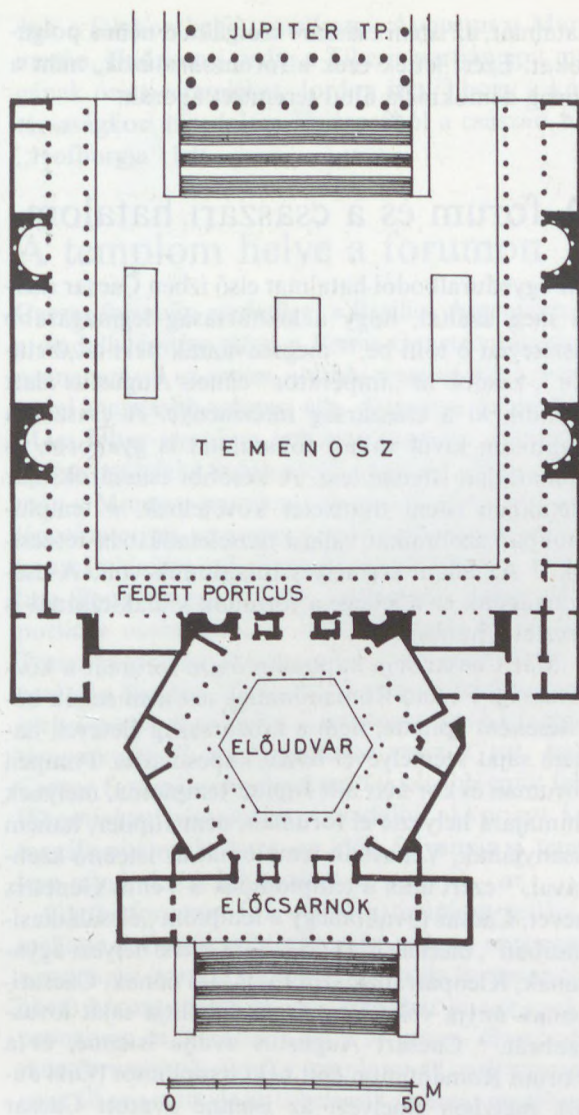
Gerasa: Artemis-templom (23. ábra) a várost kelet–nyugati irányban átszelő főút végében épült. Az út egy hídra vezet, ahonnan lépcsőzetesen jutunk fel a cardóra, melyhez íves kis térrel csatlakozik. A cardo tulsó oldalát is porticus szegélyezi, és erre nyílik egy sor taberna. Ennek közepén van a főkapu, ahonnan lépcső vezet fel az első udvarba, melynek egész nyugati oldalát lépcsőzet foglalja el. Ez vezet fel a külső porticushoz, mely mögött terül el a hatalmas temenosz, rajta Artemis szabadon álló peripterosz templomával. A temenosz minden oldalán porticus vonul. Ebben a nagyszabású együttesben három teret találunk egy tengelyre felfűzve: a kicsi íves tér, az előudvar és végül a temenosz. Az első kettőt elválasztja egymástól a cardo és a taber-

nasor, az előudvart a temenosztól egy tömör fal, melyen csak kapu vezet át. A három udvar tehát egymás térhatásában nem játszik szerepet.

Baalbek: Jupiter-templom (24. ábra). A római építészeti „barokk” jellege nemcsak az egyes épületek kialakításában, hanem a terek elrendezésében is megnyilvánul. A templom előtt két tér van egy tengelyen, előttük keresztirányban porticus, melyhez hatalmas lépcsőzet vezet fel. Innen háromnyílású kapun keresztül jutunk a szabályos hatszög alaprajzú előudvarba, melynek négy oldalát oszlopsorral zárt helyiségek, mind a hat oldalát pedig porticus szegélyezi. Ebből az előudvarból hatalmas kapuzat vezet a temenoszba, melynek határfalánál az előudvaréhoz hasonló helyiségek és porticus csatlakozik. A hatalmas dipterosz templom csak lépcsőzetével és főhomlokzatával áll a temenoszon, a többi homlokzatát csak szűk tér övezi. Az elrendezés tudatosan törekszik arra, hogy az egy tengelyre felfűzött különböző építmények során áthaladót fokozatosan mind nagyobb élmény érje. A két teret azonban vastag fal és két oldalán egy-egy porticus választja el egymástól, ezek térhatása időben eltolódva, csak egymás után bukkan fel mint látvány, a két tér nem kapcsolódik eléggé egymáshoz. Ebből a szempontból hibás Fletcher rekonstrukciója (25. ábra), mely madártávlatban ábrázolja a Jupiter-templom térrendszerét.⁶⁶ E rajzon mindkét udvarról hiányzik a porticus és a két tér között nincs fal, a terek egymásba ömlenek. Hasonló Frauberger helyszínrajza is.⁶⁷ Mindkét rekonstrukció — ha helyes volna — megcáfolná a római térművészetről eddig mondott szavaimat.

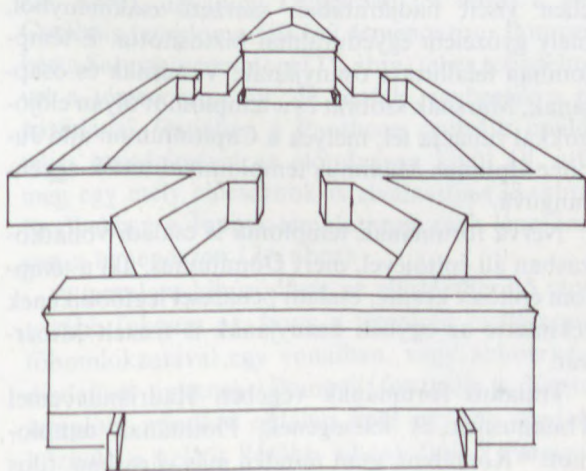
23. Gerasa. Artemis templom (Krencker alapján)

24. Baalbek. Jupiter temploma (Jahrb. d. D. Arch. Inst. alapján)

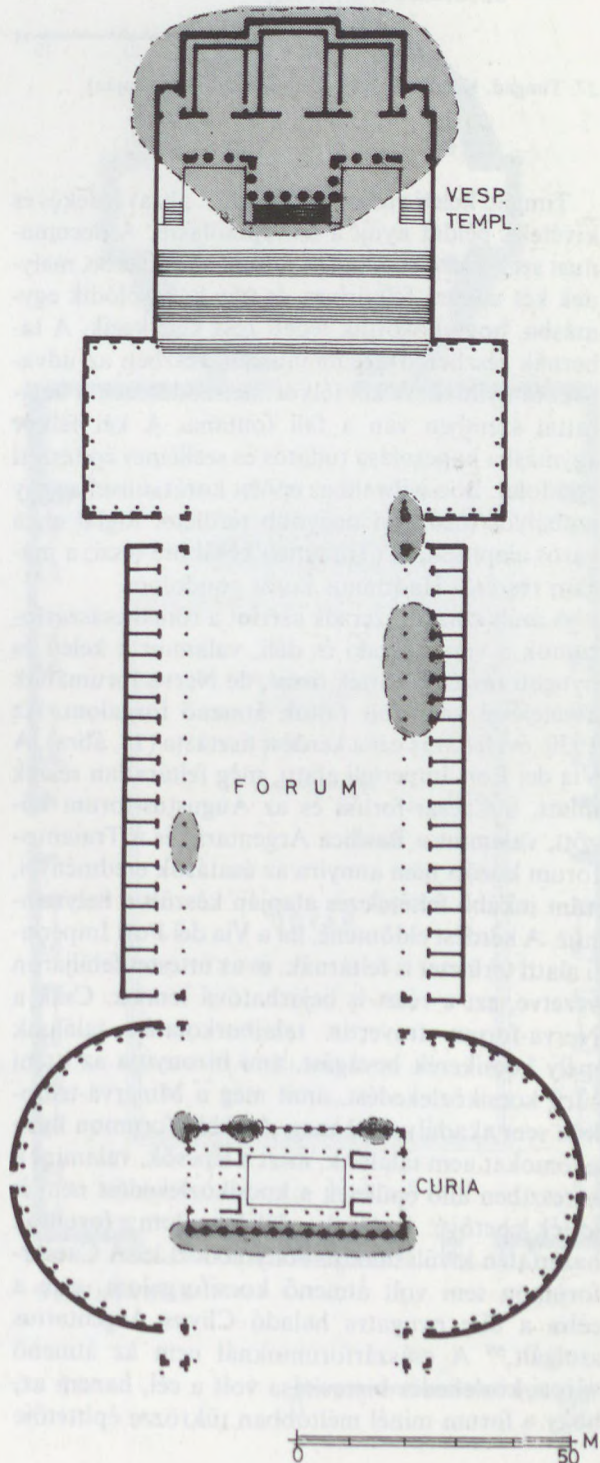
Brescia forumáról az Ullmann által készített rekonstrukció (26. ábra) az egyetlen, mely az egy fő tengelyben sorakozó tereket határozottan és tudatosan ömlesztzi össze. A szélesen nyitott főbejárat az első térbe vezet, melynek tengelye merőleges az együttes hossz tengelyére, két vége félköríves, a tér közepén szabadon áll a curia. Ez a tér egybenyílik a

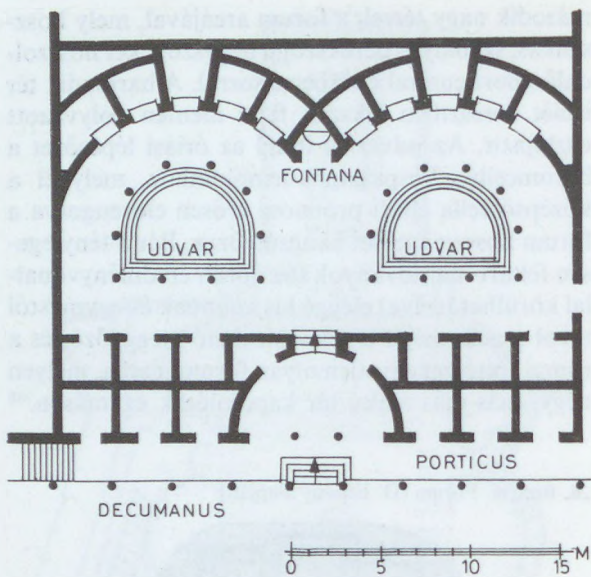
25. Baalbek. Jupiter temploma (Fletcher alapján)

második nagy térrel, a forum areájával, mely hosszúságos, szabályos derékszögű négyszög, két hosszoldalon porticusszal és tabernasorral. A harmadik tér ismét keresztben fekszik, falai mentén golyvázott oszlopsor. Az udvarról indul az óriási lépcsőzet a háromcellás Vespasianus-templomhoz, melynél a középső cella előtti pronaosz erősen előreugorva a forum hossz tengelyét hangsúlyozza. Bár a ténylegesen feltárt maradványok (az ábrán eredményvonalal körülhatárolva) eléggé kis számúak és egymástól távol esnek, mégis a rekonstrukció meggyőző, és a római építészet egyetlen olyan forumát adja, melyen négy, más-más alakú tér kapcsolódik egymásba.⁶⁸

26. Brescia. Forum (D' Espouy alapján)

27. Timgad. Keleti vásárcsarnok (Boeswilwald alapján)

Timgad keleti vásárcsarnoka (27. ábra) érdekes és kivételes példát nyújt a térkapcsolásra. A decumanust szegélyező exedrán át jutunk az épületbe, melynek két udvara félköríves, és úgy kapcsolódik egymásba, hogy közöttük fedett rész keletkezik. A tabernák részben a decumanusból, részben az udvarokból nyílnak. A két félkör metsződésénél, a bejáratl szemben van a fali fontana. A két félkör egymásba kapcsolása tudatos és szellemes építészeti gondolat. Boeswilwald az épület korát, mivel az egy szabályos insulánál nagyobb területet foglal el, a város alapításánál (Traianus) későbbre teszi; a magam részéről Hadrianus korát gondolom.

A múlt századi szerzők szerint a római császárforumok a város északi és déli, valamint a keleti és nyugati részét kötötték össze, de Nerva forumának kivételével nem volt rajtuk átmenő forgalom. Az 1930. évi feltárás ezt a kérdést tisztázta (18. ábra). A Via dei Fori Imperiali alatti, még feltáratlan részek miatt, a Caesar-forum és az Augustus-forum között, valamint a Basilica Argentaria és a Traianus-forum között nem annyira az ásatások eredményei, mint inkább feltételezés alapján készült a helyszínrajz. A kérdést eldöntené, ha a Via dei Fori Imperiali alatti területet is feltárnák, és az úttestet felüljárón vezetve, ezt a részt is bejárhatóvá tennék. Csak a Nerva-forum travertin talajburkolatán találunk mély kocsikerék bevágást, ami bizonyítja az itteni sűrű kocsiközlekedést, amit még a Minerva-templom sem akadályozott meg. A többi forumon ilyen nyomokat nem találunk, mert a lépcsők, valamint a keresztben álló épületek a kocsiközlekedést nem is tették lehetővé. Az észak—déli forgalom a forumok határfalán kívüli utakon bonyolódott le. A Caesar-forumon sem volt átmenő kocsiforgalom, erre a célra a tőle nyugatra haladó Clivus Argentarius szolgált.⁶⁹ A császárforumoknál nem az átmenő városi közlekedés biztosítása volt a cél, hanem az, hogy a forum minél méltóbban tükrözze építetője

hatalmát, az isteni császárt szolgálták, nem a polgárokat. Ezért lettek ezek a forumok mások, mint a görög demokrácia által teremtett agorák.

A forum és a császári hatalom

Az egyeduralkodói hatalmat első ízben Caesar szerzi meg azáltal, hogy a köztársaság legmagasabb tisztségeit ő tölti be,⁷⁰ megszavazzák neki a „dictator”, később az „imperator” címet. Augustus alatt fejlődik ki a császárság intézménye. A császár a politikain kívül vallási főhatalmat is gyakorol, és halhatatlan istenné lesz. A későbbi császárok már életükben isteni tiszteletet követelnek, a templomokban szobraikat vallási tiszteletadásban részesítik.⁷¹ Az állam személyes tulajdonuk volt. A császárságnak ez a jellege a forumok kialakításánál is éreztette hatását.

Már Caesar sem kapcsolta össze forumát a köztársasági Forum Romanummal, azt nem ennek bővítéseként építette, nem a köztársaság életével, hanem saját személyével hozta kapcsolatba. Pompeii forumán ekkor már állt Jupiter temploma, melynek mintájára helyezte el forumán, nem Jupiter, hanem ösanyjának, Venusnak templomát az istennő szobrával,⁷² ezért adta a templomnak a Venus Genetrix nevet. Caesar továbbmegy a templom „elcsaládiásításában”, mert az istennő szobra mellé helyezi ágyasának, Kleopátrának szobrát is, aki fiának, Caesariónnak anyja volt.⁷³ Az areán felállítja saját lovaszobrát.⁷⁴ Caesart Augustus avatja istenné, és a Forum Romanumon épít neki templomot (Divi Julii), melyben elhelyezi az istenné avatott Caesar szobrát, aki örökbe fogadó atyja volt, fején csillaggal, mely Caesar temetésekor jelent meg annak bizonyosságként, hogy Caesar istenné lett.⁷⁵ Augustus a Templum Divi Julii építésével a Forum Romanum areáját délről lezárja, és a köztársaság történetének ezt a dicső helyét a köztársasági párt által zsarnoknak tekintett és megölt Caesar istenségének emelt templom előudvarává teszi.

Augustus saját forumának építésekor is ezt a családi politikát követi, mert Mars Ultornak, a bosszúálló Marsnak emel templomot a Caesar gyilkosai ellen viselt hadjáratában szerzett zsákmányból, mely győzelem egyeduralmát biztosította. E templomban felállította ösanyjának, Venusnak és ösapjának, Marsnak szobrát és a templomot olyan előjogokkal ruházta fel, melyek a Capitoliumon álló Jupiter Optimus Maximus templommal tették egyenrangúvá.⁷⁶

Nerva forumának temploma is családi vonatkozásban áll építőjével, mert Domitianus, aki a templom építését kezdte, családi penatesei legfőbbikének tekintette az egyben ösanyjának is tisztelt Minervát.⁷⁷

Traianus forumának végében Hadrianus emel Traianusnak és feleségének, Plotinának templomot.⁷⁸ Rómában, mint minden más városban, tilos

volt a falakon belül temetkezni; Augustus a Marsmezőn, Hadrianus pedig a Tiberis partján épít magának óriási síremléket. Jordan írja,⁷⁹ hogy a köztársaságkori birodalom fővárosából a császári ház „Hofburgja” lett.

A templom helye a forumon

Caesar forumán eredetileg, a Basilica Argentaria és a diadalív építése előtt, a Venus Genetrix templom pronaoszával az areán, a többi részével kb. két méterrel magasabb szinten állt. Augustus forumán a Mars Ultor-templom helyzete hasonló, apszisát a magas határfal a Subura felől eltakarja. Nerva forumán a Minerva-templomnak csak az első része és a lépcsőzete van az areán, a cella teljes terjedelmével az areán kívülre esik. Vespasianus forumán a Templum Pacis pronaoszának oszlopsora egybeesik a porticus oszlopaival, a cella az areán kívül van. Traianus forumáról teljesen kiszorult a templom, az areától a Basilica Ulpián kívül még a két bibliotheca is elválasztja. A templom a temenosz íves hátfalához támaszkodik.⁸⁰ Ha figyelembe vesszük azt, hogy Caesar forumán pár évszázaddal később épült fel a főhomlokzat vonalában a diadalív, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az idők folyamán a templom mindinkább kihúzódott az areáról.

Gigthi forumán (11. ábra) a templom cellája a mellette lévő épületek traktusába esik, az areán csak a pronaosz és a lépcsőzet van. Sufetula forumán (12. ábra) három templom van, mindháromnak csak a pronaosza és lépcsőzete áll a forumon. Cambodunum forumán (8. ábra) a templomnak csak a pronaosza áll az areán, de az is beleesik az areát szegélyező porticusba, az areába még lépcsője sem nyúlik be. A pronaoszba a porticusból két oldalról lehet bejutni. Veleja forumán (9. ábra) az amfiprosztitosz templom pronaosza az area porticusának vonalába esik, melyből a lépcső sem áll ki. Brescia forumánál (26. ábra) a templom a térsorozat utolsó tagjaként szereplő teret teljesen betölti, a három cella a hátfal mögé húzódik.

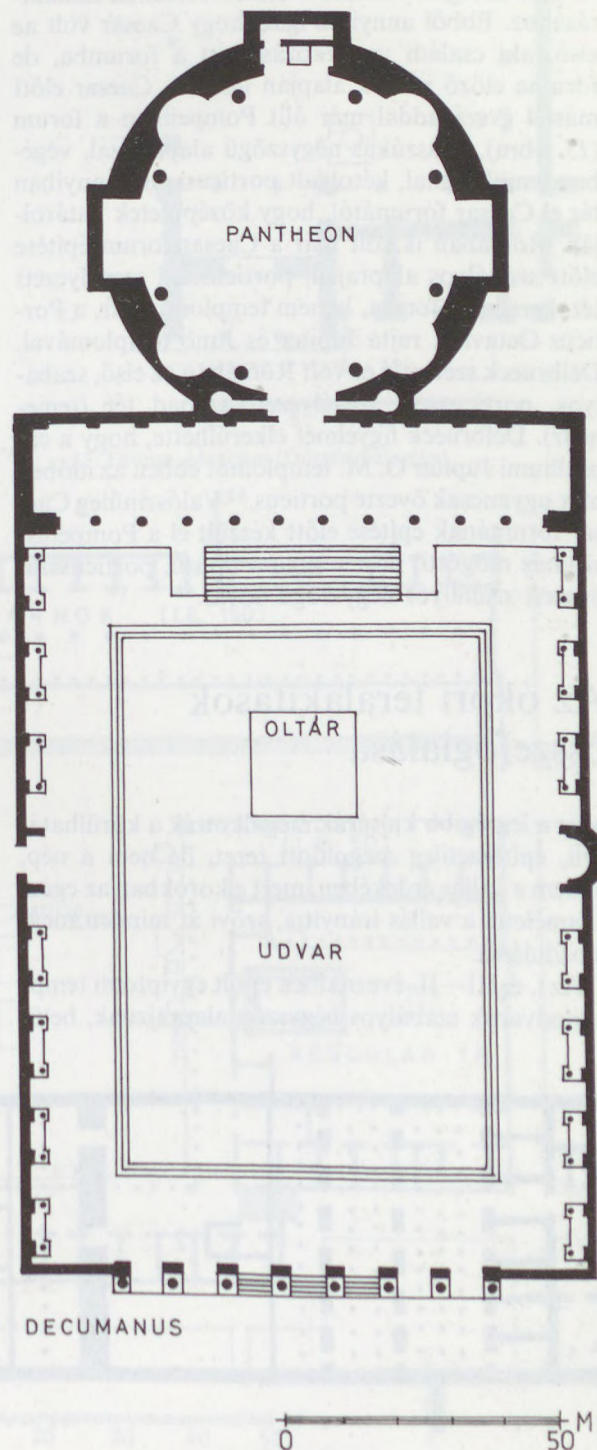
A templom és a temenosz viszonyában hasonló fejlődési irányt figyelhetünk meg. Gerasa Artemis temploma peripterosz és a temenoszon szabadon áll (23. ábra), ugyanígy Duggában (6. ábra) a Dea Coelestis temploma félkörű temenoszon. Pompeii-ben a Saturnus-templom (15. ábra) teljes terjedelmével a temenoszon áll, de hátfala egybeesik a tér hátfalával. Ostiában a Pantheon centrális épülete teljes terjedelmével az előudvaron kívül áll, attól még egy mély előcsarnok is elválasztja (28. ábra). Baalbekben a Jupiter-templomnak csak lépcsőzete van a temenoszon (24. ábra).

A templom kihúzódását az előtte elterülő térről tovább fokozza az, hogy a templom mellé annak főhomlokzatával egy vonalban, vagy ahhoz közel diadalívet építenek. Pompeii forumán a Jupiter-templom mindkét oldalán épül egy-egy diadalív, közülük a keletit később lebontották.⁸¹ Augustus

forumán a Mars Ultor-templom két oldalán Tiberius korában épül egy-egy diadalív, az északi Drusus, a déli Germanicus nevét viseli.⁸² Caesar forumán a III–IV. században épült fel a Venus Genetrix-templom két oldalán egy-egy diadalív a főhomlokzat oszlopsorának vonalában, ezáltal az areára csak az előpodium áll be.

A templom kihúzódását a térről mint fejlődési folyamatot kronológiailag is igazoltnak vehetjük. Sem a köztársaság, sem a korai császárság idejéből nincs olyan elrendezés, melynél a templomnak egy része ne állna be a térbe. A téren szabadon álló peripterosz elrendezés csak ritkán fordul elő. A ró-

28. Ostia. Pantheon (Briggs alapján)

mai Venus és Roma ikertemplomról, melynek tervezését némelyek Hadrianusnak tulajdonítják, feltételezhető, hogy alapelrendezésében még köztársaságkori.⁸³ A templom kihúzódsát a térről az tette lehetővé, hogy a római építészetben a görög peripterosz típus helyett az etruszk templom rendszere vált uralkodóvá, melynél az oszlopsor csak három oldalon volt meg, a negyedik oldalon hátfal állt, mellyel könnyen lehetett a tér hátfalához csatlakozni.

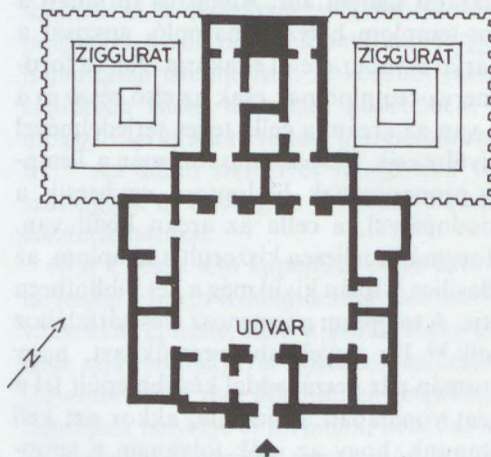
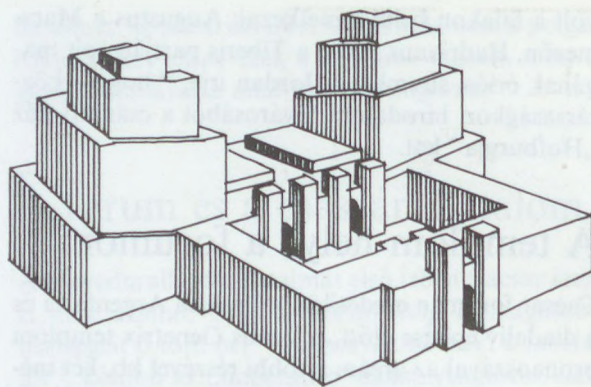
A Caesar előtti téralakítások

A szakmunkák szeretik azt mondani, hogy Caesar foruma szolgált mintául a császárforumok kialakításához. Ebből annyi az igaz, hogy Caesar volt az első, aki családi vonatkozást vitt a forumba, de foruma előző példák alapján létesült. Caesar előtt másfél évszázaddal már állt Pompeiiben a forum (15. ábra), hosszúkás négyszögű alaprajzzal, végében templommal, kétoldalt porticusszal. Annyiban tér el Caesar forumától, hogy középületek határolják. Rómában is volt már a Caesar-forum építése előtt szabályos alaprajzú, porticusszal szegélyezett tér, igaz, nem forum, hanem templomudvar, a Porticus Octaviae, rajta Jupiter és Juno templomával. Delbrueck szerint⁸⁴ ez volt Rómában az első, szabályos, porticusszal szegélyezett szabad tér (temenosz). Delbrueck figyelmét elkerülhette, hogy a capitoliumi Jupiter O. M. templomot ebben az időben már ugyancsak övezte porticus.⁸⁵ Valószínűleg Caesar forumának építése előtt készült el a Pompeiuszínház mögötti, post scaenam típusú, porticusszal övezett szabályos négyszögű udvar.⁸⁶

Az ókori téralakítások összefoglalása

Már a legrégebb kultúrák megalkották a körülhatárolt, építészetiileg megoldott teret, de nem a nép, hanem a vallás érdekében, mert e korokban az egész államéletet a vallás irányítja, szövi át minden megmozdulását.

Az i. e. III—II. évezredben épült egyiptomi templomudvarok szabályos négyszög alaprajzúak, belül

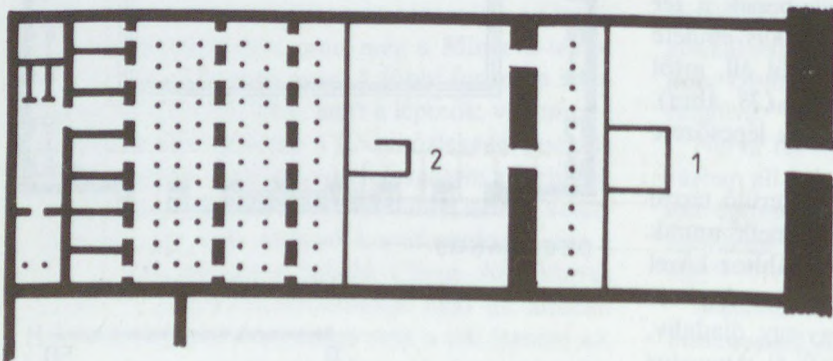

30. Assur. Kettős templom (Piojan alapján)

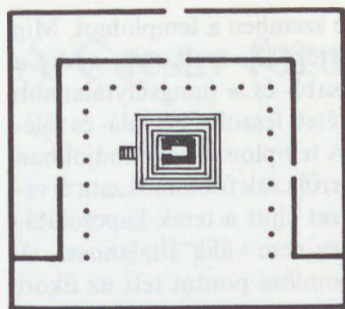
architektonikusan kiképzettek, pl. Saqqara: Doser sír a 3. dinasztíából; Abusir: Sahure piramis; Der el-Bahri: Hatsepsut temploma, 18. dinasztia; Abydosz: Seti temploma, 19. dinasztia (29. ábra). Az egyiptomi templomudvarok egy főtengelyre sorakoznak, szimmetrikusak, architektonikusan kiképzettek, de ha kettő van egymás mögött, akkor hatalmas fallal, kapuzattal vannak egymástól elválasztva, szűk átjáró nyílással.

A Tigris és Eufrátesz menti másik nagy folyami kultúra egyidős az egyiptomival. Ugyancsak megalkotja vallási tereit, de ezek szűkebbek, mint az egyiptomiak, pl. Assur kettős temploma (30. ábra). Az i. e. VI—IV. században a perzsa birodalom hozza létre a gazdagon kiképzett, oszlopokkal szegélyezett teret, pl. Pasargadai: Kürosz-sír (31. ábra).

Európa kultúrájának legősibb és legerősebb gyökerei a prehellén korba nyúlnak vissza. Már i. e.

29. Abydos. I. Seti temploma (Hajnóczy alapján)

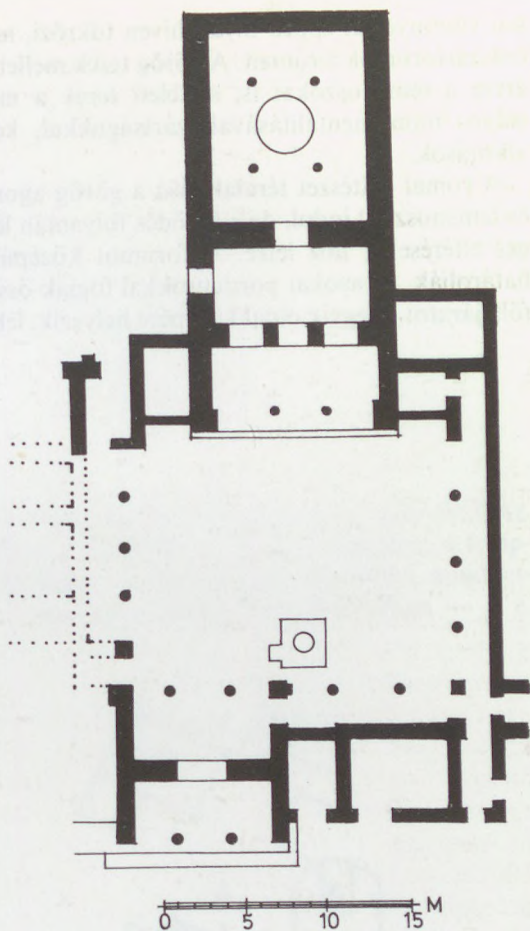

31. Pasargadai. Kúrosz sírja (Piojan alapján)

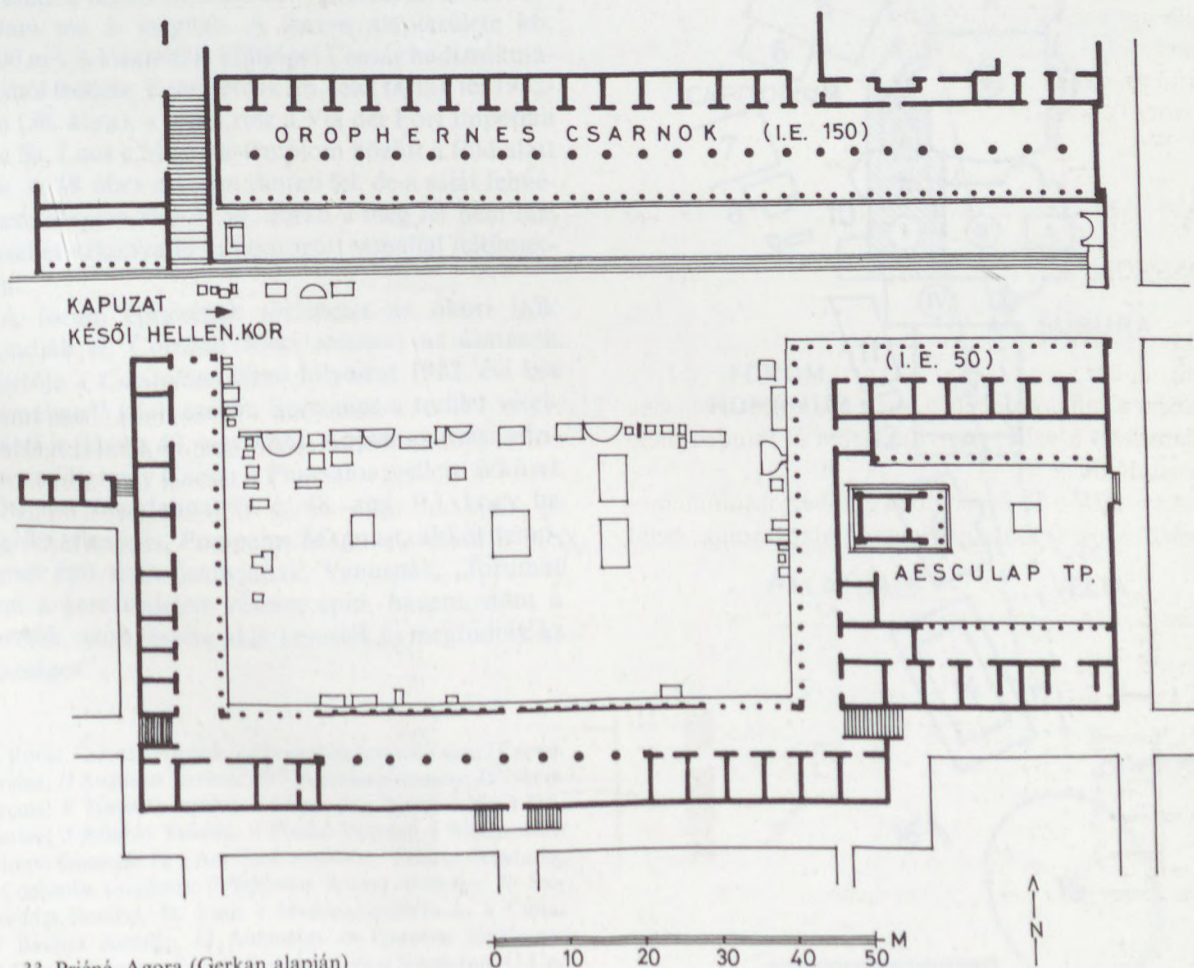
2000—1500 között a minoszi paloták (Knossosz, Phaisztosz) nagy udvara hosszúkás, szabályos négyszög, ellentétben az előbb említett keleti, zömökebb udvarokkal: porticusszal szegélyezettek, melyekről a téren folyó vallási szertartásokat és bikajátékokat nézték. Templom nem állt a téren.

Mükéné és Tirünsz királyi várában megtaláljuk az i. e. XIV—XIII. században épült szabályos alaprajzú udvart, a megaron előtt (32. ábra).

A polgárságot szolgáló agorát a görög demokrácia hozta létre. Szervesen illeszkedett a város úthálózatába, a főút egyik oldalához simul, az út forgalmát nem akadályozza, és annak közlekedése sem zavarja az agorán zajló életet. A teret egy vagy két traktusú, néha emeletes sztoa szegélyezi. Nincsenek nagy középületek körülötte, a templom külön temenoszon áll, az agorától függetlenül, pl. Priéné agorája (33. ábra). Az agora a görög társadalmi és politi-

32. Tirünsz. Megaron (Dörpfeld alapján)

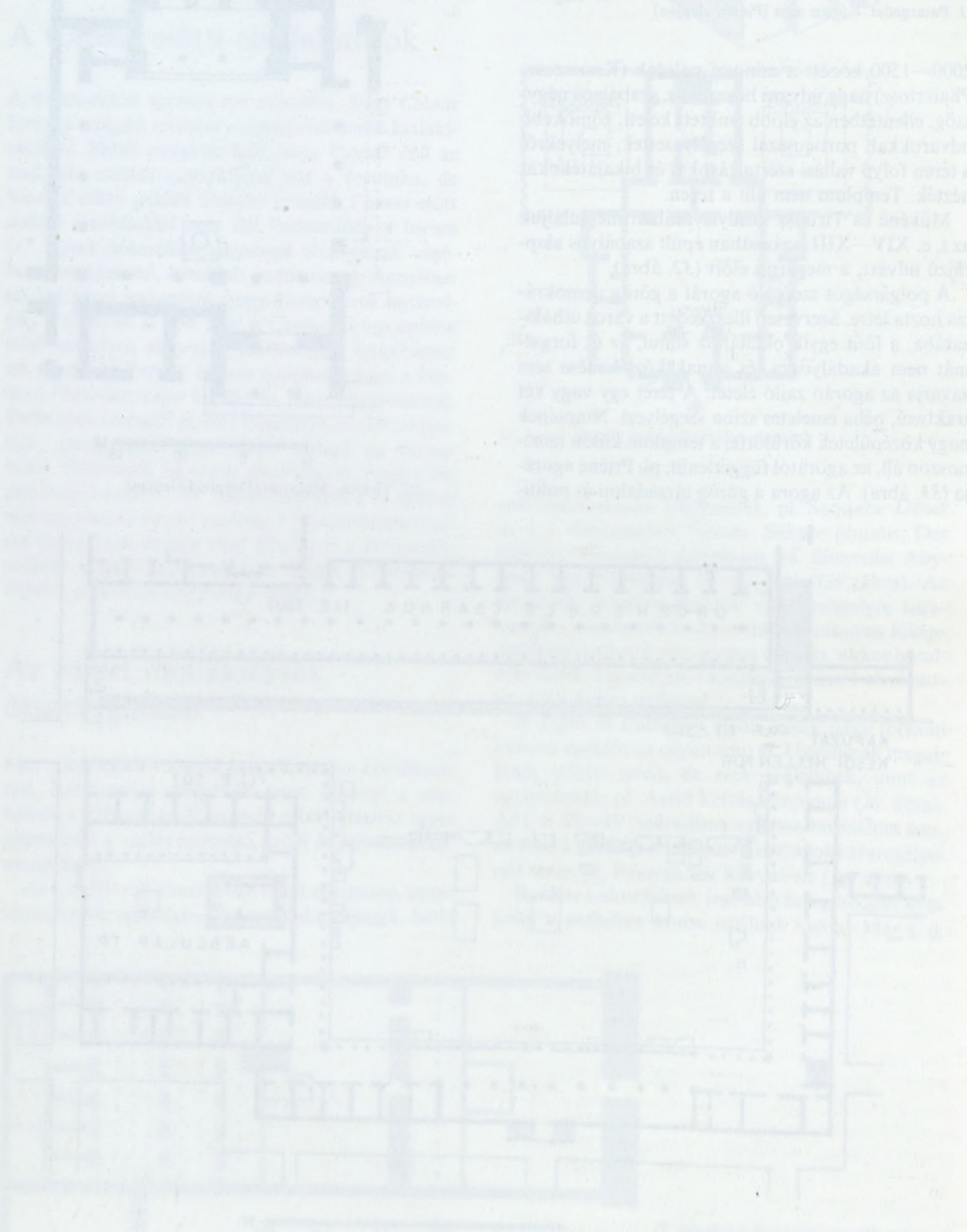
33. Priéné. Agora (Gerkan alapján)

kai viszonyokat éppen olyan híven tükrözi, mint a császárforumok a rómaid. A görög terek mellett, ide értve a temenoszokat is, a keleti terek a maguk súlyos monumentalitásával, zártságukkal, komor alkotások.

A római építészet téralakítása a görög agorából és temenoszból indul, de a fejlődés folyamán lényeges eltéréseket hoz létre. A forumot középületek határolják, de azokat porticusokkal fogják össze, a főbejáratot az egyik oldal közepére helyezik, lehető-

leg a főténgelyben, vele szemben a templomot. Míg az agoránál az egyenértékűség uralkodik, addig a forumnál a hangsúlyosabb és a hangsúlytalanabb részek dinamikus ellentétet, feszültséget, alá- és fölérendeltséget okoznak. A templom teste mindjobban kiszorul az areáról, a térről csak főhomlokzata érvényesül. A római építészet eljut a terek kapcsolatának gondolatához, de ez nem válik általánossá. A Római Birodalom felbomlása pontot tett az ókori téralakítások történetére.

2000-1500 között a római építészet a klasszikus (Klassizmus) irányzatot képviseli. A római építészet a görög építészetet követi, de a római építészet a görög építészetnél sokkal inkább a terek kapcsolatára és a terek közötti kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt. A római építészet a görög építészetnél sokkal inkább a terek közötti kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt. A római építészet a görög építészetnél sokkal inkább a terek közötti kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt.

A Caesar-forum Rómában

A forum építése, pusztulása és feltárása

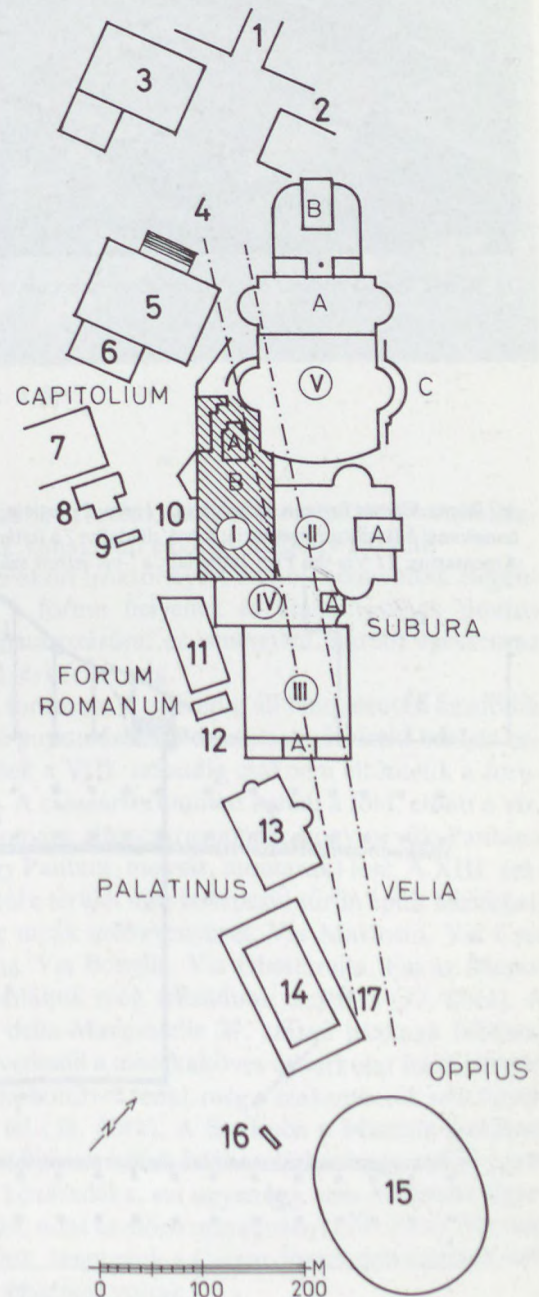
A forum építésével kapcsolatban még az alábbiakat említem meg.

A forum a Via dei Fori Imperiali és a Capitolium között fekszik (34. és 35. ábra), mely terület Caesar idejében lakóházakkal volt sűrűn beépítve. A Forum Romanumtól a Curia és a Secretarium Senatus épülete választja el. Az utóbbira épült rá az i. sz. VIII. században a S. Martina-templom és erre a XVIII. század elején a S. Luca-templom. A Mons Capitolinus és a forum között a Clivus Argentarius — eredeti nevén Lautumiae — halad, antik kőburkolata ma is megvan. A forum alapterülete kb. 6000 m². A kisajátítás költségét Caesar hadizsákmányából fedezte. E területnek kb. felét tárták fel 1932-ben (36. ábra), a többi rész a Via dei Fori Imperiali és a Ss. Luca e Martina-templom között a föld alatt van. A 18. ábra ezt nem tünteti fel, de a saját felmérésem alapján rajzolt 36. ábrán a még fel nem tárt részeket vékonyabb és pontozott vonallal feltüntettem.

A forum építésének történetét az ókori írók mondják el. Corrado Ricci senator, az ásatások vezetője a *Capitolium* című folyóirat 1932. évi két számában⁸⁷ közli ezeket. Suetonius a terület vételéről ír (lásd a 43. jegyzetet). Appianus Alexandrinus említi, hogy Caesar a Pharsalos melletti ütközet előtt tett fogadalmat (i. e. 48. aug. 9.), hogy ha legyőzi ellenfelét, Pompejus Magnust, akkor templomot épít saját ősanyjának, Venusnak, „forumát nem a kereskedelem részére építi, hanem, mint a perzsák, azok részére akik keresték és megtudták az igazságot”.

34. Róma. Császárforumok és környékük helyszínrajza: I Caesar foruma; II Augustus foruma; III Vespasianus foruma; IV Nerva foruma; V Traianus foruma; 1 Corso (Via Lata); 2 Via 4 Novembre; 3 Palazzo Venezia; 4 Piazza Venezia; 5 Monumento Vittorio Emanuele II; 6 Ara Coeli-templom; 7 Palazzo Senatorio; 8 Concordia temploma; 9 Septimius Severus diadalíve; 10 Secretarium Senatus, Ss. Luca e Martina-templom és a Curia; 11 Basilica Aemilia; 12 Antoninus és Faustina temploma; 13 Constantinus basilica; 14 Roma és Venus temploma; 15 Colosseum; 16 Constantinus diadalíve; 17 Via dei Fori Imperiali

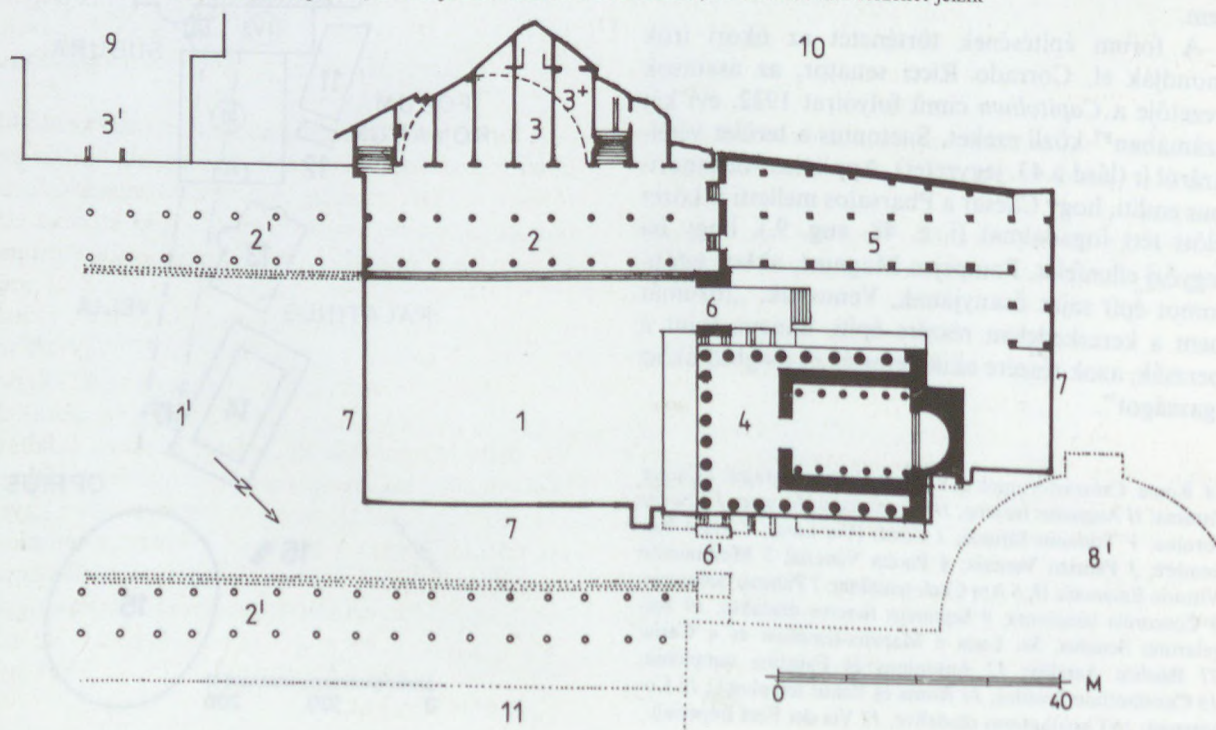
Vitruvius arról ír, hogy a templom piknosztilosz. Caesar a területet i. e. 54-ben veszi meg, a templom építésére i. e. 48-ban tesz fogadalmat, mindkettőt — bár nem teljesen kész állapotban — i. e.

35. Róma. Caesar foruma és a Via dei Fori Imperiali látképe

36. Róma. Caesar foruma, helyszínrajz. 1 area; 2 porticus; 3 tabernák; 3⁺ forica; 3' taberna bejárat a templom falában, 4 Venus Genetrix temploma; 5 Basilica Argentaria; 6 és 6' diadalív; 7 a feltárt terület határa; 8' Traianus foruma; 9 Ss. Luca e Martina-templom; 10 Clivus Argentarius; 11 Via dei Fori Imperiali; a ' -vel jelzett számok a feltételezett, de fel nem tárt részeket jelzik

37. Caesar foruma. Házak a forum felett a feltárás előtt (*Capitolium*, 1932. p. 366.)

46-ban avatja fel, tehát a forum nyolc évig, a templom két (!) évig épült. A felavatáskor gladiátorjátékok, atlétikai versenyek és ünnepi lakoma színhelye volt a forum. Suetonius említi, hogy Caesar temetésekor a Venus Genetrix-templom arany modelljét helyezték el a Forum Romanumon, a rostrum előtt.

Caesar halála után Augustus fejezi be a forumot és a templomot. A porticus ekkor még faoszlopokból állt.

Ezután Domitianus indít nagyobb szabású munkát: elkezd a Mars-mező felőli dombhát lehordását, és a Mons Capitolinus oldalát a Basilica Argentaria hátfalával támasztja meg.

Traianus megnagyobbítja és átépíti kívül-belül a templomot, újrászenteli 113. május 18-án, amint ezt az Ostiában kiásott *Fasti annales* töredék szövegéből tudjuk.⁸⁸ Felépíti a Basilica Argentariát, ezzel a templom nyugati és északi oldala mentén rendezi a két méterrel magasabb területet.

Hadrianus a tabernákra épít foricát félkörű alaprajzzal. A Basilica Argentaria és a forica építéséről nem az antik írók tájékoztatnak, hanem építőjükre a létesítmény építészeti jellegéből tudunk következtetni.

Az utolsó jelentősebb építés a forumon a III–IV.

században történt, amikor a templom főhomlokzatának vonalában egy-egy diadalív létesült.

Az ókori íróktól nyert adatok nem voltak elegendők a forum helyének és kialakításának pontos meghatározására; ez ismeretlen maradt egészen az 1932. évi feltárásig.

A forum az V. századig áll fenn, ezután kezdődik lassú pusztulása. Földrengések, árvizek, barbár betörések a VIII. századig csaknem eltüntetik a forumot. A császárforumokat befedi a föld, elönti a víz, és annyira elmocsarasodnak, hogy nevük Pantano (vagy Pantani, mocsár, mocsarak) lesz. A XIII. századtól e terület újra benépesül sűrűn épült házakkal, szűk utcák szövevényével: Via Marforio, Via Cremona, Via Bonella, Via Ghettaello. Ezt az állapotot találjuk még századunk elején is (37. ábra). A Via delle Marmorelle 29. számú házában, közvetlenül a macskaköves útburkolat felett látható két kőboltövrre senki, még a szakemberek sem figyeltek fel (38. ábra). A Ss. Luca e Martina-templom szentélyének külső falában látható egy nyílás egyenes kőzáradéka, ezt ugyanúgy nem méltatták figyelemre, mint az előző maradványt (39. ábra). Ma már tudjuk, hogy ezek a Caesar-forum tabernáinak nyílás áthidalói voltak.

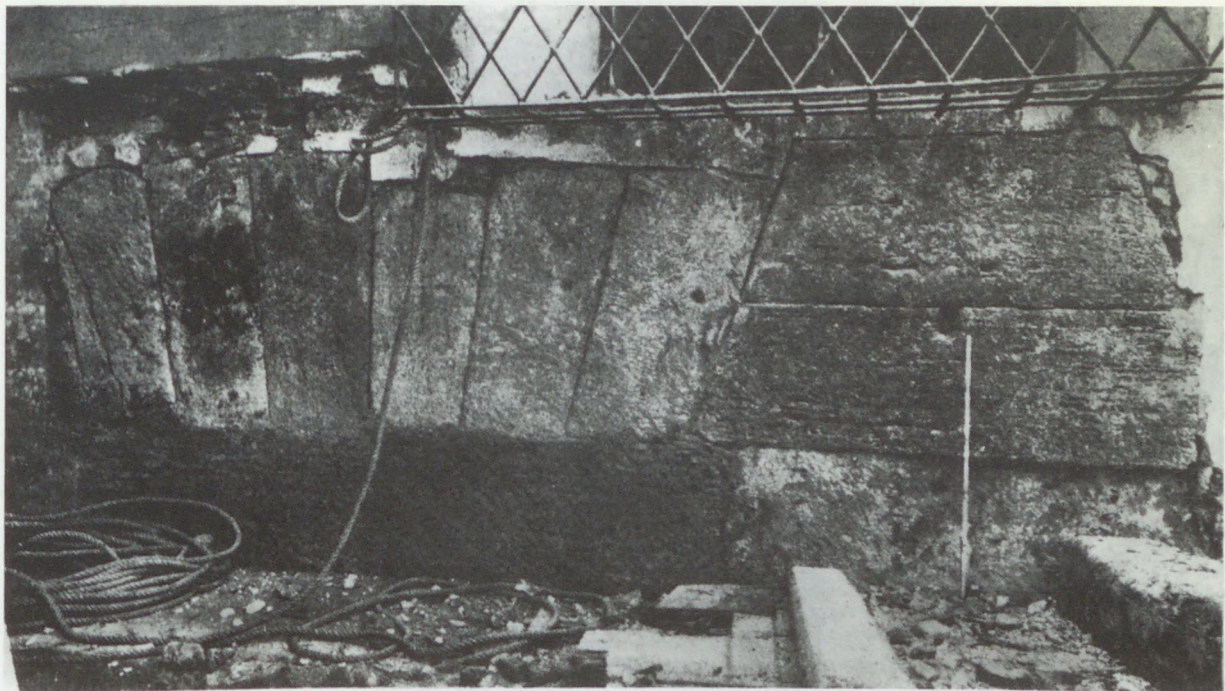

38. Caesar foruma. Taberna bejárat a feltárás előtt a Via delle Marmorelle ház falában (Per l'Isolamento d. Fori Imp., 28. ábra)

A Caesar-forum teljes ismeretlensége egészen a XVI. századig tartott. Fra Giocondo (meghalt 1515-ben) bencés szerzetes, építész, archeológus, író, akinek rajzát a firenzei Uffizi képtár őrzi, első ízben figyel fel a Caesar-forum taberna homlokzatára és készít róla rekonstrukciós rajzot (40. ábra). Nem tudni, hogy mennyit látott e maradványokból, de rajza nem fedti a valóságot, mert a bejárat ajtónyílás aránya túl magas, és hiányzik a felette lévő félemeleti ablaknyílás.

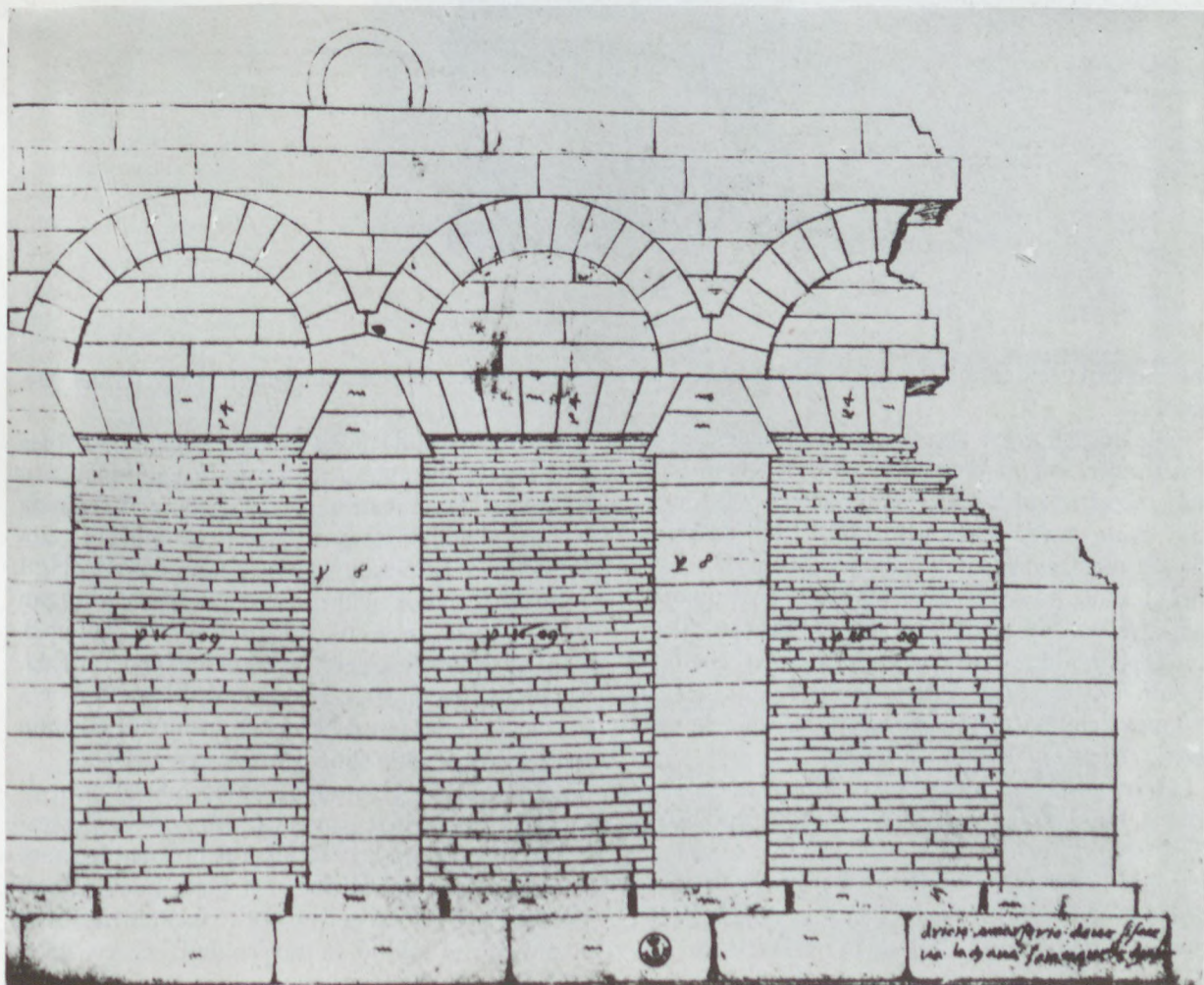
Andrea della Valle bíboros a XVI. század közepén palotát akart ezen a területen építeni. Az alapozási munkák során gyönyörűen faragott márvány-

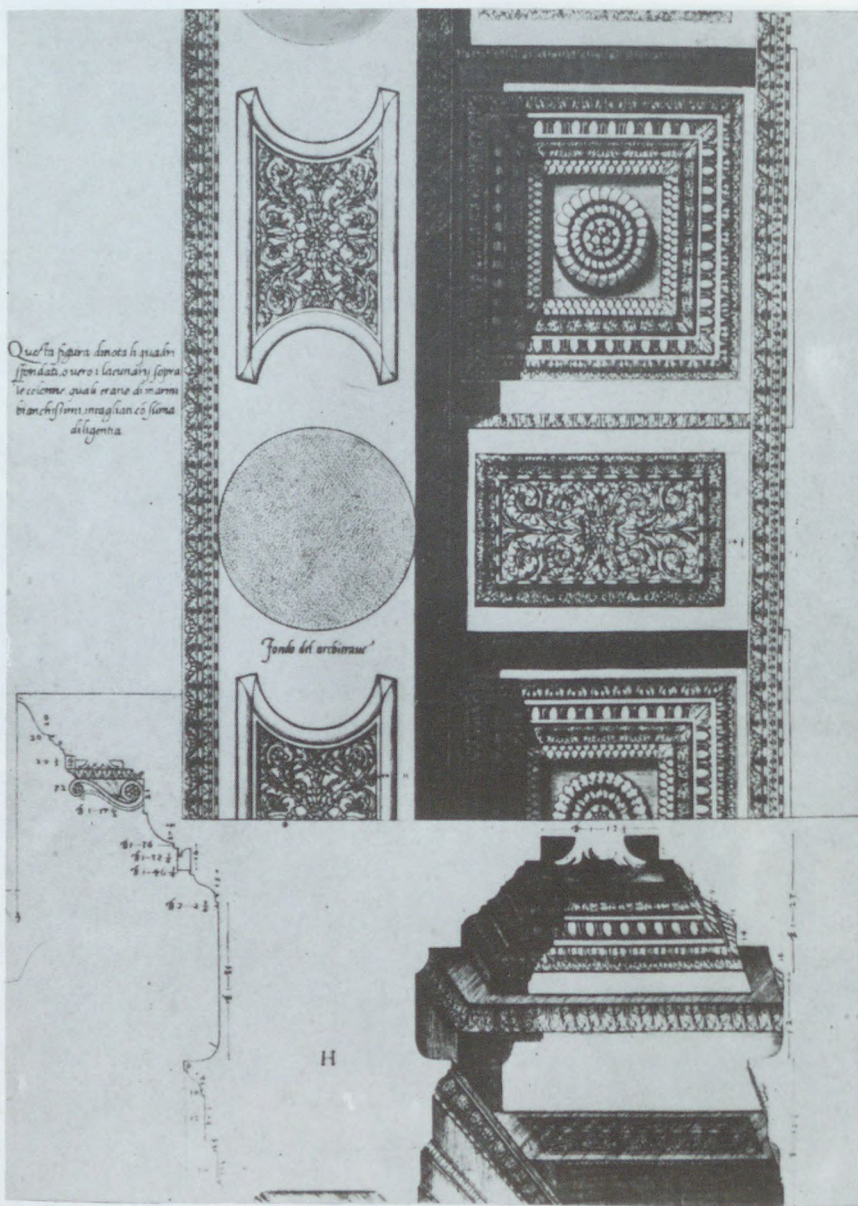
darabokra bukkantak, valószínűleg ezeket rajzolja Labacco és Palladio, akik a kevés feltárt adat miatt téves rekonstrukciót készítenek a Venus Genetrix-templomról. Labacco 1552-ben publikálja rajzait az architektúráról írt könyvében,⁸⁹ melyek közül a főpárkány és a pteroma-mennyezet rajzát közlöm. Az architráv alsó felületén levő kazetta rajzának megfelelőt a helyszínen lévő maradványok között nem találtam, ugyanígy nincs megfelelője a pteroma hosszúkás kazettájának sem. A főpárkány profilja és a pteroma-mennyezet négyzetes kazettája megegyezik a helyszínen levővel (41. ábra). A Labacco által közölt kompozit oszlopfő nem tartozhat a Ve-

39. Caesar foruma. Taberna fœlemeleti ablaka a Ss. Luca e Martina-templom falában (*Capitolium*, 1932. p. 370.)

40. Caesar foruma. Taberna homlokzata. Fra Giocondo rajza 1515-ből (*Capitolium*, 1932. p. 18.)

41. Venus Genetrix temploma. Főpárkány, Labacco rajza (*Capitolium*, 1932. p. 9.)

nus Genetrix-templom oszloprendjéhez, mely korinthoszi.

Palladio felmérési rajzait az 1570-ben kiadott *Quattro libri dell'architettura* című könyvében közli, mely rajzok közül Ricci cikkéből átvettem a főpárkány és az oszlop rajzát (42. ábra). Ezek csaknem teljesen megfelelnek a valóságnak (lásd 107–116. ábrák). Palladio a következőket írja: „A templomnak egyetlen álló részét sem lehet látni . . .” Nem csoda tehát, hogy az általa közölt templom alaprajz teljesen hibás, görög peripteroszt ábrázol, 8×15 oszloppal, elől-hátul két sorban, a lépcsőzetet körülvevetei, a téglalap aránya túl hosszú.⁹⁰

Lafreri 1561-ben készít két frízről rézmetszetet evvel a felirással: „In aedibus Andreae quondam Card. a Valle” (43. ábra). A márványokat 1584-ben megveszi Ferdinando de' Medici kardinális és elhelyezi a Pinción álló Villa Medici loggiájának falában. Ricci megállapítja, hogy a Lafreri metszetében ábrázolt indás akantuszos faragás nem azonos a

Villa Medici falában elhelyezett négy frízrel (44. ábra).

Bramante, Raffaello és utódaik érdeklődése főleg a Forum Romanumra terjedt ki, a későbbiek Augustus és Traianus forumával foglalkoztak. Canina sem tud semmi biztosat a Caesar-forumról (22. ábra), sőt még Ricci sem, aki 1913-ban tesz javaslatot a császárforumok feltárására,⁹¹ melyben azonban csak Augustus, Nerva és Traianus foruma szerepel, tehát a későbbi Via dei Fori Imperiali keleti oldala. A Caesar-forumról csak annyit ír, hogy amikor a Forum Romanum már kicsinek bizonyult feladata elvégzésére, Caesar hozzáfűzött egy másikat . . . Majd Rómában a forumok száma fokozatosan tizenhétre emelkedett, továbbá, hogy az Augustus-forumtól nyugatra levő házakat nem volna érdemes lebontani, mert nem lehet ott mást találni, mint alapfalat és a Caesar-forum körítő falának hatalmas maradványait tufából és travertinből, bezárva most a Vicolo del Ghettaellóba . . . és amelyek a Via

Marforio 37. és 42. számú ház udvarán vannak. Feltételezi, hogy a bontások egyéb maradványokat is napvilágra hoznának, de „ezek semmi szín alatt nem érnék el a három másik forum feltárható részeinek fontosságát és műemléki értékét”. Ricci szerint saját feltárási javaslata hozná a legkevesebb bontással járó legnagyobb archeológiai és műemléki eredményt. Javaslatahoz két képet is csatol — Lodovici Pogliaghi vízfestményeit — melyek a feltárandó rész várható látványát ábrázolják (az egyiket közlöm a 45. ábrában). Ezen jól látszik, hogy Ricci a Via dei Fori Imperiali nyugati oldalán lévő házakat, melyek a Caesar-forumot fedik be, érintetlenül hagyja. Szerencsére feltárták ezt a területet is, és ennek eredménye alaposan megcáfolta Ricci véleményét.

A Via dei Fori Imperiali a Piazza Veneziától a Colosseumig, innen a S. Giovanni in Lateranóig, majd a Castelli Romaniig fut. A vele egy időben

épült Via del Mare a Mons Capitolinus nyugati oldalán halad a Porta S. Paolóhoz, majd itt egyesülve a Via Ostiensevel, a tengerhez. Piacentini építész professzor a szabályozott terület átadásakor büszkén mondta: „Itt új életre kel a romanitá teljes nagyságában és hatalmasságában. Büszkébb látványt nem tudhat emberi ész álmodni”.⁹²

A Caesar-forum feltáráának munkája 1932. január 3-án kezdődött és az első szakasz ugyanezen év augusztusáig tartott. Feltárták a tabernákat (kilenc darabot), a foricát, a Basilica Argentariát és a porticust, kb. 6000 m³ falat és 42 000 m³ laza földtömeget szállítottak el. Napvilágra kerültek a Venus Genetrix-templom első nagy, faragott márványdarabjai (46. ábra). A feltárást a Governatorato di Roma a következő évben befejezte, és a forumot 1933. október 28-án felavatta. Akkori állapotában van ma is.

42. Venus Genetrix temploma. Főpárkány és oszlopfő, Palladio rajza (*Capitolium*, 1932. p. 13.)

Sic Roma Vicentia intercolumniarum filia, mira diligentia ex antiquis patris, quod hodie in archibus Andreae, quondam Card. à Tralle, videri marmore conspiciatur, desumpta, quibus, licet, interea tibi frui licebit dum ex eodem praeputio et hujus similia, atq. etiam maiora propediem parantur. Aut. Lafr. Sequitur. Romae. oc. d. LXXI.

43. Venus Genetrix temploma. Lizénadiszítés, Lafreri rajza 1561-ből (*Capitolium*, 1932. p. 15.)

44. Venus Genetrix temploma. Lizénadiszítés a Villa Medici falában (*Capitolium*, 1932. p. 17.)

45. Róma. Augustus és Traianus
foruma, feltárási terv (*Per l'Isola-
mento d. Fori Imp. 32. ábra*)

46. Venus Genetrix temploma.
Feltárt márványdarabok és a Basi-
lica Argentaria pillére (*Capitoli-
um, 1932. p. 383*)

A forum általános leírása

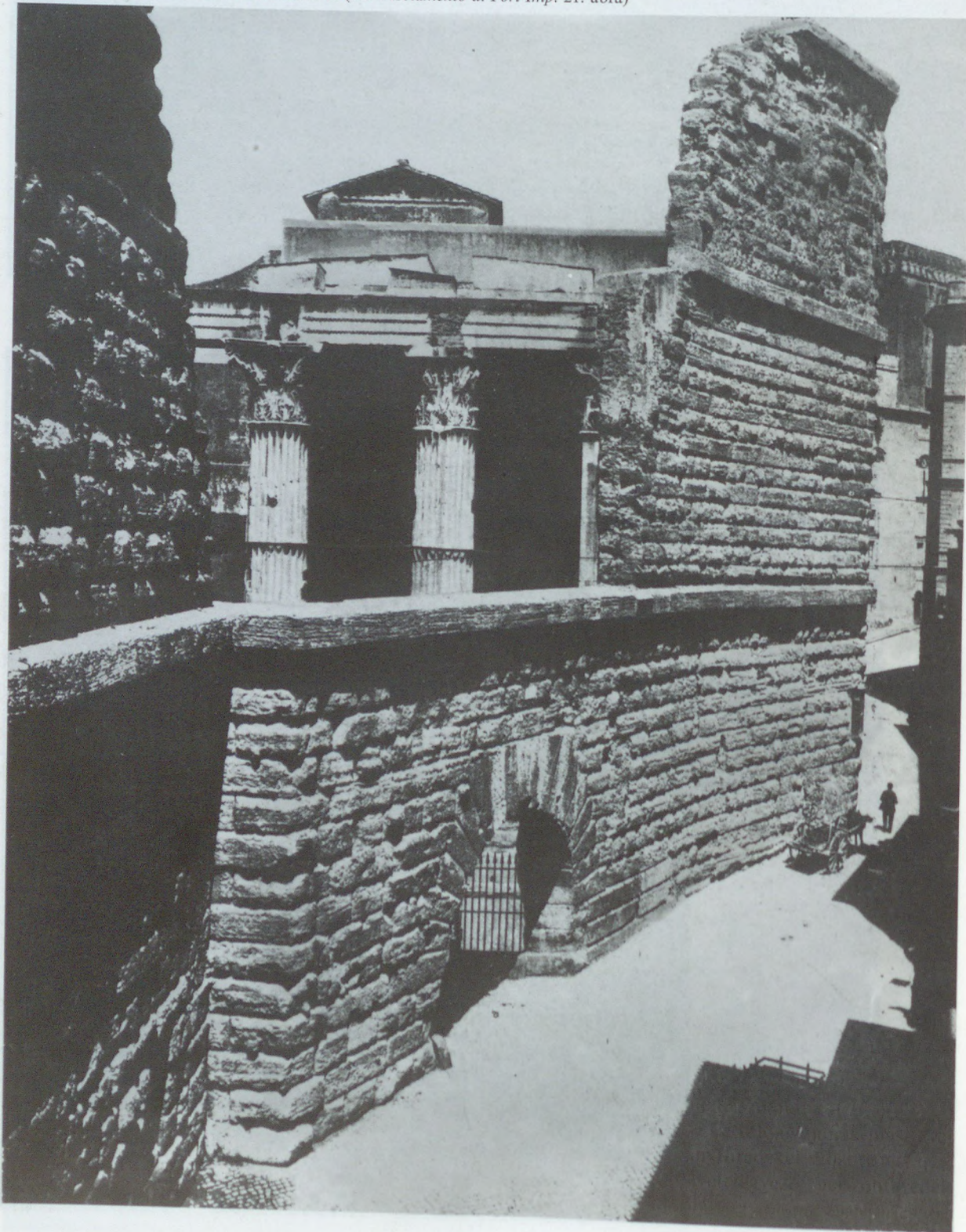
A császárforumok rekonstruált alaprajzát a 18. ábra tünteti fel, melyen a Via dei Fori Imperiali alatt maradt — feltételezett — részek is szerepelnek. A feltárt területet a 35. és 36. ábra mutatja.

A Caesar-forum közvetlenül érintkezett a Nerva- és a Traianus-forummal, az Augustus-forumtól út választotta el. Nyugati oldalán a Forum Romanum

épületei — a Basilica Aemilia, a Curia, a Secretarium Senatus — helyezkedtek el. A Traianus-forum areájának nyugati exedrája bekanyarodik a Venus Genetrix-templom apszisa mögé, ahonnan a Basilica Argentaria az exedrát ívesen követi: a kettő között egy út vezet a Via Lata felé.

A Caesar-forumon az alábbi részeket különböztetjük meg (36. ábra): 1 area, 2 porticus, 3 tabernák, 3⁺ forica, 3' taberna bejárat a templom falában, 4 Venus Genetrix-templom, 5 Basilica Argentaria, 6

47. Róma. Augustus foruma. Keleti határfal (Per l'Isolamento d. Fori Imp. 21. ábra)

és 6' diadalív, 7 támfal, 8' Traianus- forum exedrája, 9 Secretarium Senatus (Ss. Luca e Martina-templom), 10 Clivus Argentarius, 11 Via dei Fori Imperiali. A vesszővel indexelt számok a fel nem tárt, de feltételezett részeket jelzik. A 35. ábra fényképe feltünteti a Via dei Fori Imperialit, végében a Colosseumot, bal oldalán az Augustus-forumot, jobb oldalán a kis zöld területtel elválasztva, a Caesar-forumot. A forum fő jellegzetessége: az area hosszúkás derékszögű négyszög, két hosszoldalán egyhajós porticus, a nyugati oldalon tabernasor, melynek két helyisége lépcsőház a Clivus Argentarius felé; a Venus Genetrix-templom az area végében, mellette két diadalív; a Basilica Argentaria L alakú, kéthajós épülete, az area feletti magasabb szinten. A forumot kerítő magas falról nem hozott semmit felszínre az eddigi feltárás, de ha volt, akkor hasonló lehetett az Augustus-forumot keletről határoló falhoz (47. áb-

ra), melynek magassága 30 m feletti, pietra gabina blokkokból, opus rusticum formában épült, a blokkokat fecskefark alakú facsapok kapcsolták össze.⁹³ E falat pár sor travertin kő erősítette.

Az area

Eredeti méretei: a tabernák homlokfala és a keleti határfal között 70 m, hossza a templom előpodiuma és a déli határfal között 123 m, aránya tehát $123 : 70 = 1,76$, a porticusok közötti szélességgel számolva 2,57. Az area padlóburkolata travertin lap; szélességük 80—120 cm, hosszuk 150—220 cm, vastagságuk 20—23 cm, hosszukkal a forum főtenge-lyében fekszenek (48., 49. ábra), minden oldaluk, még az alsó is, sima. A Basilica Argentariánál a

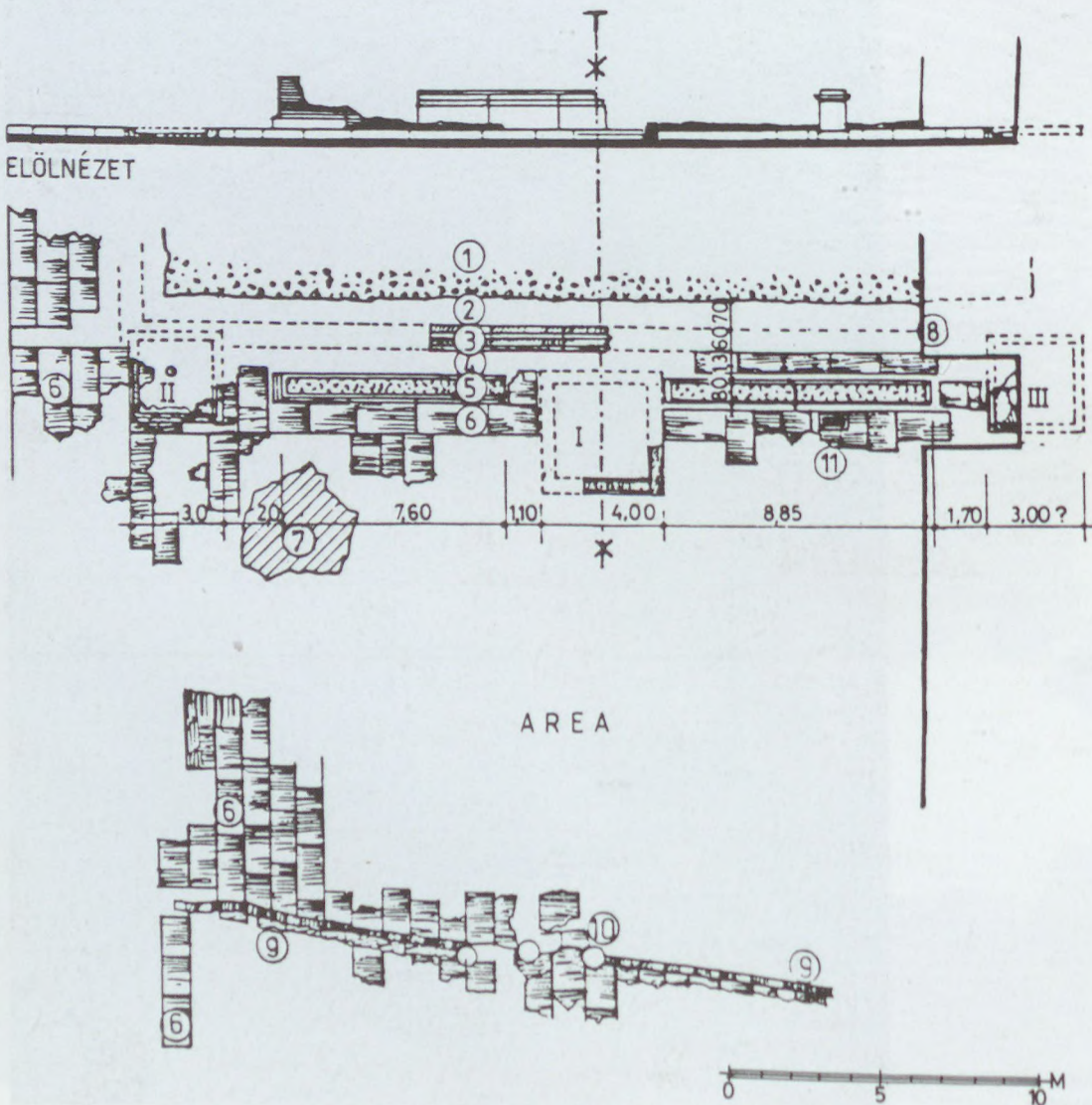

48. Caesar foruma. Area. Talajburkolat a porticus előtt

49. Caesar foruma. Templom előtti terület, előpodium, mellvédfal, díszkutak, geiszon, téglafaltöredék, háttérben a porticus

50. Caesar foruma. A templom előtti terület: 1 előpodium öntött tömege; 2 zsaluzó fal; 3 márványlábazat; 4 folyosó; 5 mellvédfal; 6 talajburkolat; 7 téglafaltöredék; 8 új támfal; 9 padló folyóka; 10 oszloptörzs-töredék; 11 szoborposztamens; I, II, III díszkút

burkolat ugyancsak travertin, de nagyobb méretű lapokból, van közöttük 150 × 300 cm-es is.

Az areán az évszázadok alatt sok műtárgy gyűlt össze. A legnagyobb szabású Caesar lovasszobra volt. A ló Nagy Sándor emlékművéről származott, Lysippos mintázta. Suetonius meséli, hogy Caesar átdolgoztatta a ló patáját, hogy hasonlítson kedvenc lováéra, mely olyan volt, mint egy emberi kézfej öt ujjal. A ló senki mást nem tűrt meg a hátán, csak Caesart.⁹⁴ Ennek a szobornak semmi nyomát nem találtam az area eddig feltárt területén, pedig a valószínűleg nagy alapozásnak valami nyoma kellett hogy maradjon. Az 1932. év utáni olasz beszámolóok nem emlékeznek meg arról, hogy ilyet találtak volna.

Az areán álló másik nagyszabású műalkotás egy díszkút (fontana) volt a „templom közelében”, melyet az Aqua Appia nimfáinak bronzszobrai díszítettek, amint azt Ovidius írja.⁹⁵ Talán ehhez a fontánához tartozott a következő fejezetben tárgyalandó együttes.

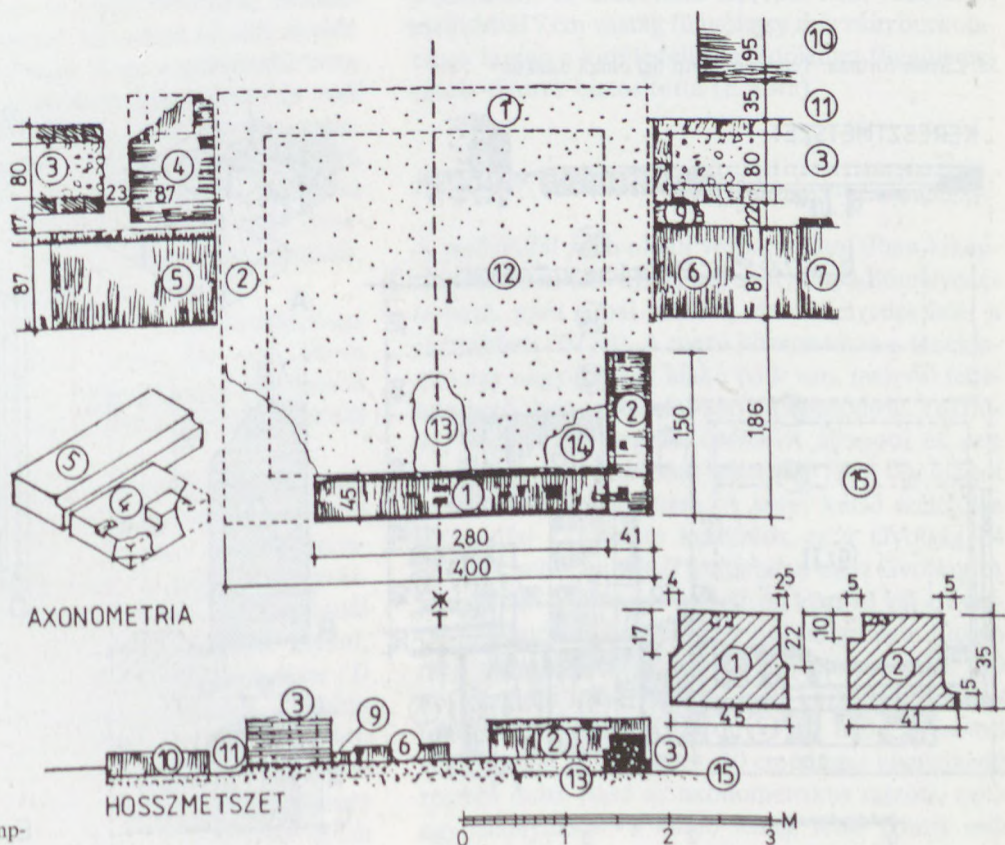
A mellvédfalas fontanák az areán

A Venus Genetrix-templom előpodiuma előtt téglamellvédfal húzódik, melyet márvány borított (49., 50. ábra). Ezt a falat középen márvány keret szakítja meg, két végéhez pedig a talajba mélyedő profilozott keretű mező csatlakozik. Az együttes teljes

alaprajzát az 50. ábra mutatja. Az előpodium öntött szerkezet (1), melyet tufo zsaluzó fal határolt (2), ezt pedig márvány burkolta, melynek lábazata egy szakaszon megmaradt (3). Vele párhuzamos egy téglaburkolatú öntött fal (5), melyből a bal oldalon megmaradt egy kis darabon 160 cm magas rész. E fal márványburkolatából megvan a lábazat egy darabja. A mellvédfal és a templom márványlábazata között csak keskeny, 130 cm széles folyosó van (4) travertin lapokkal burkolva, melyekből pár darab a helyén van ma is. A mellvédfal area felőli oldala mentén a talajburkolat travertin lapjaiból egy sor megvan (6). A mellvédfal közepén a 4,00 m széles és ismeretlen hosszúságú területet négyzetnek jelöltem (I), melynek egyik sarkát márványkeret tűzi ki. A mellvédfal két végén levő keretezett mezőt a II és III szám jelzi. A mellvédfal előtt egy hatalmas téglafal töredék hever (7). A mellvédfaltól délre, kb. 16–18 m távolságban kissé ferdén húzódik egy sekély árok a travertin burkolatban (9, 10). Az ábra jobb oldalán levő vastag vonal (8) a feltárt terület határán vonuló új támfalat jelzi.

A középső fontana

A mellvédfal közepén, a templom főtengelyében 5,10 m hosszban megszakad (51. ábra). A 4,00 × 4,00 m nagyságú területen kemény calcestruzzo talajburkolat van (12), homlokoldalán 2,80 m hosszú kökeret fekszik, de nem a belső padló, hanem a külső area síkján (1), keresztmetszete 45 × 35 cm,

51. Caesar foruma. Templom előtti középső díszkút

belső oldalán 17×4 cm, külső oldalán $22 \times 2,5$ cm nagy horonnyal, tetején különböző csaplyukakkal. Hozzá derékszögben csatlakozik egy másik kőkeret, melynek mérete $150 \times 41 \times 35$ cm, belső profilja 10×5 cm, külső profilja (alul) 5×5 cm, tehát nem egyezik ez a keresztmetszet a másik kőkerettel, jelenleg mégis egymáshoz tartozóan vannak elhelyezve. A felső csaplyukak azt látszanak bizonyítani, hogy a kőmellvéd állt rajtuk. Az ábrán feltételeztem, hogy a keretkövek négyzetes alaprajzot zártak közre (1' és 2'), de ebben az esetben a keret öt centiméterrel beáll a templom felőli folyosóba. A keret jobb oldalán a mellvédfal téglaburkolata befordul a fal rövid oldalára, és itt is szabályos szerkezetet mutat, ami azt jelenti, hogy eredetileg is vége volt itt a mellvédfalnak, melynek márványlábazata azonban nem folytatódott a rövid oldalon, mert erre a 2 jelű kőkeret nem hagyott helyet; a mellvédfal tehát a keretnek és a kávának nekiszaladt, vele érintkezett. A mellvédfalnak ezen a végén a lábázat a 9 jelű kővön állt.

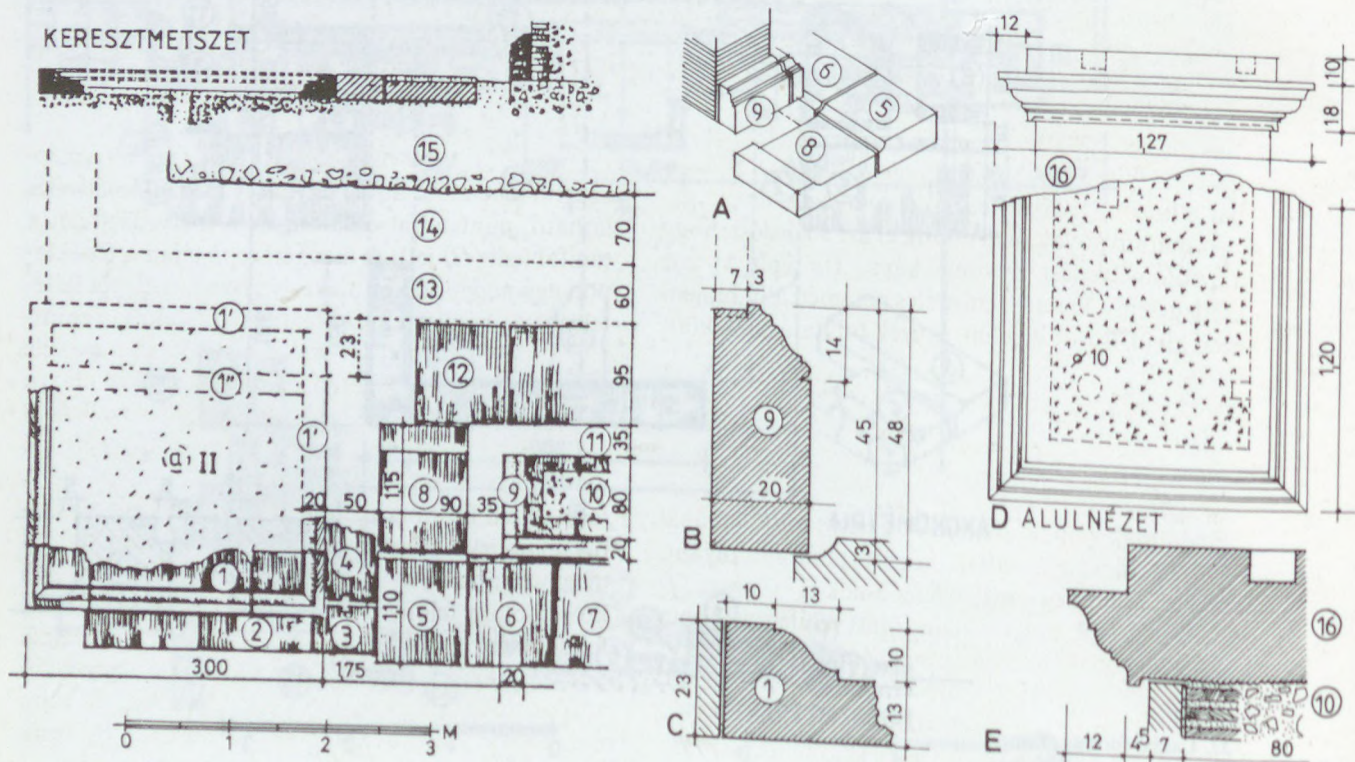
A padlókeret bal oldalán a mellvédfalig $1,10$ m távolság van. A mellvédfal végén nincs téglaburkolat, de a lábázat részére a 4 jelű kőig megvan a 23 cm széles köz. A 4 jelű kő felső felületén 45 cm széles négyszögű kiemelkedés van, és a jobb szélén egy csaplyuk (lásd az 51. ábra axonometrikus rajzán). Az 5 jelű travertin lap az area burkolata, a mellvédfal felőli szélén 8×5 cm nagy, kissé íves horony van, melybe a mellvédfal lábazati kőve feküdt fel. Ez a horony egészen a 2' kőkeretig fut, annak ellenére, hogy a mellvédfal már előbb ér véget. Ez azt jelentheti, hogy eredetileg a mellvédfal ezen az oldalon, mint a jobb oldalon, nekifutott az 1 jelű fontana

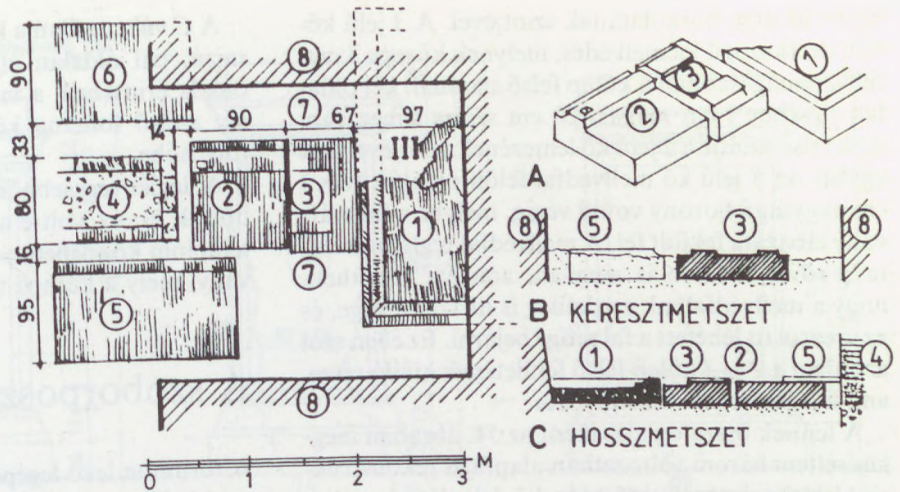
kávájának, majd később lefaragták a mellvédfalat, hogy itt az area felől átjárót nyissanak a mellvédfal mögötti folyosóba. Az is lehetséges, hogy eredetileg a mellvédfal végigfutott a templom előtt, nem létezett az 1 jelű fontana, amit csak később építettek meg. Sajnos nem állt módomban ásatni az 1 jelű mezőben annak eldöntésére, hogy van-e alatta vízvezeték, tehát fontana volt-e, vagy esetleg szobor, szoborcsoport állt-e itt.

A bal oldali fontana

A mellvédfal nyugati végénél az area padlóburkolatában kissé bemélyített mező van (52. ábra), melynek déli oldalán a kimatagozatos keret (1) és a vele egy kőből álló padlóburkolat maradványai megvannak. Az area burkolólapjai (2 és 3) egy szintbe esnek a keret felső síkjával (C részletrajz). Az északi oldalon hiányzik a keret. Az 1' jelzéssel a mezőt négyzetesnek rajzoltam, bár erre semmi bizonyíték nincs, sőt ellene szól, hogy ebben az esetben a fontana nemcsak a mellvédfal mögötti folyosót zárja el, hanem még a templom márvány lábazati kővébe (12) is belemetsz, vagy legalábbis szorosan hozzátapad. A keret belseje jelenleg földdel kitöltött, de alatta 30 cm vastag calcestruzzo réteg van, amelyre a mező kővei fekszenek fel. A calcestruzzo alatt ismeretlen mélységig száraz földdel kevert kődarabok vannak. A mező közepén száraz, laza földdel betömődött 50 cm mély függőleges lyukat találtam $20-30$ cm átmérővel (a), benne vízvezeték vagy lefolyócsatorna lehetett.

52. Caesar foruma. Templom előtti bal oldali diszkút

Feltételezhető, hogy a keretelt mező a mellvédfal hossz tengelyére szimmetrikus volt, ekkor a keret szélétől (*I''*) a templomlábazat széléig 23 cm távolság maradt, mely nem elegendő közlekedésre.

A keret és a mellvédfal vége közötti távolság 1,75 m. A 8 jelű kőnek a templom felőli szélén kiemelkedő sík van (lásd az axonometrikus rajzon), melynek szélessége azonos a mellvédfalnak a templom felőli oldalán húzódó közzel (*II*), mintha valamikor itt is állt volna a mellvédfalhoz tartozó lábazat. A mellvédfal nyugati végén megvan a déli oldalról beforduló téglaburkolat és márványlábazat, biztosnak látszik, hogy eredetileg is itt volt a mellvédfal vége. Az areáról az átjárás a mellvédfal mögé itt, a mellvédfal és a *II* jelű fontana között volt. Az 5 jelű travertin lapnak a mellvédfal felé eső szélén ugyanolyan horony van, mint amilyen a tőle jobbra lévő lapokon is végigvonul, és amely horonyba belefekszik a mellvédfal lábazati márványa (*B* jelű részletrajz). Ez azt bizonyíthatja, hogy a mellvédfal lábazata és vele együtt a fal is itt folytatódott és csak később vágták le, befordítva a rövid oldalra a téglaburkolatot és a lábazatot. Nehezebb elképzelni azt, hogy a mellvédfalnak eredetileg is itt volt vége és az 5, 6 jelű talajburkoló lapokat, mint már kész, előregyártott darabokat a horony ellenére felhasználták, bár e horony a közlekedést akadályozta.

A maradványok nem döntik el azt a kérdést, hogy a padlómélyedést övezte-e káva. Ha volt, akkor esetleg nem a keret 10 cm széles peremén állt, hanem ezen kívül, a 2, 3, 4, jelűn, és ezek folytatásán feküdt fel.

A mellvédfal lábazatán márványlemez állt, mely a lábazat felső lapján levő horony tanúsága szerint 7 cm vastag volt (*B* jelű részletrajz), melyből azonban semmi sem maradt fenn. A mellvédfalat márványlapnak kellett lefednie. A keleti támfal lábánál heverő márványdarabok között találtam olyant, mely valószínűleg ennek a lefedésnek egyik része (*D* és *E*). A darab egyik oldala törési felület, a többin párkányprofil van, tehát a mellvédfal végén feküdt. Szélessége 1,27, hossza 1,20 m. A párkány feletti lemez 10 cm magas, széle az alacsony függőlemez külső élével esik egybe. E lemez alsó felülete 10 cm

szélességben sima, ezen belül vésővel bevagdalt, valószínűleg azért, hogy a mellvédfal tetejére öntött fektető habarcsához erősebben kössön. A lemez felső felületén csaplyukak vannak, két darab 10–13 cm átmérőjű és 7 cm mély kerek, továbbá két négyzetes 6×6 cm mérettel. Ezek a csaplyukak azt bizonyítják, hogy a mellvédfal párkányán még valami állt. A fent tárgyalt lefedő párkány mellett még van egy másik, kisebb, melynek profilja azonos az előbbivel, felső síkján két kerek és egy négyzetes csaplyukkal, melyből vájat vezet a szomszédos kő bekötésére. A harmadik márványdarab a mellvédfal lefedésének közbülső darabja, két végén sima hézaggal, felső lapján 13×6×10 cm nagy csaplyukkal. Az egyik végénél két csaplyuk a szomszéd kő kötésére, a másik végén egy letört csaplyukkal, ezen kívül még egy kerek, 30 cm átmérőjű, 4 cm mély korong is van a felületen, ez utóbbinak szerepét nem tudom. A mellvédfal 7 cm vastag függőleges márványburkolatának lapjait a kidőlés ellen a fedőlemez függőlemezének vízorra biztosította (*E* ábra).

A jobb oldali fontana

A mellvédfal jobb oldali végén, a támfalban kiképzett fülkében (53. ábra) ugyanolyan padlómélyedés látható, mint a bal oldalon, de a mélyedés felét a támfal fedi (*III* jel). A mező közepe táján a fenéklapon egy nagyobb kör alakú lyuk van, melyről feltételezhető, hogy a támfal alatt folytatódott. Tekintve, hogy a lap nagyon összetört állapotú és vele együtt a nyílás is nehezen ismerhető fel, a kör alakot inkább csak feltételezem. A keret külső szélétől a mellvédfal 171 cm-re kezdődik; ez a távolság 24 cm-rel kisebb, mint a *II* fontánánál mért távolság. A jobb oldali fontana és a mellvéd közötti két travertin talajburkoló lap szerepét ugyanúgy nem tudom megmagyarázni, mint a bal oldalon levőét. A 2 jelű kő templom felőli szélén a mellvédfal lábazatának felfekvésére szolgáló horony van, mely a szélénél végigvonuló 20 cm széles, 10 cm magas kiemelkedő részből indul (lásd az axonometrikus rajzot), rajta egy csaplyukkal; a kiálló lemez felső szintje esik

egybe az area burkolatának szintjével. A 3 jelű kővön derékszögű kiemelkedés, melynek közepe 5 cm-rel van magasabban a kőlap felső síkjánál, két oldalon további 5 cm magas, 20 cm széles lemez van, ezek felső szintje a 2 jelű kő lemezének szintjével esik egybe. Az 5 jelű kő mellvédfal felőli oldalán 10 × 3 cm nagyságú horony vonul végig, melybe a fal márvány lábazata feküdt fel. A mellvédfal téglaburkolata a rövid oldalon is megvan, ami azt jelentheti, hogy a mellvédfalnak eredetileg is itt volt a vége, és az areáról itt lehetett a fal mögé bejárni. Ez ellen szól azonban a 2 és 3 kőlap felső felületének kiálló része, ami a közlekedést akadályozta.

A fentiek összefoglalásaként az 54. ábrában megkíséreltem három változatban alaprajzi rekonstrukciót készíteni a mellvédfal és a közlekedés viszonyáról: az 1 jel a Venus Genetrix-templom márványlábazata, 2 a mellvédfal és a templom közötti folyosó, 3 a mellvédfal, I, II, III a fontanák.

Az A jelű alaprajzon a folyosó változatlan szélességben fut végig a mellvédfal mögött, hozzá négy bejárat vezet a végeknél; a középső fontana még nem épült fel. A mellvédfalon berajzolt négyszögek szobrokat jeleznek, feltételezve, hogy az Ovidius által leírt nimfás szökőkút ez volt (95. jegyzet).

A B jelű változatban a két szélső fontana a mellvédfal hossz tengelyében szimmetrikusan fekszik, megszünteti a két szélső bejáratot, de nem ér a templom lábazatáig. A középső fontana a mellvédfalhoz simul, mögötte a mellvédfal megszakítás nélkül fut végig. A folyosóba csak két bejárat vezet.

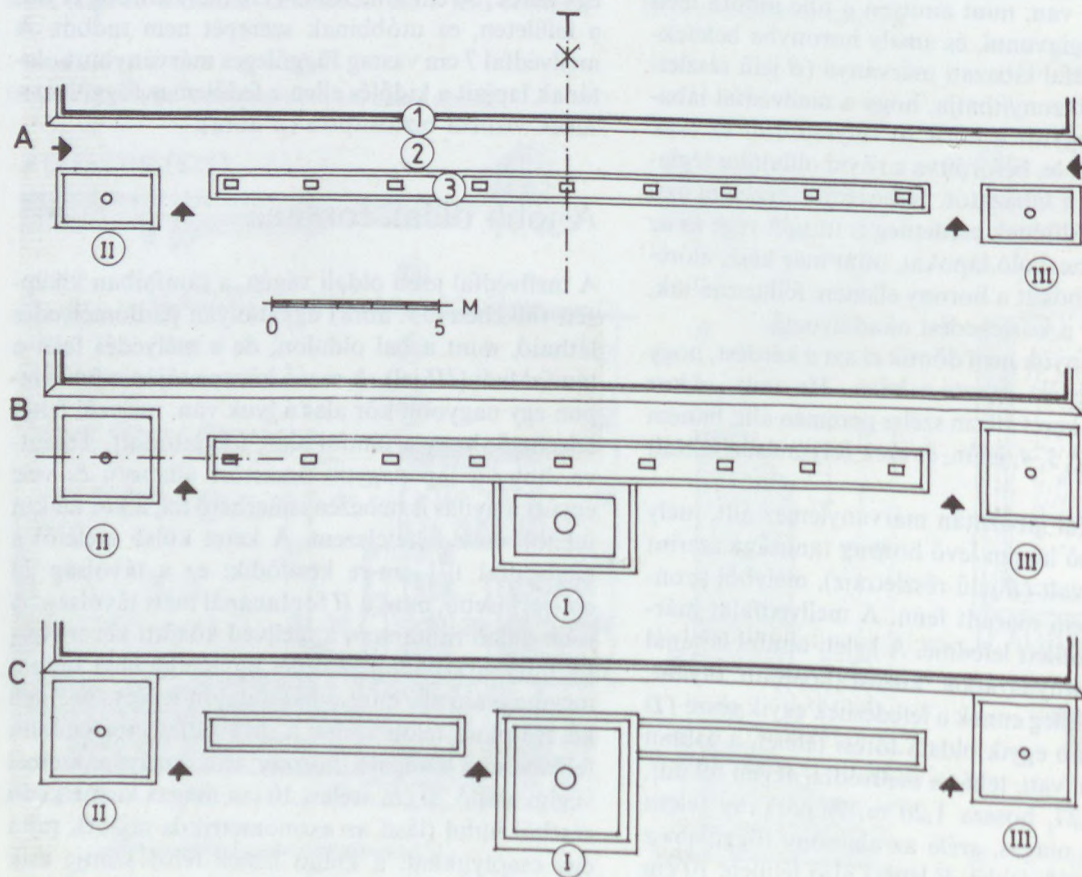
A C változatban a középső fontana négyzet alaprajzú, bal oldalán átjárás van a folyosóba, jobb oldala érintkezik a mellvédfallal; a mellvédfal és a két szélső fontana között egy-egy átjárás vezet a folyosóba.

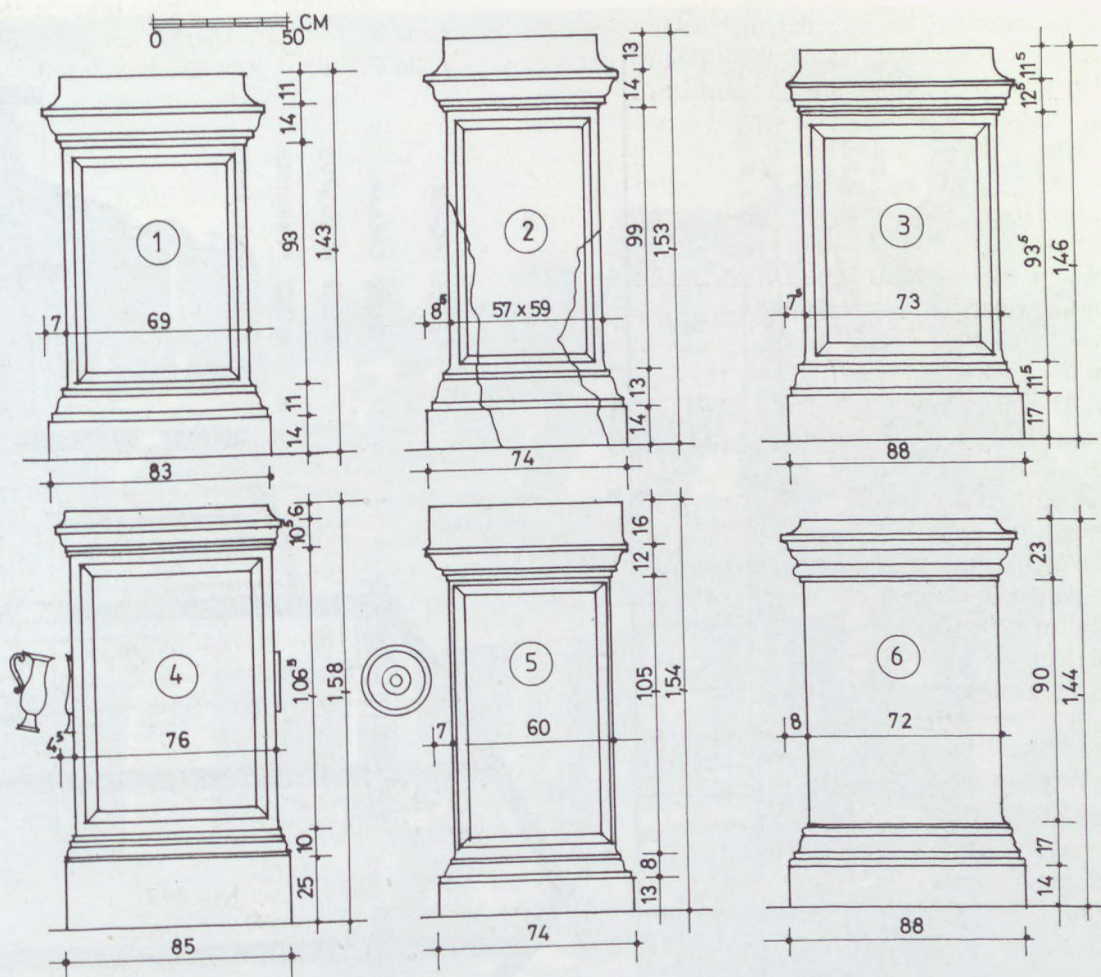
A leglényegesebb kérdést a maradványok nem döntik el: ez volt-e a nimfák kútja, vagy nem? A templom közelében nincs semmi más olyan maradvány, mely a kúthoz tartozhatott volna.

A szoborposztamensek

A forumon levő legépebb hat darabot mutatom be az 55. ábrán. Mindegyik fehér márvány, magasságuk 143–158 cm, törzsük szélessége 57–72 cm, keresztmetszetük majdnem négyzet alakú, lábazatuk alsó plinthosz, felette két lemezke között meredeken bukó szíma van, kivéve a 6 jelűt, melynél még két pálcstag is van. A törzs homlokklapján kímatagozattal keretezett, bemélyített mező van, mely az 5-nél a lábazat felett, magasabban kezdődik, a 6 jelűnél pedig nincs ilyen. A fejezeti párkánynál a főtág az álló-szíma, melyet hornyolt lemezke támaszt alá. A párkány a 4 jelűnél a legalacsonyabb, 11,5 cm, a 6 jelűnél a legmagasabb, 18 cm. Mindegyik posztamensen a párkány felett felmagasítás van, homlokoldaluk íves, kivéve az 5 jelűt, melynél a felmagasítás szélesebb a törzsnél, és emiatt a posztamens aránya nem a megszokott. Ez az egyetlen,

54. Caesar foruma. Templom előtti díszkutat alternatív rekonstrukciói

55. Caesar foruma. Szoborposztamensek

56. Caesar foruma. Az 55/4 ábra szoborposztamens fényképe

melynél a párkány és a posztamens mind a négy oldalon megvan, tehát a posztamens nem fal mellett állt, hanem szabadon. A 4 jelű posztamens bal oldalán 30 cm hosszú, egyfűlű, ferde tengelyű, 15 mm kiülésű korszó van kifaragva, a jobb oldalon pedig egy tárcsa, ugyancsak kis kiülésű, lapos domborműben. Az 56. ábra fényképe a 4 számú posztamens mutatja.

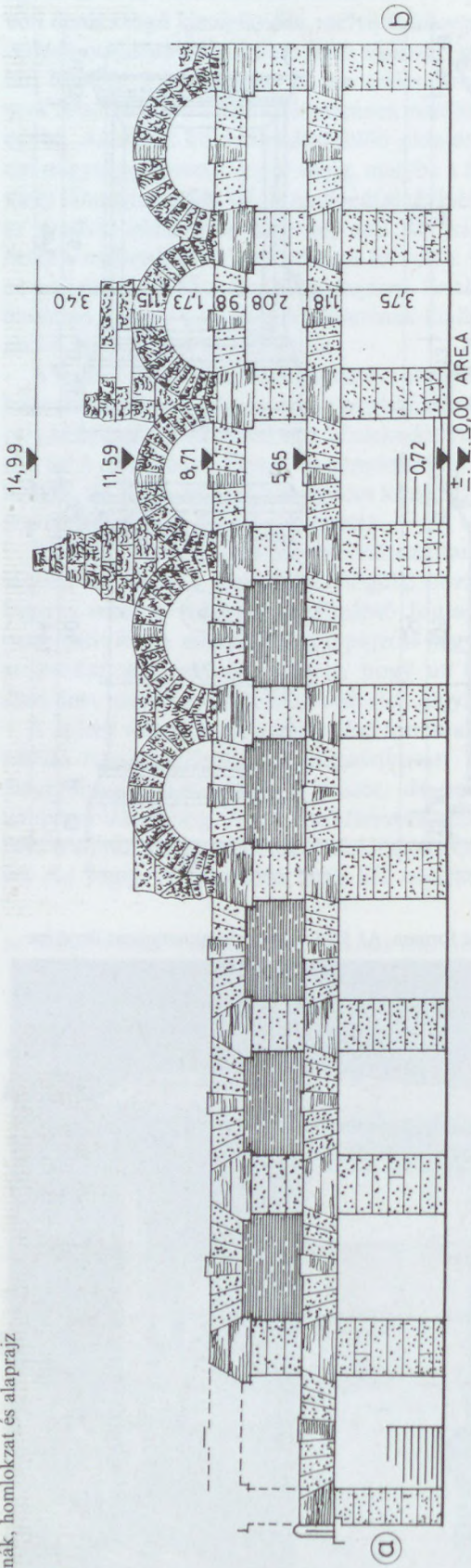
A tabernasor

Szerepükről és a feltárás előtti állapotukról a 19. és 32. oldalon már írtam. A feltárás utáni állapotukat az 58—74. számú ábrák mutatják.

A tabernák⁹⁶ a forum nyugati oldalán sorakoznak, az area felé néző homlokzatuk egyenes vonalú, a Mons Capitolinus felé a hátfaluk ferde, valószínűleg a talajviszonyoknak megfelelően különböző belső hosszakkal. A feltárt rész homlokzatának hossza 50,71 m. A tabernák déli irányban is folytatódtak, amit a Ss. Luca e Martina-templom látható maradványa bizonyít, amit a feltáráskor kiástak. Itt két oszloptörzs darabot is találtak, amit később ismét betemettek. A tabernák közel azonos szélességűek (4,75—5,00 m), a forum felőli homlokzatukon falnyílással. A változó szélesség oka ismeretlen, talán

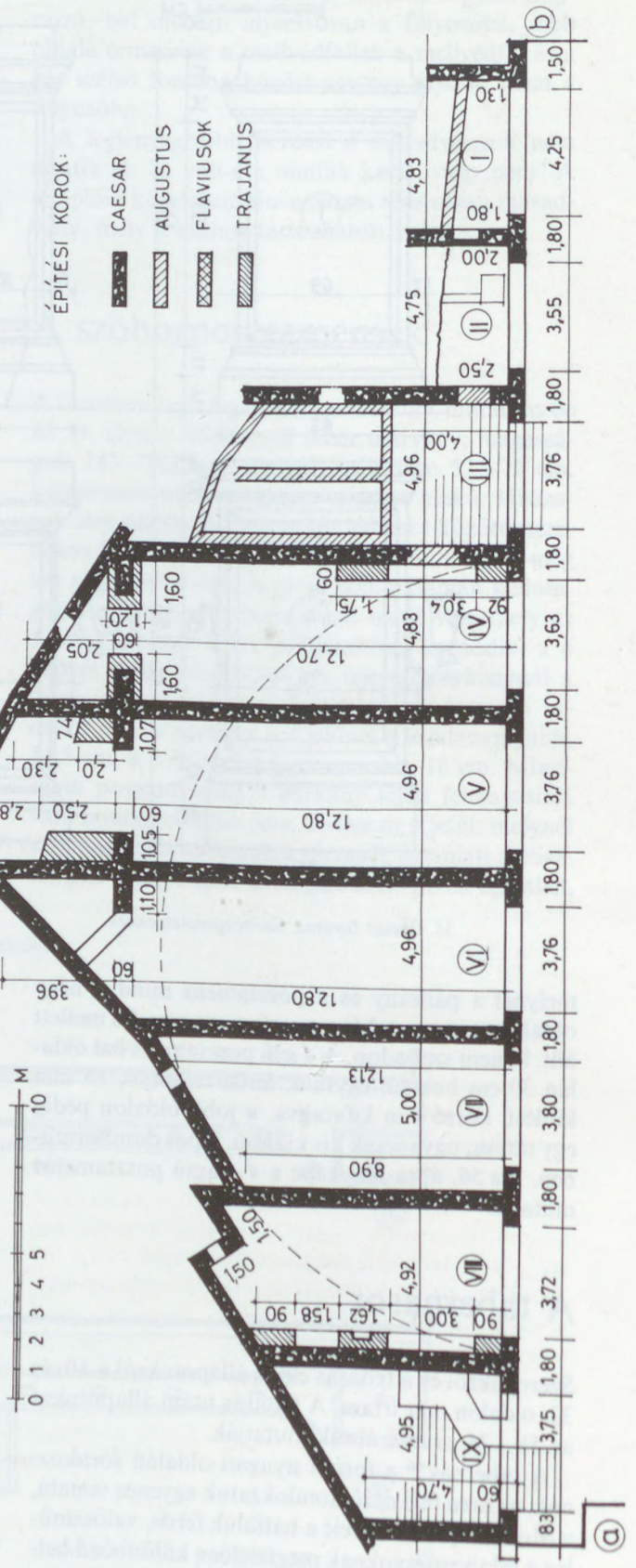
57. Caesar foruma. Tabernák, homlokzat és alaprajz

HOMLOKZATI ANYAGOK: TRAVERTIN, PIETRA GABINA, TUFO, TÉGLA

ÉPÍTÉSI KOROK:

- CAESAR
- AUGUSTUS
- FLAVIUSOK
- TRAJANUS

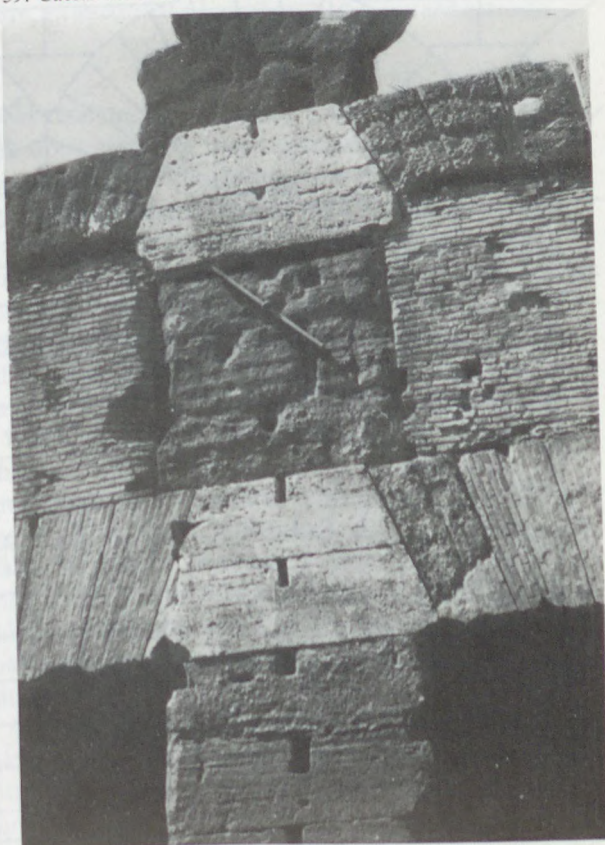

58. Caesar foruma. Tabernák látképe a porticus oszlopainak felállítására előtt (foto Anderson)

59. Caesar foruma. Tabernák, homlokzatrészlet

csak a pontatlan kitűzés. A leghosszabb helyiség 18,70 m, a legrövidebb, még teljesen fel nem tárt, 1,80 m. A falak mind egyformán 60 cm vastagok. A homlokzati pilléreknél a körtegek magassága nem egyforma, egy pilléren belül is 58–63 cm között váltakoznak, az alsó réteg ennél is alacsonyabb, valószínű azonban, hogy ez a réteg is magasabb volt, de az alapozás mélysége miatt csak ennyi látszik ki a talajburkolat felett. A homlokzat pillérei egyformán 1,80 m szélesek, ezért a változó belső szélesség miatt a bejárati falnyílások szélessége változó, 3,63 és 4,25 m közöttiek, amit valószínűleg kiegyenlített a faragott ajtókeret, vagy később a főhomlokzat márványborítása, melyből nem maradt fenn semmi, csak a homlokzaton lévő csaplyukák.⁹⁷ A tabernákat az alaprajzban északról dél felé haladóan I–IX számmal jelöltem. A III és a IX számúban lépcső van, mely a Clivus Argentariusszal köti össze a forumot. A tabernákat Caesar korában dongaboltozat fedte, a hosszfalakon levő, máig fennmaradt tufo blokkokból álló, tagozatlan párkányon fafödém volt, az e fölötti mezzanin helyiséget a főhomlokzaton, a bejárati nyílás feletti négy-szögű nyílás világította meg. Tekintve, hogy belső lépcsőnek semmi nyoma nincs, azt kell feltételezni, hogy falépcső vezetett fel ezekbe a mezzanin helyisé-

gekbe. Hadrianus idejében a *IV—VIII* számú tabernában lebontották a boltozatot, és a régi tufopárkányra mint vállvonatra új boltozatot építettek, mely e tabernák fölött létesített forica padlóját tartotta. Ez a boltozat belemetsz a mezzanin ablakba, ezért ezt az öt ablakot befalazták (60. ábra).

A tabernák válasz- és hátfala tufo, a homlokzati pillérek *pietra gabina*, a szerkezeti csomópontok travertin tömbökből készültek, általában nagy méretűek, van közöttük $220 \times 70 \times 60$ cm nagyságú is. A válaszfalak nincsenek bekötve a homlokzati falba! Ezt bizonyítja az, hogy a válaszfalak körétegeinek vízszintes hézagai nem futnak össze a pillérek hézagaival. A homlokzati fal magassága több mint 15,00 m volt, ezért az, hogy nincs bekötve a tabernák válaszfalaihoz, szerkezeti veszélyes: a homlokzati fal jelenleg pár centiméterrel kidőlt a forum felé, amit a foricánál lehet észlelni. A három leghosszabb tabernát (*IV, V, VI*) hátsó végüknél harántpillérek osztják, melyek a válaszfallal egy időben épültek, és melyeket kőboltövek kötnek össze. A *IV* jelű tabernában ezeket a pilléreket Augustus korában téglafallal körülépítették, és az *V* tabernában kétoldról megerősítették.

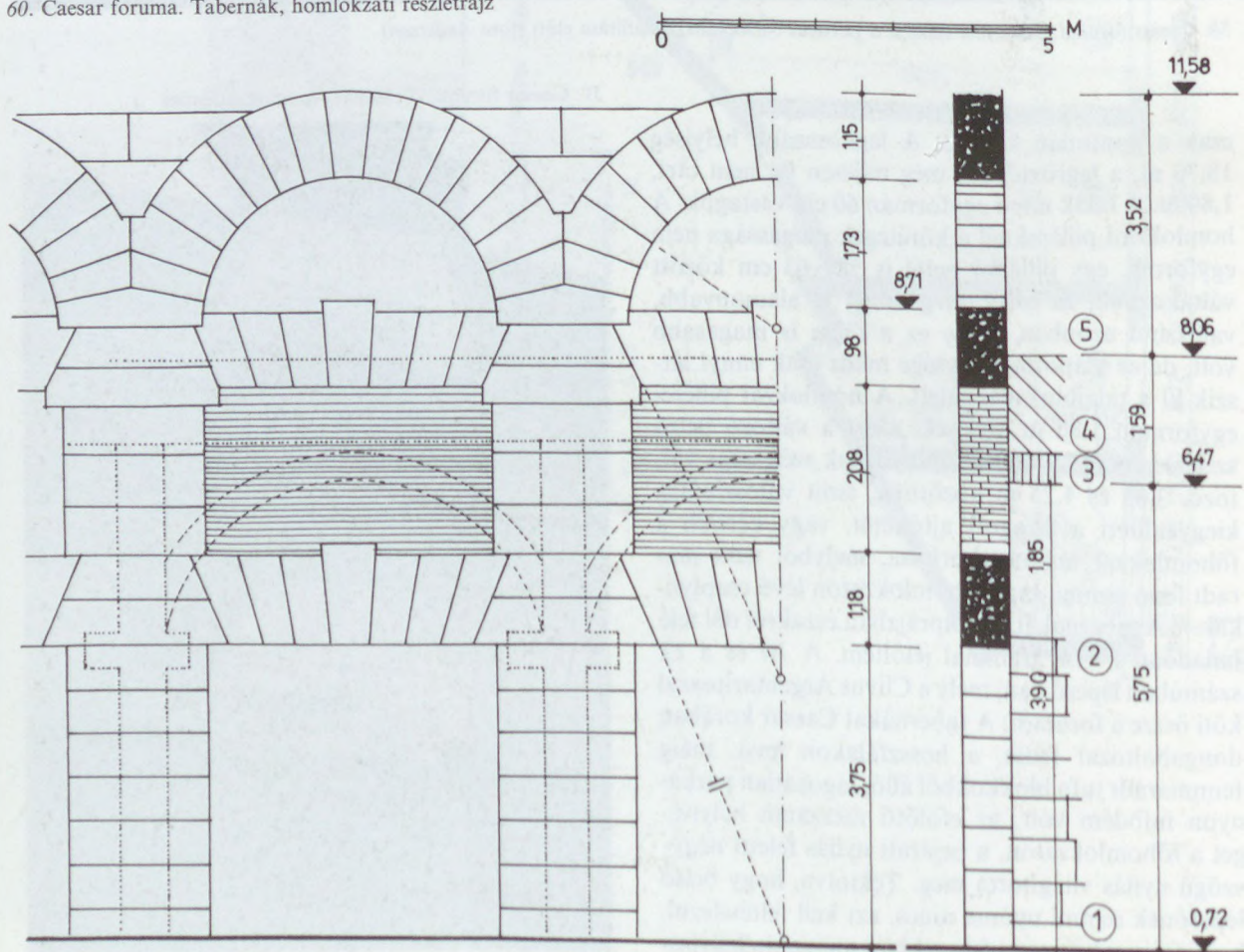
A tabernák válaszfalain és a hátfalakon velük egy időben épített tufo párkány vonul végig: a párkány tagozás nélküli, felső szintje a padló felett 3,90 m magasságban van. A forica építésekor létesített dongaboltozat intradosza a párkány felett csak 1,85 m

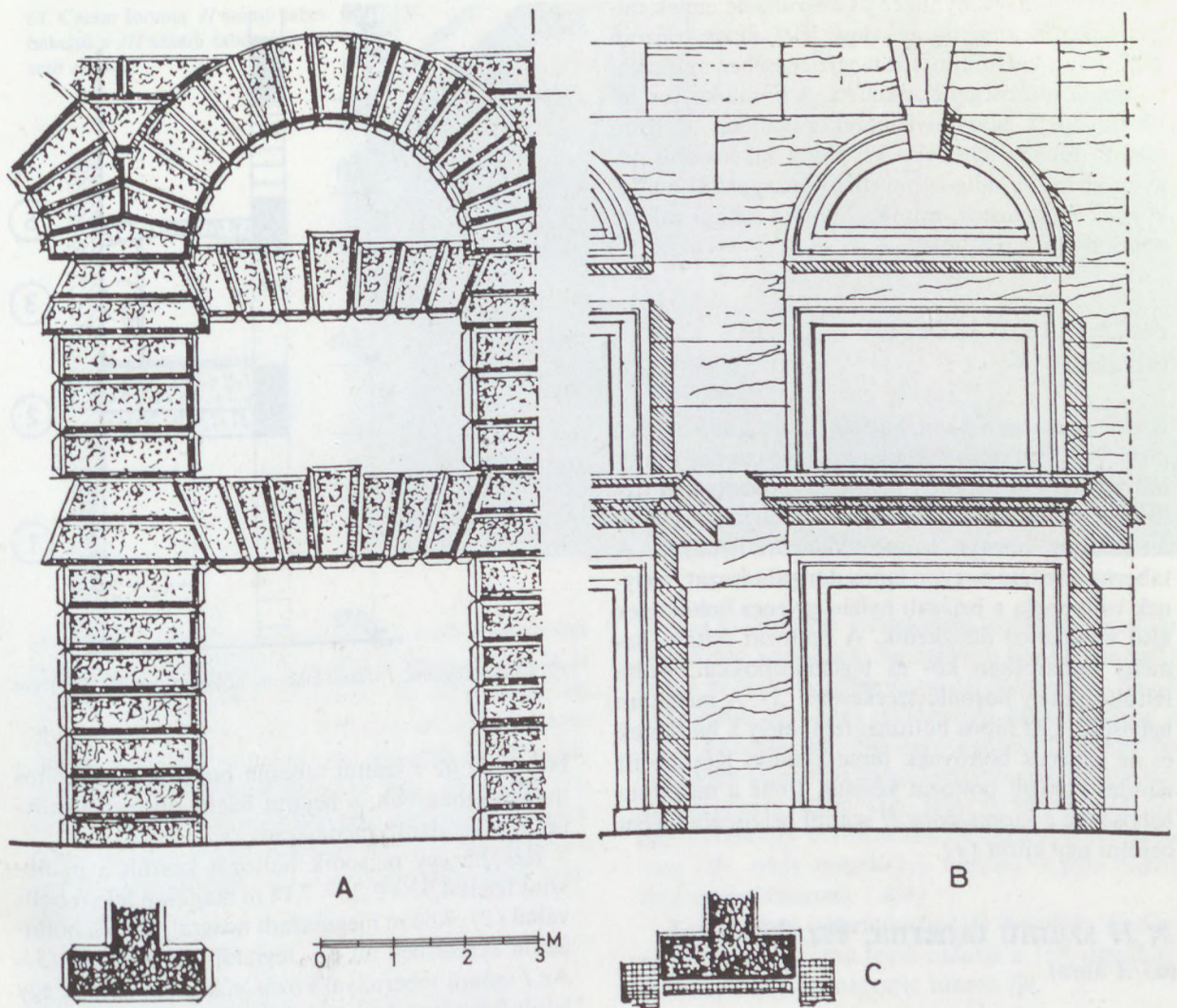
(60. ábra), tehát a boltozat vezérgörbéje nem félkör, mert ekkor $5,00 : 2 = 2,50$ és $4,92 : 2 = 2,46$ m lenne a félkör sugara. A forica alatti új boltozat építésekor az eredeti mezzanin helyiség megszűnt, mert az 1,85 m magasságú íves lefedésű helyiség, melynek még ablaka sem volt, legfeljebb raktár lehetett. A dongaboltozatokat plasztikus kazetták díszítik, ami azt bizonyítja, hogy ezekben az 5,75 m belső magasságú tabernákban nem volt fafödém, és csak a bejárati ajtón át kaptak fényt.

A tabernák forum felőli homlokzatából az *I—V* tabernáknál három emelet megmaradt, a többi háromnál a befalazott ablak felett nincs már emelet, a *IX* számúnál pedig csak a földszinti nyílás van meg. Az 57. ábrában a homlokzaton nem tüntettem fel azokat a részeket, amelyeket a feltárás után statikai vagy bemutatási okokból téglával egészítettek ki, ezeket a fényképek (58., 59., 83. ábra) mutatják.

A tabernák bejáratát egyenes boltív zárja, közepén travertin zárókövel. Az egyenes boltív a pillér két, trapéz alakú travertin kövére támaszkodik, melynek alsó vége kijebb, felső vége beljebb áll a pillér szélénél. A mezzanin ablak felett ugyancsak egyenes boltív feszül, ugyanúgy csatlakozva a pillérhez, mint az ajtó feletti, azzal a különbséggel, hogy a pillér két travertin köve az egyenes boltívnél kissé alacsonyabban fekszik, a boltív alatt derékszögű sarkot kapott, fent pedig a félkörívű boltív bemélyed az egyenes boltív felső vonala alá (60.

60. Caesar foruma. Tabernák, homlokzati részletrajz

61. Caesar foruma. Tabernák, homlokzat rekonstrukciója A Caesar korában, B a feltételezett márványborítás lehetséges architektúrája, C a márványborítás bekötése

ábra). Az alsó és a felső egyenes boltív travertin záróköve 11 cm-rel emelkedik a boltív extradosa fölé. A mezzanin feletti nyílás félkörívének közép-pontja az egyenes boltív felső vonala alá esik, ezért a nyílás nem teljes félkör: az ív magassága 1,73 m, függetlenül attól, hogy a különböző fesztávolságok miatt az íves nyílás magasságának is változnia kelle-ne. A homlokzati rajzban az ívek azonos magassá-gát a középpontjuk lejjeb-feljebb helyezésével értem el.

A foricát ezek a félkörű falnyílások világítják meg. Azt azonban nem tudom eldönteni, hogy a forica építése előtt mi volt ezeknek a félkörű nyílá-soknak a szerepe, voltak-e mögöttük használati hely-iségek, vagy csak az attikafal nyílásai voltak. A II, III, IV számú tabernák félkörívei felett ma is meglé-vo eredeti kőfal maradványok azt bizonyítják, hogy volt még egy negyedik emelet is, de hogy ezen a falon voltak-e falnyílások és mögöttük használati helyiségek, az nem dönthető el. Az antik íróknál erre vonatkozóan nem találunk semmi utalást.

A homlokzaton a köfelületeket vésővel simára dolgozták, de a bejárati nyílások oldalai durvább felületűek. Némelyik taberna belsejében (lásd a ké-

sőbbi részletes tárgyalásnál) több helyen a kötöm-bök opus rusticum megdolgozásúak, mely faragás azonos a Venus Genetrix-templom Caesar-kori po-diumfalának megdolgozásával (89. ábra). A kő-tömb négy éle mentén 45°-ban letompított a felület, simára faragott, ezen belül vésővel durván megdol-gozott. Ezt a megdolgozást nemcsak a falakon, ha-nem pl. az V számú taberna felső mezzanin falnyílá-sát áthidaló egyenes boltív belső oldalán, a travertin zárókövön és a félkörű boltívön is megtaláljuk. A homlokzat forum felőli oldalán sehol nincs opus rusticum. A fent említett nyomokból arra követke-ztetek, hogy Caesar korában a tabernák minden felü-lete opus rusticum kiképzésű volt, amit később csaknem teljesen levéstek, a belsejében vakolás, a külsőn márványburkolás készítése miatt. Ebben az időben a tabernák és a templom külső felülete ha-sonlíthatott az Augustus-forumnak a Subura felőli határfalához (47. ábra).

A 61. ábrában megkíséreltem a tabernák főhom-lokzatát az opus rusticummal és a feltételezett ké-sőbb készült (Traianus-, Hadrianus-kori) márvány-burkolattal megrajzolni. Az elsőre vannak határo-zott nyomok, de a másodikra csak annyi, hogy

valamilyen márványburkolat készült, de ennek milyenségére semmi nyom vagy lelet nincs, rajzom kizárólag a két homlokzat megjelenésében mutatkozó típuskülönbséget érzékelteti. A homlokzaton levő lyukak a márványlemezek rögzítését szolgáló csapok fészkei lehettek. Az összes fal kősorai nagyon alacsony, alig észrevehető hézagokkal csatlakoznak egymáshoz, mintha habarcs nélkül rakták volna össze a tömböket.

Az I számú taberna

(62. ábra)

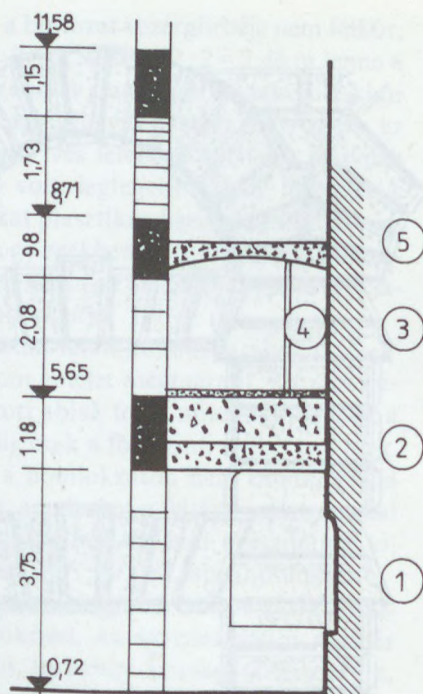
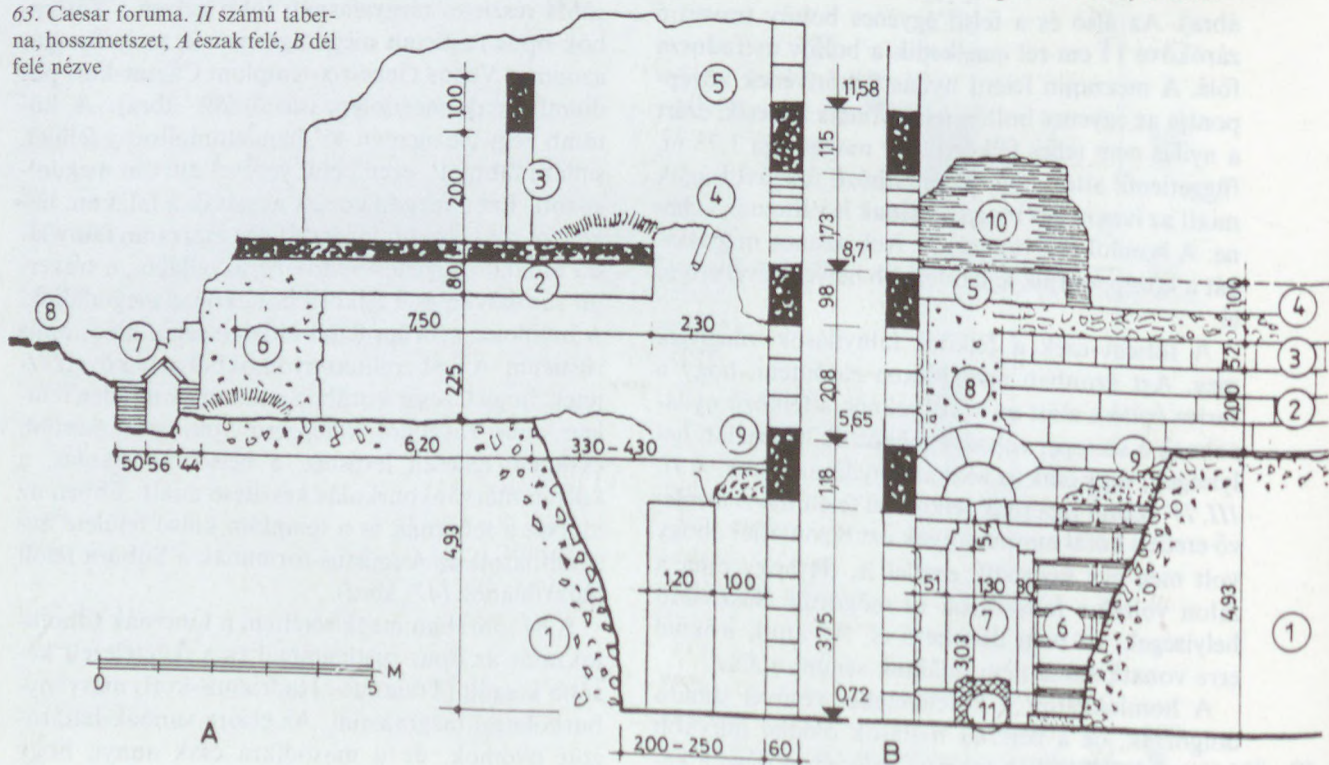
Belső szélessége 4,83 m, hátfala ferde, 1,30—1,80 m mély. A hátfal opus reticulatum 5×5 cm nagy tufóból faragott elemekből, benne enyhe mélységű falfulke (1). Déli, tufóból készült határfalát is opus reticulatum borítja, benne elfalazott nyílással. A taberna lefedése nagyon lapos dongaboltozat, melynek vállvonala a bejárati nyílás egyenes boltövének alsó vonalához illeszkedik. A boltozat öntött, kemény habarcsban kő- és tégladarabokkal. Rajta feltöltés, mely hasonló szerkezetű (2). A mezzanin helyiséget (3) lapos boltozat fedi, mely a hátfalnak és az egyenes boltövének támaszkodik. Később itt náddal burkolt boltozat készült. Ebbe a mezzanin helyiségbe a szomszédos II számú helyiségből lehet bejutni egy ajtón (4).

A II számú taberna, északi oldal

(63/A ábra)

Legnagyobb részét föld töltötte be (1), mely a padlótól 4,93 m magasságig ér, és amit statikai okokból nem távolítottak el. A taberna egykori boltozatá-

63. Caesar foruma. II számú taberna, hosszmetset, A észak felé, B dél felé nézve

62. Caesar foruma. I számú taberna, hosszmetset dél felé nézve

ból, mely az I számú taberna boltozatával azonos magasságban volt, a bejárat feletti egyenes boltövének egy kis darab megmaradt (9).

Később egy második boltozat készült a padlószint felett $4,93 + 2,25 = 7,18$ m magasan fekvő boltvállal (2), 7,50 m megmaradt hosszal. Ezen a boltozaton keresztben áll egy téglafal ajtónyílással (3). Az I számú tabernával közös válaszfalból kiáll egy lefolyócsatorna agyagcső darabja (4). Az 5 jelű válaszfal több mint 12 m magas, nagy része opus reticulatum, a 6 jelű része magas, nagy része opus reticulatum, a 6 jelű része opus reticulatum, a 6 jelű része opus reticulatum és egy téglaboltövének áll. A Clivus Argentariuson, a taber-

64. Caesar foruma. II számú tabernabelső a III számú tabernába vezető ajtóval

na végéhez közel csatorna fut (7), mely az I számú taberna előtt téglával nyeregvetőszerűen fedett, a II számú taberna előtt beomlott, de téglal oldalfala megmaradt. A 8 a Clivus Argentarius kőburkolatát jelöli. A taberna Caesar-kori állapota a többszöri átépítés miatt nem állapítható meg. Az északi válaszfalon az egykori fafödémét tartó párkánynak nincs nyoma. A harmadik szintre, a 2 jelű boltozat fölött, valószínűleg a Clivus Argentarius felől lehetett bejutni.

A II számú taberna, déli oldal (63/B és 64. ábra)

A törmelék itt hátrább húzódik (1), az oldalfal tufotömbökből épült, melynél a törmelék feletti rész sima felületű (2), felette a 3 jelű sor négyzet homlokoldalú tömbökből áll, melyek a falsíkból kiugranak, de letöredeztettek, legnagyobb kiülésük 10 cm, a rétegmagasság 52 cm. A 4 jelű réteg nagyobb terméskőből készült, és a réteg bal végét két travertin tömb zárja. E réteg felett van a boltozat vállvonala. A 4 réteg felett a homlokzati falnál két travertin tömb fekszik (5). Ezek felett erősen restaurált téglafalmaradvány emelkedik (10). A válaszfal alsó részén megmaradt a Caesar-kori opus rusticum felület és ugyancsak megvan a homlokzati fal belső oldalán is (6).

A 7 jelű ajtónyílás 1,30 × 3,03 m méretű, két függőleges oldala travertin, a bal oldali 51 cm, a jobb oldali 30 cm széles, rajtuk 54 cm magas áthidaló gerenda, e felett félkörű teherhárító ív, melynek két vállköve travertin, a többi tufo. Az ajtónyílást áthidaló gerenda is tufo, középen kettétörött, jobb oldala véletlenül csaknem félkörű, de a III számú taberna felől már szabálytalan. Az ajtó a két szomszédos taberna közötti közlekedést szolgálta akkor, amikor a III számú tabernában még kétkarú lépcső volt. Egy időben készült a válaszfallal, amit bizonyít az,

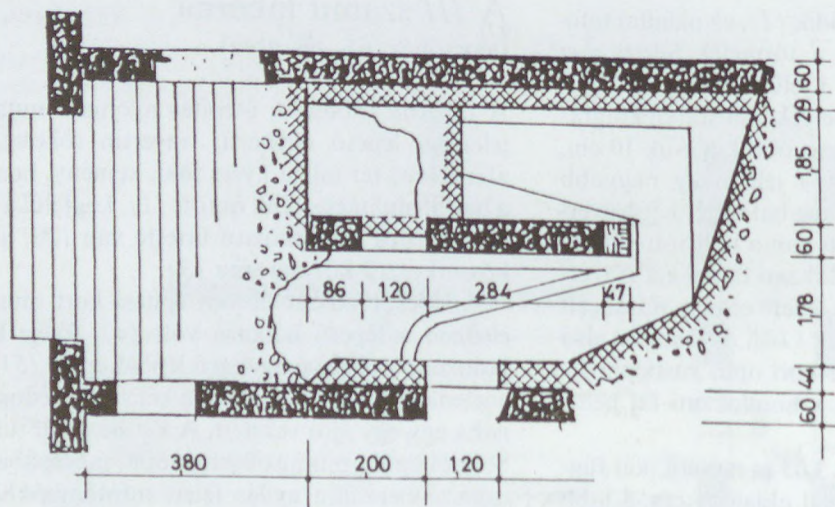
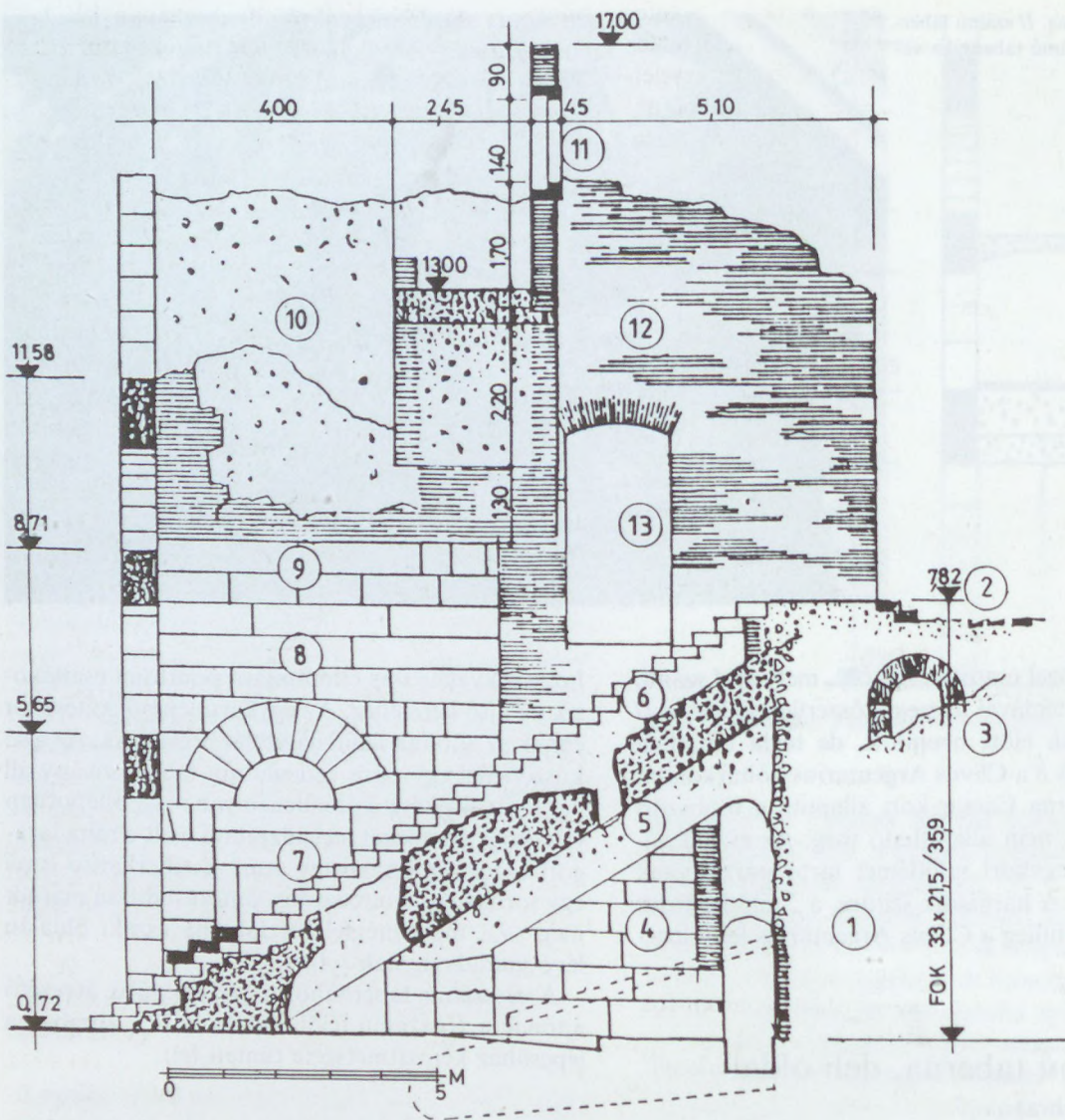
hogy a kváderozás éltompítása pontosan csatlakozik az ajtó keretéhez. Az egykarú lépcső építésekor ennek az ajtónak felülvilágítóját befalazták. Az ajtó küszöbénél egy opus reticulatum falmaradvány áll (11). Az ajtókeret köfelülete olyan rossz állapotban van, hogy nem lehet megállapítani, volt-e rajta faragott tagozatú keret vagy sem. A teherhárító ívvel egy sorban egy boltozat kis, öntött indítása maradt meg (9), mely megfelel a taberna északi oldalán lévő maradványnak (A/9).

A II számú tabernából a III számúba átvezető ajtónak a III számú felőli oldalát a 175. ábrában a lépcsőház keresztmetszete tünteti fel.

A III számú taberna (lépcsőház, 65., 66. ábra)

A taberna többszöri átépítés nyomait mutatja. A jelenlegi lépcső egykarú, travertin fokokkal. Az alatta levő tér talaja nyers föld, kemény, homokos, a hátfal alul téglal, felül öntött (1). Legfelül a Clivus Argentarius kőburkolatú útteste van (2), alatta a kőszerkezetű közcsatorna (3).

A lépcsőrendszer három építési kort mutat. Az elsőben a lépcső kétkarú volt (4), följe később boltozaton nyugvó egykarú lépcső épült (5), végül a jelenlegi lépcső (6). Mind a két szomszédos tabernába egy-egy ajtó vezetett. A két hosszfal tufotömbökből épült, mint az összes többi tabernában (8), rajta a mezzanin nyílás felett tufotömbökből álló tömbpárkány fut, melynek a forum felőli szakasza 5,80 m hosszban a feltárás után téglakiegészítést kapott, tőle jobbra az eredeti tufotömbökből három darab ma is megvan (9). E párkány felett a fal részben téglal, részben öntött (10). Ennek a falnak támaszkodik egy 2,45 m széles dongaboltozat, mely két szélén egy-egy téglalöv között öntött szerkezetű, vállvonala a tömbpárkány felett 1,30 m magasan van. A boltozat tetején öntött feltöltés van, ennek

65. Caesar foruma. III számú taberna (lépcsőház), hosszmetset dél felé nézve

felső szintjén az egykori téglapadló nyomai látszanak 13,00 m szinten. E padlón a forum felőli oldalon téglafal nyomai vannak, a Clivus Argentarius felőli szélén pedig 17 m szintmagasságra emelkedő, 45 cm vastag téglafal áll, közepén egyszerű kőkeretézésű kis ablakkal (11). A taberna hosszfaa a Clivus Argentarius felé téglaszerkezettel folytatódik (12),

ebben a nyílás látható téglaboltóval áthidalva és utólag befalazva (13).

Bizonyos, hogy Caesar korában megvolt ez a taberna, de nem biztos, hogy lépcsőházként szerepelt a forum és a Clivus Argentarius között. Ez ellen az szól, hogy az első kétkarú lépcső csak Augustus korában létesült. Annak semmi nyoma sincs, hogy a

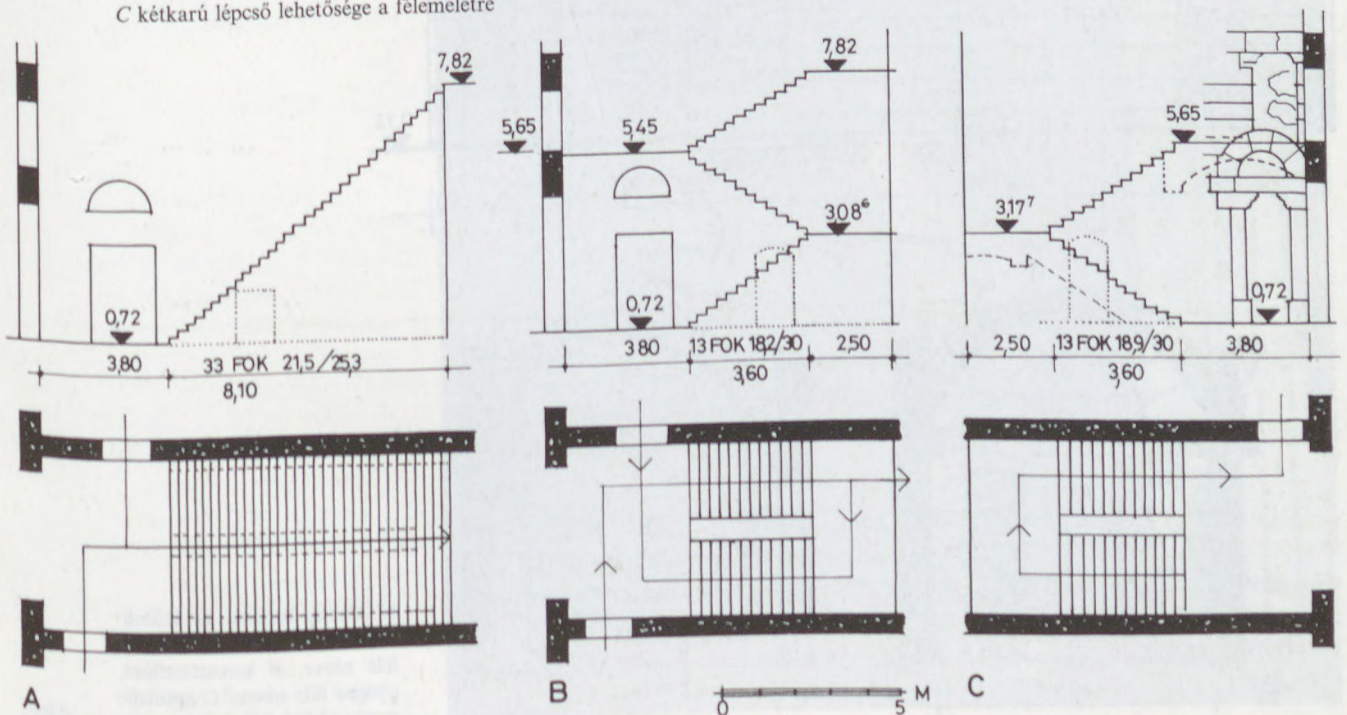
taberna miként volt lefedve Caesar korában. A tufotömparkány hiányzik a bejárati nyílás felett, tehát nem lehetett rajta fafödém, ezért a mezzanin emelet sem létezett. A kiülő parkány a földszinti padló felett 8,15 m magasan van, de nem fut végig az egész hosszoldalon, és ha lett volna rajta síkfödém, akkor az belemetsződött volna a félkörívű nyílás alsó részébe. Ha pedig boltozat állt a parkányon és koncentrikus volt a félkörű homlokzati nyílással, akkor itt kapta a taberna világítását, de miért lett volna a taberna kb. 10 m belmagasságú? Az *I*, *II* és *III* számú tabernák Caesar-kori állapotát nem lehet rekonstruálni.

A feltárás után új lépcsőt készítettek a régi kiegészítésével (lásd a 65. ábrán az üresen hagyott lépcsőfokokat), mely a forum felőli főhomlokzat elől két lépcsőfokkal indul a 0,72 m szintről és 33 darab $21,5 \times 35,9$ cm méretű fokkal érkezik a 7,82 m szintre. A Clivus Argentariusnál az utcavonaktól beljebb érkezik a két téglafal közötti pihenőre, ahonnan az útra két lépcsőfok vezet le. Ennél az új lépcsőnél az antik maradványok bemutatása céljából az északi fal mentén 130 cm szélességben nem készítettek új fokokat. Az antik lépcső maradványai arról tanúskodnak, hogy többször átépítették, kiegészítették. A fokok, melyek közül több in situ megmaradt, emelkedő dongaboltozaton feküdtek. A donga öntött szerkezetű, kemény habarcsban 30 cm nagy tufodarabokkal, travertin- és cseréptörmelékkel, felszínén a lépcsőfokok hordására kialakított, de erősen lekopott lépcsőzettel. A kar hosszának kb. közepén olyan nyomok vannak, mintha itt három fok széles pihenő lett volna, de ha ez valóban így lett volna, akkor a lépcső nem a mostani helyre érkezik, hanem három fokkal kijebb, de erre biztos nyom

nincs. A lépcsőt alátámasztó dongában két lyuk van, a nagyobbikon keresztül le tudtam jutni a donga alatti térbe, ahol az Augustus-kori lépcső aláfalazását fel tudtam mérni (65. ábra). Ide valamikor be lehetett járni a *II* számú tabernából egy falnyíláson át, mely a *II* számú tabernának még törmelékkel teli részében van, de a lépcső oldaláról látható. A lépcső két karját a hosszfalak mellé épített opus reticulatum, középen tufofal támasztotta alá. A hosszfal melletti opus reticulatum közül az északi 44, a déli 29 cm vastag. Ugyancsak opus reticulatum borítja a tompaszögben megtört hátfalat is a téglaburkolat felett. A lépcső alatti forum felőli alacsony részt is törmelék tölti ki, melyet opus reticulatum támaszt meg. A középső tufofal hátsó végén pillér áll, kívül téglaburkolattal, belül öntött anyaggal, közte és a hátfal között levő nyíláson lehet átmenni a két kar közötti térbe. A középső falban egy nyílás van elfalazva.

Ennek a kétkarú lépcsőnek a rekonstrukciója a kevés maradvány alapján nem lehetséges. Bizonyos, hogy két ferde donga támasztotta alá mindkét kart. Bizonyos, hogy a forum felőli végén legkevesebb 3 m mély előtér volt, és erről nyílt mind a két szomszédos tabernába egy-egy ajtó. Nem lehet megállapítani, hogy a két kar közül melyik indult a földszintről, mert az egykarú lépcső építéskor mindkét dongát lebontották. Az biztos, hogy két karral nem lehet feljutni a forumról a Clivus Argentariusra, mert ha a lépcső a forum felől indult, akkor ugyanarra az oldalra kellett érkeznie is. Lehetségesnek vélem, hogy a lépcső már Augustus korában egykarú volt, középen tufofallal gyámolítva, ekkor a forumról a Clivus Argentariusra lehetett rajta feljutni. Ha a két szomszédos tabernába átvezető ajtó már ekkor lé-

66. Caesar foruma. *III* számú taberna, lépcsőrendszerek, *A* jelenlegi egykarú lépcső, *B* háromkarú lépcső rekonstrukciós kísérlet, *C* kétkarú lépcső lehetősége a félemeletre

tezett, akkor a lépcső csak ezek után indulhatott (66/A. ábra), de ebben az esetben nagyon meredek lett volna, 33 fok esetén $21,5 \times 25,3$ fokméretet tételezve fel. A lépcsőkar alatt, a II számú tabernába nyíló ajtó csak 1,60 m magas lehetett (az ábrán pontozottan bejelölve).

Ha a lépcső indulási helyét megtartjuk az ajtók mögött, és az előzőnél kényelmesebb fokokat akarunk, akkor csak három karral tudunk feljutni a Clivus Argentariusra (66/B. ábra). Ha a második kar az északi hosszfal mentén halad, akkor egyrészt kényelmesebben lehet a II számú tabernába átjárni (ábrában pontozott vonallal), másrészt a földszinti pihenő két ajtaja a felüvilágítójukkal együtt elfér a második pihenő alatt, ami a főhomlokzat mezzanin ablaka alatt marad 20 centiméterrel.

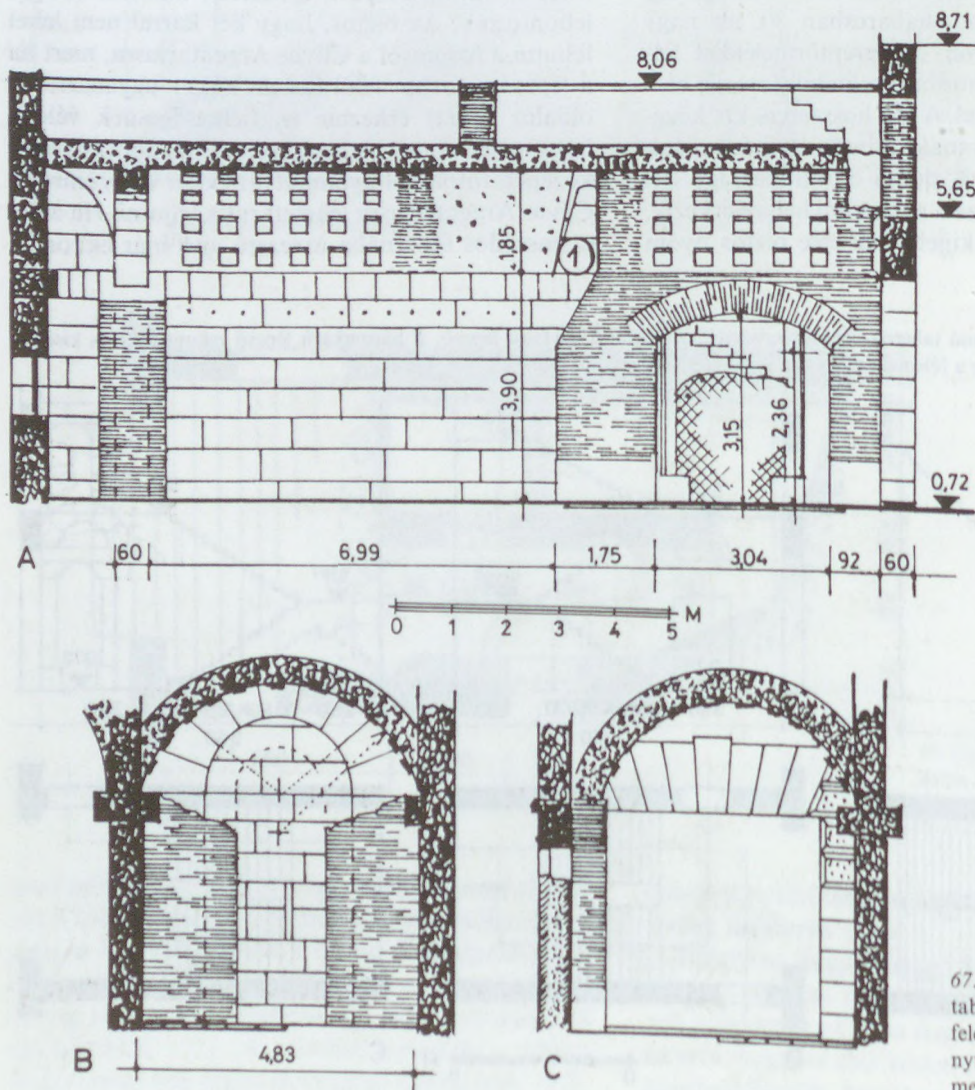
A 66/A és 66/B ábrák bizonyítják, hogy csak egy vagy két karral lehet a forum felől, a két átjáró mögötti indulással feljutni a Clivus Argentariusra. Kétkarú lépcsővel a forum felől indulva csak a szomszédos II számú taberna mezzaninjához lehetett feljutni, ahova egy ajtó vezet, melyet utólag befalaztak, valószínűleg az egykarú lépcső építésekor (66/C. ábra). A lépcsőház déli oldalán ugyanezen a szintmagasságon nincs ajtó (65. ábra). Hangsúlyo-

zom, hogy a 66. ábra mindhárom rajza csak feltételezett rekonstrukció, amire semmi helyszíni bizonyítékunk nincs.

A IV számú taberna

(67., 68., 69. ábra)

A taberna hátsó, ferde tufofalában egy kisebb nyílás van, mely mögött a szűz talajban üreg látható. A taberna végében két tufopillér áll ki a hosszfalakból, boltövével. A pilléreket később téglafalazással erősítették meg. Lehetséges, hogy ezeket is téglaboltöv, illetőleg tégladonga kötötte össze, mely ma már nincs meg, de amelyre támpontot ad a téglakörülfallazás felső, ferde síkja, ami a donga boltválla lehetett (67/B. ábrán pontozott vonallal). Mindkét hosszfalon és a hátfalon is megvan a tufo tömbpárkány a padló felett 3,90 m magasságban lévő felső szinttel, 23–25 cm kiüléssel. E párkányról indul a körszegmens ívű dongaboltozat, melyen három erősítő téglaoív látható, különben vakolt kazettás díszítés borítja. A boltövek nem állnak ki a boltozat intradoszából. A kazetták kiemelkedő négyzetei sok helyen megmaradtak. A padló travertin lapokból

67. Caesar foruma. IV számú taberna. A hosszmetset észak felé nézve, B keresztmetset nyugat felé nézve, C keresztmetset kelet felé nézve

áll, vastagságuk 16 cm, szabályos négyszög alakúak, de különböző nagyságúak, egyenes sorokban rakottak.

A III számú taberna felőli válaszfalhoz később (Hadrianus ?) téglafalat építettek 60 cm vastagsággal. E fal tetején nagyméretű téglák fekszenek, és erről indul a boltozat a téglafal belső élétől (C). A boltozat nagyobb szakasza a tufo válaszfalaktól indul. A kisebb fesztávolságú boltozatnak a főhomlokzati falnál levő boltövében utólag tört nyílás van, valószínűleg ezen át falétrán közlekedtek fentről le a tabernába, amikor azt már pincének használták.

A téglafal bal felső sarka letompított. A téglafalban íves záródású fülke van, mely szabadon hagyja a III lépcsőházba vezető ajtót. A taberna főhomlokzati falának belső oldalán négy kőtömbön megmaradt a Caesar-kori opus rusticum, melynél a közép-

ső rész szokatlanul magas, 10 cm. Mindkét hosszfalon a tömpárkány alatti körétegben gerendafészek vannak bevésve, a jobb oldali falon egy sorban 15×25 cm nagyságúak, a bal oldali falon két sorban, a felsők 15×25 , az alsók 15×5 cm nagyok. Valamikor fafödém gerendáinak felfekvésére szolgálhattak, mely födémet azért nem a főpárkányra helyezték el, hogy felette magasabb helyiséget nyerjenek. A hosszfalon egykori vakolat maradványai vannak, 4 cm vastag alapvakolaton 0,5 cm simítással.

A jobb oldali téglafal bal felső, letompított sarka felett a boltozatban kürtöserű csatorna van vésve, melynek hátfalát a tufofal síkja adja, felül egy vékony nyelvszerű nyúlvány két lyukat választ szét, mely lyukak a boltozatban tűnnek el. Lehetséges, hogy ez a kürtő valamikor a pincének használt taberna szellőzője volt (I).

A III és IV taberna közötti ajtó

(68., 69. ábra)

A 68. ábra fényképe a IV számú taberna felől mutatja az ajtót, felette a kazettás boltozatot és a taberna bejáratát. A 69. ábra A jelű rajza a nyílást a lépcsőház felől, a C a IV számú taberna felől ábrázolja, a B a metszet. A nyílás mérete 1,84 × 2,96 m. Mindkét oldala kerettel és párkánnyal volt kiképezve, de a lépcsőház felőli oldalon ezeket utólag levésték, valószínűleg amikor az egykarú lépcsőt készítették. Az A jelű rajzban a vésett felületeket kis ékekkel rajzoltam, a T betűvel jelzett kövek travertinek, tehát a keret, a párkány és a teherhárító ív váll- és záróköve. A nyílás oldalsó szegélyköve alul 36 cm magas lábazati kővön áll, mely a nyílásba 26 cm-re beáll (10). A párkány létét egy egészen rövid alsó darabka profil árulja el (C/a), amit én kiegészítettem függő lemezzel és szírával, kihasználva a meglévő szemöldökkő egész magasságát (C/b). A keret pontosan mérhető, mert épségben megmaradt (C/c). A C jelű rajz tehát az ajtó rekonstrukcióját mutatja, mely mindkét oldalra érvényes.

Az ajtónyílást és a félkörű felülvilágítóját később opus reticulatummal befalazták (B/4 és 6). Az ajtónyílásban e fal 2 m magasságig megvan, felette átlátni a szomszéd tabernába. A felülvilágítóban a (4) falnak fél vastagsága elpusztult (lásd a B metszeten).

Az ajtó a kétkarú lépcső készítésekor már megvolt, de hogy Caesar korában vagy Augustus korában épült-e, ezt nem tudom megállapítani. Ha igaz Ricci állítása, mely szerint az ajtó elé a téglafal Augustus korában épült, akkor az ajtó Caesar-kori. A téglafalban a nyílást vagy azért hagyták, hogy a

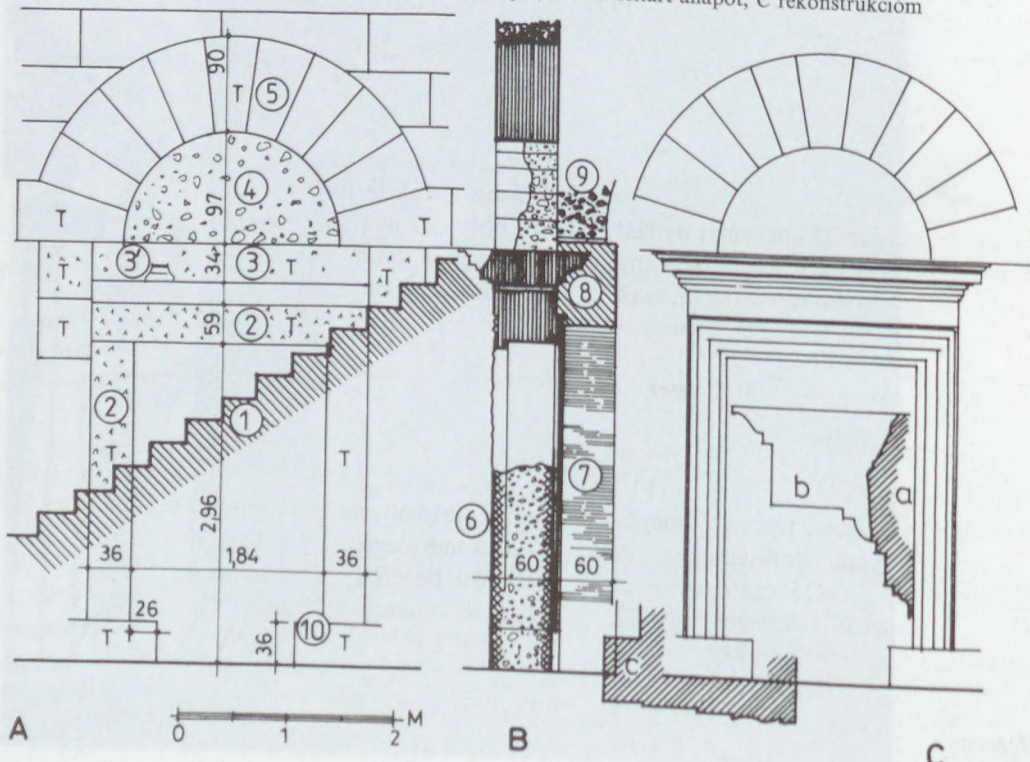
régi ajtón lehessen átjárni, vagy, hogy megmutassák létezését, és a párkányt azért falazták el, mert a téglafal nyílásának áthidalására kellett e hely. Az ajtó keretén a IV taberna felől vakolat nyomai vannak, tehát valamikor az egész ajtó el volt vakolva. A IV számú taberna északi hosszfalán megvan a tömbpárkány, mégpedig az ajtó párkányával egy magasságban, ami azt jelenti, hogy a famennyezet nem ért az ajtó fölé. Ha azonban az ajtó felett nem volt geiszonpárkány, akkor a tömbpárkány és rajta a fafödém is áthaladt az ajtó felett. E kérdést csak a téglafal nyílását áthidaló boltív megvésésével lehetett volna eldönteni, de e munkára nem volt engedélyem.

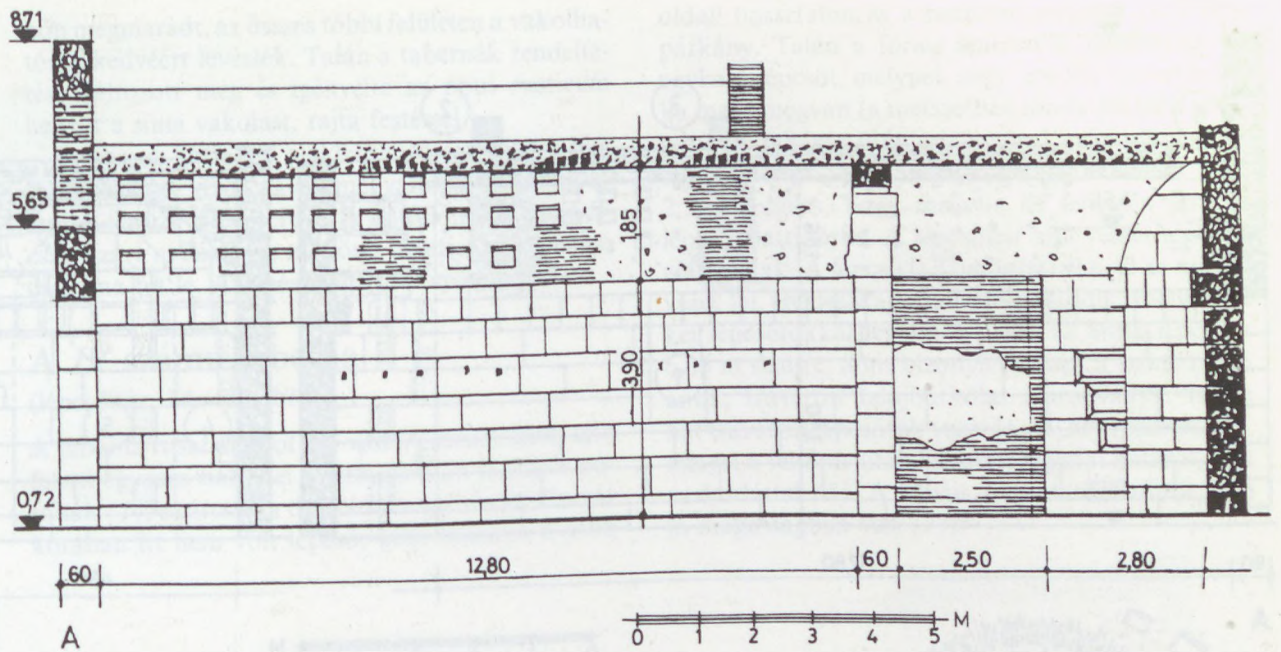
Az V számú taberna

(70. ábra)

A leghosszabb taberna, hátfala ék alakban megtört, hátul mindkét oldalon egy-egy tufopillér áll ki a hosszfalból, mögöttük erősítő téglafal. A pilléreket travertin félkörű boltív köti össze, melynek középpontja a tömbpárkány felső élével van azonos magasságban. Mind a boltív, mind a pillérek rendetlenül rakott tömbökből állnak, a bal oldali pillérnél egy, a jobb oldalnál három kötőmb kiáll oldalt, és az itteni homlokfelülete szabálytalan megoldozású. A két hosszoldalon és a hátfalon megvan a kiugró tömbpárkány, a bal oldalon nyolc, a jobb oldalon tizenhárom tömb épségben van, a többi letört. A tömbpárkány alatti második körétegen több kisebb-nagyobb szabályos négyszög alakú vésett lyuk van, talán gerendafészkek, mint a IV szá-

69. Caesar foruma. III és IV számú taberna közötti ajtó, A és B feltárt állapot, C rekonstrukció

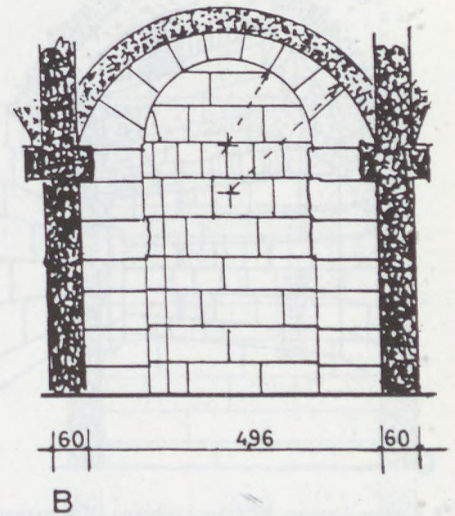
70. Caesar foruma. V számú taberna, hosszmetset dél felé nézve, keresztmetset nyugat felé nézve

mű tabernában. A két téglapillér nem azonos hosszúságú, szabad végük ferde, egy egyenesbe esnek, mintha felettük valamikor ferde donga állt volna, melynek homlokíve párhuzamos a taberna hátfalával. Az öntött boltozaton erősítő tégl boltövek és kazetták látszanak, a boltövek szélei szabálytalan vonalúak. A kazetták kiemelkedő négyzetei között néhol megmaradt a téglalemez, melynek tanúsága szerint a kazettázás úgy készült, hogy a boltozat zsaluzatára rakták a téglalemezeket úgy, hogy a kiemelkedő négyzeteket kihagyták. A boltozat anyagát ráöntve a zsaluzatra, az kitöltötte a téglalemezek közötti négyzeteket.

A hátfal három tufotömbjén megmaradt a Caesar-kori opus rusticum (lásd a hosszmetseten).

A VI számú taberna (71. ábra)

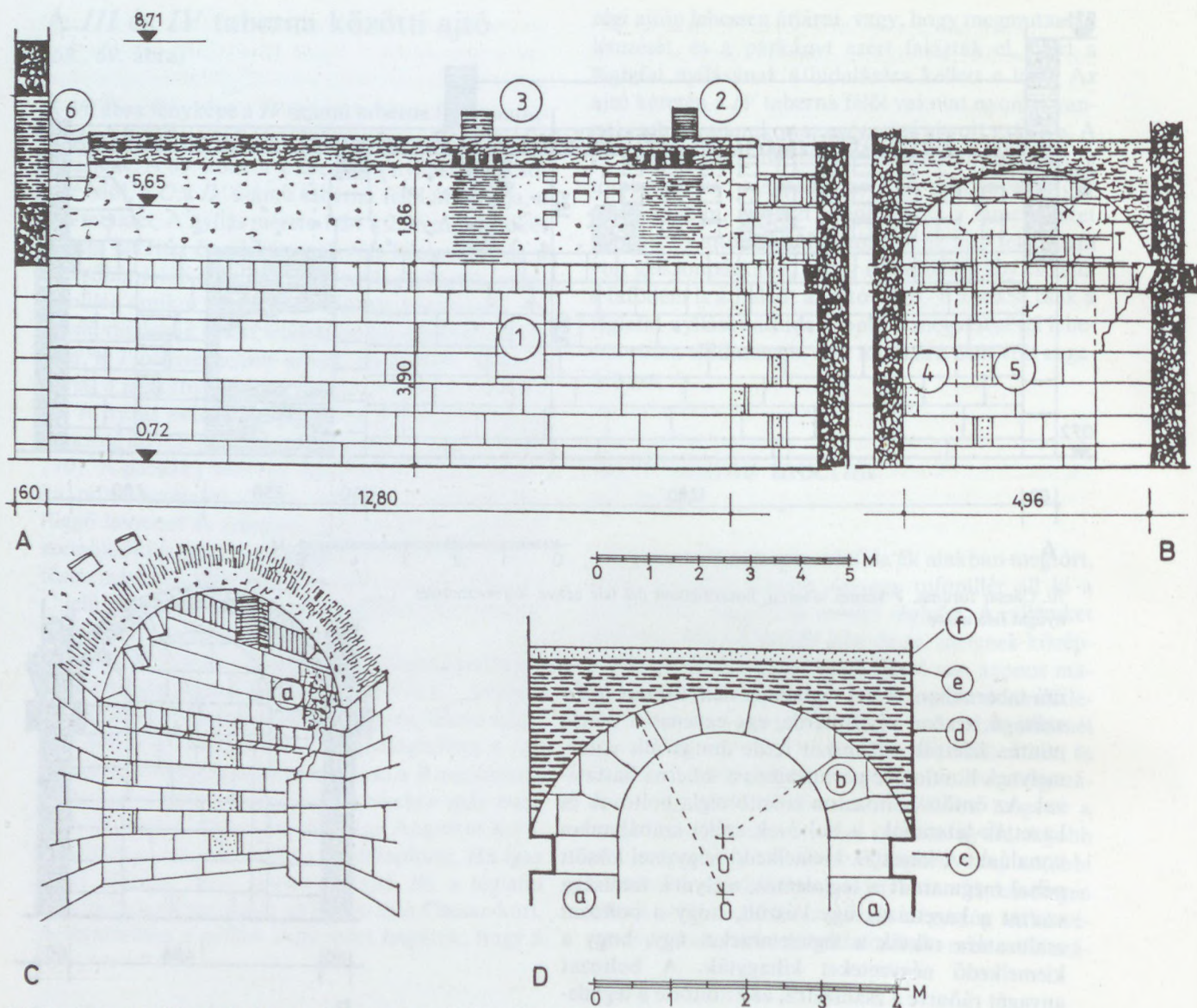
A taberna bal oldali hosszfalán 73 cm széles nyílást vágtak utólag a tömbpárkány alatt, mely párkány mind a két hosszoldalon le van durván faragva, csak a hátoldalon maradt meg. A boltozat csak a harántpillérig tart, a pillér mögötti háromszög alaprajzú tér fedetlen. A boltozaton két széles erősítő téglaoív és közöttük kiemelkedő kazetta négyzetek láthatók. A hátsó erősítő boltövön a forica hátfala, az első a forica belső oszlopsorának félköre áll. A boltozat szerkezete a fedetlen hátsó részen jól megfigyelhető: itt nem öntött, hanem vízszintesen rakott téglából készített, a téglák 10–25 cm nagyok és 3–4 cm vastagok, rendetlenül fekszenek egymás mellett a téglákkal azonos vastagságú kemény habarcsban (*D* metszet, *d* jel). E felett két réteg nagyobb és egymáshoz szorosan csatlakozó téglalemezekből álló réteg (*D* metszet, *e* jel) fekszik, felette

meszes, szétmálló, laza feltöltés (*f* jel). A boltozat záradékvastagsága 60 cm. A boltozatban a főhomlokzatnál későbbi áttörés van abból az időből, amikor a tabernát pincének használták, ahova ezen a nyíláson jártak le (*A/6*).

A boltozat nyugati homlokívét travertin boltöv zárta, melyet két harántpillér tartott. E pillérek közül csak a jobb oldali van meg, a bal oldalnak csak a ferde hátfalban levő bekötő fészkei látszanak (*B/4*). A boltövből mindkét oldalon, falból kiálló három-három tömb maradt meg (*B/T*). A *D* metszetben berajzoltam a félkörű boltöv általam rekonstruált képét.

A taberna végében a pillérek mögött valamikor olyan kőfal volt, mely a jobb oldali pillértől a ferde hátfalra merőlegesen állt, és az ebbe vésett fészkekbe kötött be (*B/5*). E fal létét nemcsak a fészkek igazolják, hanem a földben megmaradt alap kőtömbje is. E fal mögötti trapéz alaprajzú kis helyiséget öntött boltozat fedte, melynek egy kis darabja a jobb oldali sarokban megmaradt (*C/a*). Jelenleg ezt a helyet a Clivus Argentarius felől korlát zárja el,

71. Caesar foruma. VI számú taberna, A hosszmetset dél felé nézve, B keresztmetset nyugat felé nézve, C taberna vége, D boltozat részletrajza

melytől be lehet tekinteni a tabernába. A hosszfalakon vakolatnyomok vannak (az ábrán nem jelöltem).

A VII számú taberna

(72. ábra)

A hosszfalakon pár kőtömbön a Caesar-kori opus rusticum és vakolatfoltok látszanak (az utóbbit nem jelöltem a rajzon). Mindkét hosszoldalon levésték a tömpárkányt, de a végfalon meghagyták. A bal oldali falon később vésett nyílások vannak, az alsóban alul téglafal, felette vasrács (1), a felső természetkövel elfalazva (2). A hátfalon lévő nyílás (3) ma gömbvas ráccsal lezárt, mögötte a forica függőleges csatornája fut. A boltozat szerkezetét nem állt módomban megvizsgálni, a metszetben öntöttnek ábrázoltam. Belső felületén a kiálló négyzetek mind megvannak. A boltozat és a főhomlokzati fal között 10 cm széles köz van, mert a főhomlokzati fal a forum felé kidől.

A VIII számú taberna

(73. ábra)

A taberna bal oldali hosszfalához később — a IV számú tabernáéval egy időben — 60 cm vastag téglaburkolatú öntött falat építettek, két fülkével, melyek a tufo hosszfalig érnek és tégladölvvel vannak lezárva. A boltöveket ék alakú téglákból rakták, melyek fent 6, lent 4 cm vastagok. A falat burkoló téglák 3,5 cm vastagok, a habarcsréteg csak 1,5 cm vastag. Az öntött belsőben tégladarabok vannak szürke, kemény habarcsban, átkötő téglarétegekkel. A középső pillérbe később 75 × 80 cm nagy, 45 cm mély fülkét véstek, melyben a fal előbb leírt szerkezetét lehet látni. A fal travertinlábazaton áll, mely színel a falsíkkal.

A boltozat a téglafalról, ennek külső szélétől 24–30 cm-rel beljebb, jobboldalt pedig a később levésett tömpárkány felső vonalától indul. A boltozat kiemelkedő négyzetei mind megvannak, kiállításuk 5–6 cm, éleik 25–30 cm hosszúak. A téglafal két fülkéjének hátfalán az opus rusticum két kőtöm-

bön megmaradt, az összes többi felületen a vakolhatóság kedvéért levésték. Talán a tabernák rendeltetése változott meg és igényelte az opus rusticum helyett a sima vakolást, rajta festéssel.

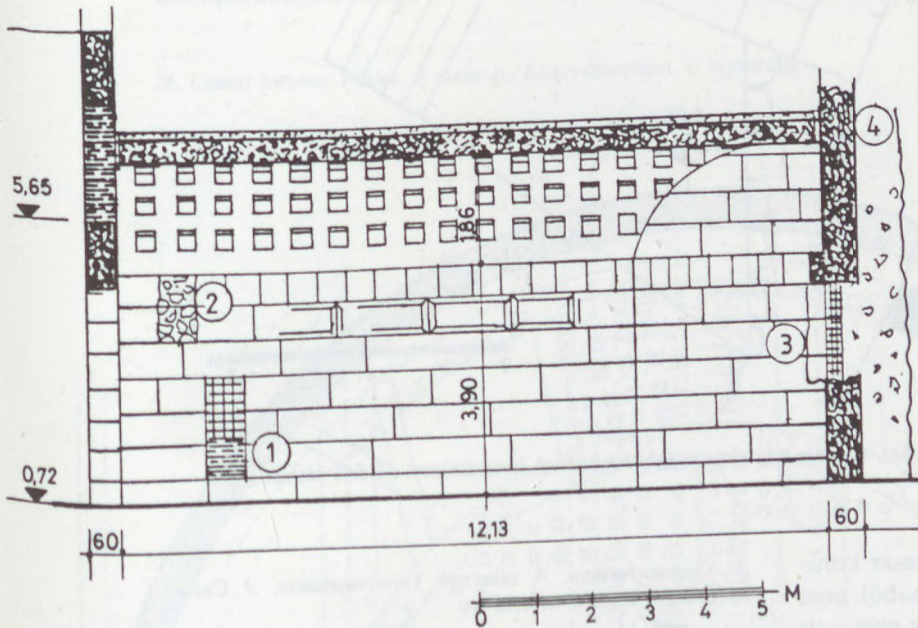
A taberna hátfala Z alakban megtört, rajta a régi tömparkány kövei ugyan megvannak, de homloklapjuk fentről lefelé ferdül. A hátfalon kis, vasráccsal elzárt nyílás van, mögötte a foricához tartozó csatorna fut le. Az egész hátsó fal erősen nedves.

A IX számú taberna

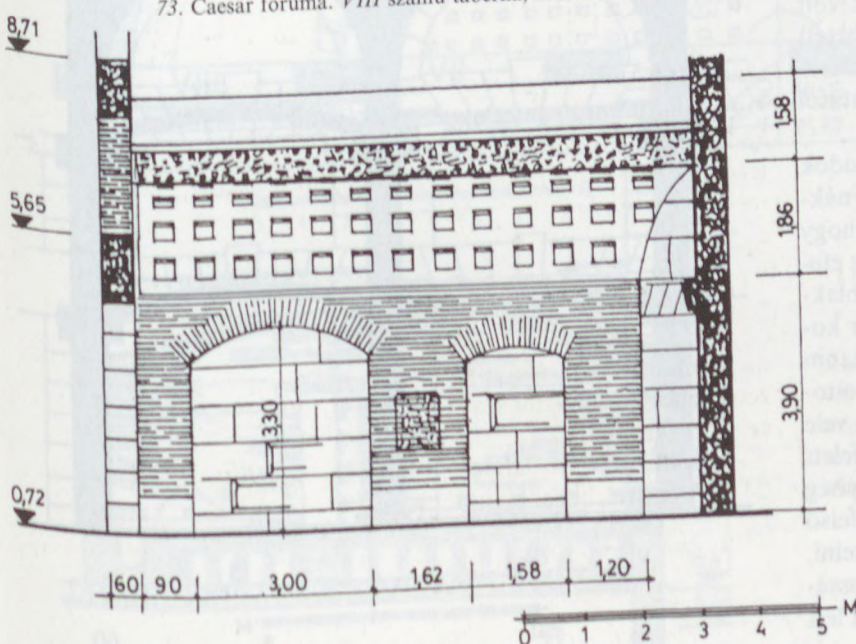
(lépcsőház, 74., 75. ábra)

A taberna rossz állapotban van. A forum feletti egyenes boltívet a feltárás után téglából pótolták (1), akárcsak a déli oldal nagy részét. Caesar korában itt nem volt lépcső, amit bizonyít a jobb

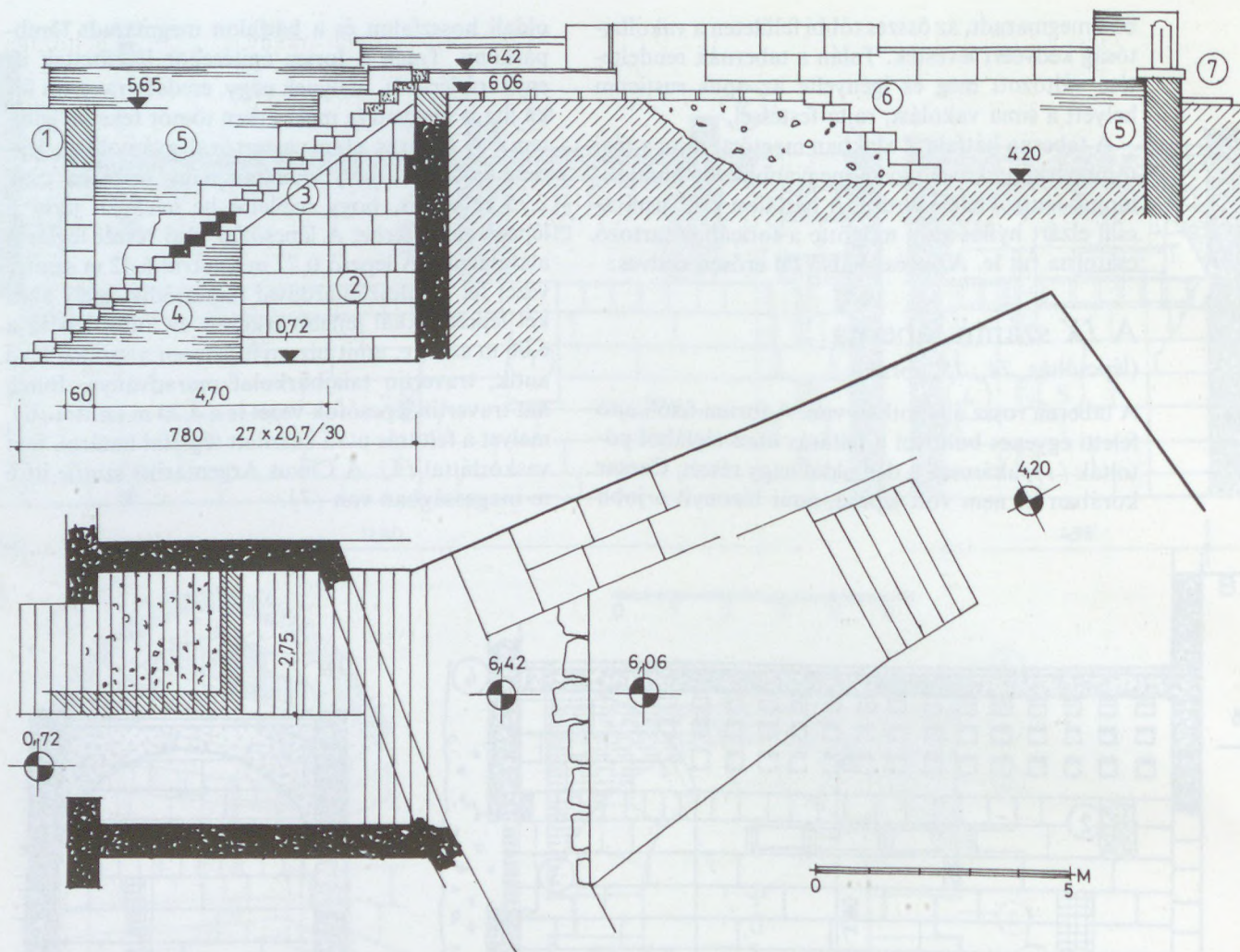
oldali hosszfalon és a hátfalon megmaradt tömparkány. Talán a forica építésekor létesítettek itt egykarú lépcsőt, melynek négy, eredeti travertin foka ma is megvan (a metszetben tömör feketén jelöltem). A feltárás után vastartóval gyámolított lépcsőt építettek, mely azonban nagy részében csak 2,75 m széles, hogy mellette be lehessen járni a lépcső alatti térbe. A lépcsőkar alsó részét téglával aláfalazták. A lépcső 0,72 m szintről 6,42 m szintre vezet fel, itt deszkajárdával folytatódik, mely alatt két lépcsőfokkal lejjebb érkezett az antik lépcső a 6,06 m szintre, amit bizonyít az ezen a szinten levő antik, travertin talajburkolat maradványa. Innen hat travertin lépcsőfok vezet le a 4,20 m szintre (6), melyet a feltárás után készített téglafal határol, fent vaskorlással (5). A Clivus Argentarius szintje itt 6 m magasságban van (7).

72. Caesar foruma. VII számú taberna, hosszszelvény dél felé nézve, keresztmetszet nyugat felé nézve

73. Caesar foruma. VIII számú taberna, hosszszelvény dél felé nézve, keresztmetszet nyugat felé nézve

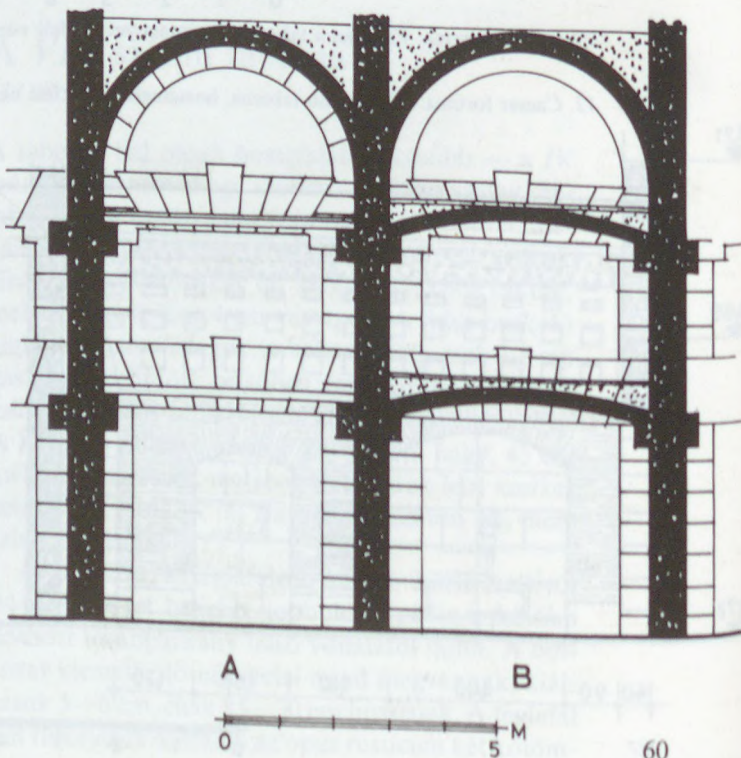

74. Caesar foruma. IX számú taberna (déli lépcsőház), alaprajz a taberna mögötti területtel, hosszmetset dél felé nézve

A forumról a Clivus Argentariusra Caesar korában sem a III, sem a IX számú tabernából nem lehetett feljárni, mert ezekben akkor még nem volt lépcső. A lépcsőt a jelenleg feltárt területtől délre kell keresnünk, ami még föld alatt van. Lehetséges, hogy az akkori terepviszonyok miatt nem is volt szükség több lépcsőfokra. A bejárat nem vezethetett itt a Clivus Argentariusra, mert ez itt már a Curia túlsó oldalán haladt a tabernák főhomlokzatától kb. 40 m távolságban (18. ábra).

A Caesar-kori tabernák lefedéséről nem tudok sok biztosat megállapítani. A forica alatti tabernákban levő tömparkányok csak azt bizonyítják, hogy a forica építése előtt ezeken fafödém állt, és az efelletti helyiségnek volt világítása. A mezzanin ablaknyílás felett félkörű donga nem lehetett Caesar korában, mert ez belemetszett volna vagy a mezzanin ablakba, vagy a felette levő félkörű nyílásba. Boltozat csak a második emeleti félkörű nyílás felett, vele koncentrikusan lehetett, és a mezzanin nyílás felett is sík fafödém volt. Tehát eredetileg három helyiség volt egymás felett, az alsó kettő fafödémrel, a felső boltozattal fedve (75/A ábra). Nehéz elképzelni, hogy a két egyenes boltív mögött, melyek magassága 1,00 m körüli (57. ábra), olyan lapos boltozat lett

75. Caesar foruma. A tabernák keresztmetszete, A Caesar korában, B Hadrianus korában

volna, melynél bizonyos mellvéd magasság is elért volna. Az *I* és *II* számú tabernák sem adnak erre a kérdésre megnyugtató választ (75/B ábra). A félkör ablakú helyiségbe esetleg a Clivus Argentarius felől lehetett bejárni. Hangsúlyozom, hogy a 75. ábrában közölt rekonstrukcióim egyikét sem tudom bizonyítani.

A tabernák főhomlokzati nyílásainak elzárására semmi nyom nincs.

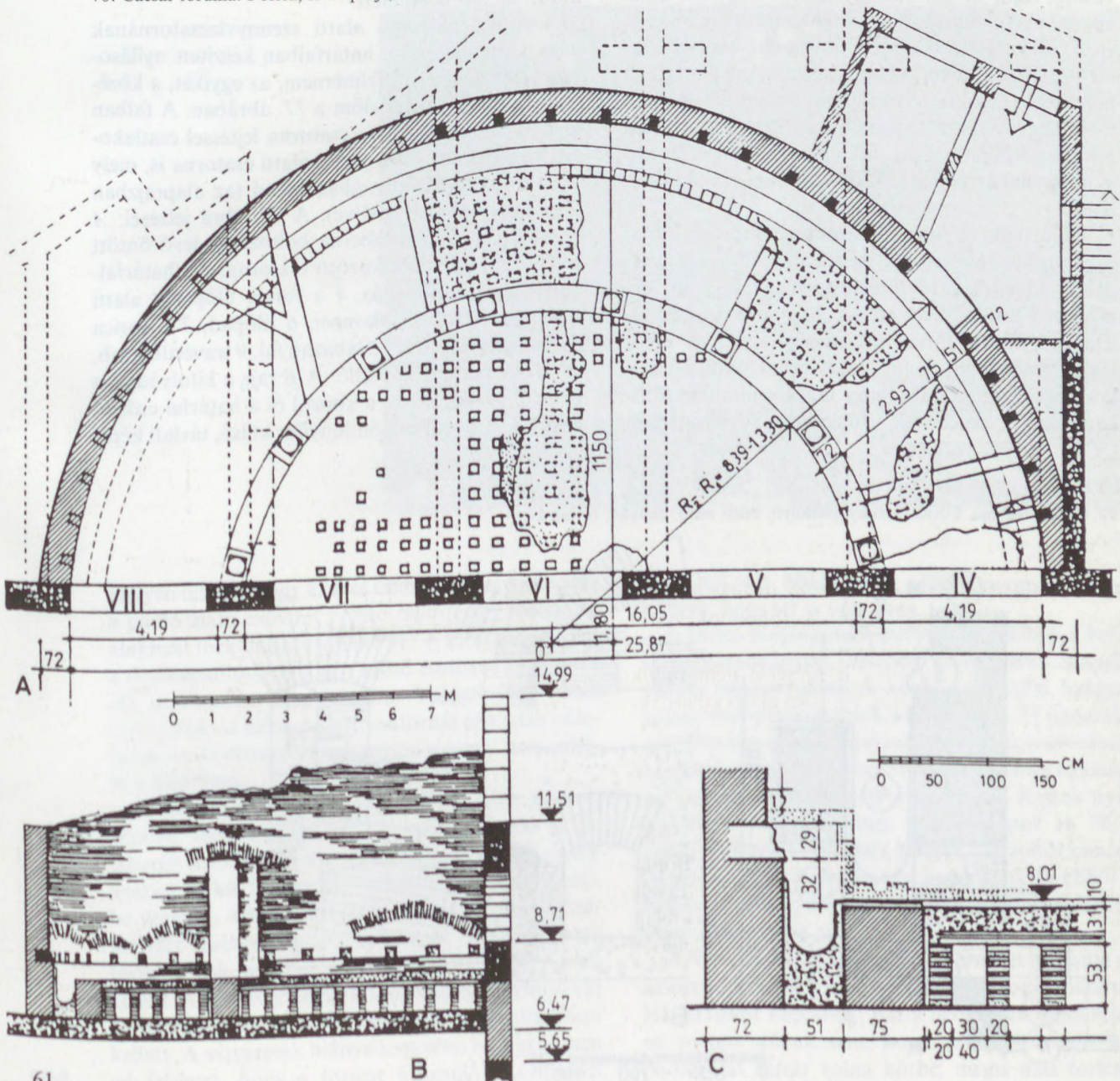
A forica

(76—79. ábra)

A forica (nyilvános illemhely) Hadrianus korában épült, Ricci szerint a *IV—VIII* számú tabernák felett. E tabernákat dongaboltozat fedte, mely a tömbpárkánytól indul, de nem teljes félkör, az ív

középpontja a tömbpárkány alatt van. A boltozat a mezzanin ablaknyílásba metsződött, ezért ezeket befalazták. A forica ezen a boltozatsoron áll. Külső határfala nem teljes félkör, az ív középpontja a főhomlokzat előtt 1,80 m távolságban van (*A/O*). Az ív húrja 25,87 m (belül mérve), a fal 72 cm vastag. Tekintve, hogy a főhomlokzati pillérek belső kiugrása 60 cm, ezért az íves fal a nyílástól indulva a sarkokban vékonyabb $72 - 60 = 12$ cm-rel. A körítőfal északi végén a legmagasabb, a taberna boltozata felett kb. 7 m magasságig emelkedik, déli vége csaknem teljesen elpusztult. A falban négy kisebb és két nagyobb teherhárító téglaboltív van. A határfallal koncentrikusan, belül egy másik fal áll a boltozatokon, melynek egy 94 cm magas része megmaradt, azaz felső felülete a forica padlójával színel, rajta nyolc oszlop állt egymástól azonos távolságban, a szélsők a homlokzati falnál. Ezek az oszlo-

76. Caesar foruma. Forica, *A* alaprajz, *B* keresztmetszet, *C* részletrajz

pok nyilván a fődémszerkezetet tartották, de sem az oszlopokból, sem a fedélszékből semmi olyan maradvány nincs, ami támpontot nyújtana arra, milyen kiképzésük volt. A 79. ábrában megkíséreltem a két lehetséges változatot mint rekonstrukciót megrajzolni, feltételezve, hogy az oszlopok korinthusiak voltak. Az *A* metszet a teljes lefedés esetét mutatja, a *B* azt, amikor csak a körgyűrű, tehát az oszlopok és a határfal közötti rész van lefedve. Annak ellenére, hogy az oszlopokból semmi sem maradt meg, az alaprajzban bejelöltem az oszlopokat is, helyük megállapításánál felhasználva azt a kevés nyomot, ami az alattuk futó falon megmaradt.

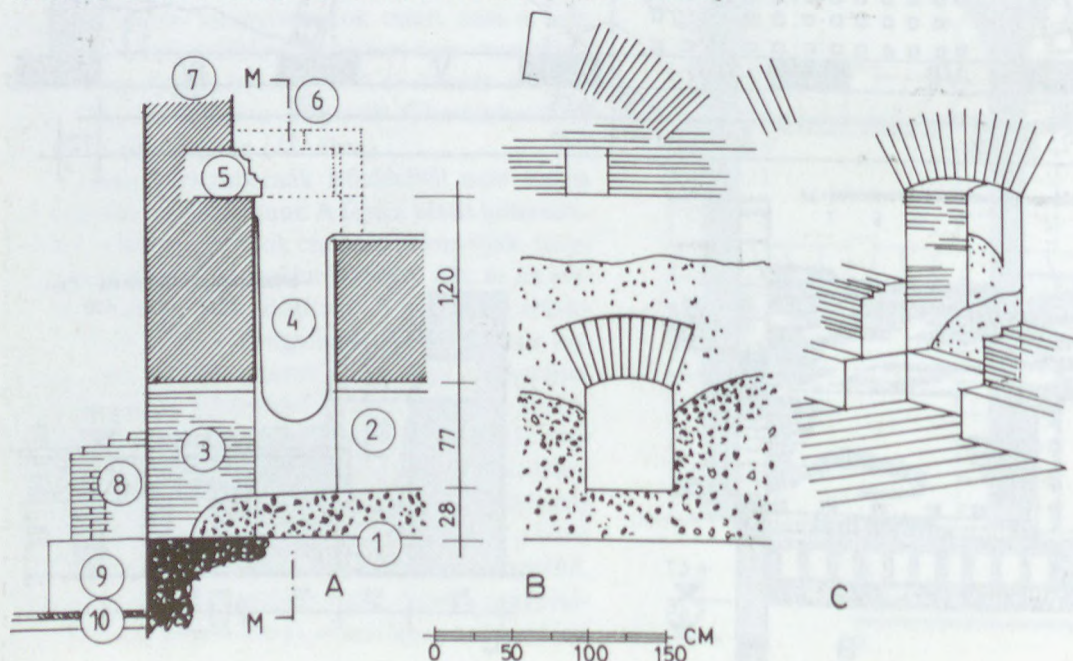
A határfal belső oldala mentén 51 cm széles árok fut körbe, melyet belülről 75 cm vastag téglafal határol. Ettől a faltól befelé eső területen 53 cm magas, 20 × 20 cm nagy téglalapokkal falazott kis pillérek sorakoznak, egymástól kb. 30 cm távolságban, rajtuk két sorban nagyméretű téglalap lefedéssel (76/C ábra). A két téglalemez összesen 10 cm vastag, rajta 21 cm vastag öntött réteg van, amin 10 cm vastag, finom szemcséjű habarcsréteg fekszik, ezen volt valószínűleg a padlóburkolat, amiből semmi sem maradt fenn. Az alaprajzban csak a meglévő pillérekét rajzoltam be, azokat, melyek felett nincs fedőréteg, folyamatos vonallal, a 21 cm vastag réteg faltjait körülhatároltan, ritka pontozással, a 10 cm-es finom habarcsréteg faltjait sűrű pontozással jelöltem.

A fent leírt elrendezés hasonló a korabeli hypocaustumhoz, mely a helyiségek padlófűtésére szolgált, a pillérek közötti térben meleg levegővel. Kézenfekvő gondolatnak látszik, hogy a forica télen is üzemben lévén, fűtve volt. Fűtés esetén az egész forica fedett volt. A fűtőrendszerhez fűtőkamra is szükséges. Azonban nyoma nincs semmiféle fűtőkamrának, füstcsőnek, függőleges csatornának,

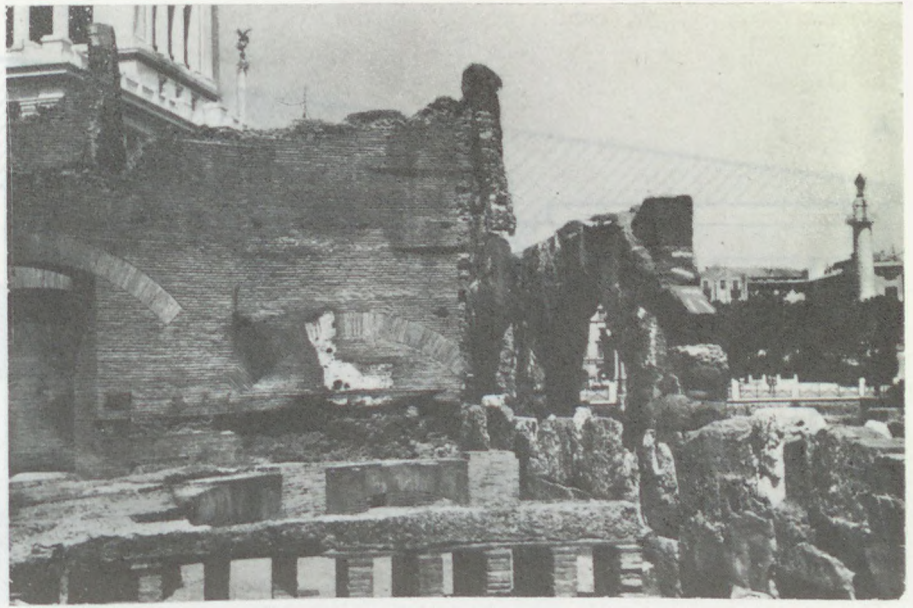
mely a meleg levegőt szállította volna. Kénytelen vagyok azt állítani, hogy a forica nem volt fűtve, és az egész pillérkerendszer csak a padló felemelése érdekében történt. Ha a forica a taberna boltozatokon közvetlenül feküdt volna, akkor a félkörű ablaknyílás alatt kb. 1,80 m magas mellvéd fal lett volna: a pillérekkel felemelt padló ezt 70 cm-re csökkentette. Ha viszont a forum felé a kilátást olyan fontosnak vélték, hogy érdekében képesek voltak a hypocaustum rendszert megépíteni, akkor miért nem emelték magasabbra a tabernák boltozatát, hiszen ez már úgyszólamint belemetszett a mezzanin ablakba? Ricci elveti a fűtés lehetőségét (*Capitolium*, 1932. 372. oldal) és úgy véli, hogy a pillérek rendszer a taberna boltozatainak átázását akadályozta meg, amit a vöröses habarcs is bizonyít, mely habarcsminőséget a nimfeumoknál is megtaláljuk, mint jó vízzáró anyagot. Ehhez a magam részéről azt tenném hozzá, hogy erre csak akkor volt szükség, ha a forica a belső félkör felett nyitott volt (79/B ábra), az eső beeshetett.

A forica ülőpadja alatti szennyvízcsatornának négy kifolyója van a határfalban készített nyílásokon. Kettőt sikerült felmérnem, az egyiket, a középen elhelyezkedőt közlöm a 77. ábrában. A falban levő kifolyónyíláshoz a csatorna lejtéssel csatlakozik, és ugyanide fut a padló alatti csatorna is, mely a boltozat feletti anyagban halad (az alaprajzban folytonos vonallal jelölve). A 77. ábra jelzései: *I* a taberna boltozatán levő öntött anyag, *2* a pillérek közötti csatorna, *3* a határfalban levő kiömlőnyílás, *4* a forica ülőpadja alatti csatorna, *5* travertinkonzol, *6* ülőpad, *7* a forica határfala, *8* külső téglalábazati fal, *9* travertintömb, *10* ideiglenes deszkapadló. A *B* rajz a kifolyónyílás bentről nézve, felette a konzol és a határfal erősítő boltívei. A *C* rajz a kiömlőnyílás külső, távlati képe,

77. Caesar foruma. Forica, szennyvízkifolyó, belső nézet, metszet, távlati kép

78. Caesar foruma. Forica, felső kép: az északi sarok, alsó kép: a nyugati oldal

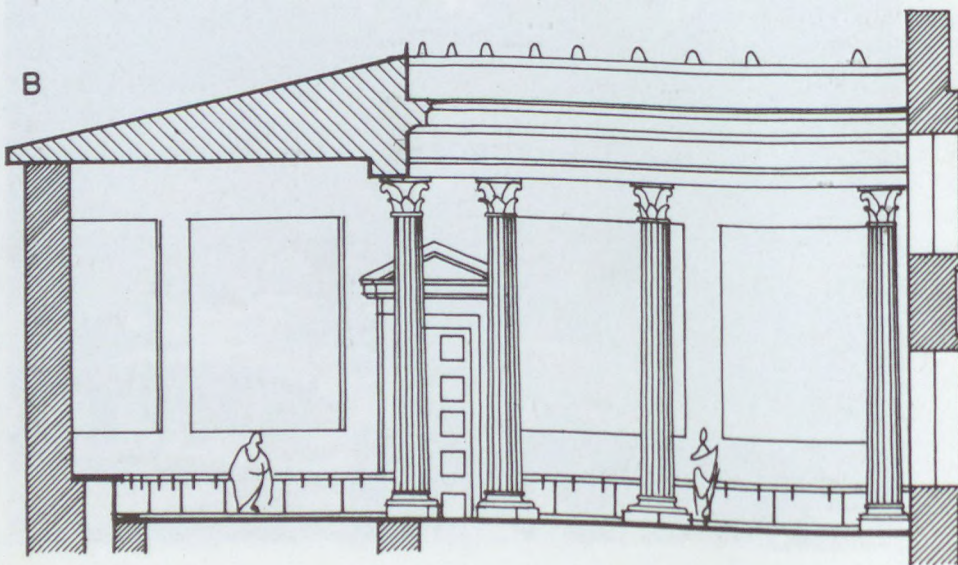
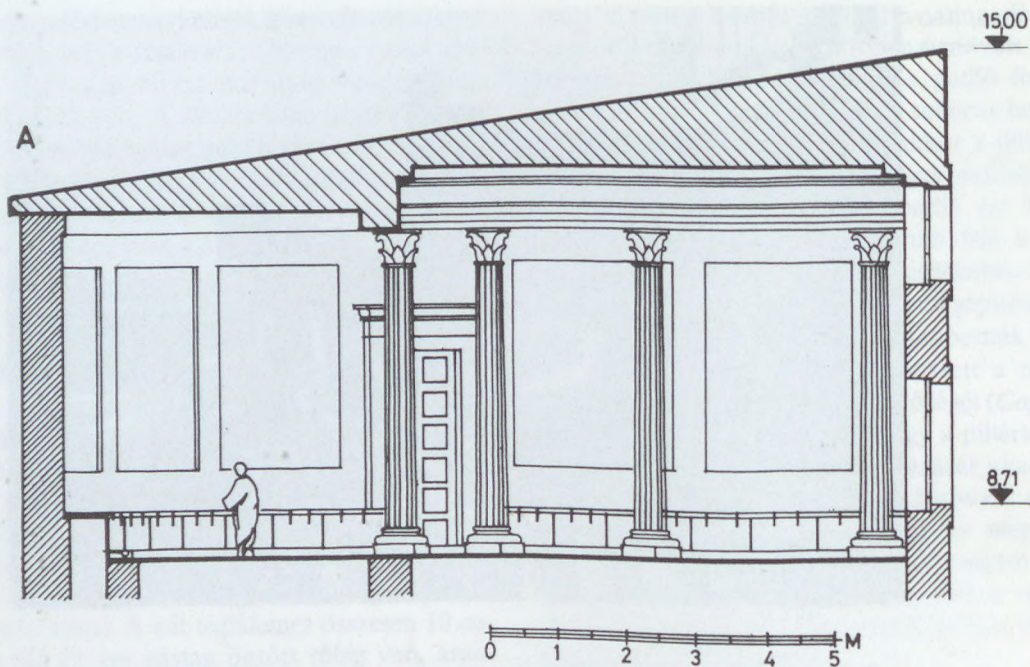
melyen látszik, hogy az íves csatornából a szennyvíz a padló alatti esővizet vezető csatornába ívesen kialakított torkolattal csatlakozik. A kiömlőnyílásból a deszkapadlóval letakart külső csatornát már nem állt módomban megvizsgálni. Valószínűleg vízzel tisztították az ülőpad alatti csatornát és a felső kölepokat is, de vízvezetékeknek semmi nyomát nem találni a közelben.

A foricába a Clivus Argentarius felől lehetett bejárni, mely bejáráshoz a forumról a III és IX taberna lépcsőjén lehetett feljutni, a 76. ábrán nyíllal jelezve. Ez két helyiséges, szabálytalan alakú előtérbe vezetett; a bal oldali helyiség talán a kezelőszemélyzet szobája lehetett. A foricák bérlőinek neve foricarii volt, akiknek a forica használatáért fizetni kellett. A helyiséget és az ürüléket távolító csatornát az ülőpaddal és az egész padlóval együtt tisztítani kellett. A vízvezeték hiánya sem erre, sem arra nem ad feleletet, hogy a foricát használók kézmosási

helye hol volt. Más foricák példája nyomán feltételezhető, hogy itt is volt ilyen.

A forica ülőpadjának szerkezetét részben a helyszíni maradványok, részben más foricák alapján tudom rekonstruálni. A körítő téglafalba beágyazottan travertinkonzolok sorakoznak, 33 cm szélesek, 29 cm magasak, hosszuk ismeretlen, mert mind egyiknek csak a befalazott csonkja van meg egymástól kb. egy méter tengelytávolságban. Rajtuk nyugodtak a travertin- vagy márványlapok (a 76/C ábrán pontozott vonással), melyek konzoltól konzolig értek. Minden lapon egy kerek lyuk és ebből a szélhez vezető nyílás volt. Az ülőpad homloklapján ugyanilyen nyílás volt.

A rómaiak fejlett egészségügyi érzékét tanúsítja ez az elrendezés, mely megakadályozta, hogy a használók fertőzést kapjanak. Bár a helyszínen nincs semmi nyoma annak sem, hogy az ülőpad előtt kis padlóját futott volna körbe, mégis más foricák

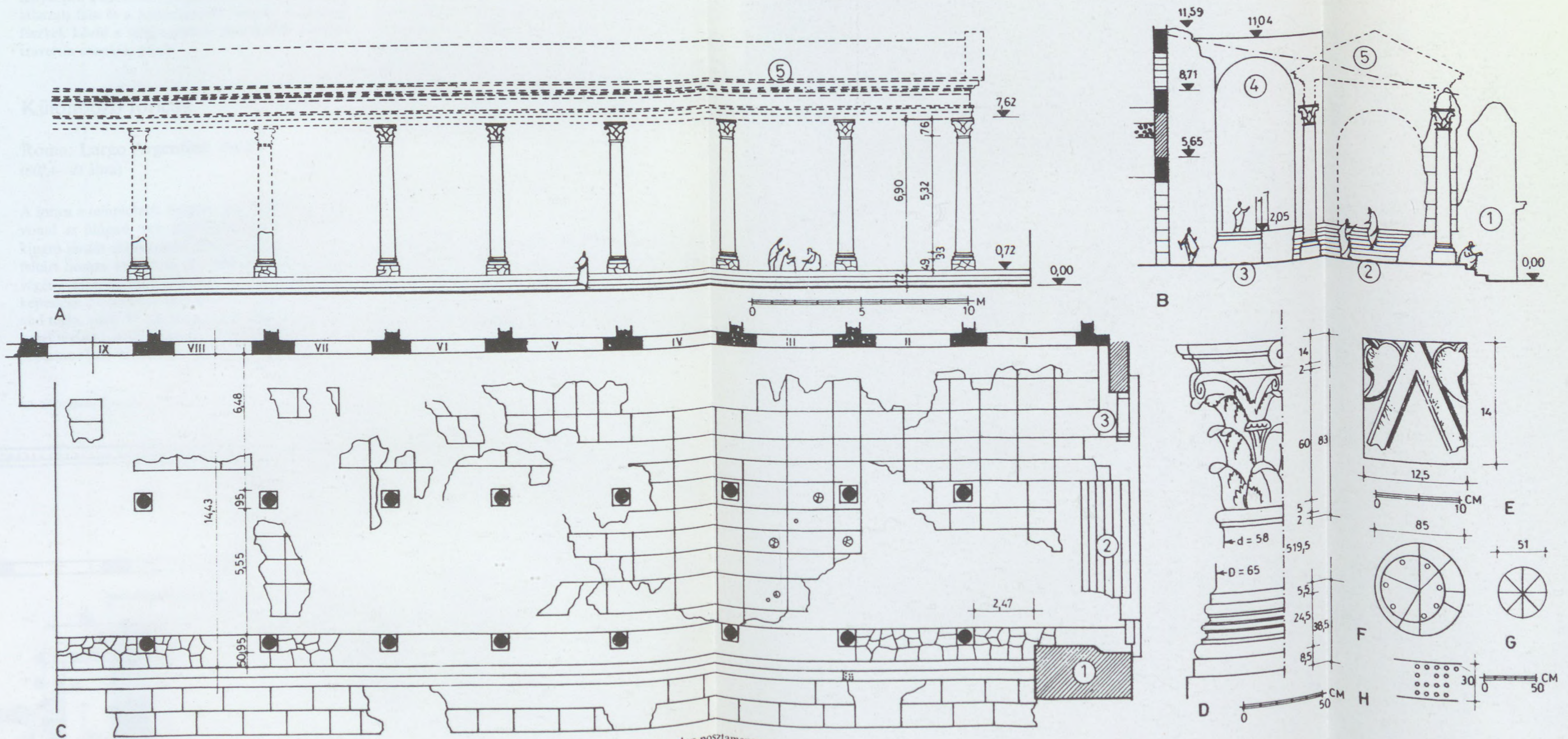
79. Caesar foruma. Forica, rekonstrukció, *A* teljesen fedett, *B* nyitott belső körrel

példájára a 76/C ábrában ezt is berajzoltam pontozott vonallal. Ez a padlócsatornácska nemcsak a vizeletet, hanem a padló felmosóvizét is elvezette (80. ábra). Ha az ülőpadon két konzol között egy lyuk volt, akkor a foricát 28 személy használhatta egyszerre. Az ülőhelyek nem voltak egymástól korláttal vagy tömör függőleges lappal elválasztva — ennek sem itt, sem más foricáknál semmi nyoma sincs — tehát a foricát használók egymást látták, egymással beszélgethettek, ami ma nehezen érthető. Az ülőpad magassága 55–60 cm lehetett — attól függően, hogy milyen vastag volt az ülőlemez. Hasonló magasságot találunk más foricáknál is (80. ábra). Ez a mai WC-kagylók 42–43 cm magasságához képest meglehetősen kényelmetlen. Lehetséges, hogy nem ültek, hanem csak guggoltak használat közben az emberek.

A forica belső kiképzéséről nem tudunk semmit. A határfal valószínűleg vakolt, festett volt, mert kőlap burkolatnak nyoma sincs. Ugyanígy vakolt volt a forum felőli homlokzati fal belső oldala is, a Caesar-kori opus rusticumot levésve. A félkörben futó oszlopok és a felettük levő párkány anyaga ismeretlen. A tető bizonyosan faszervezetű volt és a forum felől a Clivus Argentarius felé lejtett.

A forica előteréből a félkörű helyiségbe vezető 1,92 × 3 m ajtónyílás megmaradt a félkörű falban, íves szemöldökkel. Esetleges kőkeretére semmi sem utal. Az ülőpad az ajtónál megszakad, de a fal melletti csatorna tovább folytatódik, valószínűleg kőlappal volt lefedve az ajtó előtt.

A 78. ábra fényképei a forica belsejét mutatják: a felső kép a forica északkeleti sarkát, ahol a főhomlokzati félkörű nyílás, a körítőfal a bejárati nyílással

82. Caesar foruma. Porticus. A nézet, B keresztmetszet, C alaprajz, D oszloplábazat és fejezet, E lapos dombormű egy oszlop posztamensen, F, G, H talajburkolatba vésett játékok

és az erősítő boltövekkel, vakolatfoltokkal, a konzolok csonkjaival és a hypocaustum látszik. Az alsó fényképen a körítőfal nyugati szakasza, az oszlopok lábazati fala és a hypocaustum látszik. A konzolfészkek közül a világosabban jelentkezők a betört travertin csonkját jelzik.

Különböző foricák

Róma: Largo Argentina, forica
(80/A—D ábra)

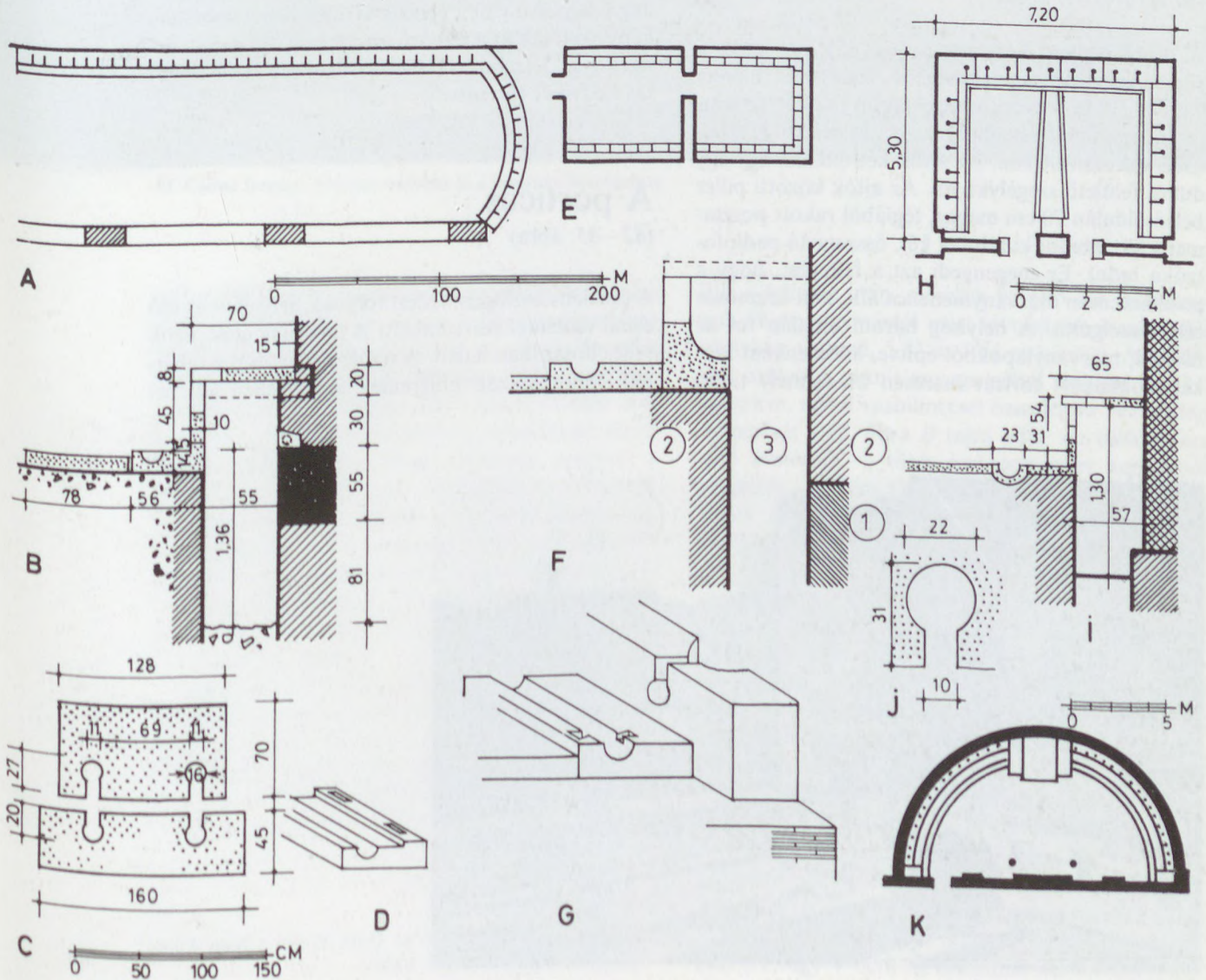
A forica a templomok mögött van, a hátfal mentén vonul az ülőpad, vele párhuzamosan a támfalból kiugró járdát alátámasztó pillérek állnak. A forica feltárt hossza kb. 30 m. Az ülőpad a keskenyebb végén ívesen fordul a pillérhez. A forica befogadóképessége 57 személy lehetett. A templom hátfala alul téglá, rajta 55 cm magas peperino réteg, majd ismét téglafal, mely a konzolsor felett hátraugrik. A peperino réteg felett a falban trapéz keresztmetszetű

horony vonul, melyben talán vízvezeték csöve fekdűt. Felette 30 cm-rel 18 cm széles és 20 cm magas konzolok helyezkednek el. Az ülőpad felső lemeze 8 cm vastag és 70 cm széles, a rajta levő lyuk alakját és méretét a *C* részletrajz mutatja, a lyuk kicsi, a nyílás széles. A lyuk és a nyílás ugyanolyan méretekkel megismétlődik a homloklapon is. Az ülőpad magassága a csatornával ellátott padlólemez felett $5 + 45 + 8 = 58$ cm. A padlócsatornával ellátott lemez felálló peremén két csappal megerősítve áll az ülőpad homloklemeze (*D* rajz).

Róma: Palatinus, forica
(80/E, F, G ábra)

A Flaviusok palotája alatt, Augustus palotájának falára épült két, dongaboltozatos, négyszögű helyiség. Az első helyiség két oldala, a második három oldala mentén fekszik az ülőpad. Az *F* jelű metszeten az *1* szám Augustus palotájának falát, a *2* szám Domitianus palotájának falát, a *3* szám az ülőpad alatti csatornát jelöli. A foricát valószínűleg Domi-

80. Különböző foricák. A—D Róma, Largo Argentina, E—G Róma, Palatinus, H—J Ostia, K Timgad, déli nagy fürdő

tianus építtette, tehát korábban, mint Hadrianus a Caesar-forumit.

Az ülőpad homloklapja kb. 40 cm vastag, durva megdolgozású márvány (*G* rajz), homlokoldalán a szokott alakú kivágás, mely belül a félhengerből negyedgömb alakban végződik. Ezt a kialakítást a kő vastagsága tette szükségessé. A kő felső vízszintes felülete is durván megdolgozott, tehát valószínű, hogy ülőlemez feküdt rajta, aminek azonban nincs semmi nyoma, a hátfalon nincs felfekvési horony, nincs fészek a konzolok részére. Pedig felső ülőlapnak kellett lenni, mert nem valószínű, hogy a fekáliát gyűjtő csatornát fedetlenül hagyták volna. A homloklap előtt a padlószintből kiálló kőlemez van, benne folyókával, melynek két szélén, egymással szemben két, fecskefark alakú csaplyuk van; ezek szerepét nem tudom megállapítani. Mindkét helyiség padozata márványlemez. Engedélyt csak a forica megtekintésére kaptam 1934-ben, felmérésre és fényképezésre nem. Ezért a megtekintés után azonnal emlékezetből készítettem vázlatot, melybe méreteket nem írtam be.

Ostia: forica a Nagy Fürdő mellett (80/H, J és 81. ábra)

A fürdő melletti keskeny utcából két ajtó vezet a forica négyszögű helyiségébe, melynek mérete 7,20 × 5,30 m. Az opus reticulatum falakat vízszintes, négy-öt téglarétegből falazott öv erősíti. A falon több vakolatfolt van. Az ajtók két oldalán egy-egy durva felületű szegélykő áll. Az ajtók közötti pillér belső oldalán 70 cm magas, téglából rakott posztamens áll, lábától kiindulva két, összetartó padlófolyóka indul. Ez megengedi azt a feltevést, hogy a posztamensen márványmedence állt, ami kézmosás célját szolgálta. A helyiség három oldalán fut az ülőpad, márványlapokból építve, lemezenként két-két lyukkal. A foricát összesen 21 személy tudta

használni. Az ülőlemez kifelé kissé lejt, ami a tisztító víz gyorsabb lefolyását biztosította. Az ülőlemez és a homloklemez is csak 5 cm vastag. Az ülőpad magassága 54 cm, tehát, mint a többi foricánál, itt is nagy. A keresztmetszetben az egyirányú sraffozás téglafalat, a keresztirányú opus reticulatumot jelez.

A 81. ábra fényképe mutatja a forica belsejét. A márványpadló szabályos négyszögű lemezekből van. Belőle kiemelkedik az ülőpad előtti szegélylemez, mely előtt a padlóba süllyesztve, félkörű csatornácska fut.

Timgad: forica a déli Nagy Fürdőben (80/K ábra)

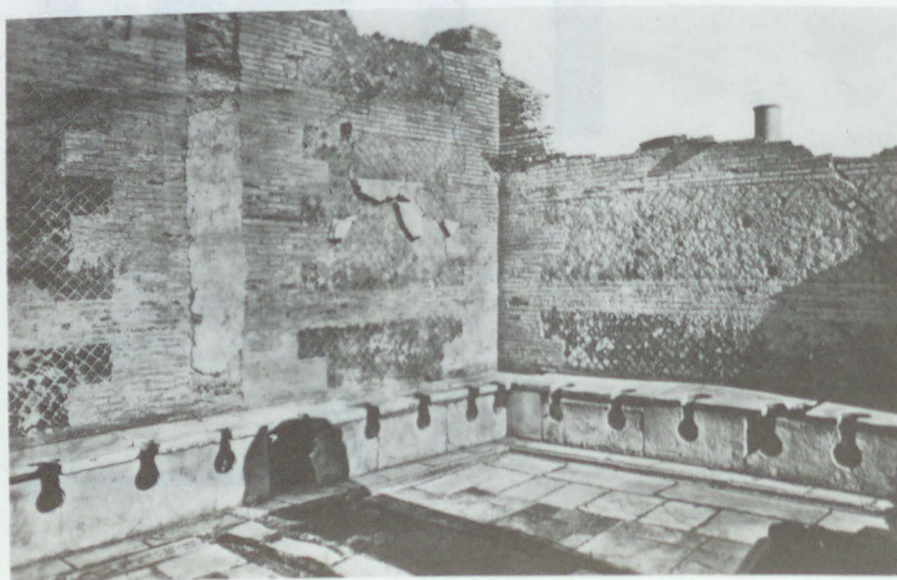
A forica 13 m átmérőjű, félkör alaprajzú, 28 személyes. Az ülőpad az íves fal mentén fut. A bejárati fal belső oldalának közepén két oszlopos aedicula, vele szemben három osztású posztamens van. Valamilyik valószínűleg a kézmosó részére. Az alaprajzot Boeswilwald nyomán rajzoltam.⁹⁸

Megemlíthető még: Róma, Piazza di Pietra, Hadrianeum melletti nyilvános forica.

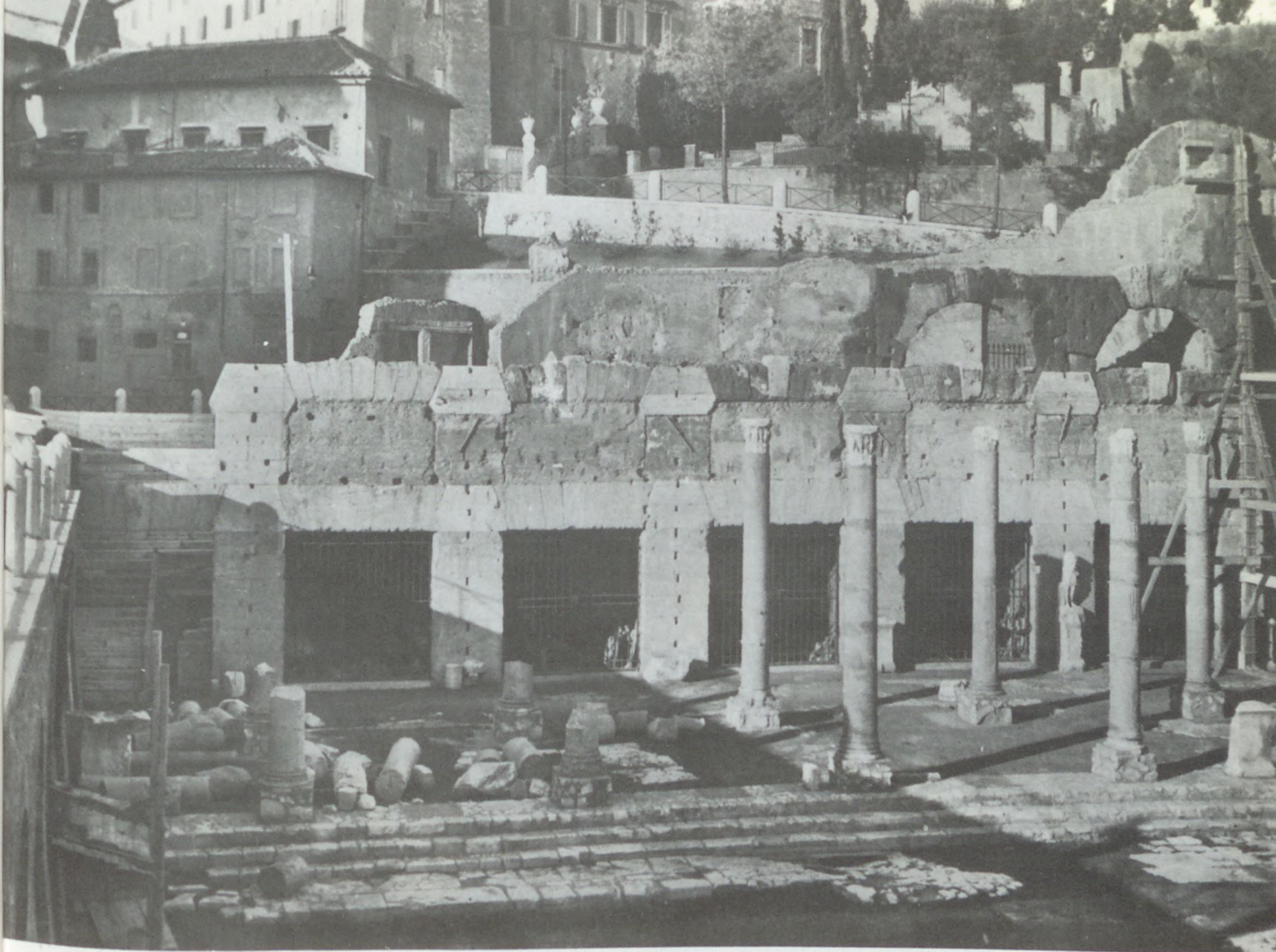
A fenti példák igazolják, hogy a Caesar-forumon levő forica belső oszlopsorával egyedülállóan gazdag kiképzésű volt a foricák között. A helyszín nem kényszerítette ki a félkörű alaprajzot, sőt megnehezítette azt, létrehozása tehát kizárólag a belső térhatalmas kedvéért történt.

A porticus (82—85. ábra)

A porticus oszlopos, fedett folyosó, árnyékot és eső elleni védelmet adó sétahely. A tabernák előtt, azok teljes hosszában halad. A nyolc pár oszlop a tabernák főhomlokzati pilléreinek tengelyében áll, he-

81. Ostia. Forica a Nagy Fürdő mellett

83. Caesar foruma. Porticus oszlopai és a tabernák homlokzata

lyük a feltáráskor biztosan volt megállapítható (82/a ábra). Ezenkívül a Ss. Luca e Martina-templom szentélyénél is találtak tabernát és a bejárata előtt oszloptörzs darabokat (*Capitolium*, 1932. 21. ábra). A forum nyugati oldalán tehát bizonyítottan volt porticus. A forum szimmetrikus elrendezése miatt jogosan feltételezhető, hogy ugyanúgy megvolt a keleti hosszoldalon is, ami azonban még a Via dei Fori Imperiali alatt rejtőzik. A feltárást követően felállítottak négy pár oszlopot és egy csonka oszlopot (83. ábra). Pár oszloptöredék még ma is a földön hever. Mint már említettem, Caesar idejében is volt porticus, de faoszlopokkal. A jelenleg is látható csak a IV. században épült.⁹⁹

A porticus márványpadlója az area felett három lépcsőfokkal, azaz 72 cm-rel van. A lépcsőfokokat a helyszínen talált márvány- és travertindarabokból rakták újból össze. A lépcsők az északi végükön a templom bal oldalán álló diadalív-pillérnek futnak. Az északi oszloppár e pillértől 2,47 m távolságban áll. A nyugati oszlopsor posztamensei és a tabernák homlokzata közötti távolság 5,48 m (82. ábra alaprajza).

Az oszlopok alacsony posztamensen állnak, melyeket szabálytalan márványtöredékekből építettek

újjá a feltárást követően, méretük 95 × 95 cm, magasságuk 49 cm, egymástól mért távolságuk észak—déli irányban változó, 5,55 és 5,64 m közötti. A felállított oszlopok gránit anyaga néhol téglával van kiegészítve, néhol vasbilinccsel összefogva. Az oszlop felmérését a 82. ábra D rajza adja. Az oszloptörzs alsó átmérője — több oszlopon mért kerületből számítva — 65 cm, felső átmérője 58 cm. Az oszlopfőnek a nyaktag feletti magassága 76 cm, azaz $76 : 32,5 = 2,33$ modul. Az egész oszlop magassága a posztamens felső szintjétől 6,41 m; $641 : 32,5 = 19,7$, ami az oszlop arányát fejezi ki modulban. Az oszloptörzs sima, kannelura nélküli szürke gránit. Az oszlopfők csaknem teljesen egyformák, korinthosziak, anyaguk márvány (a 82/D ábrában a részleteket nem rajzoltam, azok a 84. ábrán olvashatók le). Az akantuszlevelek egymás felett két sorban állnak, metszésük görögös, az alsó karéjok a felsőkre kissé felfekszenek. Az abakusz sarkait két-két inda támasztja alá. Minden egyes oszlopfő erősen csonkult.

Az oszloplábazatok között van a 82/D ábrában közöltől egy eltérő darab. A nyugati oszlopsorban jobbról a posztamensben egy márványtömb felső síkján lapos faragás van: négyszögű mezőben egy ék alak (A vagy V betű ?), csúcsánál két levéllel (82/E

84. Caesar foruma. Porticus, oszlopfők

ábra). A negatív formák vannak a kő síkjába befaragva, a pozitív formák oldalai ferdek. A faragás a császári kor utáni időből származhat.

A porticus egész területét a lépcsőtől a tabernák főhomlokzatáig márványlemezből készült padló borítja, amelyből sok maradt fenn. A lapok szabályos rendje az oszlopokhoz igazodik. Az oszlopok közöttiek 2×1 m méretűek, hosszoldalukkal észak—déli irányban fekszenek, a kelet—nyugati oszlop-párok vonalába esők 1×1 m-esek, a posztamensek a lemezekon állnak.

A porticus fedett részén, a III számú lépcsőház előtti padlóba vésett, karcolt ábrák kavicsdobós játék részére szolgáltak (82/F, G, H ábra). Az egyik ábra két excentrikus kör, rádiuszokkal, a kisebbik kör kerülete mentén enyhe kör alakú bemélyedésekkel. A második egy kör, nyolc rádiusszal. A harmadik az alsó lépcsőfok vízszintes síkján van, egymás mellé sorakozó kis gödröcskékből áll. E játékok beszédesen bizonyítják, hogy a forumon, a porticusban az egyszerűbb nép is jól érezte magát, és idejét ilyen játékokkal töltötte.

A porticus lefedésére semmi biztos adatunk nincs. Az azonban valószínű, hogy a tetőszék, sőt az oszlopok feletti áthidalás is faszervezetű volt, mert az 5 m távolságot kőszervezettel, egyenes architrávval nem lehetett megoldani. A 82/A és B ábrában háromtagú

párkányt és a két oszlopsor felett nyeregtetőt tételtem fel mint rekonstrukciót. A nyeregtető mellett szól, hogy a tabernák homlokzata és az oszlopsor között a padlóburkolat rosszabb állapotban van, mint az oszlopsorok között, az eső hatására a lapok felülete durva: ezen a részen tehát nem volt lefedés. Ha ez is fedett lett volna, akkor a nyeregtetőről a víz a tabernák főhomlokzatára folyt volna, vagy félnyereg tetőt kellett volna készíteni. Ez utóbbi esetben azonban a tabernák homlokzatán mind a három falnyílás a félnyereg tető alá esett volna (82. ábra metszetén eredményvonallal jelölve).

A porticus nem ért a Basilica Argentaria déli homlokzatáig. Ricci a Basilica építésének kezdetét Domitianus korára (81—96), a porticus építését a IV. századra teszi. A porticus a már meglévő Basilicához szervesen csatlakozhatott volna. Ehelyett a porticus ettől kb. 5,50 m-rel végződött. Erről a fedetlen térről két lépcső vezetett fel a Basilicába (2 és 3). A 82. ábra keresztmetszetében az 1 szám a diadalív pillérét, a 4 szám a Basilica Argentaria beboltozott nyugati hajóját, az 5 szám a porticus nyeregtetőjét jelzi. A 84. ábra az oszlopokat mutatja: a 85. ábra a porticust ábrázolja délről nézve, háttérben a Basilica Argentaria, jobboldalt a Venus Genetrix-templom, az alsó fényképen a porticus egyik oszlopának márványlábazata szerepel.

85. Caesar foruma. Porticus,
észak felé nézve, *B* oszloplábat

A

B

A Venus Genetrix-templom

Általános leírás

(86—162. ábrák)

A templom már Caesar korában, az ő akaratának megfelelően forumának fő eszmei és építészeti hangsúlya volt. Ősanyjának, Venusnak tiszteletére forumának főtengelyében, annak északi végében emelte, úgy, hogy az areára csak az eleje állt be, tömegének hátsó része magasabb területen volt. Podiumának magassága az area felett kb. 4 m, hossza az apszis külső széléig kb. 33 m, a főhomlokzat szélessége kb. 26 m.

A templom podiumának szerkezete: a Mons Capitolinus nyúlványának elbontásakor a podium magjának meghagyták az eredeti talajt, ezt peperino kőfallal vették körül, és öntött anyaggal egészítették ki. Traianus ezt a podiumot újabb tufo- és travertinfallal és az emögötti részt a caesari falig ugyancsak öntött anyaggal töltötte ki, egyben meg is magasztotta a podiumot és márványburkolattal látta el. A főhomlokzaton már Caesar korában sem volt lépcsőzet. A főhomlokzati oszlopsor előtt kb. 3 m széles lehetett az előpodium, amit Traianus kb. 5 m-re nagyobbított. Az oszlopsor végigfutott a két oldalon, és hátul a pteroma hátfalához csatlakozó pillérrel végződött. Caesar korában az apszis kívül is félkörű volt, ezt Traianus négyszögűre alakította át. A pteroma síkjában a podium két oldalához egy-egy oldaldodium csatlakozott. A Caesar-kori templom felépítményéből nem maradt fenn semmi, nem bizonyítható, hogy a Traianus-féle oszlopok a Caesar-kori oszlopok helyén állnak, azaz a régi oszlopállás is 8×8 -as volt-e és a cella boltozott volt-e vagy síkmennyezetű. Ugyancsak ismeretlen a templom két oldalán levő és az apszis mögötti terület beépítése is. Ennek jelenlegi alakja Traianus alatt keletkezett.

Az antik íróktól tudjuk, hogy Caesar nagy értékű művészi alkotásokat helyezett el a templomban. Az apszisban Venus Genetrix szobra állt, de nem tudjuk, hogy milyen anyagból készült. Egy érmén levő ábrázolás¹⁰⁰ alapján Ricci feltételezi, hogy az istennő ült, vállán egy galambbal, balján egy szárnyas crosszal. A szobrot Lucullus barátja, a görög Arkheoszilosz szobrász készítette. A templomban volt még hat ládikó, tele ékszerekkel és gemmákkal. Két fest-

mény a görög Timomakhosztól, az egyik Ajaxot, a másik Medeát ábrázolta, e képekért Caesar 70 talentumot fizetett. Kleopatra arcképét Appianus történész még Traianus korában is a templomban látta. Augustus elhelyezi a templomban Caesar páncélos szobrát. Az antik írók ugyan magasztalják a forum és a templom pompáját, de sajnos ezek építészeti kiképzéséről vajmi keveset árulnak el. Azt megírják, hogy Caesar halálakor a templom még nem volt teljesen készen, és csak Augustus fejezte be, de hogy a befejező munkák miből álltak, azt nem említik.

A Caesar-kori templom átépítését már Domitianus tervbe vette, amiről a főpárkány stílusjegyei tanúskodnak. Az átépítést Traianus alatt végezték, aki a templomot 113. V. 18-án szentelte fel. A podium bővítésén kívül új felépítményt készített cararai márványból, korinthuszi oszloprenddel, belül a cella két hosszoldalát oszloprendes, fülkés architektúrával borította, melyen a fríz a csodálatosan szép ámorok menete, dombormű díszíti. Újraépült az oldallépcső, mely az előpodiumra vezetett, ahonnan pár lépcsőfokkal lehetett feljutni a pronaszba.

A templomot csaknem teljes terjedelmében feltárták, csak a keleti hosszoldala, az oszlopsortól, maradt a föld alatt. Valószínű, hogy a római építészet szimmetriaszeretete miatt a templom keleti oldala teljesen azonos volt a nyugati oldallal, azaz itt is volt oldallépcső, oldaldodium és a főhomlokzat oszlopsorával csaknem egy vonalban a később épült diadálív. A feltárás után a nyugati oldalon a helyszínen talált márványokból, a hiányzó részeket téglával kiegészítve, felállítottak három oszlopot és rajtuk a főpárkányt, a lépcsőt kiegészítették annyira, hogy járni lehessen rajta. Az oszlopok helyét töredéklapokból kirakott négyzetekkel jelölték meg. A templom különben semmit sem változtattak. A rengeteg faragott márványdarab részben a szabadban hever, részben a kőtárnak berendezett és vasráccsal elzárt tabernákban van összegyűjtve. A templom előpodiumán és az areán téglafal töredékek is hevernek (86. ábra).

A 87. ábrán előtérben a porticus oszlopai, háttérben a Venus Genetrix-templom három újból felállított oszlopa látszik.

86. Venus Genetrix temploma (foto Anderson)

87. Venus Genetrix temploma és a porticus oszlopai

A templomkülső

A podium

A podium déli oldala (88. ábra)

A podium előtt a 49—54. számú ábrákban már ismertetett mellvédfal együttes áll, mögötte a podium márványborításának lábazati kövéig folyosóval (88. ábrában a keresztmetszet). Az ábra A rajza a podium nézete a márvány lábazat mögött. Az A nézeten a 70 cm vastag tufofal kőtömbjeinek lenyomata látszik, ami úgy jött létre, hogy az előzőleg felépített tufo zsaluzó fal mögé öntötték a podium anyagát, melyből a hígabb anyag a kőhézagok közé befolyt és ott megkeményedett. A rajzon a sötétebb négyzetek a bekötő köveket jelzik, amelyeknek csonkjai bennmaradtak az öntött anyagban (2). Az üresen hagyott négyzetek azokat a fészkeket jelzik, melyekből a bekötő követ kiszedték, amikor a tufofalat elbontották építési anyag nyerése miatt. A hézag-lenyomatokból kitűnik, hogy a zsaluzófal kőrétegeinek magassága kb. 50 cm, a vízszintes hézagok egyenes vonalúak, a függőlegesek szabálytalanok. A bekötő kövek 65 × 50 cm nagyok, és 30—50 cm mélyre kötnek be. Az öntött tömeg rétegesen készült, melyek színelnek a zsaluzófal rétegeivel, az anyagban tufohasítékok vannak peperinóval kevert porhanyós habarcsban: e rétegek magassága csak pár centiméter. E rétegek közötti öntvény igen kemény, benne 20—30 cm nagyságú tufodarabokkal és kevés téglatörmeléssel. Az öntött tömeg teteje igen rongált állapotban van, pontos magassága nem is állapítható meg, nyugati vége 3 m, keleti vége 3,60 m magas.

A podium öntött, függőleges síkja mögött 1,60 m távolságban, vele párhuzamosan tufofal teteje látszik ki az öntött tömegeből 3,40 m szintmagasságban. E fal vastagsága 65 cm, a tömbök hossza különböző, 1 és 1,5 m közötti. E fal a nyugati sarkon derékszögben befordul északi irányba, de a saroktól kezdve anyaga nem tufo, hanem peperino, amelyből csak egy tömb látható a felső sorban, a többi eltűnik az öntött anyagban (1). A tufo és a peperino tömbök opus rusticum megdolgozásúak ugyanúgy, mint a tabernák falai Caesar korában voltak: a homlokfelület szegélyei 45°-ban letompítottak, simák, ezen belül a felület durván nagyolt. Ennek alapján állítható, hogy a podium opus rusticum fala is Caesar-kori! E fal mögött a templom-podium ismét öntött, mely az opus rusticumra néhol ráborul. A fal külső oldalánál a podium felső szintjén bemélyedések sorakoznak 80 × 80 cm mérettel és kb. 30 cm mélységgel, egymástól különböző, 1—1,5 m távolságban; szerepük, koruk ismeretlen. Nem lehetnek sem oszlop, sem szobor alapozások, mert nincsenek egymástól egyenlő távolságban.

A Traianus-kori podiumbővítés tufofalát márvány burkolta, melynek néhány darabja a lábazat-

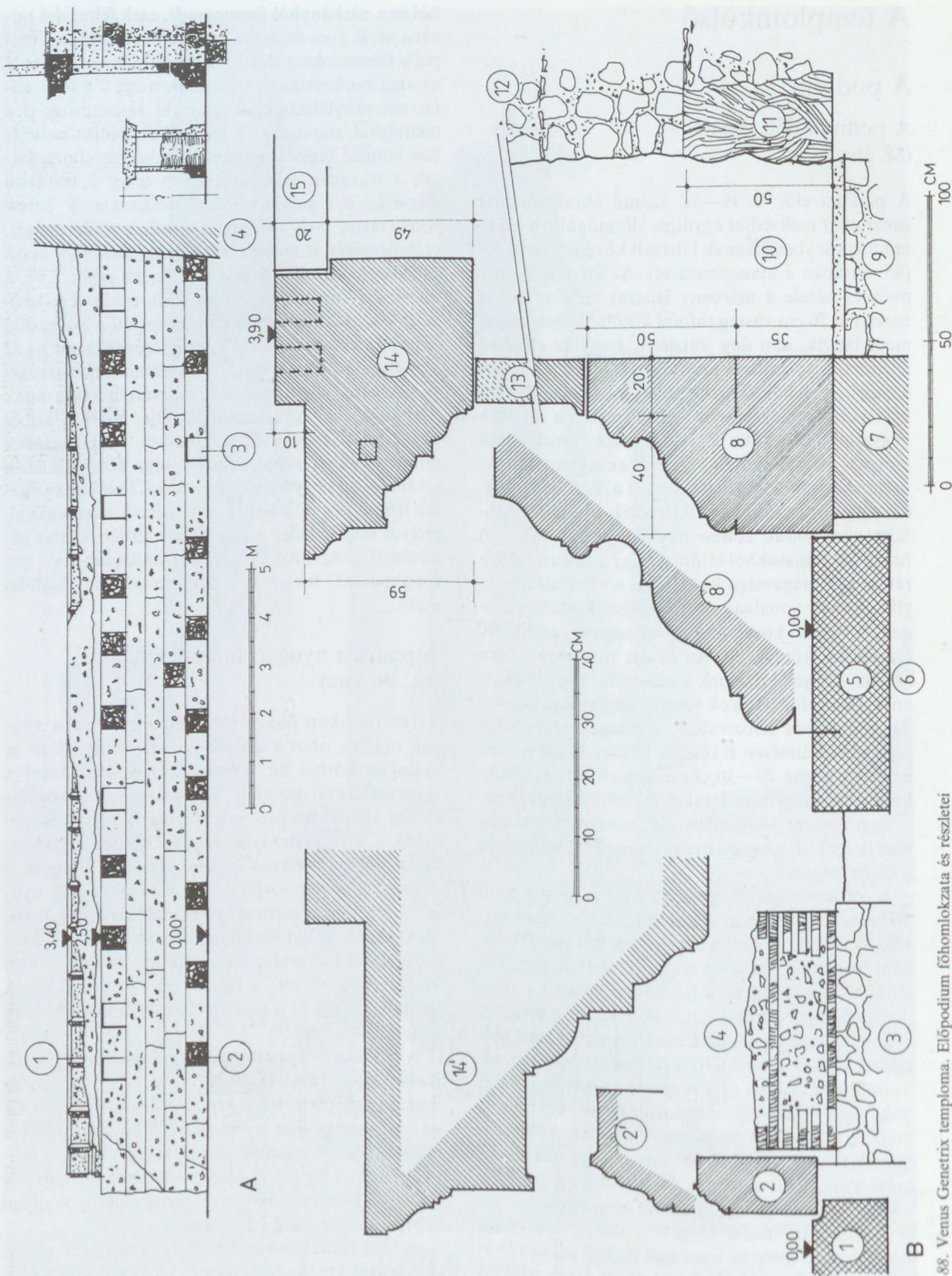
ból és a párkányból fennmaradt, ezek felmérési rajzát a 88/B. ábra mutatja. Ugyanezen az ábrán szerepel a főhomlokzat előtti mellvédfal részletrajza is. 1 az area burkolatának travertinlemez; 2 a mellvédfal márványlábazata; 2' a profil részletrajza; 3 a mellvédfal alapozása; 4 mellvédfal, öntött belsejében átmenő téglarétegekkel és külső téglaburkolattal; 5 travertin talajburkolat; 6 talaj; 7 travertin alapozás; 8 a podium márványlábazata; 8' ennek részletrajza, mely mutatja a profil lendületességét, erőteljességét; a megmaradt három darabból kettő függőleges hézagsíkban végződik, az egyik 1,57, a másik 2,57 m hosszú, a harmadik egyik vége letört; 9 a tufo zsaluzófal alapozása; 10 a zsaluzófal helye; 11 a zsaluzófal bekötő tömbjének csonkja; 12 a podium öntött anyaga; 13 a podiumburkolat márványlemez; 14 a podium márványburkolatának párkánya; 14' ugyanennek profilja; ebből a kőből egy 2,10 m hosszú darab maradt fenn, melynek minden felülete sima, mindkét vége hézagfelület, a jobb oldalin négyzetes csaplyukkal. Felül kiemelkedő lemez két 40 × 8 × 16 cm méretű csaplyukkal, melyek valószínűleg a rajta álló márványkorlát bekötésére szolgáltak. A párkány hátlapján levő horonyban (15) feküdt fel a podium márványpadlólemeze.

A podium nyugati homlokzata (89., 90. ábra)

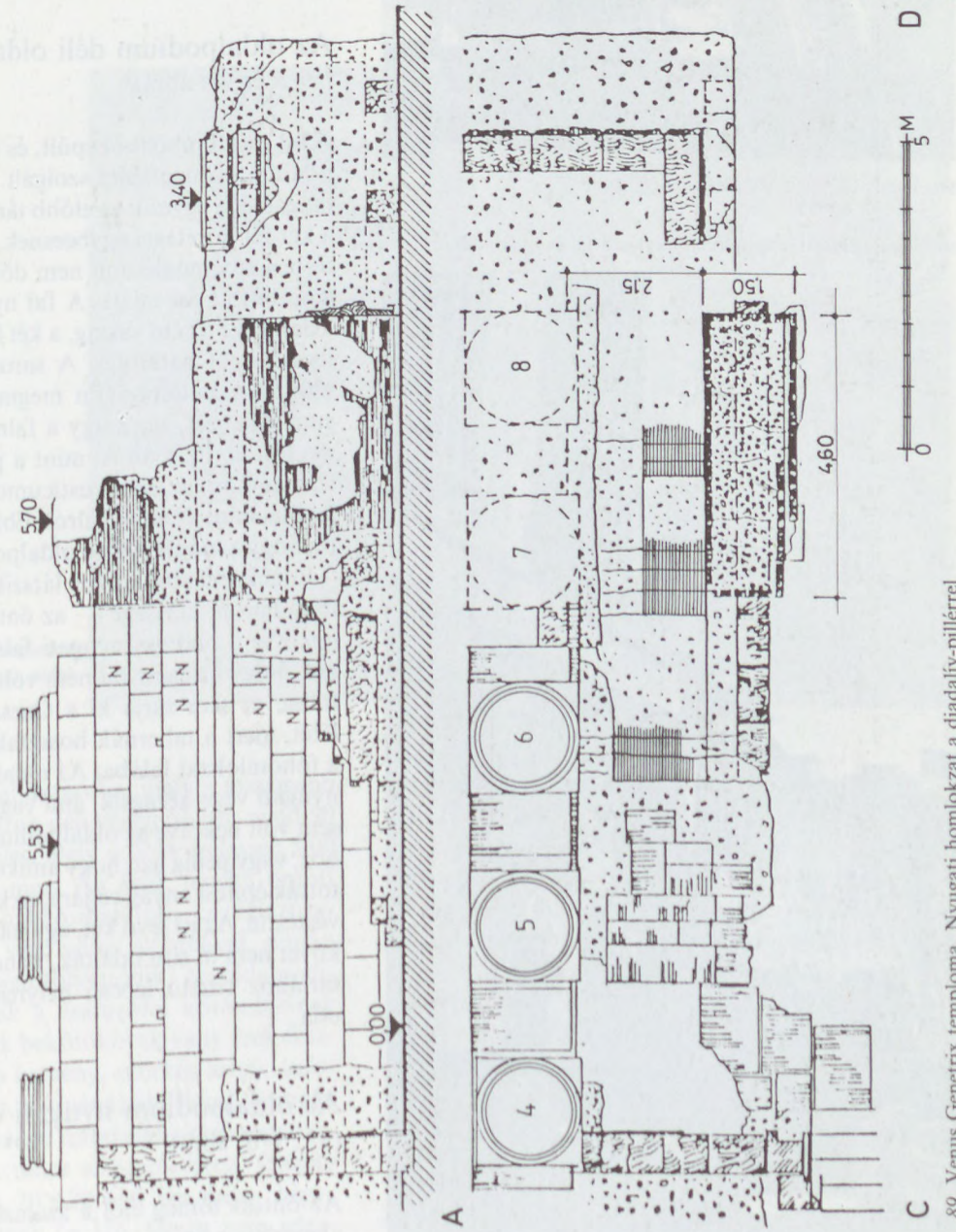
A Traianus-kori öntött előpodium befordul a nyugati oldalra, ahol a Caesar-kori határfalat 1,10 m vastagon borítja be. Természetesen vele fordul a tufo zsaluzófal is, amit bizonyít, hogy az öntött tömeg alsó rétegében megvan két bekötő kőtömb csonkja. Erre a falra épült rá jóval később a diadalív keleti pillére, melynek legalsó részéből kilátszik a zsaluzófal három sorának tufotömbje, melyek nyugati oldala opus rusticum megdolgozású (D rajz bal alsó során). E három kő nem 70 cm vastag — mint a főhomlokzati zsaluzófal — hanem 60 cm, az alsó két kő vége törött, a felsőé sima hézagfelület. A diadalív pillére és a podium között halad a később tárgyalandó lépcső.

A podium nyugati fala tufo sperone kőből rakott, melynek két végét későbbi öntött réteg borítja, az északi végén 30, a déli végén 50 cm vastagságban. Ez az öntött réteg nem a lépcsőfokok alátámasztására szolgált, hiszen mindkét öntött falmaradvány magasabb, mint a lépcső. A falban a kőrétegek magassága 60 cm körül változik, a függőleges hézagok olyan szorosak, hogy alig lehet látni.

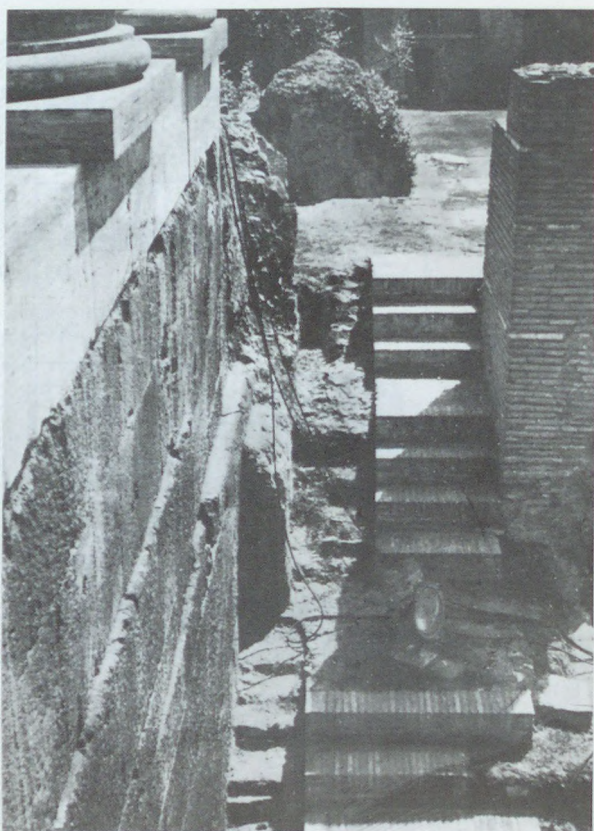
A fal legalsó kőrétege 16 cm-rel a talajszint alá ér. A föld alatt a tömbökön opus rusticum megdolgozás van, ami azt bizonyítja, hogy az egész fal opus rusticum volt, mint a podium homlokoldala és a tabernák falai, tehát a podium nyugati határfala Caesar-kori, melyről később levésték a homlok kiemelkedéseket, majd talán Traianus korában öntött réteggel borították be. Az 1932. évi helyreállításkor a nagyon rossz állapotban lévő kőtömböket újjakkal

88. Venus Genetrix temploma. Előpodium főhomlokzata és részletei

89. Venus Genetrix temploma. Nyugati homlokzat a diadalív-pillérrrel

90. Venus Genetrix temploma. Lépcső

91. Venus Genetrix temploma. Nyugati fal és oldalpodium

cserélték ki, ezeket a 89. ábra *A* jelű rajzán *N* betűvel jelöltem meg. A fal felülete nem egybefüggő, töretlen sík, rajta két kiemelkedést találunk (90. ábra). A felülről számított harmadik kőréteg egy szakaszon kissé kiugrik, az alatta levő réteg alsó részén egy sáv indul érintőleg, majd fokozatosan kiemelkedve, a jobb oldalán 20 cm kiüléssel végződik (90. ábra). A jobb oldali kétméteres szakaszon alul ferdén lemetsett, a felette levő függőleges síkja kissé durvább megdolgozású. Ennek a párkányszerű kiülésnek szerepét, okát nem tudom. E párkány alatti falsík a bal oldalról érintőleg ugyancsak kiugrik. A jobb végén kiugrása 14 cm. A fal legfelső rétege ma újonnan elhelyezett travertintömbökből áll, melyekre állították a három oszlopot (91. ábra). Ha a fal felső kőrétegeinek függőleges síkját képezetben meghosszabbítjuk, akkor ez a főhomlokzatról az északra forduló Caesar-kori kőfal külső síkjától 2,15 m távolságban halad el, mely a Caesar-kori lépcső szélességét jelenti.

Az oldalpodium déli oldala

(89/B és 91. ábra)

A fal tufotömbökből épült, és a mögötte levő oldalpodium zsaluzófalául szolgált. A fal hossza 3,13 m, magassága egyezik az előbb tárgyalt nyugati faléval, a két fal kőrétegei egybeesnek, lehetséges, hogy kötésben is vannak, ami nem dönthető el a sarokban levő öntött fal miatt. A fal nyugati vége 56 cm, a keleti vége 62 cm vastag, a két falvastagságot függőleges vonal határolja. A sarokban álló öntött fal mögött a kőtömbökön megmaradt az opus rusticum kiképzés, ugyanígy a falnak a talajszint alatti rétegén is. Ez a fal is, mint a podium nyugati fala, Caesar-kori, az opus rusticumot ugyanakkor vésték le róla, mint az előző falról. Ebből az következtethető, hogy a mögötte levő oldalpodium is Caesar-kori!

Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a felső három kőréteg — az öntött fal felett — nincs bekötve a podium nyugati falába, de ha feltételezzük, hogy az egész fal nem volt bekötve a szomszéd falba, ez sem zárja ki a Caesar-kori oldalpodium létét, mert a tabernák hosszfalai sincsenek bekötve a főhomlokzat falába. Az oldalpodium déli falának nyugati vége hézagsík, ami vagy azt jelenti, hogy itt sem volt bekötve az oldalpodium nyugati hosszfalához, vagy pedig azt, hogy amikor a hosszfalat elbontották építési anyag céljára, akkor a déli falat simára vésték le. Az itt lévő két, egymásra helyezett *L* alakú követ nem in situ találták, hanem a Basilica Argentariához vezető lépcső helyreállításakor helyezték oda.

Az oldalpodium nyugati oldala

(92., 176. ábra)

Az öntött tömeg elől a zsaluzó kőfal itt hiányzik, alapárka nyitottan megvan, nyugati oldalán az

92. Venus Genetrix temploma.
Oldalpodium és apszis

93. Venus Genetrix temploma.
Opus reticulatum téglafal az oldal-
podiumban

újonnan épített támfal határolja, mely a magasabb tér támfala. Az alapárok déli végén 60 cm, majd 90 cm, végül 130 cm széles, mely utóbbi szélesség 5,00 m hosszban maradt meg. Az árok feneké öntött anyag, lilás, kemény habarcsban tufo- és téglazúzalékkal. Az árok déli vége színel az areával, ezután észak felé 30 cm mélyen folytatódik. Az oldalpodium oldalán nincsenek a zsaluzófal kötőbjeinek lenyomatai, nincsenek bekötőkövek vagy ezek fészkei. Alapanyaga igen kemény, szürkés színű, tufo- és tégladarával kevert, márványzúzalékkal, homokkal és kb. 15 cm nagyságú tufodarabokkal vegyítve. Az öntött anyagban nincs színtező réteg, felülete sima, rajta elszórtan $20 \times 20 \times 10$ cm nagy, négyzetes lyukak vannak (a 176. ábrán nem jeleztem). Az oldalpodium padlószintje valószínűleg

egybeesett a templom-pteroma szintjével, azaz az area felett 5,53 m magasan volt.

Az oldalpodium fent leírt anyagához a bal oldali egyharmadnál más szerkezetű öntvény csatlakozik jól kivehető, szabálytalan vonalban (92. ábra) és átfordul az északi oldalra is. Ebben az öntvényben az egyes rétegeket laza, porhanyós, homokos alapanyagban elszórt lapos peperino darabokból készített 5–10 cm vastag vízszintes hintés választja el egymástól. Az öntési rétegek nem egyenlő magasak. A felületen elmosódott, de mégis kivehető a zsaluzófal kőrétegeinek lenyomata (92. ábra: a fényképen az oldalpodium északnyugati sarka, az apszis kiugró négyszöge, a podium tetején tárolt különböző márványtöredékek és a talajburkolat látszik).

Az opus reticulatum fal az oldalpodiumban (93. és 176. ábra)

A templom oldalpodiumának északnyugati sarka ráépült egy átlósan haladó opus reticulatum falra, mely a Basilica Argentaria előtti tér alól a podium előtti alapárok nyugati oldalán lép ki (129. ábra), ferdén keresztezi az alapárkot, majd folytatódik az oldalpodium sarkában és ennek északi oldalán ismét előbukkan. Az alapárok építéskor a beleső falszakaszt eltávolították. Az opus reticulatum fal pár alsó sora vízszintesen fekvő háromszög alakú téglából áll, 25 cm élhosszal és 4 cm vastagsággal, 3 cm vastag habarcsréteggel. Felette 6 × 6 cm nagyságú barna tufából készült hálózat van. A fal az északi oldalon a legmagasabb, az alap felett 3,50 m. A fal belső, podium felé eső oldala szabálytalan felületű, a hálózat hiányzik róla. A fal északi végénél az alapárok szintjében egy 20 × 30 cm méretű, élére állított márványlap áll, melytől balra csatornaszerű üreg húzódik a podium belseje felé, itt eltűnik és sehol sem lép ki belőle.

Az alapárok északnyugati, külső sarkánál is előbukkan egy opus reticulatum fal, mely alaprajzilag nem párhuzamos az előbb tárgyalt opus reticulatummal. Lehetséges, hogy Caesar korában itt a két fal által határolt utca haladt. A második fal maradványán 45 cm magas, futó téglasor van, felette 25 cm magas hálózat. A két fal egymás felé hálózattal burkolt oldalával fordul, ami azt bizonyítja, hogy közöttük utca volt. Tekintve, hogy a két fal közül a déli az oldalpodiumhoz tartozik, feltételezhető, hogy ennek volt zsaluzófala, azaz Caesar korában az oldalpodium északnyugati sarka ferde lemetzésű volt! A 100. ábrában a Caesar-kori templomalaprajzot kíséreltem meg rekonstruálni, melynél az oldalpodiumot lesarkítottam.

A podium északi oldala (94., 95. ábra)

Az oldalpodium északi oldalának és az apszis tömbjének hosszában in situ maradt meg az öntött anyag zsaluzófalának alapozása, felette az öntött tömeg felületén jól kivehető kétfajta technika: az oldalpodium melletti sarokban kb. két méter szélességben réteg nélküli, innen kezdve réteges. Az utóbbinál a rétegek alacsonyabbak, mint az oldalpodiumé. A felületen a zsaluzófal kötömbjeinek lenyomatai látszanak. A Caesar-kori íves apszis külső felülete sima, jó állapotú, a későbbi négyszögűre kiegészítés anyagától élesen elüt. (A 94. ábrán a sötét árnyékot a podium előtt szabadon álló téglapillér veti, mely pillér későbbi építkezés maradványa.) Az apszis jobb felső részénél a podiumban üreg van, melyben az apszis íve folytatódik. A fénykép bal oldalán az új támfalban létesített fülke látszik, melyben az apszis és a zsaluzófal alapozása folytatódik. Az apszis ívétől jobbra levő öntött tömeg felső része lazább szerkezetű, mint az alatta lévő rétegek, benne a szinte száraz homokba rendetlenül dobált peperinodarabok fekszenek. Ez a gondatlan munka indokolja az alább tárgyalandó zsaluzófal vastagságát és gondos kivitelét.

A podium északi oldala, zsaluzófal alapozás (95—98. ábra)

Az oldalpodium északnyugati sarkától kezdve az egész északi oldalon az alapárookban hatalmas kötömbök maradtak in situ, melyek a zsaluzófal alapját alkották. Az alsó sorban travertintömbök fekszenek (96/1, 2 ábra), egymáshoz vaskapcsokkal erősítve, látható szélességük 150 cm, de ennél valószínűleg szélesebbek, mert benyúlnak az alapárok új

94. Venus Genetrix temploma. Caesar-kori íves apszis és Traianus-kori bővítése

95. Venus Genetrix temploma. Apszis és oldalpodium márványlábazattal

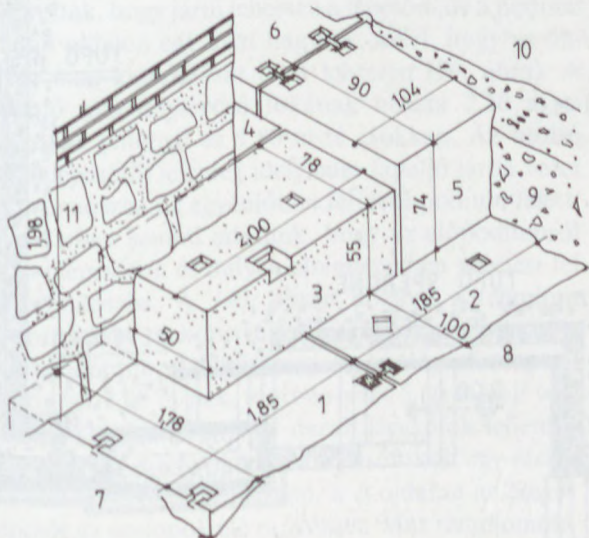
támfala alá (11) annyira, hogy teljes szélességük 178 cm, hosszuk 185 cm. A podiummal (8) érintkező felületük csak durván vésett, felső oldaluk sima. Ezen a travertinsoron a saroktól kezdve újabb travertinsor fekszik, mely az apszis nyugati és északi oldalán fut (5, 6). Az 5 jelű kő nem érintkezik a podium öntött falával, de a 6 jelű belenyúlik. Némelyik travertindarab vastagabb, a másik vékonyabb, amint azt az öntött tömeg felületén az egyes kövek benyomódásai mutatják. E felső travertinréteg kövei is vaskapcsokkal vannak egymáshoz kötve. Felső oldalukon négyzetű, pár centiméteres csaplyuk van. A 3 jelű kő hosszoldalának szélén még egy nagyobb csaplyuk is van. Az 5 és 6 jelű köveknek a 3 és 4 jelű kövekkel érintkező függőleges oldalának felső szélén 9 cm széles csikban sima, alatta durva a felület.

Az oldalpodium és az apszis által alkotott sarokban a fent tárgyalt travertinsor előtt peperinotömbökből rakott fal áll (96. ábra, 3 és 4 szám), a

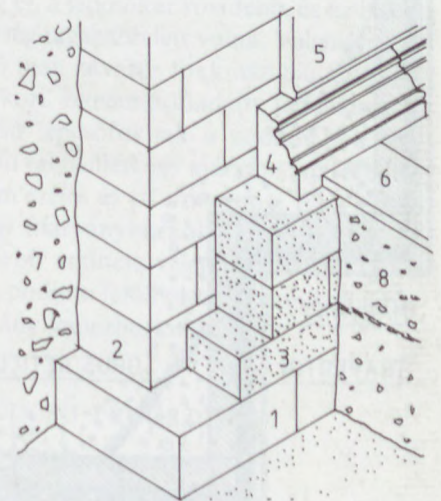
tömbök alacsonyabbak, mint a mögöttük levő travertinsor (5 és 6 szám). A 3 jelű kő hossza 200 cm, szélessége 78 cm, melyből 28 cm az árok új támfala alatt van. Az apszis északi oldalán is megvan a peperinoréteg a travertinsor alatt 12 cm-rel.

A podium burkolófalának rekonstrukciója (97. ábra)

A legelső travertin alapfalón (1) a podium felőli oldalon újabb travertinfal állt, ezt kívülről 178 cm vastag peperinofal borította. E kétrétegű kőfal mögé mint zsaluzófal mögé öntötték a podium anyagát. A peperinofal a talajburkolatnál véget ér (98. ábra), amelyre a márványburkolat lábazata és a talajburkolat kölemeze fekszik fel. A 97. ábra jelzései: 1 travertin alap; 2 podium felőli travertin zsaluzófal; 3 peperino alapfal; 4 külső márványlábazat; 5 külső márványlemez borítás; 6 talajburkolat; 8 alta-

96. Venus Genetrix temploma. Külső fal alapozás az északi oldalon

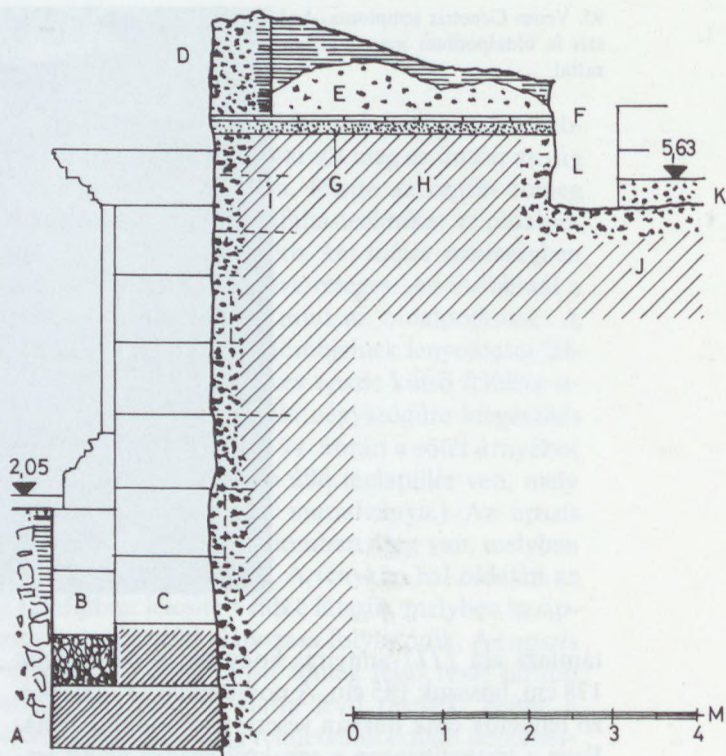

97. Venus Genetrix temploma. Külső márványborítás, rekonstrukcióm

laj. Valószínűleg a márvány burkolólemezeket vas-
kapcsokkal kötötték a falhoz, mint ahogyan azt a
Mars Ultor-templomnál látjuk. Ez a gondos szerke-
zet Traianus-kori, ő alakította át a Caesar-kori íves
apszist négyszögűre. Ez a falrendszer a podium
északi oldaláról az oldalpodium nyugati oldalára is
átfordul, ameddig az alapárok szélessége mutatja.
Innen kezdve az öntött anyag igen kemény, nem
volt tehát szükség a kettős — travertin- és peperino-
— alapozásra, elegendő volt az egyrétegű alap és
rajta a vékonyabb tufo sperone zsaluzófal (99. áb-
ra). Ha igaz az a megállapításom, hogy az oldal-
podium Caesar-kori, akkor ez a tufo sperone fal
is Caesar-kori és az opus reticulatum falig ter-
jedt.

A 98. ábrában feltüntettem az apszis hosszmet-
szetét, a travertin alapfalat (A), rajta a peperinofa-
lat (B), kiegészítve azt a talajszintig, a travertin
zsaluzófalat (C), előtte a márványburkolatot, mel-
lyet a 88. ábrában közölt felmérési rajzomból vet-
tem át, feltételezve, hogy a párkány itt az északi
oldalon is a főhomlokzaton rajzolt magasságban
volt. Hangsúlyozom, hogy semmi nyom nincs arra,
hogy ez a párkány az északi homlokzaton egyáltalá-
ban megvolt-e vagy sem. Az ábra jobb oldala az
apszis belső metszetét adja, melyről majd később
lesz szó.

A podium külső márványborításából csak a lába-
zatot, egyetlen kis darab lemezt és a párkányt ismer-
jük. Azt, hogy a lábazat és a párkány közötti felület
milyen kiképzésű volt — sima vagy kazettázott —
nem tudjuk, mert erre nézve semmi biztos marad-
vány nincs. Olindo Grossi építész az 1934. évben
készített ideális rekonstrukcióján (163. ábra), mel-
yben sok részlet nem a tényleges maradványok, ha-
nem saját tervezői fantáziája alapján készült és ezért
Canina rekonstrukcióival rokon, a podium főhom-

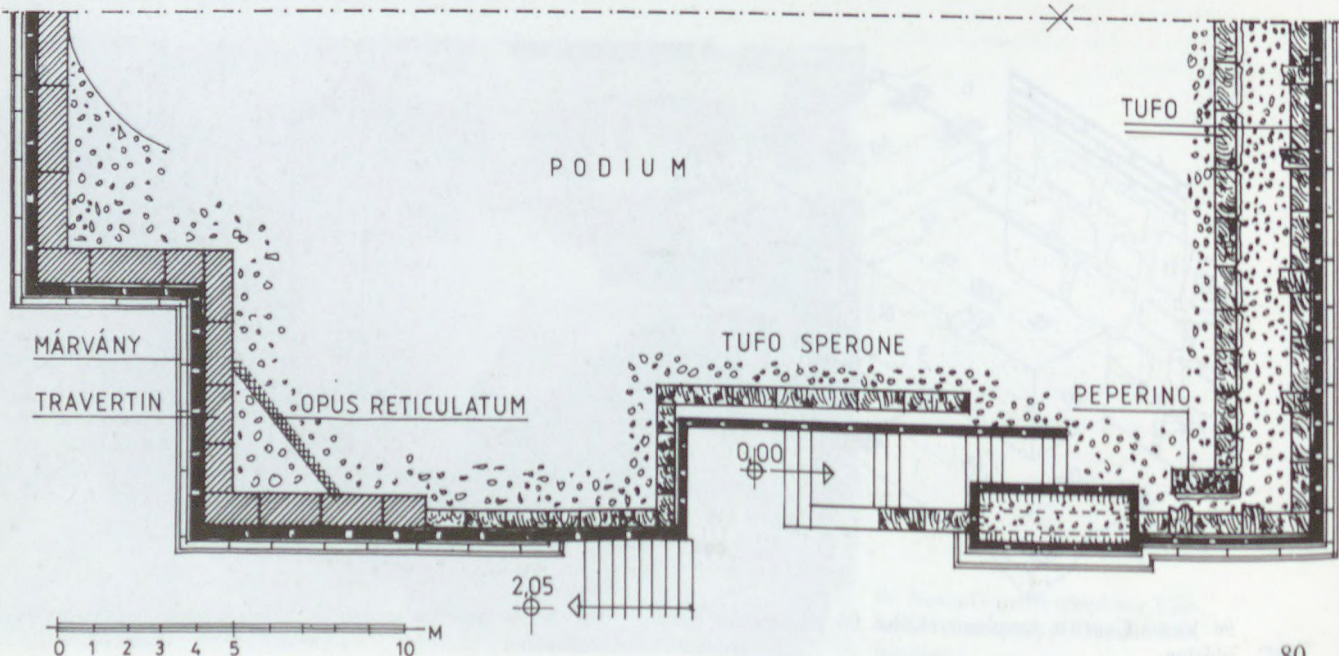
98. Venus Genetrix temploma. Apszis hosszmet-
szet

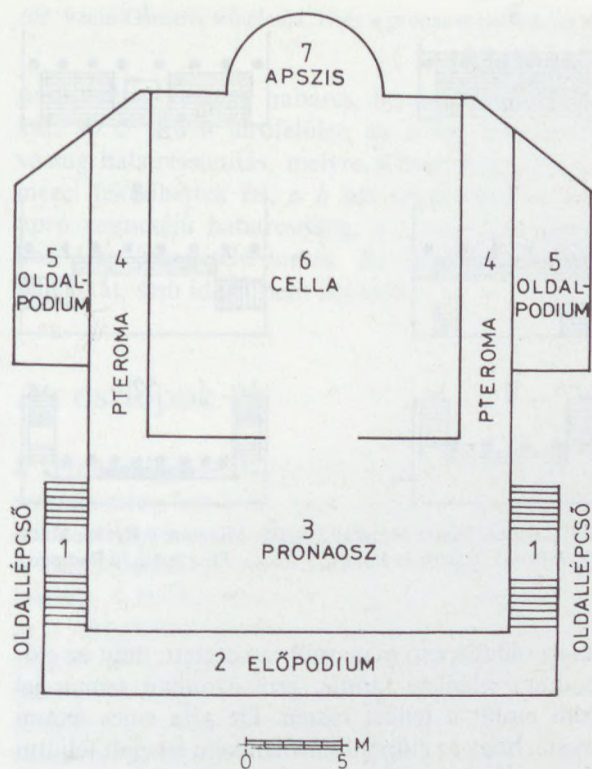
lokzatán kazettázott, az oldalhomlokzaton sima fe-
lületet rajzol.

A 99. ábrában megrajoltam a podium alaprajzát
a zsaluzó kőfalakkal, a márványburkolattal, az ol-
dallépcsővel, a diadalív keleti pillérével és az oldal-
podium sarkától induló hátravezető lépcsővel.

A 100. ábrában a templom sematikus alaprajzát
iparkodtam megrajzolni úgy, ahogyan Caesar ko-
rában állhatott: 1 oldallépcső, 2 előpodium, 3 pro-
naosz, 4 pteroma, 5 oldalpodium, 6 cella, 7 apszis.

99. Venus Genetrix temploma. Márványburkolat, rekonstrukcióm

100. Venus Genetrix temploma. Caesar-kori alaprajz, rekonstrukcióm

A podium lépcsője

(89. 90. ábra)

A podium nyugati oldalán egykarú lépcső vezet fel az előpodiumra, majd innen az oszlopok között a pronaoszba lehetett pár lépcsőn feljutni. Joggal állíthatjuk, hogy a már említett indoklás alapján a podium keleti oldalán is volt ugyanilyen lépcső, ami azonban a Via dei Fori Imperiali alatt van még.

A lépcső öntött alépitménye fennmaradt, lépcsőzetesen kiképezve a fokok felfekvésére. Az első lépcsőfok az oldalpodium déli falától 3,00 m távolságra van. Az így kialakult tér és az első két fok, valamint az utánuk következő pihenő márványburkolata in situ maradt, a többi lépcsőfokot újonnan téglából pótolták, hogy járni lehessen a lépcsőn, de a podium felőli oldalon egy közt hagytak, azért, hogy az öntött mag kialakítását látni lehessen (90. ábra). A kezdő márványlépcső fokának hossza 2,50 m, a diadalív pillérnél ez 1,80 m-re csökken. Az utolsó téglalépcsőtől jelenleg ideiglenes fapalló járda vezet a pronaoszba az egyenlőtlen felületű podium felett. Arra nincs semmi adatunk, hogy az előpodiumról hány lépcsőfok és milyen elrendezésben vezetett fel a pronaoszba. A 130. ábrán közlöm a templom alaprajzának rekonstrukcióját, ahol a Traianus-kori állapotot rajzoltam meg. Itt az előpodium padlószintjét 3,90 m-nek, a pronaoszt 5,60 m-nek vettem, a kettő között 6–8 darab lépcsőfok lehetett. Az alaprajz A jelű oldalán a lépcsőfokok egy részét az oszlopközökbe helyeztem, a B oldalon az összes lépcsőt az oszlopok elé rajzoltam. Más templomoknál mindkét esetre több példa van. A két szélső oszlop elé széles posztamenst tételeztem fel, melyen

szobor, szoborcsoport állhatott. Az A esetben az előpodiumon szélesebb terület állhatott különböző célra használhatóan. Az A oldalon a podium melletti lépcsőt a diadalív előtti állapotában rajzoltam meg úgy, hogy pihenők nélkül halad a lépcső, ezáltal az oldalpodium és a lépcső kezdete között tágasabb tér maradt: erre azonban semmi tárgyi maradvány nem utal.

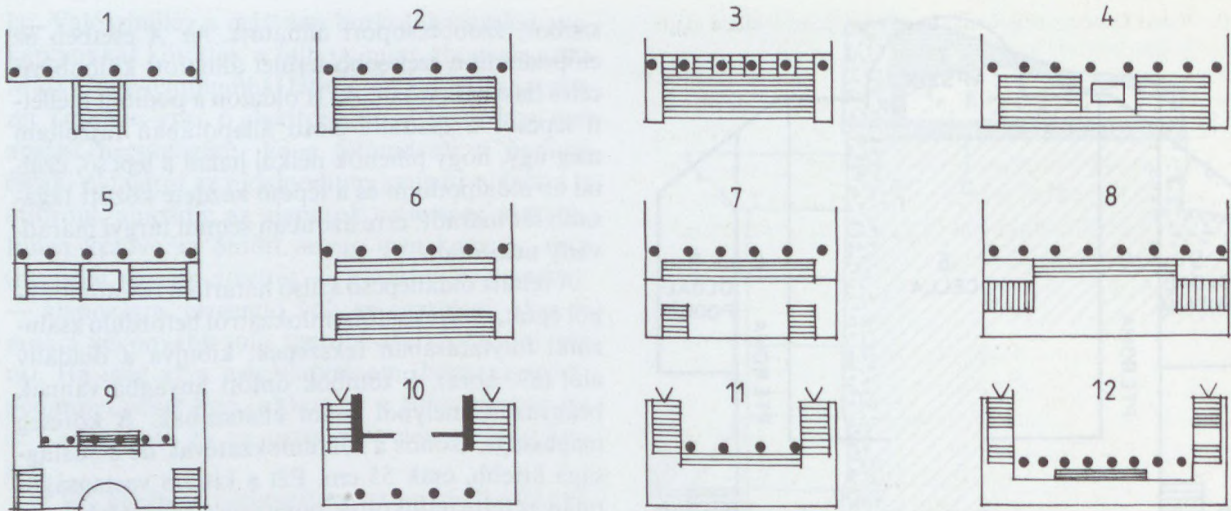
A feltárt oldallépcső külső határfala tufotömbökből épült, melyek a főhomlokzatról beforduló zsaluzófal folytatásában fekszenek, kibújva a diadalív alól (89. ábra). E tömbök öntött anyagba vannak beágyazva, melyből néhol kilátszanak. A köréteg magassága azonos a főhomlokzatéval, de a vastagsága kisebb, csak 55 cm. Ezt a kisebb vastagságot talán az tette indokolttá, hogy míg a főhomlokzaton a fal mögött 1,60 m vastag volt az öntött tömeg, addig a lépcsőnél a nyugati tufo sperone falhoz csak 60 cm vastag öntött réteg tapadt, és a lépcsőkar ezen a szakaszon még alacsony volt. A második köréteg tömbjeinek felső oldalán levő horony azt bizonyítja, hogy e kősoron még további kőszerkezetű fal állt (márvány korlát?). Nincs semmi adat arra, hogy a diadalív felépítése előtt a Traianus-féle márványborítás milyen volt a lépcsőnél. Valószínűnek tartom, hogy a lábazat a lépcső külső oldalán a korlátfal kezdetéig tartott, a párkány pedig a felső lépcsőfokig. A lépcsőnek a podium felé eső oldalán valószínűleg a lábazat nem volt meg egészen a 2,06 m magasan levő térségig vezető lépcsőig. Ennek felső fokától végigfutott a lábazat az oldalpodium nyugati oldalán és az egész északi oldalon is. A diadalív felépítése után a lábazat a diadalív-pillér külső oldalán végig haladt, és befordult a lépcső oldalára (99. ábra).

Az oldallépcső kényelmetlen közlekedést jelentett nemcsak a diadalívnél levő szűk átjárás és a fokok magassága miatt (28 cm), hanem mert a kar három pihenője különböző hosszúságú, és közöttük a lépcsőfokok száma nem egyforma (2, 3, 4; 89. ábra). Ha legalább az egyik pihenő helyett lépcsőfokokat helyeztek volna el, a lépcsőkar rövidebb, és az indulásánál levő térség tágasabb lett volna. Véleményem szerint a lépcső mai, zavaros fokiosztású állapota nem Traianus-kori, hanem a diadalív felépítésekor létesült. Az alsó lépcsőfoknak a podium felé eső végénél az öntött fal mellett egy márványlap töredék van, mely 65 cm széles és 14 cm vastag. Ez a lemez a Traianus-kori márványburkolat maradványa és igazolja a fentebb említett véleményemet, hogy a lépcsőkarnak a podium felőli oldalán nem volt lábazat, csak márvány lemezburkolat.

Templomlépcső-rendszerek a római korban

(101. ábra)

Ha igaz az a véleményem, miszerint a Venus Genetrix-templom már Caesar korában oldallépcsős volt, az azt jelenti, hogy ez az első ilyen elrendezésű temp-

101. Lépcsőrendszerek az antik római templomoknál. 1 Pompeii, Apollo; 2 Róma, Mater Matuta; 3 Assisi, Minerva; 4 Róma, Mars Ultor; 5 Róma, Vespasianus; 6 Timgad, Capitolium; 7 Pompeii, Jupiter; 8 Róma, Castor és Pollux; 9 Róma, Divi Julii; 10 Pompeii, Vespasianus; 11 Timgad, forum; 12 Róma, Venus Genetrix

lom. A 101. ábrán felrajzoltam a római templomok legjellegzetesebb lépcsőrendszereit. 1 Pompeii: Apollo temploma, a középső oszlopállás előtt van a keskeny lépcső; 2 Róma: Mater Matuta temploma, a lépcső a főhomlokzat teljes szélességét elfoglalja; 3 Assisi: Minerva temploma, a lépcső a főhomlokzat teljes szélességét elfoglalja és az oszlopközökben is folytatódik; 4 Róma: Mars Ultor temploma, a főhomlokzat teljes szélességét elfoglaló lépcsőben közepén oltár-emelvény áll; 5 Róma: Vespasianus temploma, az oltár két oldalán egy-egy lépcső; 6 Timgad: Capitolium, a főhomlokzat egész szélességét elfoglaló lépcső egy pihenővel; 7 Pompeii: Jupiter temploma, az előpodiumra előlről két kar, innen az egész homlokzatot elfoglaló lépcső vezet; 8 Róma: Castor és Pollux temploma, az előpodiumra ennek két oldaláról egy-egy lépcsőkar, innen öt oszlopköz szélességű lépcső vezet; 9 Róma: Divi Julii temploma, a főhomlokzatán félkörű fülkével tagolt előpodiumra két szélén egy-egy lépcső, majd innen három oszlopköz szélességű lépcső vezet; 10 Pompeii: Vespasianus temploma, a cella két oldalán hátulról előre indul egy-egy lépcső a pronaoszba; 11 Timgad: a forum temploma, az előpodiumra kétoldalt egy-egy lépcső vezet hátulról előre, majd az előpodiumról három oszlopköz szélességű lépcső a pronaoszba (csak a bal oldali lépcső maradt fenn). Az utolsó három templomnál hátulról előre vezet fel egy-egy lépcsőkar, de a 10-nél nincs előpodium. A 11 hasonlít leginkább a Venus Genetrix-templomhoz, de jóval kisebb méretű (lásd még a 4/B ábrán) és Traianus-kori, tehát a Caesar-kori Venus Genetrix-templom elsőse vitathatatlan. Ez a tény nagy építészettörténeti értéket ad a templomnak.

Az előpodiumról a pronaoszba vezető lépcső (130. ábra)

A pronaosz padlója az előpodiumé felett 1,70 m magasban van. Ez a szintkülönbség csökkenhetett,

ha az oldallépcső magasabbra vezetett, mint az előpodium jelenlegi szintje, erre azonban semmi jel nem mutat a feltárt részen. De arra sincs semmi nyom, hogy az előpodiumról miként lehetett feljutni a pronaoszba, csak találgatásra, feltételezésre szorítkozhatunk. Már említettem a 103. ábra kétféle, A és B megoldását, amihez még csak az alábbiakat fűzöm.

Az oszlopok közötti lépcsőre példa Assisiben Minerva temploma, a B megoldás az általánosabb, pl. Mars Ultor, Traianus temploma. Az A megoldásnál mélyebb az előpodium, a B megoldásnál monumentálisabb a lépcsőzet a pronaosz előtt. Ez utóbbi megoldásnál a lépcső két oldalán rajzolt egy-egy podium létezését valószínűsíti, hogy az előpodium keleti végén 5,53 m szintmagasságban a pronaosz öntött alapja a Caesar-kori opus rusticum falig előrejön. Az előpodium szintje a nyugati végén 3,65 m. Nem tudom, mikor és miért vésték le itt ilyen mélyre a pronaosz öntött magját. Tény, hogy a feltárás után itt a főhomlokzat bal oldali hat oszlopának helyét ezen a mélyebb szinten jelölték meg kődarabokból kirakott négyzetekkel, a jobb oldali két oszlop jelzése a magasabb szinten van (129. ábra). A B megoldás esetén az első lépcsőfok és az előpodium között 2,00–2,50 m széles lehetett az előpodium padlója.

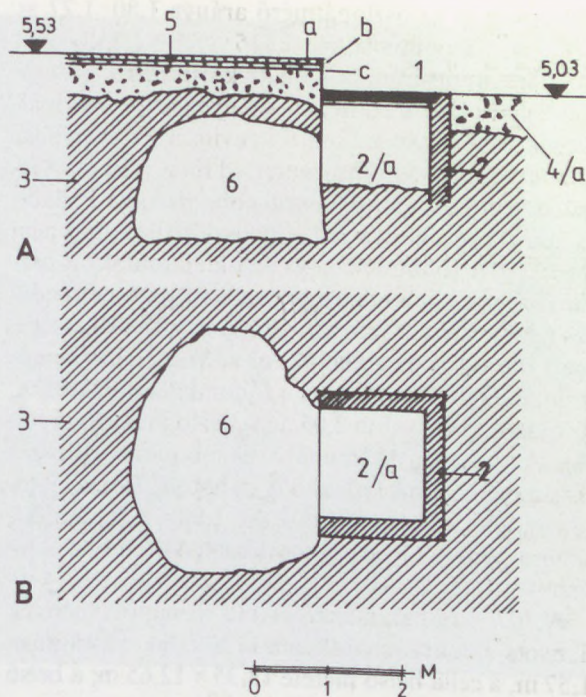
Üreg a pronaosz padlója alatt (102. ábra)

A pronaoszban a 6. oszlop előtt és a cellában négy-szögű travertinlappal elzárva egy-egy üreg van. A pronaosz üregébe le tudtam jutni és fel tudtam mérni. Az ábrán az 1 jel az új travertin fedlapot, a 2 és a 2/a az újonnan falazott aknát, a 3 a szűz, homokos altalajt jelzi. Az utóbbi a podium magja, olyan lágy, hogy kézzel szétmorzsolható, aranyárga, mint a Basilica Argentaria hátfala mögött. Ez azt bizonyítja, hogy Caesar a Mons Capitolinus nyúlványára építette a Venus Genetrix-templomot. A 4 és 4/a

öntött réteg kemény habarcs, benne tufodarabokkal. Az 5 jelű a járófelület, az *a* egy centiméter vastag habarcssimítás, melyre a márványpadló lemezei feküdhetek fel, a *b* hét centiméter vastag, apró szemcséjű habarcsréteg, a *c* márványzúzalékos, laza összetételű hintés. Az üreg készítésének sem okát, sem idejét nem ismerem.

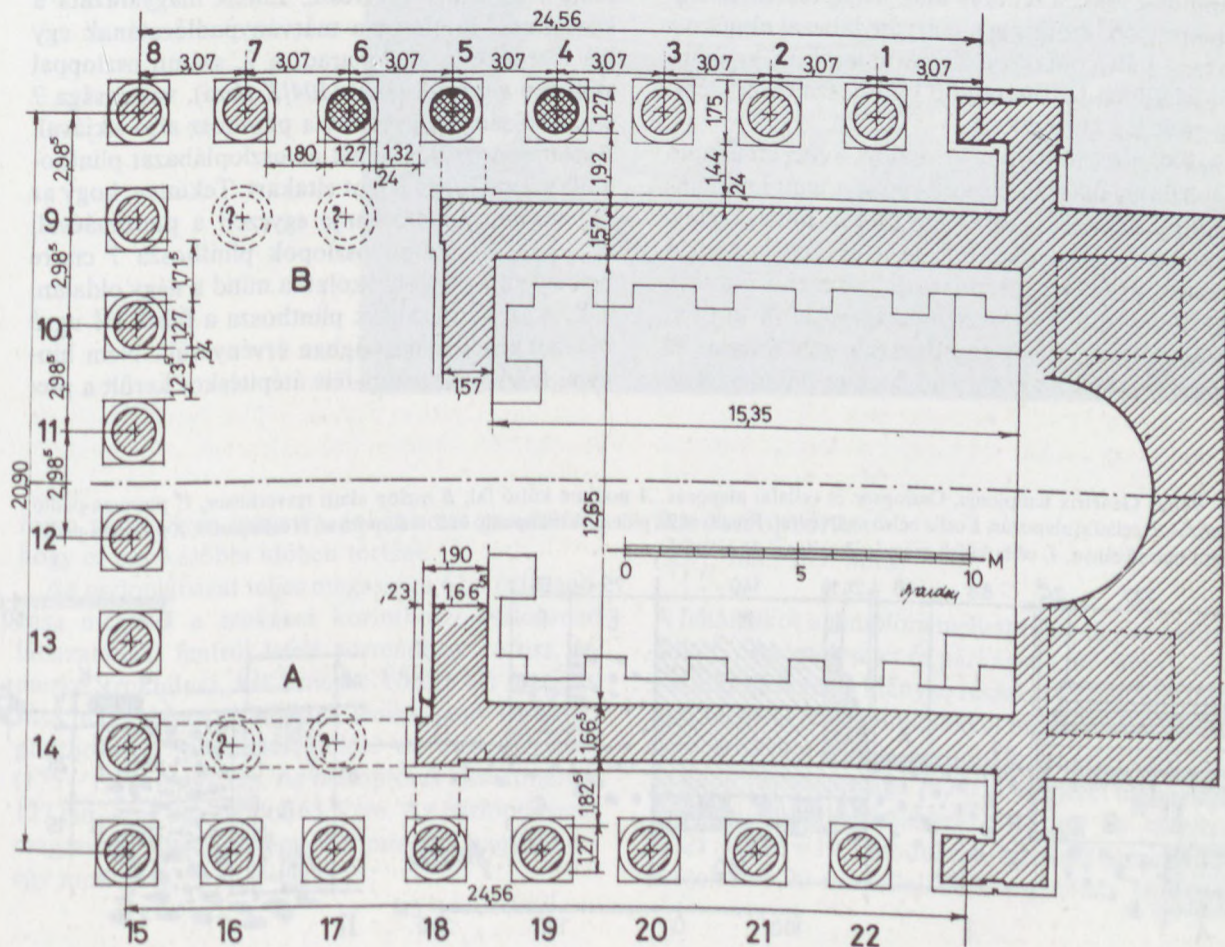
Az oszlopok

E kérdés tárgyalásánál el kell fogadnom a 4., 5., 6. számú oszlop helyzetét, mert valószínű, hogy helyüket határozott nyomok jelölték ki a felállításkor. A 4. számú oszlop lábazata eredeti, márvány és in situ fekszik. A felállított három oszlopköz meghatározza a templom oldalán az oszlopok távolságát és számát. Ez az oszlopsor hátul falpillérrel végződött, mely pillér a pteromát záró falhoz csatlakozott. A templom hátsó homlokzatán nem volt oszlopsor, itt tömör fal és az apszis állt. Az oldalhomlokzaton az oszlopok tengelytávolsága 3,07 m, a főhomlokzaton ennél kisebb, csak 2,985 m. A lábazat plinthosza $1,37 \times 1,37$ m. Az Ufficio Antichità e Belle Artitól kapott felvilágosítás szerint a feltáráskor a főhomlokzaton az oszlopok helyére nézve semmi nyom

nem volt. Az oldalhomlokzat sarokoszlopainak távolságát osztották ki úgy, hogy nyolc oszlop férjen el. Így a templom mindhárom oldalán nyolc-nyolc oszlop állt. Az oszlopköz a hosszoldalon 1,80 m, a főhomlokzaton 1,42 m. Az oldalhomlokzaton az

103. Venus Genetrix temploma. Oszlopsor és cella, alaprajzi méretek

oszlopköz és az oszlopátmérő aránya $1,80 : 1,27 = 1,42$; a főhomlokzaton $1,715 : 1,27 = 1,35$, tehát mindkét arányszám kisebb a korinthuszi oszloprendnél szokásos aránynál. Az ilyen szűk oszlopállásnak neve piknosztilosz. Vitruvius a piknosztilosz elrendezésnél $1,5$ arányszámot ad meg, a Venus Genetrix templomé ennél is szűkebb, igazolva Palladiót, aki azt írja, hogy ilyen szűk oszlopállást még nem látott.¹⁰¹ A főhomlokzat és az oldalhomlokzat oszlopközének különbözősége és a 8×8 oszlopelrendezés nem a Venus Genetrix-templom különlegessége, mert másutt is megtaláljuk, pl. a Mars Ultor templomnál, Gabiiban,¹⁰² ahol a főhomlokzaton $2,85$ m, az oldalhomlokzaton $2,85$ m az oszlop tengelytávolság. Az $1,5$ arányszámúnál szűkebb piknosztiloszra is van példa, amit Palladio is láthatott: Róma, Pantheon, ahol az arányszám $2,40 : 1,90 = 1,26$, ami kisebb a Venus Genetrix temploma főhomlokzatáénál.

A 103. ábrában a cellafalakra megadott méretek a nyers falakra vonatkoznak, a falak vastagsága $1,57$ m, a cella belső mérete $15,35 \times 12,65$ m, a belső mellvédfal nélküli.

Az oszlop és a cellafal alapozása (104. ábra)

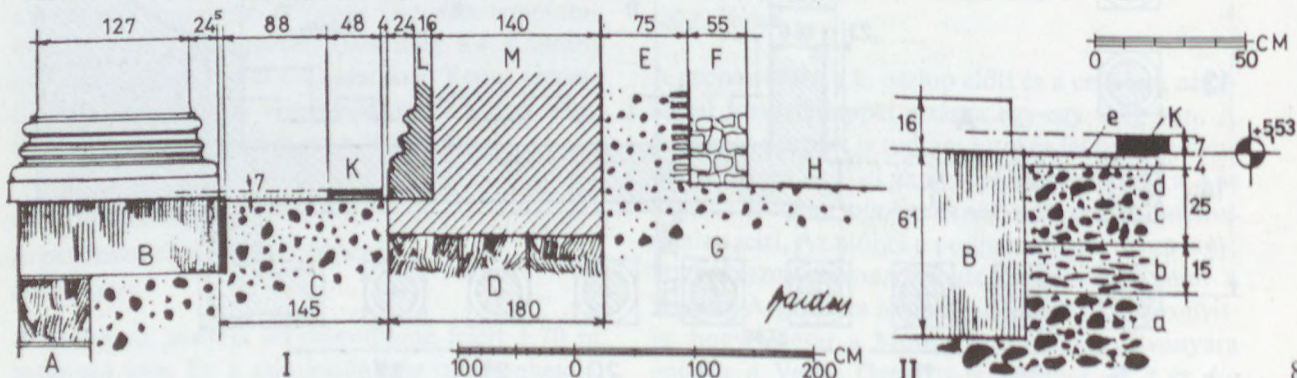
Az eredeti carrarai márvány oszloplábazatból egy darab maradt meg a 3 számú helyen. A lábazat egy travertintömbökből rakott soron áll, mely sor a három újonnan felállított oszlop alatt is végighalad. E tömbök újak, a feltárás után helyezték el. Rétegmagassága 65 cm, rajta a márványlábazat elcsúszva hever, a külső oldal felé 28 cm-re ugrik ki, az újonnan felállított három oszlop plinthosza ezzel szemben csak $9,5$ cm kiülésű.

A 104. ábra tünteti fel az oszlop, a pteromapadló és a cella falának alapozását. Az *a* a templompodium öntött magja; a *b* 15 cm vastag hintési réteg, apró márványszilánkokból, laza, földes, szétporló kötőanyaggal; a *c* 25 cm vastag kemény öntvény peperino-, tufo- és travertindarabokkal; a *d* 4 cm vastag kemény öntvény erősen lila színű téglá- és tufozúalékból; az *e* pár mm vastag habarcsréteg,

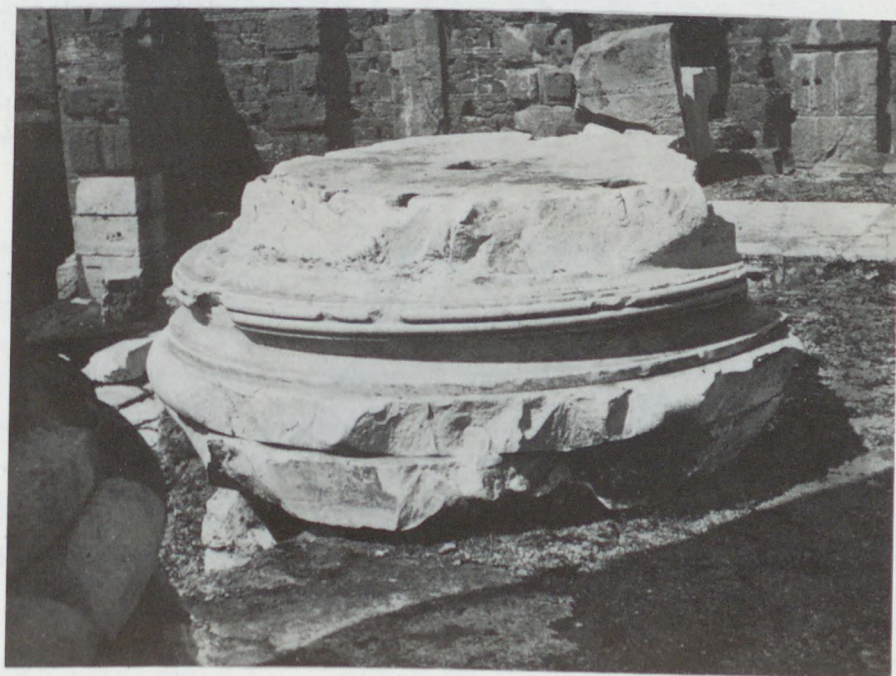
melyre a padozat márványlapjai feküdtek fel; a *K* a padlóburkolat márványlemezőnek kis maradványa; a *B* az oszlopok travertin alapja. Az $5,53$ m a fektető habarcs felső szintje, mely a 14. és 15. számú oszlopkönnél a főhomlokzat felé terjed, az 5. és 6. oszlopkönnél levő padló alatti üregnél ez a szint 50 cm-rel alacsonyabbra csökken, és itt a *b*–*e* rétegek hiányoznak. Ha a pronaoszban a cella hosszfalának vonalában még két-két oszlop állt, akkor, ha a 9. számú oszlop vonalában nem is, de a 14. számú oszlop vonalában, az itteni magasabb szinten kellen látszani olyan nyomnak, mely oszlopra mutat. A pronaosz szintjének csökkenését talán egy újabbkori építkezés okozta.

Az eredeti carrarai márvány oszloplábazat erősen csonkult (105. ábra), de a profil egy szakasza épségben megmaradt és pontosan felmérhető volt. Ennek alapján tudtam megrajzolni az oszloplábazat rekonstrukcióját (109. ábra). A lábazat profilja és a felső felülete csiszolt, az utóbbin különböző alakú és méretű csaplyukak vannak, a középső 10×18 cm nagy és 30 cm mély, a többi mind kisebb és a törzs kerületénél fekszik azonos szélességű kivezető csatornával, egy kivételével, melynek sarkából indul a jóval keskenyebb csatorna. A lyukak 4 cm, a csatornák 2 cm mélyek. A lábazat hézagsíkja a felső torusz felett van, a felette lévő lemezke már az oszloptörzs tömbjéből van kifaragva. A lábazat profilját nagyobb léptékben a 106. ábra részletrajza mutatja. A plinthosz magassága $16,5$ cm, melyből az alsó 7 cm kissé durvább felületű és sötétebbre színeződött, mint a lábazat többi része. Ennek magyarázata a következő. A pteroma márványpadlójának egy kis töredéke in situ maradt a 2. számú oszloppal szemben a cella falánál (104/K ábra), vastagsága 7 cm, alsó szintje egybeesik a plinthosz alsó síkjával. A pteroma padlója tehát az oszloplábazat plinthoszából 7 cm magasságot eltakart. Tekintve, hogy az oldalpodium padlószintje egyezett a pteromáéval, az 1., 2., 3. számú oszlopok plinthosza 7 cm-re bemélyedt a padlóburkolatba mind a négy oldalán, a 4., 6., és 7. oszlopok plinthosza a falsík elé ugró oldalán teljes magasságban érvényesült. Nem hinném, hogy a Traianus-féle átépítéskor került a pte-

104. Venus Genetrix temploma. Oszlopsor és cellafal alapozás. *A* podium külső fal, *B* oszlop alatti travertinsor, *C* pteroma-padló alapozás, *D* cellafal alapozás, *E* cella belső mellvédfal, *F* mellvédfal pillére, *G* cellapadló öntött alapozása, *H* cellapadló, *K* pteroma-padló in situ maradványa, *L* cella külső márványborítása, *M* cellafal

105. Venus Genetrix temploma.
Pteroma. Felső kép: 1 eredeti oszloplábazat, 2 márványtöredék egyik oldalán oszlopkannelurák, a másikon lábazati profil, 3 a pteroma hátfalának pillére, az alsó fénykép az eredeti oszloplábazat

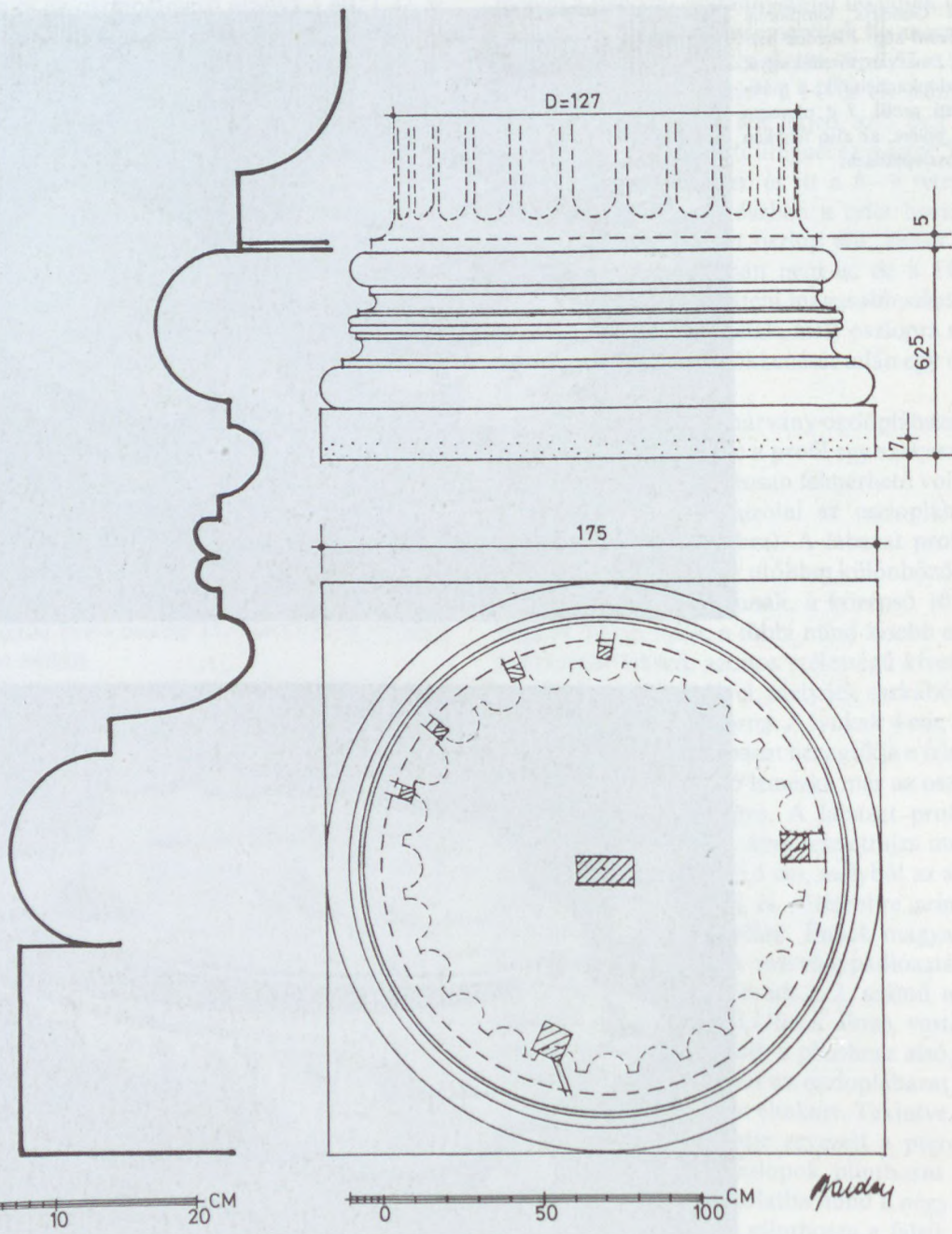

roma padló ilyen magasra, inkább azt gondolom, hogy ez egy későbbi időben történt.

Az oszloplábazat teljes magassága 62,5 cm, tagozása megfelel a szokásos korinthoszi oszloprend lábazatának: fentről lefelé sorrendben: torusz, lemezke, trokhillusz, két lemezke között két kicsi torusz, nagy, lapos trokhillusz, lemez, nagy torusz és plinthosz. A plinthosz kiülése az oszloptörzstől (175 – 127) : 2 = 24 cm. Az oszloptörzs alsó átmérője 127 cm, azaz egy modul 63,5 cm. Az oszloplábazat magassága tehát csak egy centiméterrel nagyobb az egy modulnál.

Az oszloptörzs (107., 108., 109. ábra)

A feltáráskor a templom mellett találtak pár oszlopdobot, oszlopfejezetet és párkányt (107. ábra). Ezeket állították fel, a hiányzó részeket kiegészítve faragott téglával és vasbilinecsekkel megerősítve. Az Ufficio Antichità e Belle Artitól kapott adat szerint az oszloptörzs magassága 10,66 m, a fejezet magassága 1,55 m, a kettő összesen 12,21 m, ez megfelel $12,21 : 0,632 = 19,3$ modulnak, ami csaknem egyezik a szokásos 20 modulal. A fent említett Ufficiótól

106. Venus Genetrix temploma. Külső oszloplábazat, rekonstrukció

írásban kapott adatok között nem szerepel külön a lábazat magassága, ezért beleszámítottam az oszloptörzs magasságába. Ha azonban a lábazat magasságát külön is számításba kell venni, akkor az alábbi eredményt kapom:

lábazat	0,625 m
törzs	10,66 m
fejezet	1,55 m
Összesen	12,835 m

ami 20,3 modul.

Az oszloptörzs felső átmérőjét nem volt módomban megmérni. Canina szerint a felső átmérő az alsónak 7/8-a, azaz a Venus Genetrix-templomnál, 1,11 m.

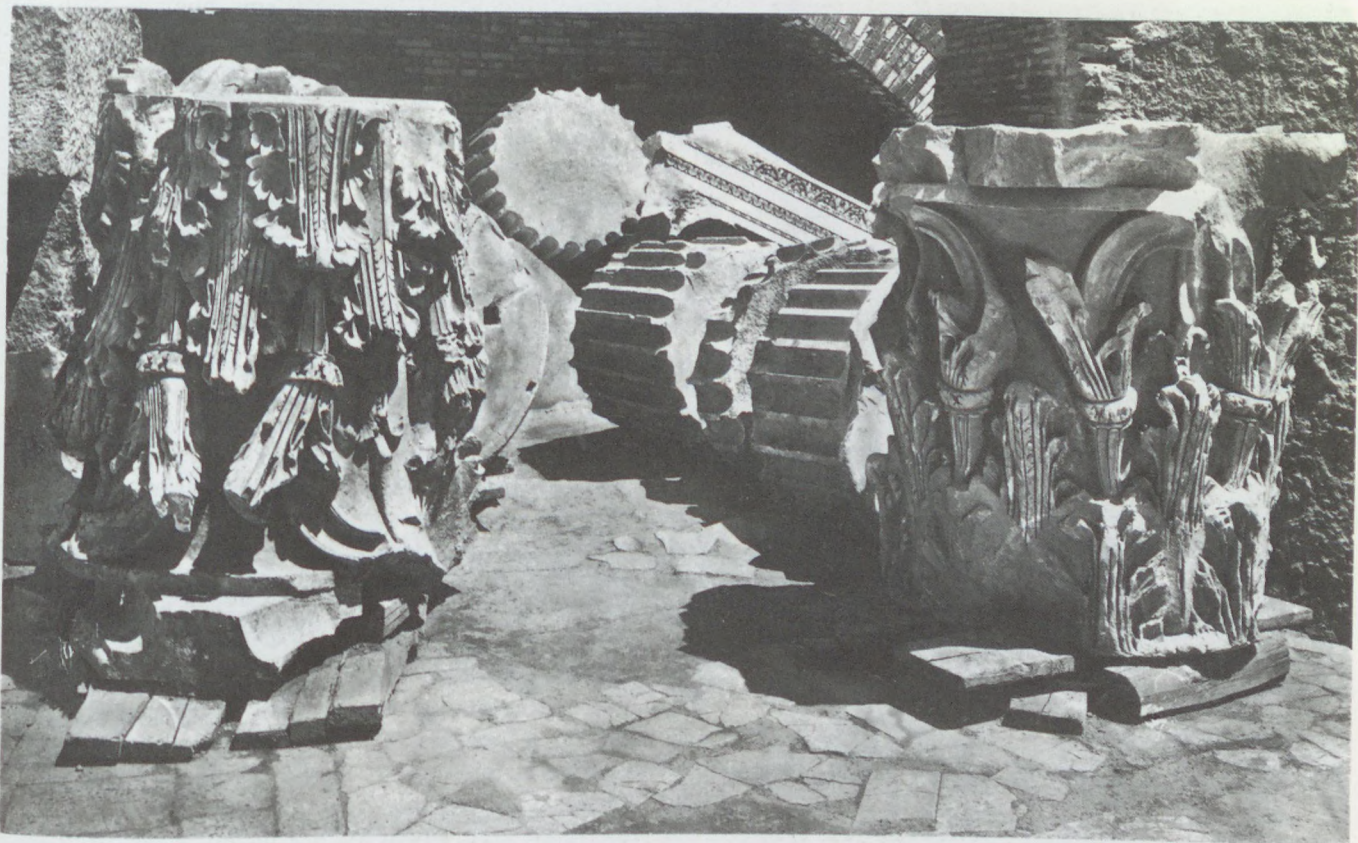
Az oszloptörzsön 24 kannelura van, melyeket a téglapótlásokon is végigvéstek. Szélességi méreteik

a felállított oszlopokon pár mm eltérést mutatnak. Az elméleti szélességet az oszlop alsó kerületén (K) a következőképpen kapom. A kannelurák közötti lemez szélessége 4 cm. A K (lemérve) = 398 cm. Egy kannelura lemez szélessége $398 : 24 = 16,5$ cm, amiből levonva a lemezke 4 cm szélességét kapjuk a kannelura 12,6 cm szélességét.

Az oszlopféjezet

(107., 110., 113. ábra)

A felállított három oszlopféjezeten minden kiálló rész letörött, ezeket nem pótolták. Felmérni nem állt módomban, csak fényképét tudom közölni. Mint már írtam, magasságát az Ufficio adta meg: 1,55 m. Alsó átmérője a fenti számítás szerint 1,11 m. A nyaktag az oszloptörzs anyagából van kifaragva.

107. Venus Genetrix temploma. Oszlop- és architrávdarabok a felállítás előtt (foto Anderson)

Kialakítása a kor szokásos formáit követi. A három felhelyezett oszlopfőn kívül egy kisebb töredék hever a helyszínen, rajta megállapítható, hogy az abakusz felett 4 cm magasztás van, melyen az architráv úgy fekkent fel, hogy az abakuszt nem érintette, nem törte le.

A koronázó főpárkány

Az architráv

(108., 110., 112., 114. ábra)

A felállított oszlopokon nyugvó főpárkányt nem volt módomban felmérni. Az Ufficio Antichità e Belle Artitól nyert adat szerint az architráv magassága 0,93 m, a képszéké 0,84 m, a geizoné 1,22 m. Mindhárom párkányrészből a talajon is hever még olyan darab, mely tartalmazza a részleteket is.

Az architráv három lépcsős, az alsó kettő között nyújtott szemű gyöngysor, a felső kettő között szív-léc van. A legfelső tagozat kíma, alul gyöngysorral, felül lemezzel. A kíma díszítése egyezik a geizon faragásaival. Az alapfelület a külső mögé 3–4 cm-rel húzódik vissza, ezáltal az indás-palmettás díszítés rajza a mély árnyékban maradt alpból éles körvonalakkal válik ki. A gyöngysor homorú alapfelülete az alatta levő architrávléc síkja mögé lép. Egy architrávtömb oszlopközéptől oszlopközépig ért, hossza tehát 3,07 m. Az architráv belső, a pteroma felőli oldalán a tagozatok 45°-os szögben van-

108. Venus Genetrix temploma. A felállított három oszlop főpárkánnyal, külső oldal

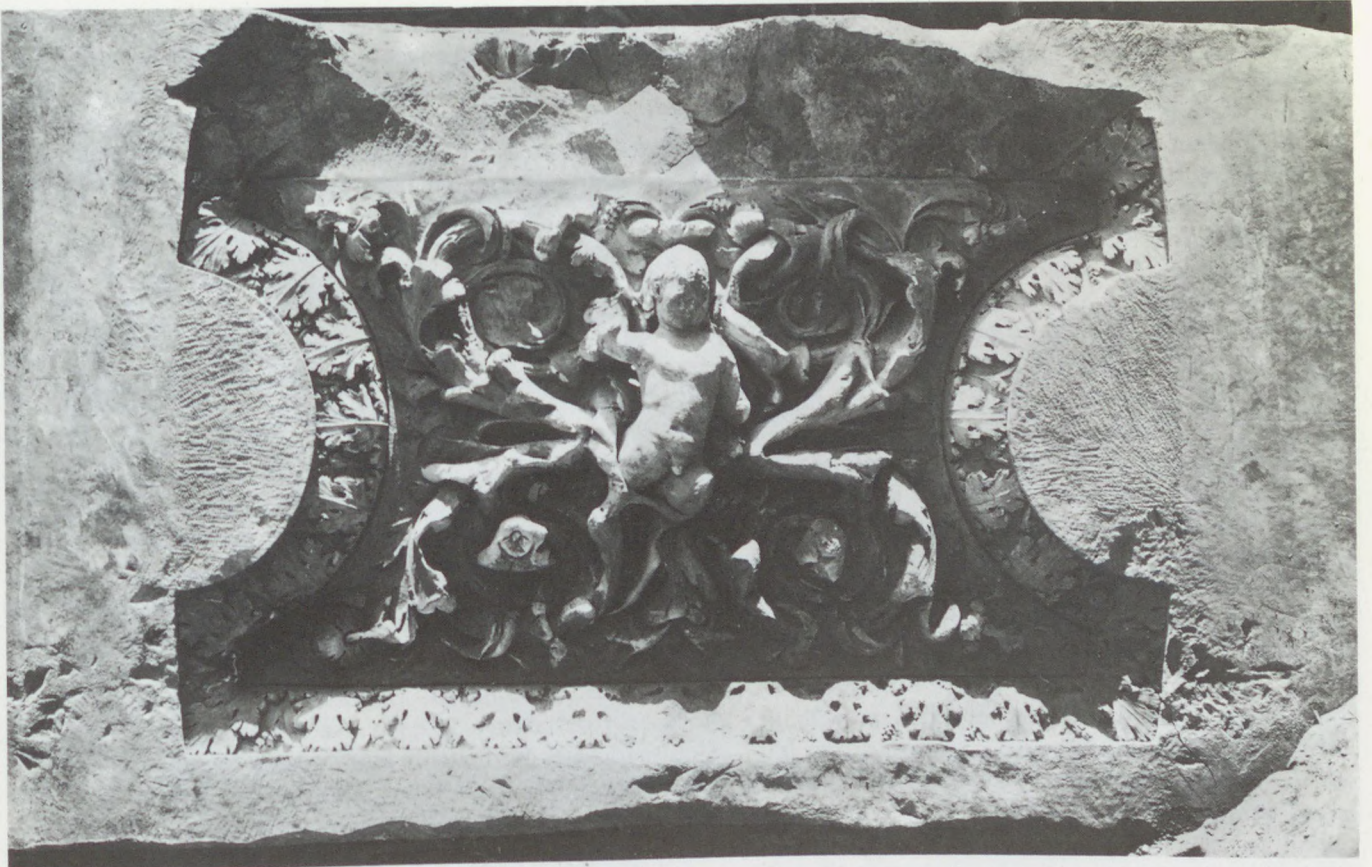
109. Venus Genetrix temploma. A felállított három oszlop főpárkánnyal, belső oldal; alul a Basilica Argentaria; háttérben a Pal. Senatorio tornya

nak lemetszve (109. ábra), ami azt jelenti, hogy a tagozatok merőlegesen fordultak be a pteroma felé. Itt fektetett fel a pteroma mennyezetét szakaszoló harántgerenda, melynek mind a két oldalán az architráv profilja végigfutott és folytatódott a cellafal külső felületén. A harántgerenda felfekvésű fészke mélyen benyúlik az oszlopokra felhelyezett architrávba, sőt a képszékbe is. Ez a felfekvésű fészke azonban az architráv-tömb másik végén nincs meg, ami azt jelenti, hogy harántgerenda csak minden második oszlop felett volt (erről bővebben majd a 133. ábrával kapcsolatban). Az architráv alsó oldalán az oszlopfők között mélyített kazetta van, a két végén félkörrel. A kazetta szélét akantusz sor díszíti (111. ábra). Ezen belül erőteljes plasztikával indás, akantuszos díszítés tölti ki a mezőt, melynek haránt tengelyében egy élénk mozdulatú putto áll. Testének kövérkés jellege, hajfürtjeinek gazdagsága, kissé merev arkifejezése rokon a 139., 148. ábrákon közölt ámorokéval. Az indás díszítés a putto által eltakart töből indul a kazetta négy sarka felé, végükön spirálisan csavarodva, levelekkel, virágokkal gazdagítva, sűrűn kitöltve az egész mezőt. Stílusjegyei azonosak a főpárkány képszékének hatalmas, indás díszítésével, ami érthető, mert az architráv és a képszék egy darab kőből van faragva (114. ábra).

A felhelyezett architrávon kívül a talajon hever még két nagyobb méretű darab (112. ábra). A na-

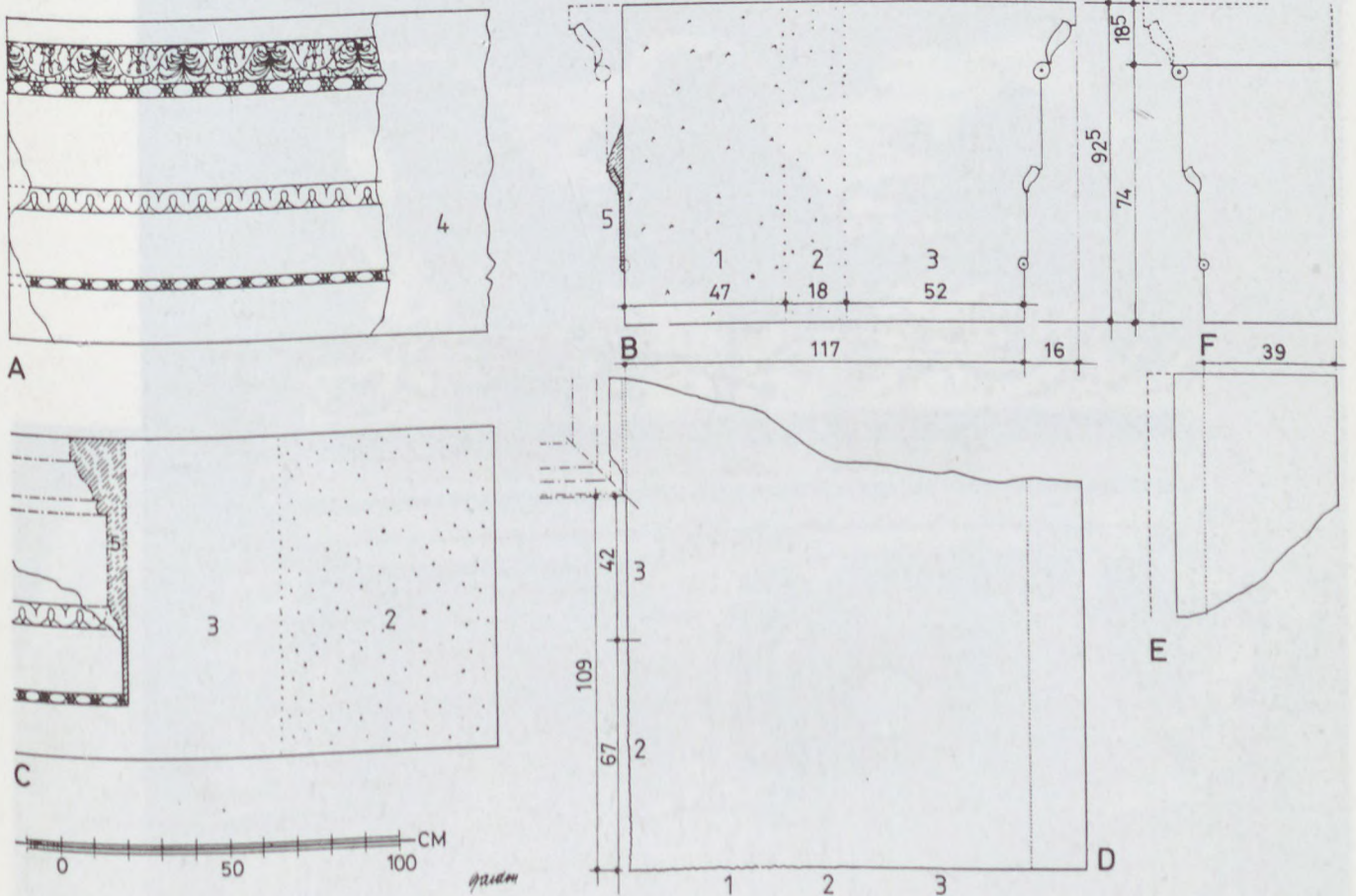
110. Venus Genetrix temploma. A felállított három oszlop alulnézete

111. Venus Genetrix temploma. Architráv kazetta

112. Venus Genetrix temploma. Architráv. *A* külső nézet, *B* oldalnézet, *C* belső nézet, *D* alulnézet, *E* és *F* kisebb architrávtöredék

gyobbik darab az *A*, *B*, *C*, *D* jelű. Az *A* az előlnézet, a kíma vékonyabb levelű palmettái lefelé csüngnek. A díszítés teljesen egyezik a felhelyezett architrávval. A tömb felső felülete sima, de részletesen nem állt módomban megvizsgálni, mert a tömb ezen az oldalán fekszik. A tömb egyik vége hézagfelület, a *B* rajzon az *1* jelű rész durván szemcsés, a *2* finoman szemcsés, a *3* csiszolt. Az alsó felfekvési felület sima, csaplyuk nélküli. A *C* jelű nézetben, mely az architráv pteroma felőli oldalát ábrázolja, megisméltődnek a külső oldal profiljai; itt a felső kíma letörött, rajzomban díszítés feltüntetése nélkül kiegészítettem. Ezen az oldalon a tagozatok 45° -ban lementszettek sima felülettel, ami azt bizonyítja, hogy derékszögben fordultak egy másik kőre, amint azt a *D* jelű alaprajzban szaggatott vonal jelzi. E tagozatok mellett a kő felülete teljesen sima 42 cm szélességben (*3* jel), az e melletti felület szemcsés (*2* jel).

Kövünk eredeti helyének meghatározásánál az, hogy a kőtömb alsó felületén nincs kazetta, azt bizonyítja, hogy nem két oszlop között volt, hanem tömör falon, egyik oldalával kifelé, a másikkal a pteroma felé fordulva. A templom alaprajzában ilyen helyet csak az oldalhomlokzat oszlopsorát lezáró pillér mögött találunk. A követ a *120.* ábrában *a* betűvel ide berajzoltam. A tagozatok itt a pteroma hátfalon a *c* jelű kövön folytatódtak. Az *1* jelű vonal

az architráv alsó szélességét, a *2* vonal a kíma élet jelzi. Az architráv keskenyebb, mint az oszlop alsó átmérője, de szélesebb, mint a felső átmérője. A templom sarkán az architráv a *b* jelű kővel folytatódott, tehát a pteroma hátfala nem tömör kő volt, hanem mindkét oldalán márványborítású öntött fal.

A képszék

(*108.*, *113.*, *114.* ábra)

A képszék magassága 94 cm (az Ufficio adata). A felhelyezett két tömb az architrávval egy darab márványból van kifaragva (*114.* ábra). A felhelyezett két kő szerencsére egymás mellé tartozik, amit bizonyít, hogy a közepén levő hatalmas tómotívum két fele összeillik (*108.* ábra). A két szélen nincs ilyen tómotívum, ezért nem lehet eldönteni, hogy milyen távolságonként ismétlődött a tómotívum, bizonyos, hogy legkevesebb két oszlopközönként. A vezérinda a tő aljából indul, belőle először lefelé, majd felváltva felfelé és lefelé ágazik ki, spirálisan tekeredve, közepén rozettában végződve. Az indákat hosszú akantuszlevelek borítják, és kisebb indák kígyószerűen tekerednek rájuk. Egy oszlopközben három spirális van. Mindkét kő vége sima hézagfelület, de a külső végeken tört állapotban. A faragvány plasz-

113. Venus Genetrix temploma. A felállított három oszlop fejezete és a főpárkány

114. Venus Genetrix temploma. Architráv és képszék (Ufficio felvétele)

tikája hatalmas erejű, nagyvonalú, súlyos megjelenésű. A vastag, húsos indák szinte hézag nélkül futnak egymás mellett, a rájuk tapadó levelek és a vékonyabb indák zsúfoltan töltik ki a teret. Az akantuszlevelek metszése húsos, az architráv lemezére ívesen forduló alapfelületre laposan fekszenek fel. Egybevetve a Villa Mediciben lévő befalazott frízzel (43., 44. ábra), megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiak nem a Venus Genetrix-templom képszéké-

hez tartoztak, nemcsak méretük, hanem kompozíciójuk és szobrászi megformálásuk tanúbizonysága szerint is. A Villa Medici frízénél az inda a tömotívum tetejéből indul, és a díszítés nem olyan tömören tölti ki a mezőt, mint a Venus Genetrix képszékénél. Nem képszékről valók, hanem lizénák voltak, melyek nem vízszintesen, hanem függőlegesen álltak. Lehet, hogy a Venus Genetrix-templom környékén találták, és ezért vélték e templomhoz tartozónak.

115. Venus Genetrix temploma. Képszék-töredék

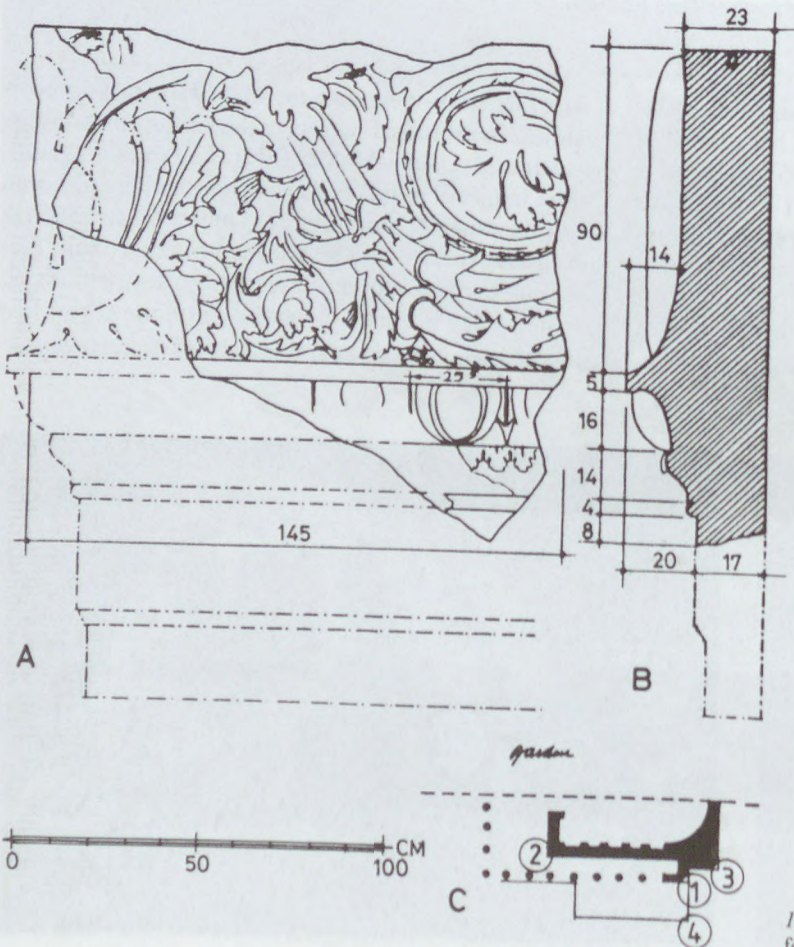
116. Venus Genetrix temploma.
Képszék tojással

Palladio rajzában (42. ábra) a főpárkány sarkát ábrázolta, a sarkon a nagy tömotívummal, az indás díszítmény nála erőtlenebb, hígabb, soványabb a ténylegesnél. Ha látta is Palladio ezeket a részeket,

nem figyelte meg kellő gondossággal, és ezért az oszlopfők akantuszainak metszését is túl hegyesre, görögösre rajzolta.¹⁰³

A képszéknek a pteroma felé eső oldalán csak egy

117. Venus Genetrix temploma. A 116. ábra
felmérési rajza

kis kiülésű kíma van, mely alig vehető észre (109. ábra), erősen letöredezett; rajta a pteroma-mennyezet kazettái fekhettek fel. A középső oszlop felett a ferde falú fészek a képszék teljes magasságában van, tehát a benne fekvő harántgerenda magassága és tagozása megegyezett a képszékével. Palladio rajza ezt helyesen ábrázolja.

A felhelyezett két képszéktömbön kívül még több, kisebb-nagyobb képszéktöredék hever a forumon, közülük az alábbiakat mutatom be.

A 115. ábra bal oldalán levő fénykép olyan töredéket ábrázol, melyen a tőmotívumból az inda nem fentről lefelé indul, mint a 114. ábrán, hanem lentől felfelé. Az indás díszítés alatti kíma a képszékek egy tömbből faragott, az architráv köve a kíma alatti gyöngysorral kezdődött. A kő felső és alsó hézagsíkjának kis darabja megmaradt, a többi oldal törött. A szobrászi megfogalmazás azonos a 114. ábrával, de a kíma díszítése némileg eltér attól, amennyiben a vékonyabb palmetták a 114. ábrán lefelé csüngenek, addig a 115.-nél felfelé néznek. A tömböt nem oszlopok tartották, hanem falon feküdt fel, amit bizonyít az, hogy vastagsága csak 30 cm; a magassága azonos, a kíma nélkül. A tömb alsó felfekvésí síkja a kíma és a gyöngysor között van, aminek előnye, hogy a képszék magas domborművű díszítése és a kiálló kíma egy darab kőből volt kifaragható.

Az architráv kövén így csak a kis kiülésű, egyszerűbb faragású két sor gyöngy és a szívléc szerepelt, amit egy kisebb képességű kőfaragó is el tudott készíteni, míg a képszéken nagytudású kőfaragónak kellett dolgozni.

A 115. ábra jobb oldali fényképén szereplő képszék töredékén az alsó felfekvésí sík a kíma felső élénél van, emiatt a tömb itt éles szögben végződik, ami a tömb elhelyezésekor könnyen kicsorbulhatott, amit a fénykép igazol is. Mindkét kő azt bizonyítja, hogy a képszék nem készült végig azonos rétegmagasságú kőből, hanem a rendelkezésre álló nyers márványtömbök határozták meg, hogy az architráv és a képszék egy darab tömbből készüljön-e, vagy a kettő között hol legyen a hézag.

A 116. és 117. ábrában bemutatok olyan kőtömb maradványt, amelynél a képszék és az architráv egy darab márványból készült. A töredék felső része erősen csorbult, de egy kis szakaszán megvan az eredeti hézagsík, rajta egy kis csaplyukkal. A tömb teljes vastagsága 37 cm, a képszék magassága 90 cm, ami közel megegyezik a 114. ábra képszékének 94 cm-es méretével. A kő hátoldala sima. A bal szélén erősen csonkult állapotban az akantusz tőmotívum van, mely befordul a kő keskenyebbik oldalára: kövünk tehát a templom valamelyik sarkán állt. A tőmotívum felső részéből indul a díszítés

vezérindája fentről lefelé haladva. A díszítés kompozíciója egyezik a 114. ábrával, de részleteiben attól különbözik: az indák vékonyabbak, a rajtkul levő takaró akantuszlevelek soványabbak, rövidebbek, a mellékindák fegyelmetlenebbül tekerednek. Az architráv felső tagozata nem kíma, mint az eddigi daraboknál, hanem tojássor, alatta leszbukus kíma, melynek felső részét kicsi akantuszlevelek borítják. A kíma alatt pálcátag fut, de az erős csorbulás miatt nem állapítható meg, hogy esetleg nem pálcá, hanem gyöngysor volt-e. E tagozatok magassági és kiülési méretei is mások. Ezeknek a kisebb eltéréseknek ellenére bizonyosra veszem, hogy a templom főpárkányának része volt, ezzel egykorú.

Kövünk eredeti helyének meghatározásánál a következőket kell tekintetbe venni (117. ábra kis alaprajza). Bizonyos, hogy kövünk tömör falon állt, vagy a pteroma hátfalán (1), vagy a cella pronaosz felé eső sarkán (2), vagy az apszis külső sarkán (3), vagy a podium valamelyik sarkán (4). Az 1 jelű helyet el kell vetni, mert itt az oszlopokon nyugvó főpárkány folytatódott, az architráv tojássora ezt nem engedi meg. A 2 jelű hely sem látszik lehetségesnek, a cella külső falán nem ismétlődött meg az indás képszék díszítés, mert a pteroma-mennyezet harántgerendái belemetszettek volna az indás díszítésbe. A 4 jelű, a podium valamelyik sarka is elvetendő, mert egyrészt már megállapítottuk a podium márványburkolatának architektúráját (88. ábra), másrészt ily nagyméretű, három részes párkány a podium lezárására túl magas méretű lenne. A legvalószínűbbnek a templom északi homlokzatán az apszis sarka látszik (3). Elképzelhető, hogy itt az apszis három oldalán a főpárkány esetleg egy későbbi időpontban, vagy más kőfaragók keze munkájaként készült, ami magyarázná a faragási és méretkülönbségeket.

A 118. ábra indás díszítés töredékét az egyik tabernában tárolják. Kompozíciója, szobrászi formálása és tömörsége egyezik a 116. ábrával, de az indák még bujábbban, mozgalmasabban és szabály-

talanabbul nyüzsögnek. A töredék két darabból összeillesztett, alsó részén hézagsíkkal, ehhez nem simulnak az indák és levelek, hanem ezt átmetszik, tehát ez a hézag nem volt határa a díszítésnek. Nem tudom eldönteni, hogy a kő eredetileg milyen helyzetben állt, az alsó sík vízszintes vagy függőleges volt-e, ezt az inda-tömkeleg nem dönti el. Lehet, hogy a töredék nem fríz, hanem négyszögű mező, nagyobb kazetta része volt.

Indás fríz a Lateráni Múzeumból (119. ábra)

A fehér márvány, épségben megmaradt frízdarab Traianus forumáról származik. Vízszintesen futó indás díszítés mind a négy oldalán sima, vékony lemezzel keretelt. A díszítés csaknem teljesen azonos a Venus Genetrix-templom főpárkányának képszékével, mintha nemcsak ugyanabból a korból, hanem ugyanattól a kéztől is származna. A mező jobb szélén álló akantusz tömotívumnak csak fele van meg, belőle indul ki a hatalmas főinda, melyből három spirális ágazik ki ugyanolyan vastagsággal, mint a főinda. Kis mellékindák hurkolják át a vastagabb szárazakat, és a rozettákkal együtt tömören kitöltik a közöket. A díszítés lendületes, energikus és fegyelmzett.

A geison (120—126. ábra)

A három oszlopra felhelyezett főpárkány geisonja nagyon csorbult, különösen a felső tagozatok. A kapott adat szerint magassága 122 cm, kiugrása a képszéktől 127 cm, alsó felfekvésű felületének szélessége 117 cm, a geison összes vastagsága $127 + 117 = 244$ cm. Mind a két geisondarab templom felőli oldala eredetileg sima volt, de most erősen megrongálódott (109. ábra).

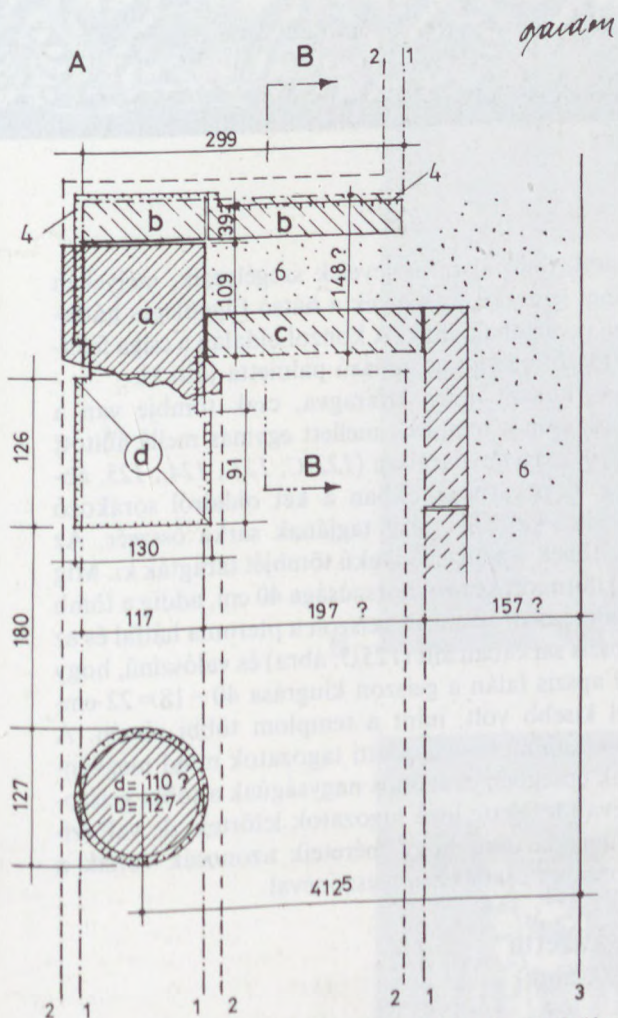
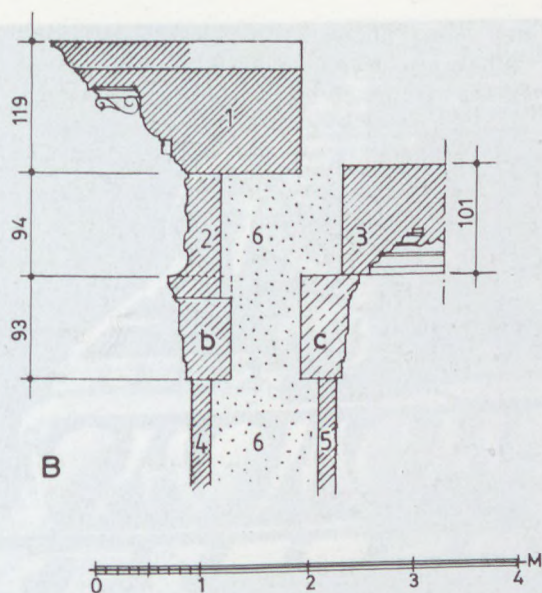
A felhelyezett két geisonon kívül a talajon még pár, jó állapotban levő darab áll, azért nem kerültek

119. Caesar foruma. Indás fríz díszítés. Lateráni Múzeum (foto Anderson)

A szíma-tag

(122/A, 126/I., 3., 6. ábra)

120. Venus Genetrix temploma. Pteroma végfal, rekonstrukció

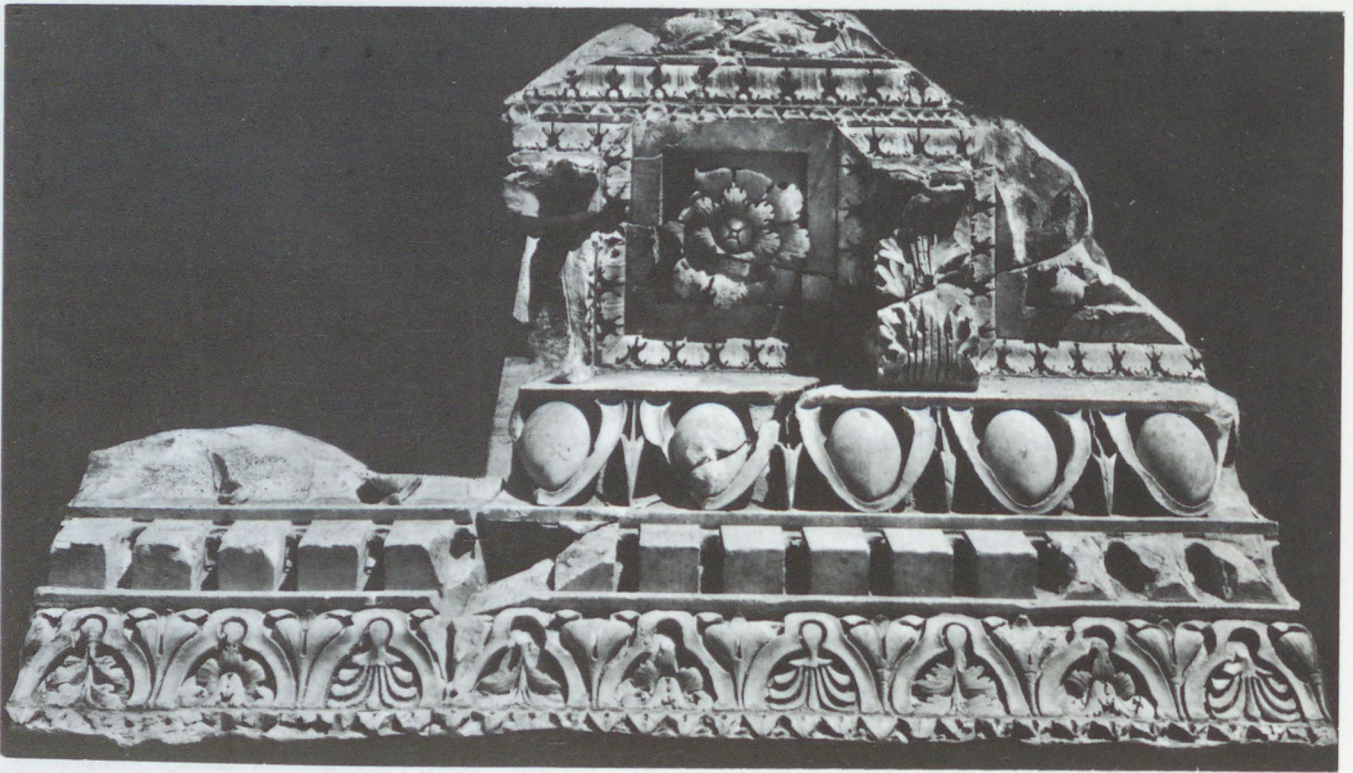
az oszlopokra, mert kettő sarok darab, kettő pedig a timpanonról való. Ezekon a darabokon tudtam a tagozatokat és a fent közölt vastagságokkal külön-külön foglalkozom az alábbiakban, a felső szíma-tagtól lefelé haladó sorrendben.

Felső lemezkéjén a finoman szemcsés felületen hullámos díszítés fut, mely az átbukó tengeri hullámok stilizálása, talán utalásul a tenger habjaiból született Venusra. A faragás igen enyhe plasztikájú, alig egy-két mm mélységgel. Ez a nagyon finom díszítés a forum areájának padlója felett 21,50 m magasságban volt, és a forumról észre sem lehetett venni. A gyakorlati hasznát nem tekintő díszítő kedvnek bizonyítéka ez a 4 cm magas lemezke.

A szíma-tag vezérvonala lendületes, erőteljes. Kiülése 45° -nál erősebb ($25/21,8$ cm). A díszítő faragás alapfelülete homorú és mélyen hátrahúzódik, erőteljes árnyékhatással emelve ki a plasztikusan faragott díszítést. A kompozíció három függőleges tengellyel két motívumból áll (122/A ábra). Az egyik: két delfin egymást és egy szigonyt kulcsol át, a másik: egy kagyló mögül palmetta magasodik fel. A delfinek teste élethű, izmos, erőteljes, csaknem körplasztikával emelkedik ki az alpból. Palladio a szigonyos delfinmotívumot a tenger istenének, Neptunusnak jelképéül fogta fel, ezért a templomot Neptunus templomának vélte. Rajzában nem ábrázolja helyesen ezt a díszítést, delfinjei hosszan elnyúlnak, testük legnagyobb része vízszintesen fekszik (42. ábra). Szímánkon a szigonyok közötti tengelytávolság 54 cm. A delfines csoport között, mint második motívum, palmetta áll, melynek levelei akantusz metszésűek, a kagyló bordás, e csoport plasztikája enyhébb a delfinekénél, emiatt az utóbbi tűnik főmotívumnak.

E szíma-tag díszítés továbbfejlesztése az augustusi és az azt megelőző korok szíma díszítésének. Akkor ugyanis a régi festett szíma-dísz — az egymás mellé sorakozó sima levelű palmetták és sáslevelek — már plasztikussá váltak, de ez a plasztika még igen enyhe volt. Ez az egymás mellé sorakozás indásan futó kompozícióvá fejlődik. A Venus Genetrix-templom szímájánál visszatér az indakapcsolás nélküli egymás mellé helyezés, de sokkal erőteljesebb plasztikával. A mélyen hátrahúzódó homorú alpból élesen válnak ki a formák. A régi görögös, hűvös nyugalmat felváltja a szenvedélyes mozgás, a delfinek erőszakosan tekerednek egymásra, a palmetták levelei rugalmasan hajlanak szét. A két motívumcsoportot semmi sem köti egymáshoz, még sincs közöttük kitöltetlen hézag. Ez a fejlődés a Flaviusok alatt indult meg, és Traianus alatt éri el tetőfokát, amikor a régi fegyelem az új plasztikai nyelven jelenik meg.

A delfin jelenlétét talán még Venus istennővel sem kellene kapcsolatba hozni, mert a delfin az istennőtől függetlenül kedvelt díszítőmotívum párkányunk készítése előtt és után is, Venusszal összefüggésben nem álló épületeken is, pl. Róma, Nerva-forum, a hosszoldalon futó attikán; Róma, Titus diadalívnek konzoljain; Pompeii, Vespasianus-templom oszlopfőin, de ott van Timgadban a forica díszítéseként, sok dísz tárgyon és használati eszközön is.

121. Venus Genetrix temploma. Geiszontröredék, alulnézet

A kíma

(122/A, 126/5. ábra)

A szíma-tag alatti kímát lefelé csüngő akantuszlevelek díszítik, közöttük nyílhegyben végződő levelek. Az akantuszlevelek húsosak, ötkarójúak, középső gerincük kiemelkedik, az oldalak ferdén metsződnek hátra, az alapfelület ívesen homorú. E kisméretű tagozat díszítése ugyanazt a fejlődést mutatja, mint a szímáé.

A függőlemez

(122/C, 126/5. ábra)

A függőlemez aránylag alacsony, az alatta levő tőjássor, fogrovat, sőt még az alsó kíma is magasabb nála. A függőlemezen vízorr nincs. Homlokfelületét függőleges vájatok díszítik, mint Rómában az Antoninus—Faustina-, a Concordia- és a Minerva-templomnál. A vájatokat felül félkörben végződő vékony keret szegélyezi, alul három koronggal tartatlan, melyek zsaluszerűen fekszenek egymásra. A vájatok szorosan egymás mellett sorakoznak, a közöttük levő keskeny köz befelé szélesedik és a koronggal azonos mélységű (126/5/B ábra).

A konzol

(121., 122/C ábra)

A függőlemezt támasztják alá a hátsó függőleges síkból ugorva előre, alsó vezérgörbójük fekvő S vonal, mely mindkét végén csigában végződik, a hátsóban rozettával, alsó felületére akantuszlevél

simul, felül akantuszlevelek szegélyezik, melyeken nincs lemezke, és melyek a hátsó függőleges hátfalon is végighaladnak. A konzol oldalán a csiga feletti mezőt energikus hajlású palmetta tölti ki.

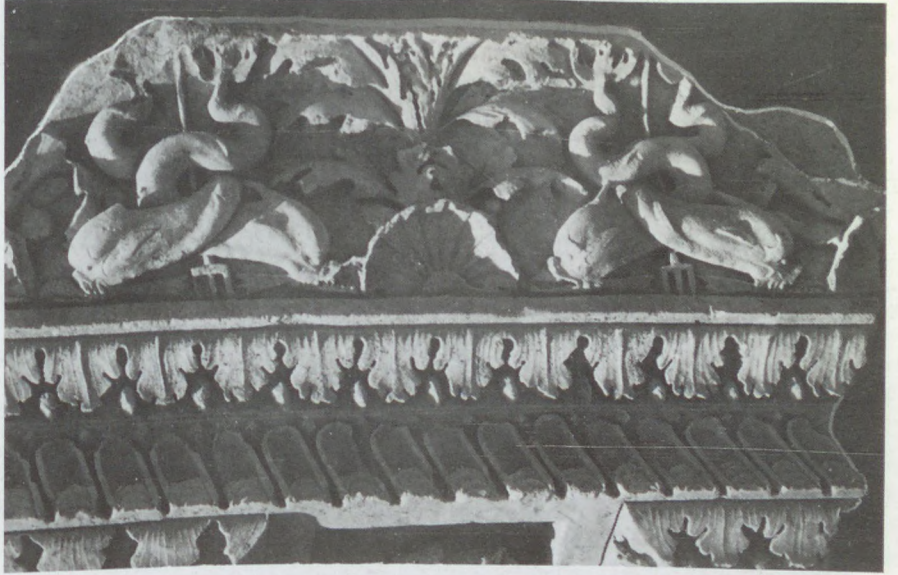
A konzol nincs kifaragva, csak tömbje van a geiszonon a templom mellett egymás mellé állított egyik márványdarabon (122/C, 123., 124., 125. ábra). A negatív sarokban a két oldalról sorakozó két-két konzol utolsó tagjának sarka összeér. Az egyiknek csak hasáb alakú tömbjét faragták ki. Míg a kifaragott konzol hosszúsága 40 cm, addig a tömb alakúé csak 18 cm. A geiszon a pteroma hátfal és az apszis sarkában állt (125/5. ábra) és valószínű, hogy az apszis falán a geiszon kiugrása $40 - 18 = 22$ cm-rel kisebb volt, mint a templom többi részén. A tömb alakú konzol alatti tagozatok mind megvannak épségben és azonos nagyságúak a többi geiszonéval, a felette levő tagozatok letörtek, de valószínűnek tartom, hogy méreteik azonosak voltak a hozzájuk csatlakozó geiszonéval.

A kazetta

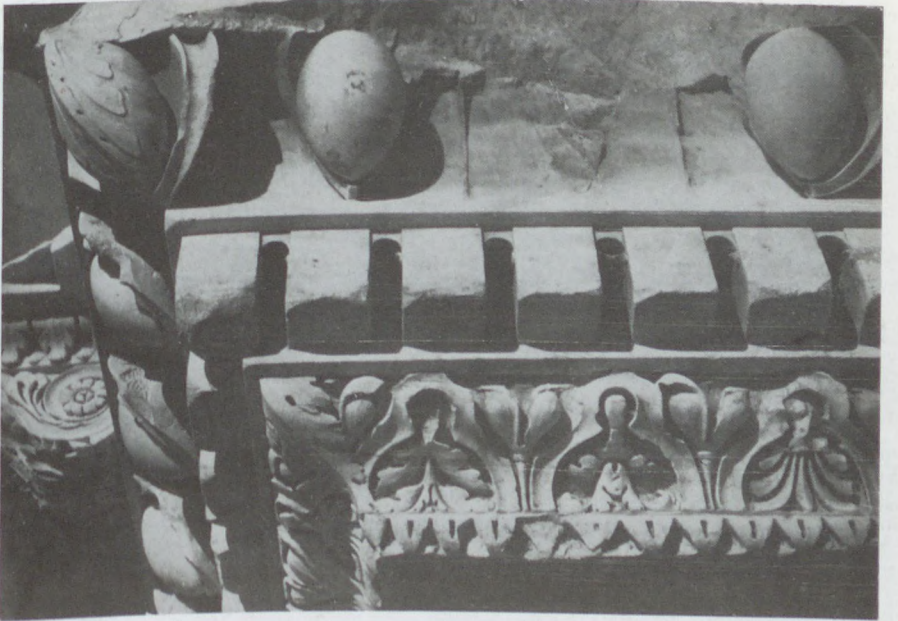
(121. ábra)

A függőlemez alsó síkján a konzolok között 4 cm mély kazetták vannak. A kazetták Augustus ideje óta kerültek a konzolok közé mint díszítő elemek. Előzőleg a konzolok közötti rozetták nem mélyített mezőkben ültek, hanem a függőlemez alsó síkján, pl. a Forum Romanumon a Saturnus-templom, Riminiben az Augustus-diadalív. A Venus Genetrix-templom kazettája keretezés nélküli négyzetes mélyedés. A kazettában rozetta ül, a két sorban elhe-

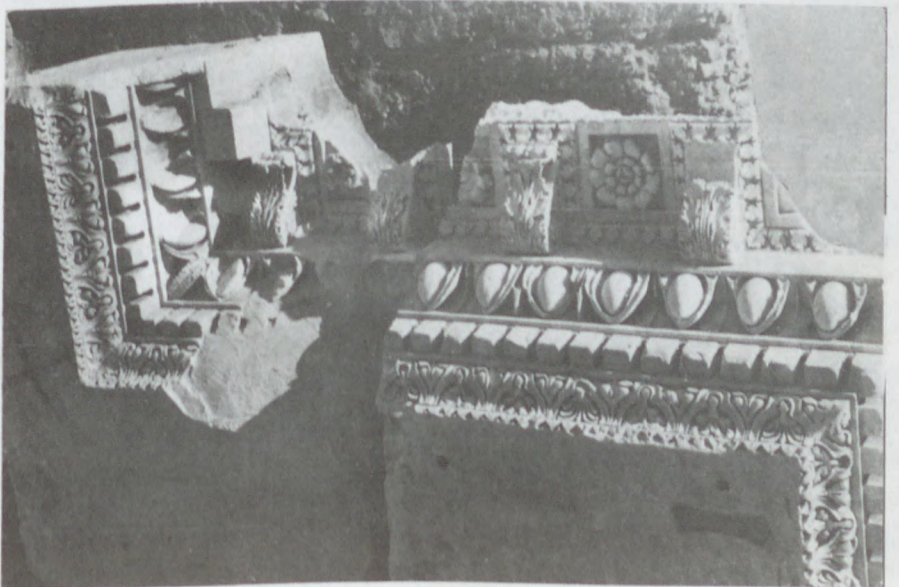
122. Venus Genetrix temploma.
Geisonrészletek

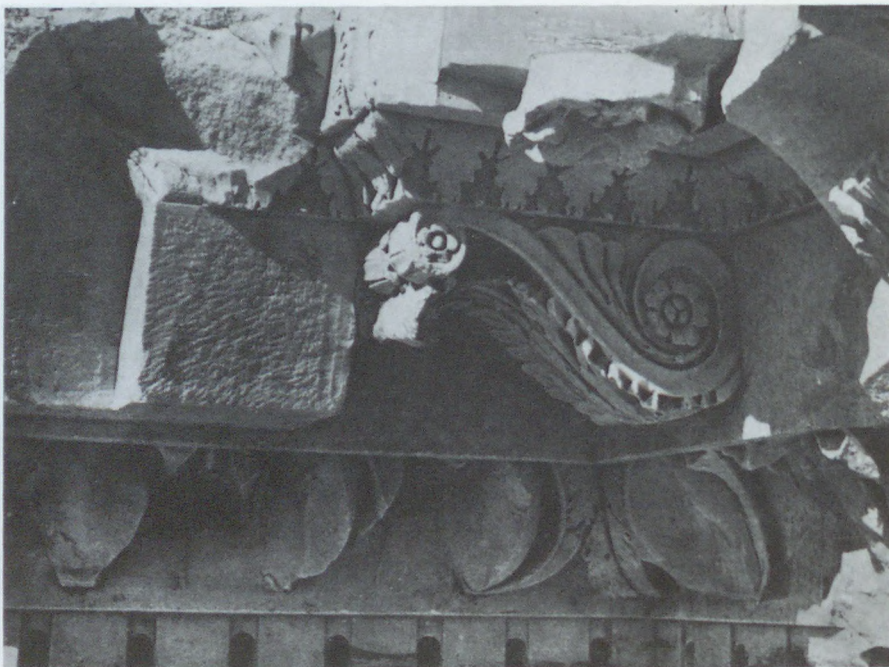
A

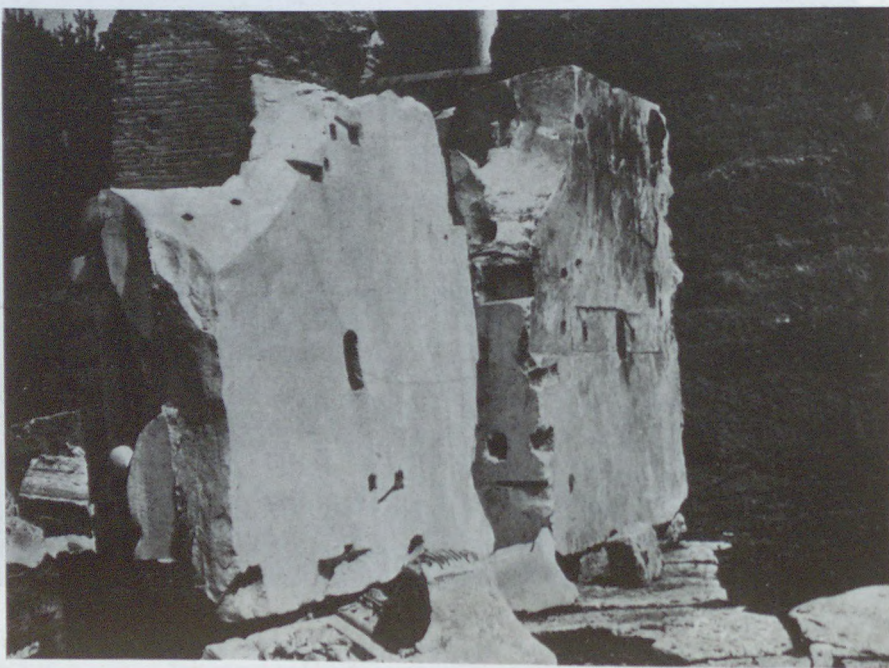
B

C

123. Venus Genetrix temploma.
Geizon: fent a ki nem faragott
konzol, lent felső felület

lyezkedő levelek középpontjában négykaréjú bim-
bóval; a levelek akantusz metszésűek, de az apszis-
nál metszés nélküliek. Igen kevés különbséggel azo-
nosak a rozetták, a levelek mindenütt erősen alá-
metszettek és ívesen kihajlók, kijjebb érnek a kazet-
ta külső pereménél. Itt a függőlemez alatti sötét
árnyékban meghúzódó kazetták rozettái is mutatják
azt a módszert, mely erős alámetszéssel emeli ki a
díszítést az alpból.

A tojássor

(122/B, 125/4. ábra)

A kora császárkorig a tojássor enyhe plasztikával
tapadt a profil felületére. Még a Mars Ultor-temp-
lomnál sincs a tojás és a karéj között mély bevágás.

Ezután a karéjt mind mélyebb bevágás választja el
a tojástól és az alapfelülettől. Ez a folyamat csúcs-
pontját a Venus Genetrix-templomnál éri el klasszi-
kus vonaltsztaságával, mély plasztikájával, bravú-
ros kőfaragóművészetével. A tojások közötti nyilak
2—3 mm falvastagságra keskenyednek el, kiállásuk
az alapfelülettől ugyanakkor 10 cm! (125/A ábra),
alsó végüknél két finom rajzú hegyes szálka van,
mely nem érintkezik a karéjjal (121. ábra). A karéj
külső felülete homorú, éles szélekkel, ezáltal a karéj
határozott vonallal válik ki a mély árnyékból. A
karéj oldalfelülete domborúan kanyarodik, mélyen
a tojás alá, belül homorúan hajlik. A hátsó felület
ívesen emelkedik a profil homlokzati vonala fölé és
tökéletesen sima, ami szinte felesleges, mert a mély
árnyékban úgysem látszik. Érthetetlen, hogy milyen

szerszámokkal tudták a nyilak vékony lapjai mentén a karéjt ilyen mélyre aláfaragni. A helyszínen dolgozó restaurátor kőfaragókat megkérdeztem, ők ki tudnák-e faragni a tojássort ugyanilyenre, azt felelték, hogy a legmodernebb csuklós villanyvésővel sem. A templom főpárkányán kb. 600 darab tojás volt, ezeknek ilyen gondos kifaragása igen sok időt, munkást és kítűnő szerszámot igényelt. A későbbi korban a tojás hasasabb alakot nyer, a hátsó felület homorúbb lesz és magasan a profil széle fölé húzódik (pl. Caracalla-fürdő).

A fogrovat (122/B, 125/4. ábra)

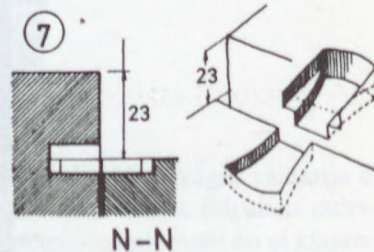
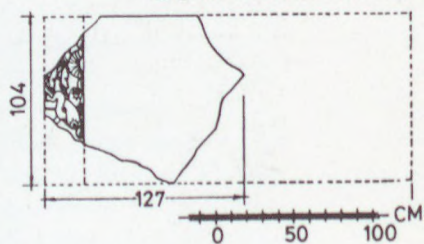
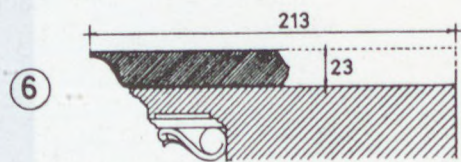
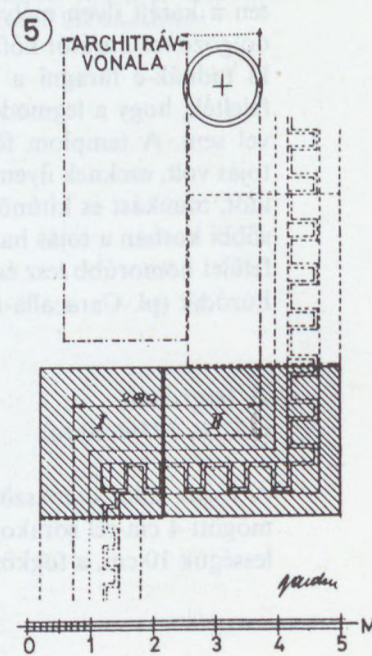
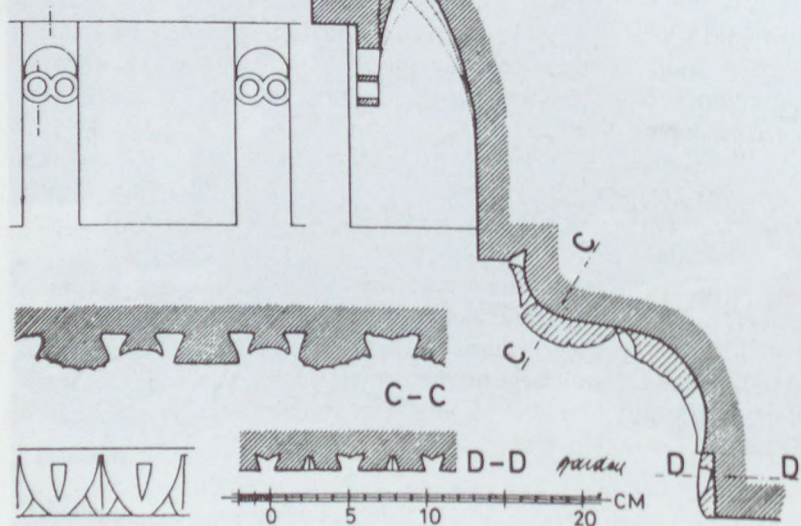
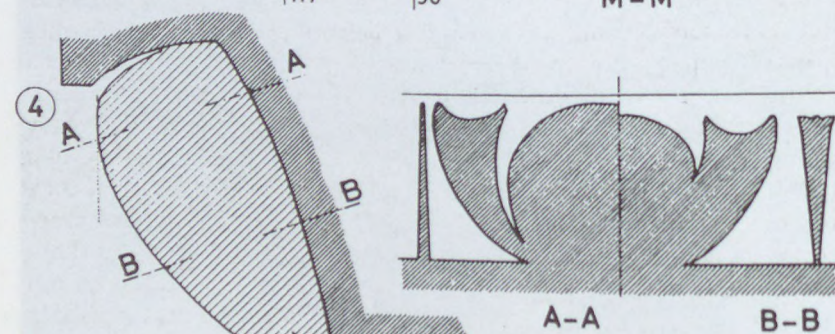
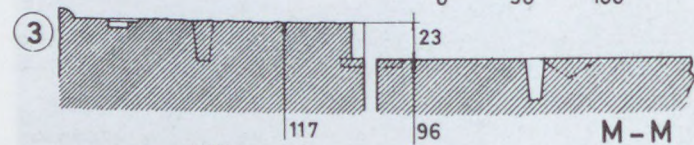
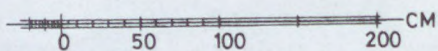
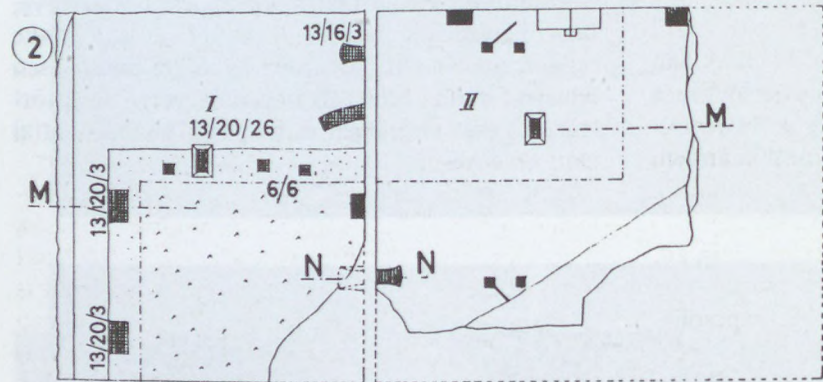
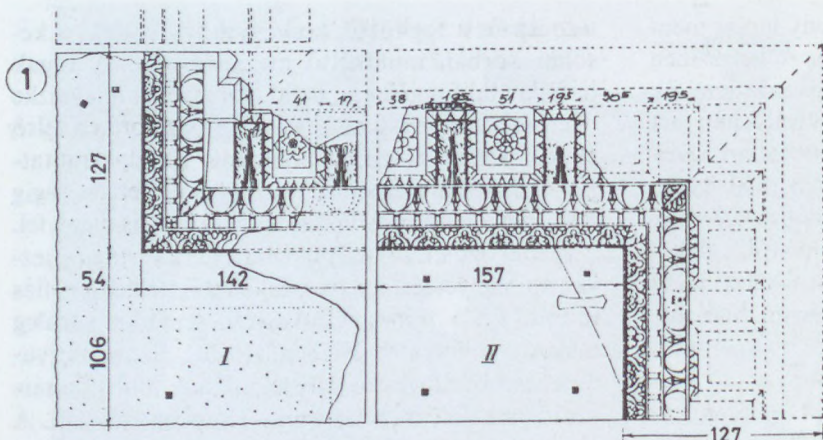
A fogak álló, derékszögű hasábok, a felső lemez mögött 4 cm-rel sorakoznak, mélységük 8 cm, szélességük 10 cm, a fogköz 3,5 cm. A korábbi időkben

a fogak és a fogközök keskenyebbek voltak, a későbbi korban mindkettő megszélesedik. A fogak hátfala alul függőleges, majd előre ível és a lemezke felett ékben végződik (125/4. ábra), az ábrán a felső ék különböző helyzetét pontozott vonalak mutatják. A későbbi korban a függőleges hátfelület végig íves, mélyen hátra hajlik és magasabbra is megy fel.

A fogközök felső harmadában 1 cm vastag lemezke van, melyet két kis lyuk és felettük félkörű nyílás tör át. Ez a finom, csipkeszerű lemezke jelenleg csaknem minden fogközben letörtött. Ezt a motívumot kisebb változatokkal megtaláljuk több császárkori épületnél: Nerva-forum, Titus-diadalív stb. A Constantinus-basilicánál a lemezke nincs áttörve, csak mélyedések jelzik a lyukakat, és a lemezke mögött nincs is űr. Az áttört lemezket csak ívesen felvett hátlap előtt alkalmazták, mert az áttört lemezke csak a mélyen és magasra húzódó hátfal előtt érvényesül.

124. Venus Genetrix temploma.
Két geiszondarab

125. Venus Genetrix temploma. A 124. ábra felmérési rajza

Az alsó kíma (122/B, 125/4. ábra)

A leszbikus kíma erőteljesen, lendületesen hajlik, a vízszintes érintő közepén metszi. A vezérgörbét követi mind az alap, mind pedig a díszítés felülete, a faragás csak 20–25 mm-rel emelkedik ki, a díszítés ennek ellenére élesen válik ki az alapból, mert a formák körvonalai erősen alá vannak metszve. Az uralkodó motívum a háromkaréjú keretből áll, melyek szorosan sorakoznak egymás mellé minden szerves kapcsolat nélkül, ami még görög örökség. A későbbi korban indás kapcsolat jelentkezik, pl. az Ezüstművesek diadalívén, ahol akantuszlevelek kapcsolódnak egymáshoz. A Caracalla-fürdőnél hullámosan futó szalagot találunk a kímán. A San Silvestro-templom mellett talált párkány kímáján a szalag egyenlő hullámokban halad. A lóheremotívum nem vész ki a késő császárkorban, de már nem a Traianus-kori tiszta vonalvezetéssel jelentkezik. Kímánknál a lóheremotívumok között vékony száron erős plasztikában háromlevelű kehelyvirág áll, két levele kifelé hajlik, a középső laposan tapad a háttérhez. A bimbót a szárához gyűrű kapcsolja, néhol azonban ez a gyűrű hiányzik, és a bimbó levelei közvetlenül a szárból ágaznak ki. A lóhere keretekben lefelé csüngő palmetták vannak, három változatban sorakoznak egymás után. Mindegyik a lóhere felső karéjában levő töből indul. Az egyik palmetta akantuszlevelekből áll, a másik hasonló, de közepén hangsúlyozott kehellyel, a harmadik görögös formálású, hét sima levéllel. A lóherekeret és a közöttük levő kehelyvirág merevebb, geometrikusabb, mint a keretben levő akantuszleveles palmetták.

A fent tárgyalt kíma alatt nem a szokásos gyöngysor, hanem szívlec van, melyre kis, sima levélkék simulnak, gerincüket bevéssett vonal jelzi. A levélkék között laposabb levelek bújnak meg, ezek gerince alig kiemelkedő vonal (122/B, 125/4/D ábra).

A geizon készítésének kora

A Venus Genetrix-templomot Traianus építi újjá, valószínűleg eltávolítva a Caesar-kori teljes oszloprendet. Kézenfekvő a gondolat, hogy a geizont is ő faragtatta. Azonban már Domitianus elkezdte a templom mögötti tér rendezését, lebontva a Mons Capitolinus nyúlványát és elkezdte a Basilica Argentaria építését. A geizon stílusjegyei megengedik azt a feltevést, hogy annak faragása már Domitianus korában elkezdődött. Ezt megerősíteni látszik az a formai rokonság, amit a Nerva-forum már Domitianus által elkezdett hosszfalának főpárkánya mutat a Venus Genetrix-templomával. A magam részéről úgy vélem, hogy Domitianus csak a geizont készítette, a képszéket már Traianus.

Az apszis melletti két geizon (123., 124., 125. ábra)

Az I jelű darab (125/1. ábra) negatív sarok, a II pozitív sarok. A 122. ábra fényképeit a II jelű geizonról készítettem. Az I jelű darab főmérete: $2,33 \times 1,96$ m, vastagsága a geizon teljes magasságával egyenlő, azaz 1,22 m. A II jelű darab csonkult méretei $1,95 \times 2,00$ m, az eredeti méretre kiegészítve $2,33 \times 2,84$ m. Rétegmagassága csak 0,99 m, mert a szíma-tag külön kőből készült (125/6. ábra). A 122. ábra három fényképét a II jelű kőről készítettem. A két darab eredeti helyén is egymás mellett feküdt, mégpedig a pteroma hátfalán (125/3. ábra), amit igazol az, hogy a fal itt 299 cm széles (120. ábra), ugyanannyi, mint a két geizon felfekvési felületének együttes hossza: $142 + 157 = 299$ cm. A két geizon alaprajzában szaggatott vonallal jelöltem be a hiányzó részeket.

Az I jelű darab felfekvési felülete L alakú, finoman megdolgozott, pontozott része kissé szemcsés, függőleges hátoldalai durva felületűek. A kő tehát tömör falon feküdt fel, és függőleges hátoldalait is fal határolta. A szomszédos darabhoz csatlakozó függőleges felülete sima. A felső felület (125/2. ábra) háromféle megdolgozása: a fehéren hagyott külső keskeny rész sima, a rajta levő két szélső csaplyuk a szomszédos szíma lemezének kötésére szolgált. A bal szélen negyedkör alakú pálca fut végig, melynek magassága 7 cm, szerepét nem ismerem. A 21 cm széles csík 2 mm mélységű, szemcsés felületű, rajta több, különböző alakú és méretű csaplyuk tanúsodik arról, hogy a geizonnak ezen a részén még valami kőszerkezet állt. A sűrűn pontozott felület a geizon falból kiálló része, durvábban megdolgozott, jobb sarka letörött. A szélén levő két csaplyuk közül a piskóta alakú a szomszédos, alacsonyabb geizonhoz kötötte az I jelű követ. Kialakítása ötletes (125/7. ábra): a II kövön levő félpiskóta csaplyukkal egy szinten van az I jelű kő alsó, félpiskóta csaplyuka, de felette párhuzamos oldalú üreg van azért, hogy a két geizon elhelyezése után a piskóta alakú csapot be tudják csúsztatni.

A II jelű geizon pozitív sarokkő, alsó tagozatai épségben megvannak, a függőlemez és az e feletti tagozatok nagy része letörött, rétegmagassága az I jelű magasságánál, mely 117 cm, kisebb, csak 96 cm, mert hiányzik a felső szíma és lemezke, ennek $117 - 96 = 21$ cm magasnak kell lennie. Megtaláltam e követ a helyszínen heverő márványtöredékek között (125/6. ábra), magassága 23 cm, ami nagyon közeli a keresett 21 cm-hez. Hátsó oldala törött, nem tudni eredeti méretét, de abból, hogy az alatta levő kő felülete végig sima, arra lehet következtetni, hogy a szíma-tag lemeze végig felfeküdt rá. Oldalszélessége mérhető, mert a kő mindkét oldalán fennmaradt a hézagsík egy darabja, ezek szerint a szélesség 104 cm.

A timpanon

(126. ábra)

Két nagyobb darabja maradt meg, az egyik a timpanon jobb oldaláról, a másik a bal oldaláról, jelenleg a podium előtt az areán hevernek. Formaképzésük egyezik a fentiekben már tárgyalt geisonéval: a függőlemez homloksíkjának vájatai, a konzolok és a három alsó tagozat díszítésének tengelyei nem merőlegesek a párkány vonalaira. Mindez azt bizonyítja, hogy a timpanonhoz tartoznak. A felső szíma, a tojássor és a kíma díszek tengelyei nem zárnak be egyenlő szöget a párkány vonalaival. Ha feltételezzük, hogy a konzolok oldalai a valóságban függőlegesen álltak, akkor a 126/3. ábrában bejelölt szögből meg lehet szerkeszteni a timpanon hajlásszögét, mert a konzol melletti háromszög méretei pontosan lemérhetők: a derékszögben találkozó két szár hossza 15 és 5 cm. A timpanon hajlásszöge a 125/2. ábra szerint és számítással 19° , az architráv vastagsága 1,17 m (112. ábra), a timpanon kiülése 1,27 m (126/1. ábra), a sarokoszlopok tengelytávolsága 20,90 m (103. ábra), a timpanon hossza tehát: $20,90 + 1,17 + (2 \times 1,27) = 24,61$ m.

Legyen a timpanon háromszögének magassága M , ekkor

$$M = \operatorname{tga} \frac{24,61}{2} = 4,23 \text{ m.}$$

A timpanon háromszögének aránya $\frac{24,61}{4,23} = 5,7$,

ami megfelel a római kor templomain szokásos timpanon arányának (126/9. ábra).

Érdekes a fogrovat tagjainak elhelyezkedése, az alapsíkból nem merőlegesen emelkednek ki: ez a ferdeség a fogak 8 cm mélységénél 1,5 cm (126/3/C ábra).

A geison darab bal oldala merőleges a timpanon ferde vonalára, sima felületű hézagsík, rajta 16 cm átmérőjű, 15 cm mély kerek csaplyuk van, a kő jobb oldala törési felület. Az alsó felfekvés felület sima, rajta egy kis csaplyuk és egy 22×40 cm nagy, 13 cm mély csaplyuk van durván kifaragva. A felső felület, mint az 1 jelű kövön, háromféle megoldozású (126/4. ábra): az 1 jelű sima és 2–3 cm-rel mélyebb a mellette levőnél; a mögötte levő 2 jelű felület teljesen sima, a 4 jelű hegyesvésővel durván megoldozott. A 2 jelű és 4 jelű sík közötti csík a timpanon ferde vonalához képest vízszintes, finoman szemcsés, rajta két hosszúkás horony van (3 jel), fenéklapja vízszintes, oldalai kissé ferdek; ez azt bizonyítja, hogy kövünkön olyan újabb kő feküdt, melynek alsó lapja vízszintes volt. Az első horony a szíma életől 1,60 m-re van, tehát már nem a geison kiugró részén, hanem a timpanon hátfala felett. A római templomok timpanonján csak a csúcson és a két alsó sarkon szoktak szobrászi alkotást (akrotérion, szobor) elhelyezni. A fentiek alapján a fent tárgyalt

geison helyét a timpanon jobb sarkánál jelöltem be (126/9. ábra). A kő felülnézeti fő méretei: 2,05 m hosszú, 2,50 m mély, melyből a felfekvés 1,23 m, ami egyben a timpanon hátfalának minimális vastagsága is.

A timpanon geisonjának

bal oldali darabja

(126/7., 8. ábra)

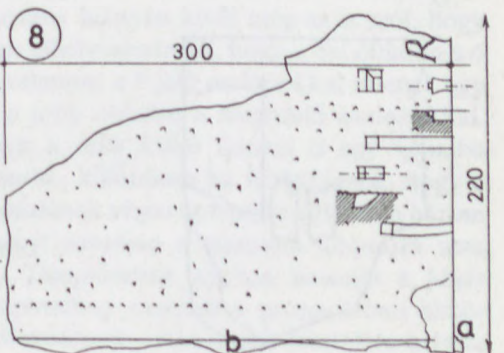
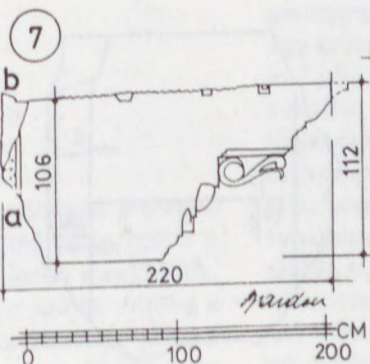
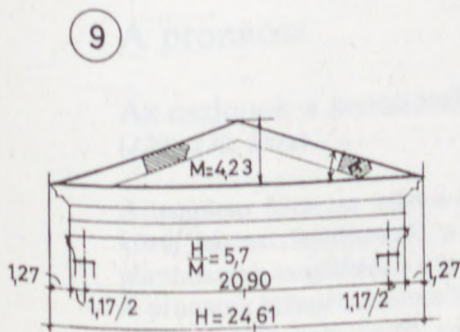
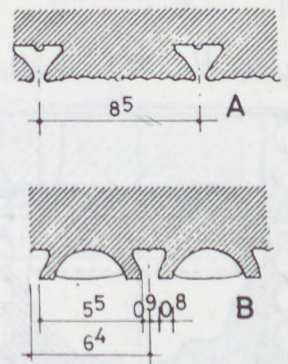
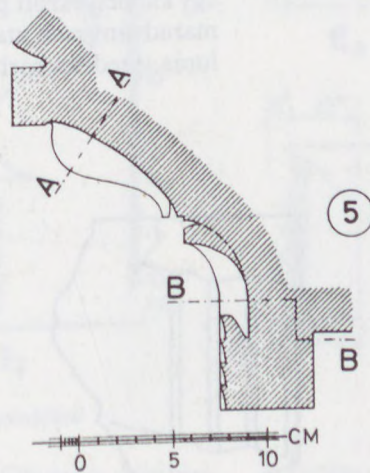
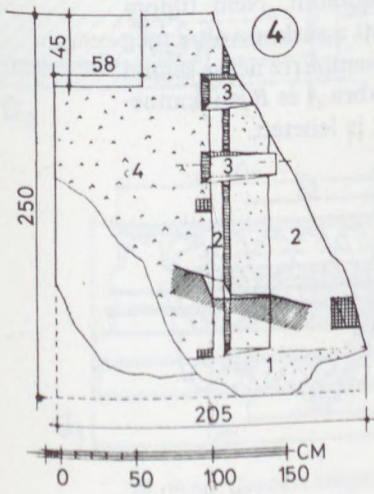
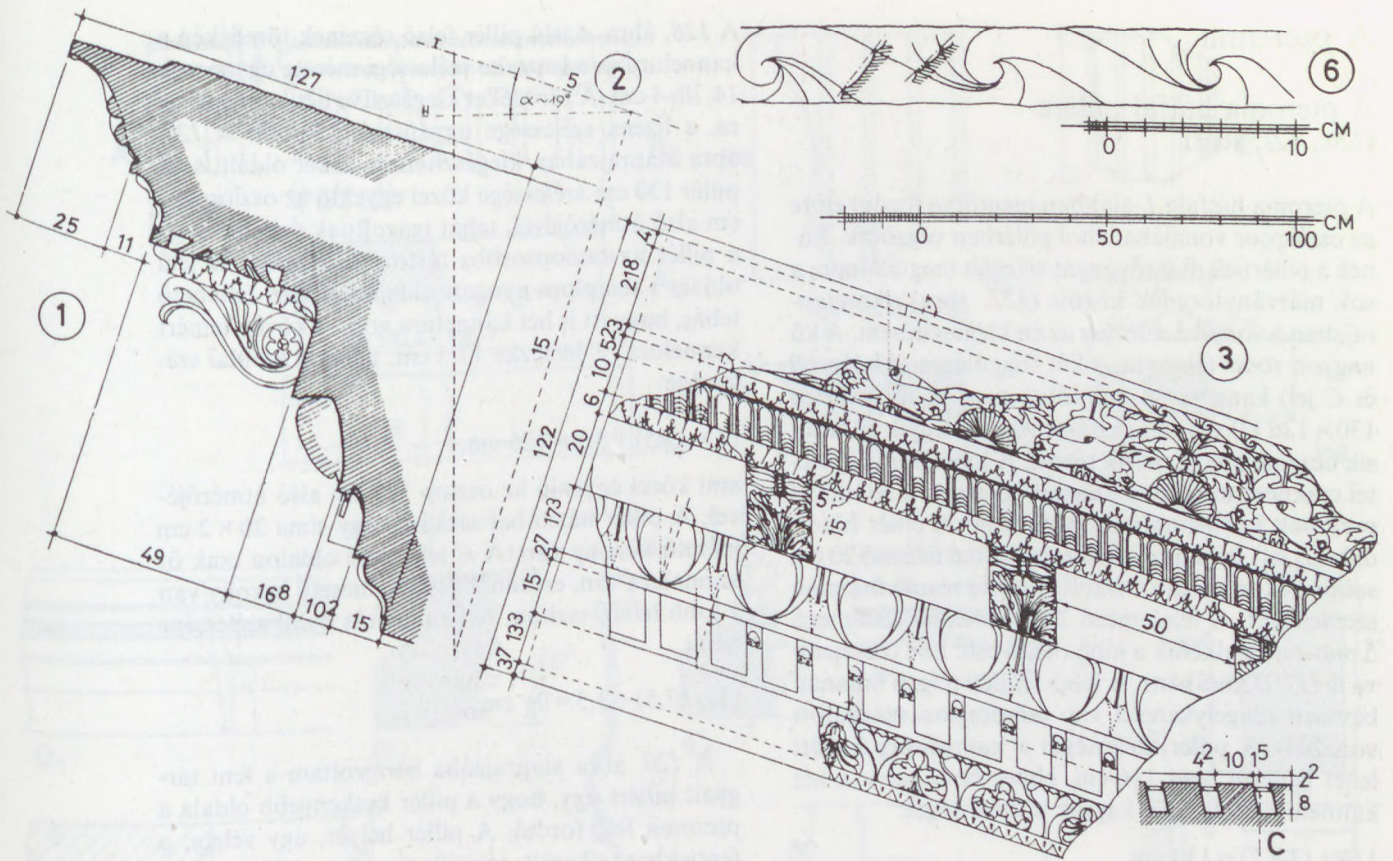
Formai kiképzése egyezik a jobb oldaliéval. Baloldali síkja merőleges a timpanon ferde vonalára, sima hézagsík, bal oldala töredezett. Hátsó oldala törött, de egy rövid darabján az alsó felfekvés felületre merőlegesen két pálcából álló profil van, melyek közül a nagyobbik vésővel csak durván kidolgozott (7/a jel). Hasonló profil van a kő felső síkjának hátsó élénél (b jel), de nem pálcá, hanem ferde síkú. A felső oldalon különböző alakú és nagyságú csaplyuk van, közülük három a szomszéd kő felőli szélénél, kettő közülük hosszú csatornával. Az egész felület hegyes vésővel durván megoldozott, csak a b jelű profil és ennek mentén húzódó pár cm széles csík sima. A felső oldal nem párhuzamos az alsó felfekvés oldalal, hanem kissé hátrafelé lejt. A kő magassága kisebb a jobb oldaliénál, elől 112, hátul 106 cm. A tagozatok helyzete a geison éleihez bizonyítja, hogy a timpanon bal oldalához tartozott, amely oldalon az egész geison 10 cm-rel alacsonyabb volt, mint a jobb oldalon, ismét igazolva azt a megfigyelésemet, hogy a templomnál az összetartozó párkánydaraboknál pár centiméteres eltérések találhatóak.

A geison felső lapján 20 cm magas, bevéssett R betű van, ami mesterjegy lehet. G. Brusin az Aquilejában végzett ásatásoknál talált R betűs köveket.¹⁰³

A templom magassága

(175., 176., 177. ábra)

geison	1,22 m
képszék	0,94 m
architráv	0,93 m
főpárkány összesen	3,09 m
oszlopfő	1,55 m
oszloptörzs	10,66 m
oszlopláb	0,625 m
oszlop összesen	12,835 m
oszloprend összesen	15,925 m
podium a pronaosz padlóig	5,60 m
a párkány magassága az area felett	21,525 m
a timpanon magassága	4,23 m
a timpanon-csúcs magassága az area felett	25,755 m

126. Venus Genetrix temploma. Timpanon geiszon

A pteroma

A pteroma hátfal pillére (120., 127. ábra)

A pteroma hátfala *L* alakban megtörve fordul előre az oszlopsor vonalába, ahol pillérben végződik. Ennek a pillérnek maradványát sikerült megtalálnom a sok márványtöredék között (127. ábra). Az alaprajzban a vonalkázott rész az én kiegészítésem. A kő nagyon rossz állapotú, a két függőleges oldalán (*B* és *C* jel) kannelurák maradtak meg. A fő méretek 130×126 (?) cm, magassága 90 cm. Egyik oldalán sík hézagfelület, a másik törött. A kannelurák méretei csaknem mm pontossággal egyeznek a felállított oszlopok kanneluráinak méreteivel. A pillér hátoldala (*D* jel) sima hézagfelület a *B* oldal felé eső 20 cm széles csíkon simára csiszolt, a többi részén finoman szemcsézett. A felső mező 20 mm-rel, az alsó mező 5 mm-rel emelkedik a jobb oldali csík fölé (berajzolva a 127/D ábrában). A felső felületen igen finoman bevésett tengelykereszt van (alaprajzon szaggatott vonallal). A pillér szélességét a kannelurák között lehet lemérni, ami 116 cm, ehhez hozzáadva a két kannelura mélységét kapjuk a szélességet:

$$116 + (2 \times 7) = 130 \text{ cm.}$$

Ezen a távolságon hét kannelura és nyolc lemezke fér el, mert

$$(7 \times 14) + (8 \times 4) = 130 \text{ cm.}$$

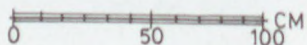
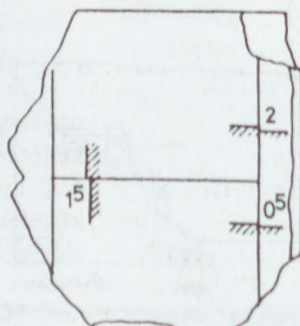
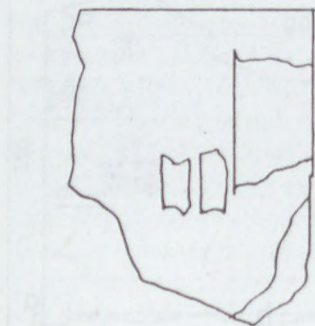
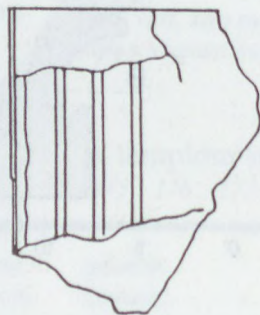
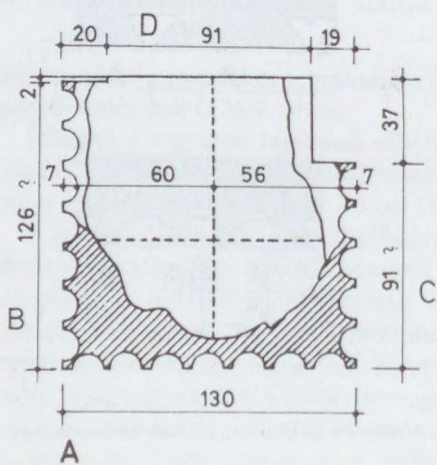
A 128. ábra *A* jelű pillér felső részének töredékén a kannelura és a lemezke szélességi mérete ugyancsak 14, ill. 4 cm. A töredéket kiegészítve hét kannelurásra, a lizéna szélessége ugyancsak 130 cm. A 127. ábra alaprajzában kiegészítettem a két oldalt is. A pillér 130 cm szélessége közel egyenlő az oszlop 127 cm alsó átmérőjével, tehát igazoltnak vehető, hogy a pillér az oszlopsorhoz tartozott. A pillér *B* jelű oldala a templom nyugati oldala felé néz, feltehető tehát, hogy itt is hét kannelura volt. A kövön lemerő kannelura + lemezke 17,5 cm, tehát a *B* oldal szélessége

$$(7 \times 17,5) + 3,5 = 126 \text{ cm,}$$

ami közel egyenlő az oszlop 127 cm alsó átmérőjével. A pillér hátsó bal sarkánál egy sima 20×2 cm méretű horony van. A *C* jelű jobb oldalon csak öt kannelura van, ezután $37/19$ cm méretű horony van a jobb hátsó sarkon. A kannelurás oldal szélessége tehát

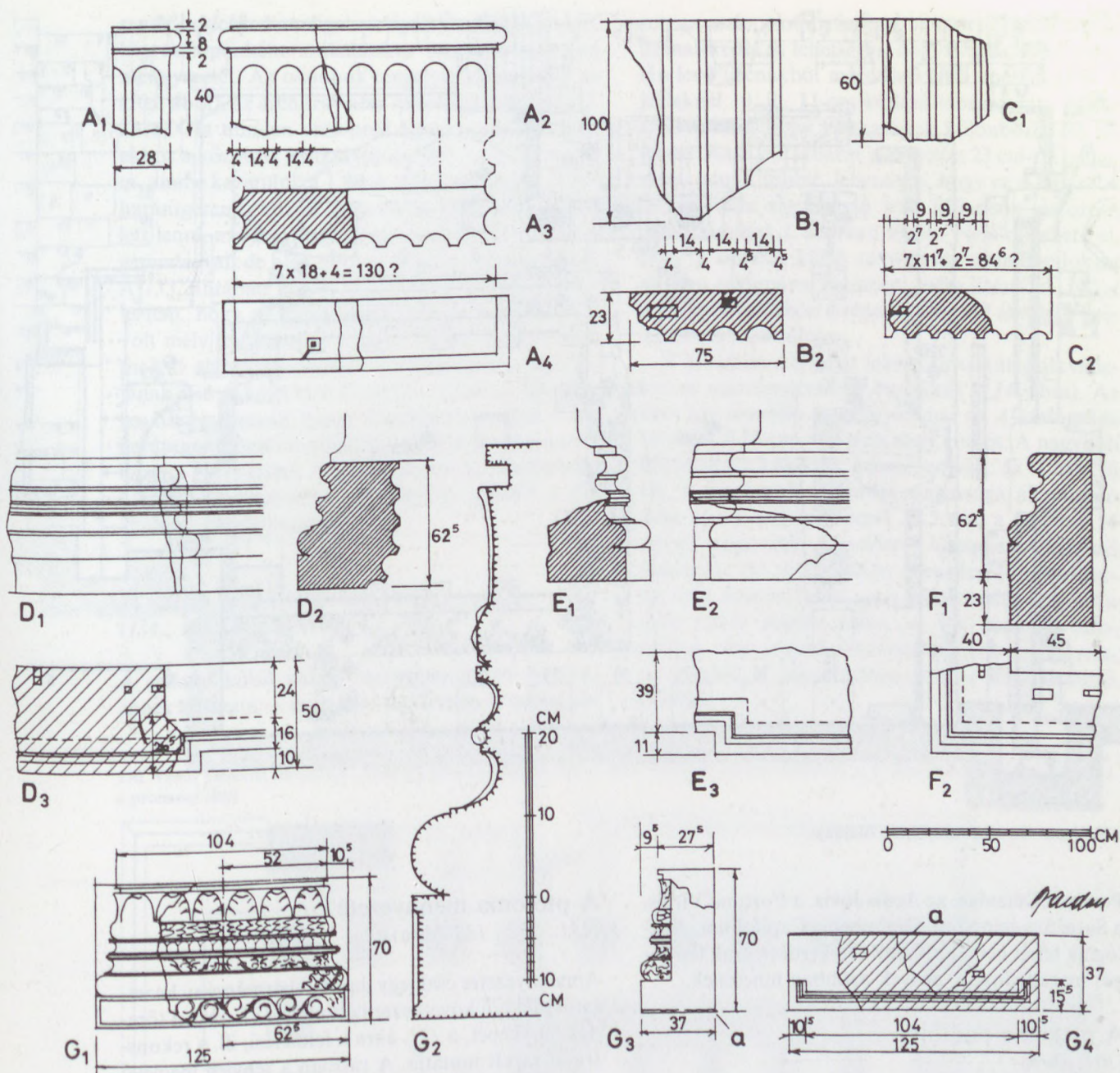
$$(5 \times 17,5) + 3,5 = 91 \text{ cm.}$$

A 120. ábra alaprajzába berajzoltam a fent tárgyalt pillért úgy, hogy a pillér keskenyebb oldala a pteroma felé fordul. A pillér helyét, úgy vélem, a fentiekben sikerült megállapítanom. Nem tudom eldönteni, hogy a pillér mögött a sarkon volt-e még egy kannelurázott pillér vagy sem. Erre nézve semmi maradvány nem utal. A 128. ábra *A* és *B* jelű kannelurás töredéke bárhol másutt is lehetett.

ganday

127. Venus Genetrix temploma. Pteroma sarokpillér

128. Venus Genetrix temploma. Lizénatöredékek

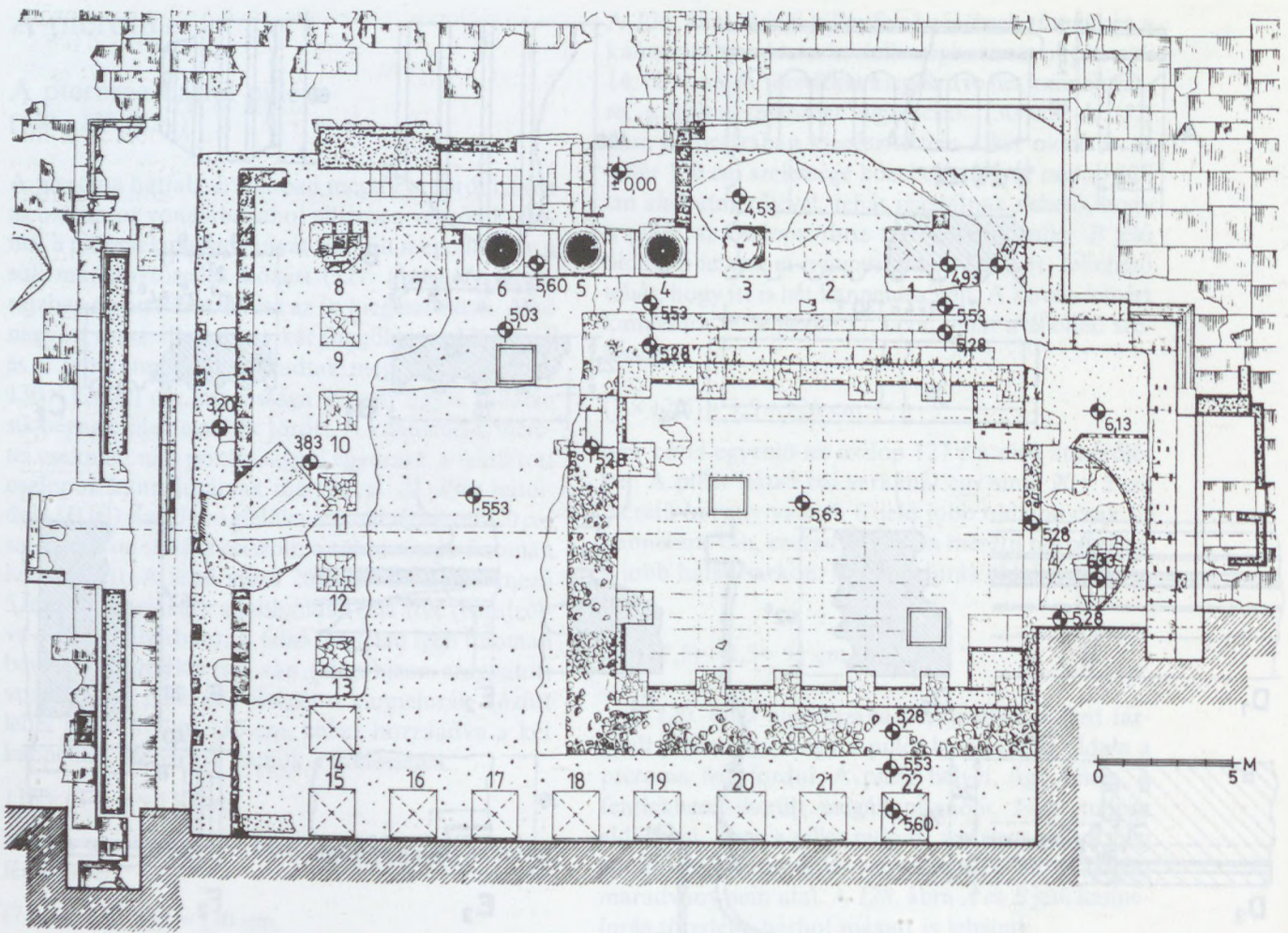
A D, E és F jelű lábzatok fallizénák darabjai, helyük nem határozható meg. Kiülésük 10–11 cm. A D jelű lábzat-tömb hátán kannelurák vannak íves felületen, fényképe a 105. ábrán a 2 jel.

A pronaosz

Az oszlopok a pronaoszban
(129., 130. ábra)

A templom feltárása után a homlokzati oszlopok közül hármat felállítottak, a többinek a helyét a plinthosznak megfelelően a podiumon megjelölték. A pronaosz belsejében nincs ilyen jelölés, mintha a rekonstruálók nem lettek volna biztosak abban, hogy itt álltak-e oszlopok. Ricci nem beszél ilyen oszlopokról. Ennek ellenére a feltárás után közölt

helyszín- és templomalrajzok két-két oszlopot tüntetnek fel a pronaoszban: a 103. ábrában e vitás oszlopokat szaggatott vonallal és kérdőjellel rajzoltam be, a 130. ábrában közölt rekonstrukciómban azonban elhagytam ezeket. Létezésük ellen a tényleges maradvány hiányán kívül még az is szól, hogy úgy kellene elhelyezkedniük, hogy a bal oldalon a 6 és 7 jelű, valamint a 9 jelű oszlopokkal essenek egy vonalba, a jobb oldalon a megfelelő oszlopokkal, ugyanekkor a cella külső falával is egy vonalba kellene esniök, különösen ha feltételezzük, hogy a cella hosszfalának végén antepillér állt. Ezt a három követelményt azonban a templom alaprajza nem elégíti ki. Templomunk sokban hasonlít a Mars Ultor-templomhoz, melynél a pronaoszban biztosan voltak oszlopok; talán ennek mintájára helyeztek némelyek oszlopot a pronaoszba. Azonban az oszlop nélküli pronaoszra is van példa: Rómában a

129. Venus Genetrix temploma. Alaprajz

Porticus Octaviae, az Aedis Jovis, a Fortuna Virilis, a Saturnus-templom, Gightiben a Capitolium. Analoگیák tehát nem dönthetik el a kérdést, csak tényleges maradványok, melyek azonban nincsenek.

A pteroma padlója (104. ábra)

A 104. ábrával kapcsolatban már említettem a pteroma padlót, melynek burkolatából egy kis darab márványlemez töredék in situ maradt fenn (*K* jel), mely a cella alapfalától (*D* jel) 4 cm távolságban van; tekintve, hogy a márványdarab törött, eredetileg még kisebb volt távolsága a faltól. A pteroma szélessége 1,45 m lehetett. A cellafal szerkezeti vastagsága 1,40 m. A Mars Ultor-templomnál a travertin hosszfal vastagsága a cellánál 1,20 m. A Venus Genetrix-templom pteromáján a cellafalon, ennek márványborítása alatt lábazat futott, mely megegyezett az oszlopok lábazatával, és a padló ugyanúgy csatlakozott hozzá, mint a külső oszlopok lábazatához, azaz 7 cm-t eltakart a plinthoszból (104. ábra), bizonyítva, hogy a *K* padló az oszlopoknál és a cellafal márványburkolatánál későbbi időben készült. Ez a magasabban fekvés a cellafalnál nem volt észrevehető, de az oszlopközökben, kívülről nézve megoldatlan benyomást keltett.

A pteroma mennyezete (131., 132., 133. ábra)

A mennyezetre csak egy darab fehérmárvány kazettatöredékből következtethetünk: a 132. ábra a töredék fényképét, a 131. ábra a felmérési, ill. a rekonstruált rajzát mutatja. A rajzban a tényleg meglévő darab díszítését berajzoltam, az üresen hagyott rész saját rekonstrukcióm, a *C* rajz a profil részletrajza. Azt, hogy a töredék a pteroma kazettája, a méretei bizonyítják. A töredék függőleges oldallapja és a vízszintes felső lapja durván szemcsés. A profilok díszítése a templom főpárkányának tagozataival egyezik, ezekkel egykorú. A faragások alapfelülete homorúan hátrahúzódik, ezáltal az örökké árnyékos mennyezeten a formák élesebben érvényesülnek. A kazetta közepén levő rozetta levelei tövig letörtek, csak magja látszik még. A kazetta nem pontosan négyzet, a rozetta körüli mélyedés mérete 67×55 cm. Ha ehhez a tagozatok szélességét hozzáadom, megkapom a töredék eredeti külső méretét, ami 197×180 cm. Ebből az következik, hogy a pteroma-mennyezet egy kazetta széles volt. A 133. ábra rekonstrukciójában minden oszlopközben rajzoltam egy kazettát. Az előzőekben megállapítottak szerint a templom oldalhomlokzatán minden második oszlopnál az architrávnak megfelelő harántge-

renda helyezkedett el az oszlop és a cellafal között, két oszloponként szakaszokra osztva a pteroma mennyezetét. Az oszlopok tengelytávolsága 3,07 m (103. ábra), az architráv alsó szélessége 1,17 m (112. ábra). Ha minden oszlopnál lenne harántgerenda, akkor a közöttük levő távolság $3,07 - 1,17 \text{ m} = 1,90 \text{ m}$, amibe kazettánk a 1,90 m oldalával fér be. A két harántgerenda között tehát olyan álgerendának kellett lenni, melynek szélessége azonos volt a harántgerendáéval, de alsó felülete színelt a kazettákéval. A 133. ábrában közölt rekonstrukciómban feltételeztem, hogy az ál-harántgerenda alsó felületén is volt mélyített kazetta. Ezen az ábrán az egyes számok az alábbi jelentésűek: 1 az oszlopcsor architrávjának alsó oldalán levő kazetta (111. ábra), 2 tényleges harántgerenda, benne feltételezett kazetta, 3 ál-harántgerenda feltételezett kazettával, 4 mennyezetkazetta (131. ábra), 5 a cellafal márványburkolata, Labacco ugyanerre az elrendezésre gondol a 41. ábrában közölt rajzában.

A cella külső kiképzése

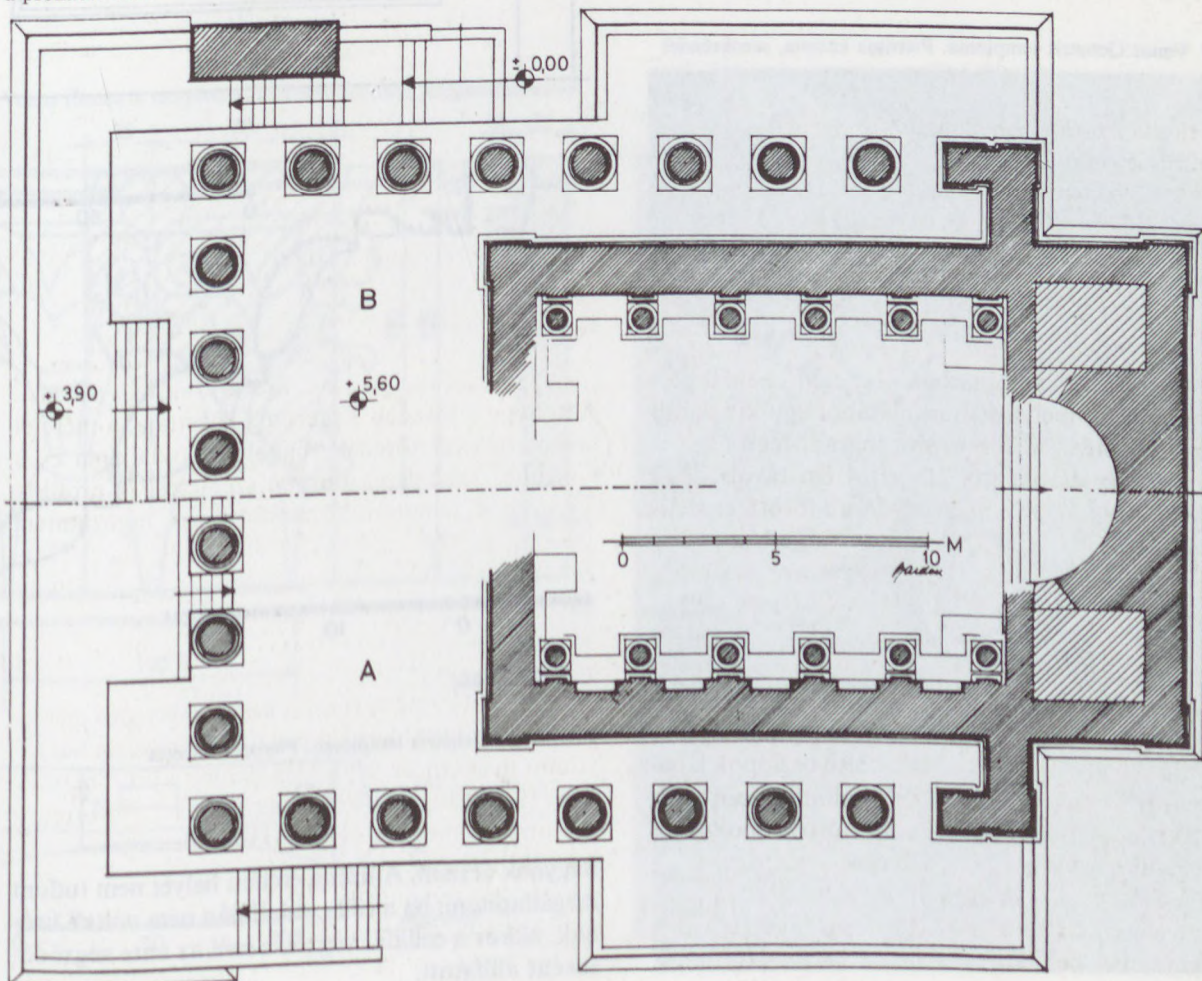
(134., 135., 142. ábra)

A cellafal külső oldala márvánnyal volt borítva, ennek lábazata — mint már említettem — megegye-

zett az oszlopok lábazatával. A 128. ábrában közölt lizénatöredékek lehetséges, hogy a cella külső oldalán levő lizénákból maradtak fenn, mert a *D* és *E* jelűeknél 10, ill. 11 cm kiülésű lábazat van. Ellene szól viszont, hogy vastagságuk különböző, 50, ill. 40 cm. Az *F* jelű lábazat plinthosza 23 cm-rel magasabb, mint a többié, lehetséges, hogy ez a lábazat a cellafal ante végződésén levő lizénához tartozott, mert alaprajza *L* alakban törött. Nem dönthető el, hogy a cellafal külső oldalán az oldalhomlokzat minden oszlopával szemben volt-e lizéna. A 142/A ábrában a cellafalat lizéna nélkül, a *B* ábrában lizénával rekonstruáltam.

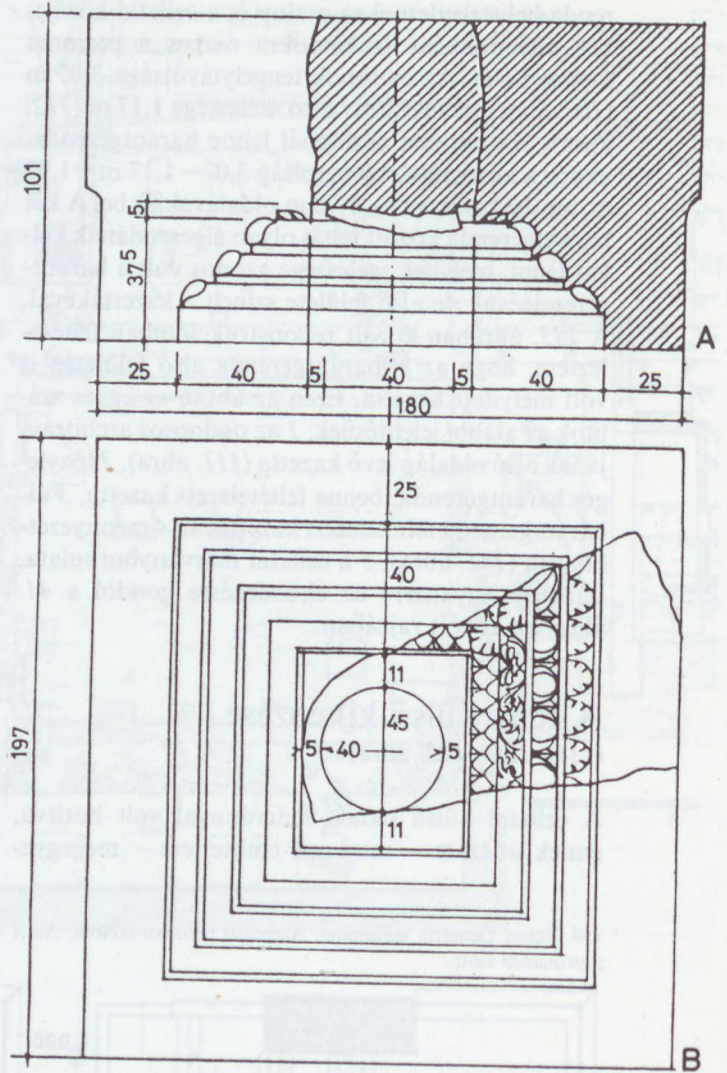
A cellafalat a lábazat felett valószínűleg álkvadérozású márványlemezek burkolták (134. ábra). Az ábra két töredéke nem egyforma, az *A* vastagsága 16 cm, a *B* 18 cm, ami nem nagy eltérés. A nagyobb különbség a kváderek méretében van: az *A* $66 \times 38 \text{ cm}$, a *B*-nél csak a kváder magassága állapítható meg, ez az alsó kvádernél 38,5 cm, a felsőnél 54 cm-nél magasabb. A kváderek hézagjai a két kőnél azonosak. Az *A* töredéken a kváder 2–3 cm széles sima kereten belül apró szencsészetű, a *B* jelűn ilyen tükör képzés nincs. A két töredék bizonyosan nem egymás mellett, azonos falon volt, az *A* talán a cellabelsőben, a *B* a cellafal külső oldalán.

130. Venus Genetrix temploma. Alaprajzi rekonstrukció. Az *A* oldal oszlopok közötti lépcsővel, a *B* oldal oszlopok előtti lépcsővel a pronaosz előtt

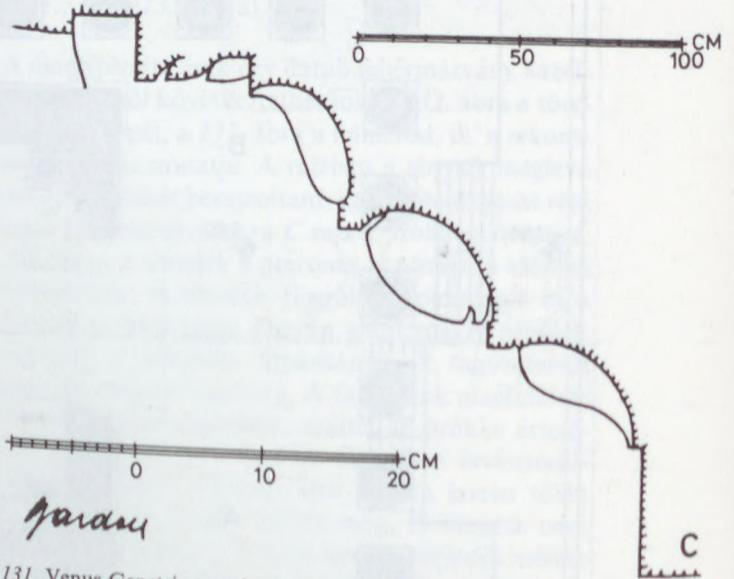

A lizénafő
(135., 136. ábra)

A helyszínen heverő több kisebb-nagyobb lizénafőtöredék közül a 135., 136. ábrában közöltre érdemes felfigyelni, mert ha volt a cellafal külsején lizénasor, akkor ez a töredék azokhoz tartozhatott. A töredék fő méretei: 95 × 120 × 30 cm. Bal oldalon és jobb oldalon függőleges hézagsík, lent törési, fent sima felület határolja. A bal oldali felületen egy, a felső felületen egy nagyobb és két kisebb csaplyuk van, az utóbbi kettő vékony csatornával. Az abakusz felett 2,3 cm méretű magasztás van, hogy az architráv ne törhesse le az abakuszt. A homlokoldalon alul akantuszlevelek, kettő közül egy száron felfelé két oldalra kehely ágazik el, jobbra az ívesen előrehajló abakuszt támasztja alá, balra a másik oldalról érkező párjához csatlakozik. A fejezet jobb oldalán párcentiméterrel hátraugorva függőleges sík van, melyre a levelek ráfordulnak. A lizéna melletti falsík keskeny darabja tehát a pillérrel egy kötömböt alkotott (I jel). Az ábrában a tényleges töredéket sraffozottan rajzoltam, a kiegészítést vékonyabb vonalakkal. A formákat csak jeleztem, a részleteket a 136. ábra fényképe mutatja. A rekonstrukciót a felállított oszlopok fejezete alapján végeztem, mert biztosra veszem, hogy kövünk ehhez az oszloprendhez tartozott, ezért a lizéna szélességét az oszlop felső átmérőjével egyenlően 110 cm, a magasságát 155 cm

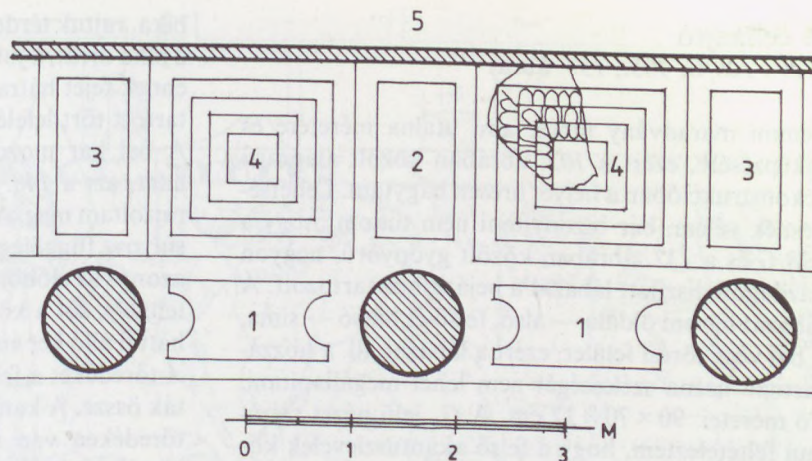
132. Venus Genetrix temploma. Pteroma kazetta, sarokrészlet

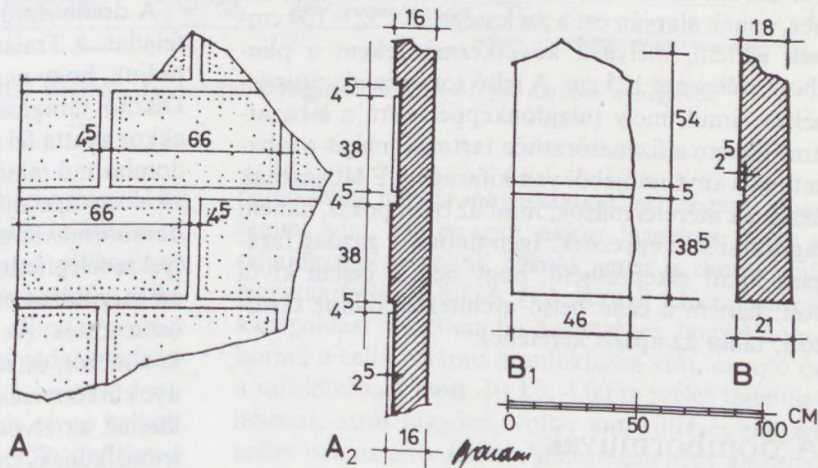
131. Venus Genetrix temploma. Pteroma kazetta

nagynak vettem. A lizéna eredeti helyét nem tudom megállapítani; ha a cella oldal falán nem voltak lizénák, akkor a cellafal végződésénél az ante végződésékként állhatott.

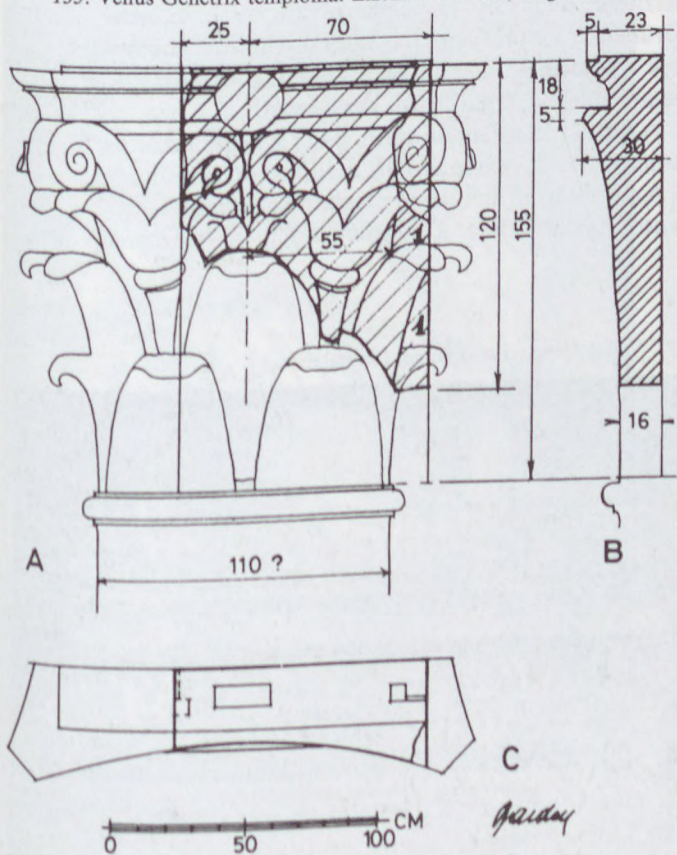
133. Venus Genetrix temploma. Pteroma kazetták elrendezése, rekonstrukció

134. Venus Genetrix temploma. Falburkoló álkvader

135. Venus Genetrix temploma. Lizénafő-töredék, kiegészítéssel

136. Venus Genetrix temploma. A 135. ábra lizénafő töredéke

A cellaajtó

(129., 128/G, 103., 137. ábra)

Semmi maradvány nincs, ami utalna méretére és kiképzésére, ezért a 103. ábrában közölt alaprajzi rekonstrukcióban a helyét üresen hagytam. Lehetségesnek vélem, bár bizonyítani nem tudom, hogy a 128/G és a 137. ábrában közölt gyönyörű, nagyon gazdagon díszített lábazat a bejárathoz tartozott. A lábazat három oldala — alsó, felső és hátsó — sima, a bal vége törési felület, ezért a lábazat, ill. a hozzá tartozó lizéna szélességét nem lehet megállapítani. Fő méretei: $90 \times 70 \times 37$ cm. A G_1 jelű nézet rajzában feltételeztem, hogy a felső akantuszlevelek közül három-három tartozott a lizéna fél szélességéhez, ennek alapján ezt a szélességet $2 \times 52 = 104$ cm-nek vettem, melynek következményeként a plinthosz szélessége 125 cm. A felső toruszra akantuszlevesor simul, mely tulajdonképpen nem a lábazathoz, hanem a lizénatörzshöz tartozik, mégis a lábazat márványtömbjéből van kifaragva. E lábazatnak nemcsak méretei mások, mint az oszlopokéi, hanem tagozatai sem egyeznek. Igen finom és gazdag faragása miatt elképzelhető, hogy nem a cellán kívül volt, hanem a cella belső architektúrájához tartozott, talán az apszis keretéhez.

A domborművek

A bikaáldozatot bemutató ámorok (138., 139., 140. ábra)

A tabernákban elhelyezett fehér márványtöredékek közül ki tudtam választani olyan 12 darabot, melyek véleményem szerint egy hosszabb figurális frízhez tartoztak. A 138. ábrában megkíséreltem e fríz rekonstruálni más, analóg domborművek alapján. A vastagabb vonallal keretezett és $A-L$ betűkkel jelzett töredékek a meglevők, a többi a saját kiegészítemem. A lemezek vastagsága 14–17,5 cm, melyből a felső kíma 7–8,5 cm-re áll ki. A felső kíma magassága 11 cm, az alsóé 14 cm. A felső álló akantuszleveles, az alsó csüngő, indás díszítésű. A felső kíma felett ugyanabból a márványtömbből faragottan ál-kvaderozás maradt meg. A kvádereknek sem hossza, sem magassága nem állapítható meg, csak a hézag mérete, ami 4 cm széles és 2,5 cm mély. A rekonstrukciós rajzomban a kvádereket a 134/B ábra nyomán rajzoltam meg. Az alsó kíma alatt az E töredéknél van egy 4 cm magas kis csík, melyet alul hézagsík határol. A két kíma között a dombormű magassága 97–98 cm lehetett az ámor testek arányából rekonstruálva. A magas domborművön szárnyas ámorok bikát áldoznak. A jelenetet függőleges kandeláberek osztják egyenlő, 178 cm-es szakaszokra. Egy-egy szakaszon belül a jelenet azonos. A jelenet rekonstruálásához a legfontosabb adatot az A , a B és az L töredék adja. A kandeláber két oldalán, feléje fordulva a földön fekszik egy-egy

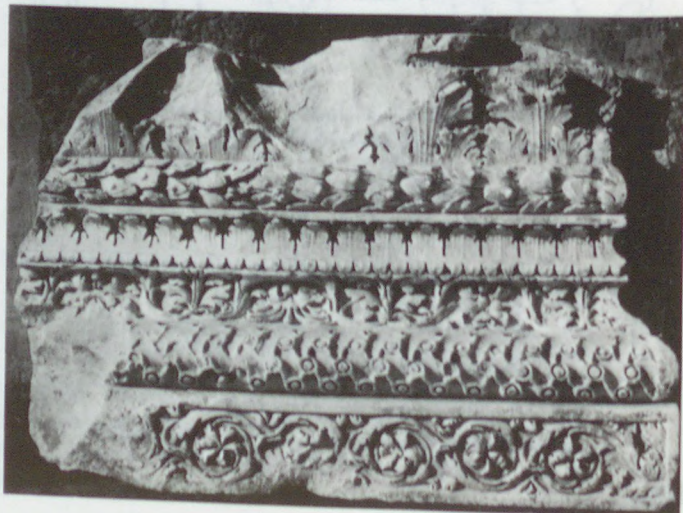
bika, rajtuk térdel belső lábbal az ámor. A bal oldali a bika orrát, a jobb oldali a bika szarvát fogva feszíti ennek fejét hátra, a bal oldali ámor a jobb kezében tartott tört lefelé, a jobb oldali fent dőlésre lendíti. A bal kar mozdulatára nincs a töredékek között adat, azt a 140. ábrában közölt analógiák alapján rajzoltam meg. A kandeláber ad a csoportnak hangsúlyos, függőleges tengelyt. A következő csoport azonos az előbbivel. A kettő között nincs függőleges tengely, sőt a köz felső részét lezárja az egymásnak háttal álló két ámor egymást keresztező szárnya. Az A töredéket a feltárás után két darabból ragasztották össze. A kandeláber fejezete az F , lábazata az E töredéken van meg, a többi részét az analógiák alapján rajzoltam.

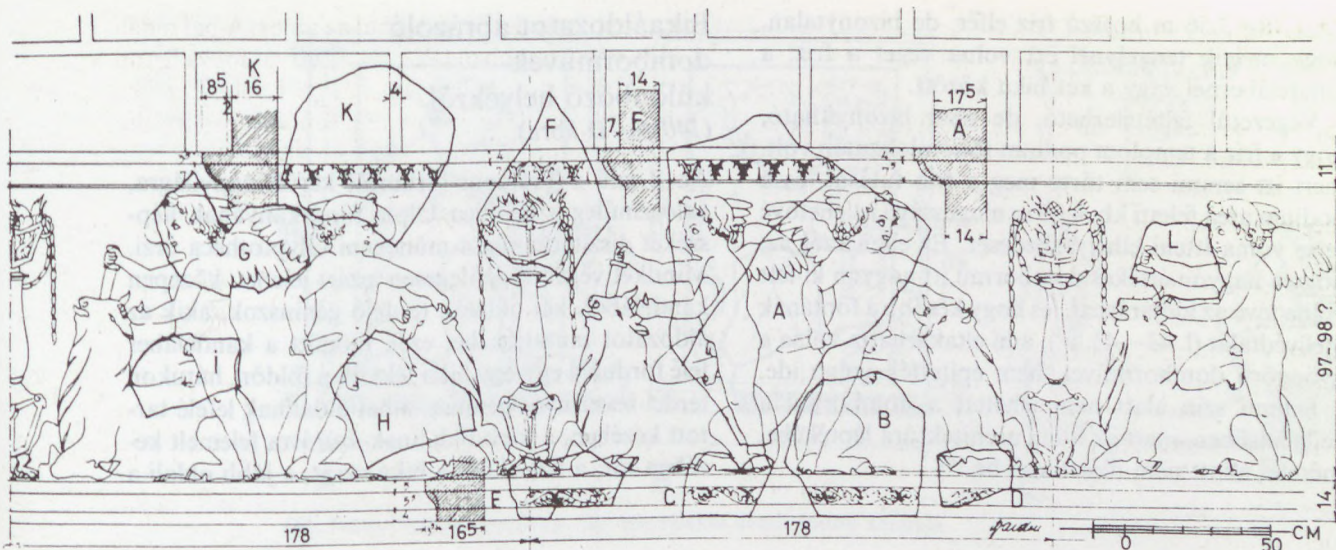
A dombormű korának megállapítása nem nehéz feladat. A Traianus-forumon levő Basilica Ulpiaórol tudjuk, hogy nagyobb átépítés nélkül maradt fenn. Díszítő faragásai a 112. év előtt készültek, mert ekkor avatta fel a császár a forumát. A fent tárgyalt dombormű mind a plasztika, mind pedig a kompozíció szempontjából megegyezik a Traianus-forum domborműveivel: hűvösek, nagyvonalúak, tengelyekre felépítettek, a részletek nagyon finom szobrászi megoldása ellenére az architektúrával szervesen összenőttek. Az alakok egyenletes sűrűséggel töltik ki a mezőt, és bár eleven mozdulatúak, mégis bizonyos fokú merevség uralkodik rajtuk, ezáltal hasonlítanak az elvont architektúrához. Az arcok érzelmenlküliek, szinte sematikusak, bár kedvesek, puffók, a testek kövérkések, de az izmok játéka nincs érzékeltetve. A dombormű kiegyensúlyozott, dekoratív, tökéletes épületszobrászat, az architektúra és díszítése tökéletes egységbe olvad. A Traianus-forum és a Venus Genetrix-templom domborműveinek rokonságát még növeli a részletek azonossága, az arctípusok, a hajfürtök kezelése stb.

A fentiek alapján állítható, hogy a bikaáldozatos dombormű a Traianus-kori átépítéskor készült.¹⁰⁴

A dombormű helyének meghatározásánál a legfontosabb adatot a K töredék adja, mert ezen a

137. Venus Genetrix temploma. Lizénalábazat

138. Venus Genetrix temploma. Ámorok bikát áldoznak, dombormű rekonstrukcióm, az A—L jelű darabok a meglévők

kíma felett a már említett álkvaderozás látszik. Ez azt bizonyítja, hogy a dombormű felett kvaderozott felület volt. Ezzel megdől az az első pillanatban helyesnek látszó feltevés, hogy a dombormű a cellafal külső párkányának képszikét alkotta, mert e felett legfeljebb geison lehetett, nem pedig kvaderozott felület. Az bizonyosnak vehető, hogy a dombormű a kvaderozott cellafalon volt olyan helyen, ahol felette még kvaderozott falsík volt, de hogy a

padló felett milyen magasságban, arra nézve nincs semmi adat. Ha ez igaz, akkor bizonyos, hogy a cellafalon nem voltak lizénák, mert a dombormű megszakítatlanul fut. A 142. ábra A jelű rajzán ezt a megoldást tüntettem fel. Lehetséges, hogy a dombormű a cella bejárati homlokfalán volt, az ajtó és a saroklizéna között. Itt kb. 4,00 m széles falfelület lehetett, attól függően, volt-e antepillér és milyen széles volt az ajtó. Ezen a szélességen négy ámoros,

139. Venus Genetrix temploma. A 138. ábra pár részlete

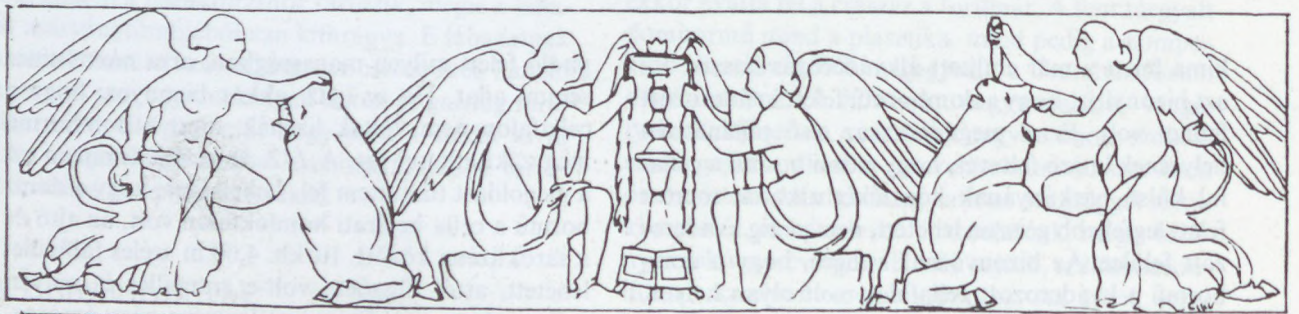
$2 \times 1,78 = 3,56$ m hosszú fríz elfér, de bizonytalan, hogy melyik tengelynél ért volna véget a fríz: a kandelábernél vagy a két bika között.

Végezetül feltételezhető, de nem bizonyítható, hogy a fríz a templom podium főhomlokzatán volt, mert itt semmi sem törte meg a fríz futását, és a podium area feletti kb. 4,00 m magassága is lehetővé tette volna itteni elhelyezkedését. Ez ellen szól az, hogy a nagyon értékes dombormű itt nagyon ki lett volna téve az időjárásnak, és hogy később a fontának mellvédfalát (l. 41—43. o.), ami eltakarhatta volna a gyönyörű domborművet, nem építették volna ide.

Semmi szín alatt nem lehetett a dombormű a cellabelsőben, mert az itteni architektúra léptékébe, méretei miatt nem illeszthető be.¹⁰⁵

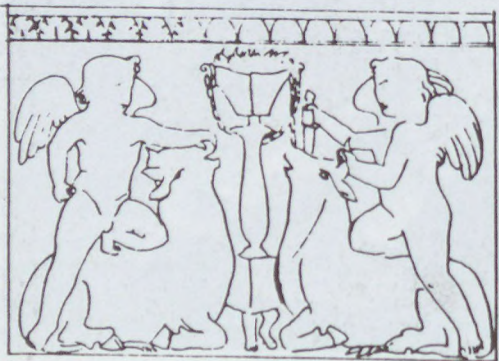
Bikaáldozatot ábrázoló domborművek különböző helyekről (140/A—D ábra)

Az A jelű a Traianus-forumról került napvilágra, valószínűleg a Basilica Ulpia főpárkányának képszekét díszítette, ma a müncheni Glyptotheca őrzi. Mindkét végén függőlegesen lezárt jelenet: középen kandeláber, két oldalán térdelő génuszok, akik az áldozatot mutatják be; ezek mögött a kandeláber felé fordulva egy-egy bika fekszik a földön, hátukon térdel a szárnyas génusz, a bal oldalinak lefelé tartott kezében, a jobb oldalinak szúrásra felemelt kezében tör; a bal oldali a bika orrát, a jobb oldali a

0 50 100 CM *Madrid*

A

B

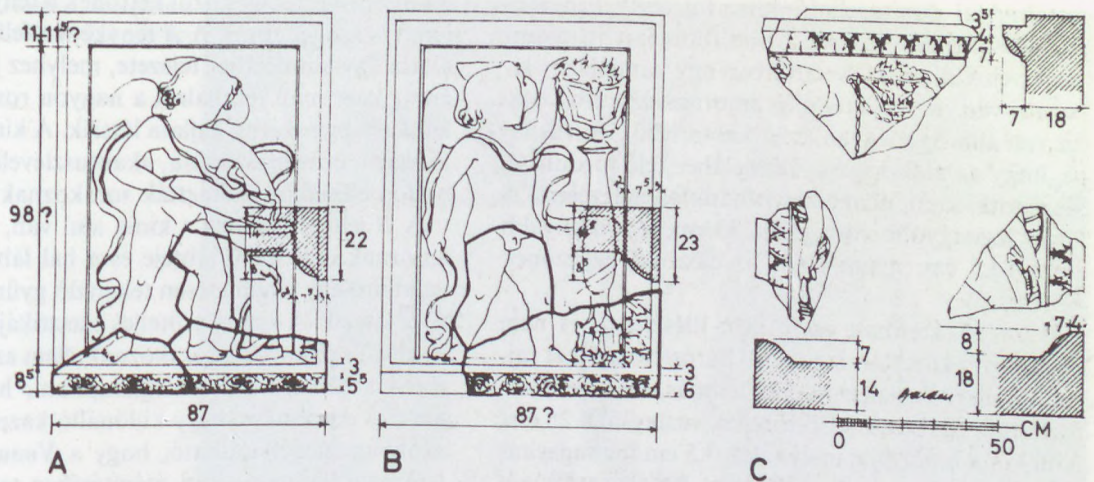

C

D

140. Bikaáldozatot ábrázoló domborművek. A Róma, Traianus foruma, Basilica Ulpia képszek; B Nápoly Museo Nazionale; C Róma, Traianus foruma, Basilica Ulpia képszek; D Róma, Antiquarium Communale, terrakotta

141. Venus Genetrix temploma. Egy ámoralakos domborművü kazetták

bika szarvát ragadja meg. A bikán térdelő génuszok kicsit nagyobb termetűek a másik kettőnél, talán tudatosan, hogy a bika nagy testéhez arányosabbak legyenek. A bika helyzete és lábtartása teljesen egyezik a Venus Genetrix-templom domborművén levővel. A kompozíció is hasonló, de gazdagabb: egy tengely két oldalán két-két génusz, kétféle tevékenységben, mozdulatuk szenvedélyesebb, mozgalmasabb, energikusabb, a bikával végzett küzdelmük drámai feszültséggel teli.

A 140/B jelű rajzban közölt dombormű a nápolyi Nemzeti Múzeumban van, a katalógusban „ismeretlen eredetűnek” feltüntetve. A magassági méret, az ábrázolt jelenet, a szobrászi előadásmód teljesen megegyezik a Venus Genetrix-templom bikaáldozó domborművével. Bizonyosra veszem, hogy ez is a Venus Genetrix-templomról való. A különbség csak annyi, hogy a nápolyin nincs alul kíma, és az ámorok szárnyai nem kereszteződnek, azaz a jelenet két oldalon nem folytatódott; ennek oka az lehet, hogy a kompozíció eredetileg is csak kétalakos volt, vagy az, hogy a restauráláskor a domborművet igen sok kis darabból állították össze, és a hiányzó darabok nem voltak a töredékek között.

A 140/D rajzban ábrázolt jelenet terrakotta lapos dombormű, a római Antiquarium Communale gyűjteményében van. A jelenleg egymás mellé helyezett két lemez azonos magasságú (38 cm), de különböző hosszúságú (41 ill. 38 cm), nem bizonyos, hogy eredetileg is egymás mellett álltak. A jelenetben a két génusz egy-egy bikát áldoz, a génuszok nem a bikán, hanem mellette a földön térdelnek egyik lábukkal, mindketten bal kezükkel a bika orrát tartják, a bal oldalnak karja lefelé lóg, a jobb oldalé dőlése emelkedik. A két bika között álló kandeláber nagyon rossz állapotú.

A fent bemutatott és más domborművek igazolják, hogy a római művészetben az I–II. században gyakori és kedvelt téma volt a bikát áldozó ámorok vagy génuszok ábrázolása és egyben igazolják a 140/A ábrában közölt rekonstrukcióm valószínűségét.

Egy ámoralakos domborműtöredék (141., 142., 143. ábra)

A tabernák kőtárában a bikaáldozatos domborművön kívül más ámoralakos töredékek is vannak, melyek közül három kompozíciót megkíséreltem a 141. ábrában rekonstruálni, a felhasznált töredékeket vastagabb vonallal határolva. Az A jelű dombormű három alsó darabját már a feltárás után összeragasztották és így tárolták. A dombormű alsó szélessége épségben van, 87 cm, a márvány legnagyobb vastagsága 22 cm, a legvékonyabb rész 14 cm, a dombormű plasztikája tehát 8 cm.

Alul indás-akantusz-palmettás díszítésű kíma fut, két végén függőleges hézagsíkkal. A sarkokon a kíma lemezkéje függőlegesen fordul, és a dombormű felőli oldalán ismét kíma szegélyezi, mely alul ráfut a mező ferde síkjára. E maradványból úgy lehet rekonstruálni a mezőt, hogy egy alsó végigfutó kímára volt állítva egy U alakú keret és az így határolt mezőben ámoralakos jelenet volt. A mező alsó, ferde síkján az ámor két lábfeje és egy oszlop lábazata áll, az oszlopra szalag tekeredik. A rekonstrukcióban a mező magasságát 98 cm-nek vettem, mely méret egyezik a bikaáldozatos fríz magasságával. A kazetában egy ámor áll, a lábfejek helyzetéből ítélve kissé jobbra fordulva és előre dőlve. Feltételeztem, hogy az oszlop alacsony volt, tetején valami edényfélével, mely fölé nyúlt az ámor, talán italáldozatot mutatva be. Lehetséges, hogy a kazetta felső részén a kíma ugyanúgy, mint alul, végigfutott, és a két függőleges keretoldal kímája ennek nekiment. Ez a megoldás azonban a találkozási csomópontban nem adott volna szerves csatlakozást. A 142/B ábrában olyan rekonstrukciót rajzoltam a cella külső oldaláról, melynél lizénák osztják a falat, közöttük választópárkányként lizénától lizénáig fut a dombormű alsó kímája és lizénaközönként egy kazetta áll rajta.

A 141/B. ábrában megkíséreltem rekonstruálni egy másik, az előzőhöz hasonló domborművet. Az alsó két töredéket már a feltárás után összeragaszt-

tották. Alul akantuszindás kima fut végig, lemezkéje a sarkon merőlegesen fordul, kímáját itt akantuszlevelek díszítik. A sarokban egy kandeláber lábazata van. A mellette álló ámoroknak két lába egészen az alhasig megvan, ezek helyzetéből leolvasható, hogy az alak kissé a kandeláber felé fordult. A kiegészítés saját, nem bizonyítható feltételezésem. A lemez legnagyobb vastagsága 23 cm, legvékonyabb része 14,5 cm, magasságát az előzővel egyezőnek vettem.

A 141/C ábrában össze nem illeszthető és nem ugyanazon kazettához tartozó három töredéket rajzoltam meg. Vastagságuk más és más, ezért nem tarthatók egybe. A felső töredék vastagsága 25 cm, felül kima határolja, mely felett 3,5 cm felmagasítás van, alatta akantuszleveles kima. Az ábrázolás két ámoros volt, mert a kandeláber tetejéhez jobbról egy kéz nyúl, bal oldalán pedig egy fej töredéke látszik. A fejezetről füzér lóg le. A bal oldali töredéken a keret kímáján belül egy kar látszik, mely szalagot tart, a kő vastagsága 21 cm. A jobb oldali töredéken egy ámor testéből a medencetájék és egy szalagot tartó bal kéz látható, valamint a keret kímája, a vastagság 26 cm. Ezek a kazettás-puttós töredékek mind a Traianus-kori ámoros fríz szobrászi jegyeit viselik, tehát a bikaáldozatos frízzel egykorúak. Helyük talán a 142/B ábrán szereplő cellafal volt, a lizénák között.

A taberna kőtárában őrzött többi ámoralakos

domborműtöredék közül kettőnek a fényképét közlöm (143/A, B ábra). A A fényképen felül kímá fut, alatta egy kandeláber fejezete, melyhez jobbról egy ámor keze nyúl fel, balról a nagyon rossz állapotú felületen egy szárny hajlata látszik. A kima díszítése faragott, erős plasztikájú, akantuszlevelek, összefonódó delfinek és palmetták sorakoznak felváltva.

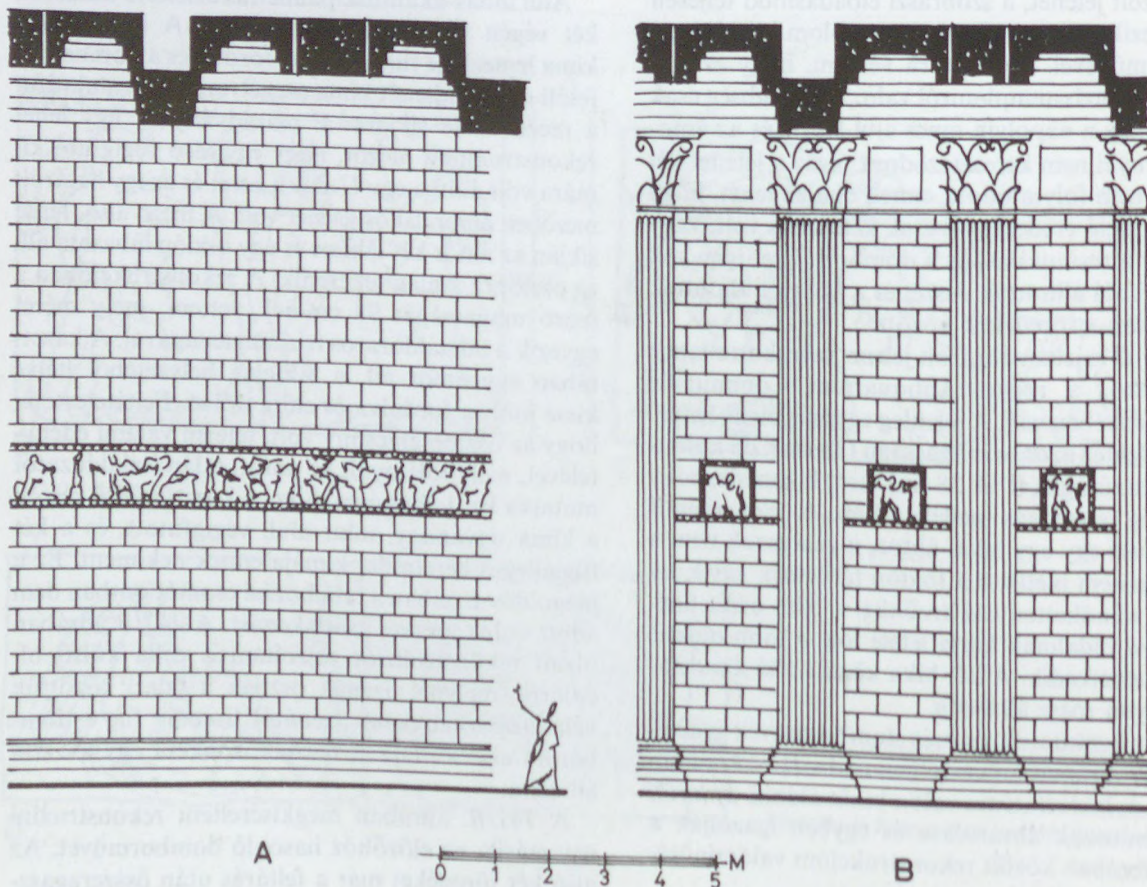
A B jelű fényképen a kima alul van, a rajta álló ámoroknak csak jobb lábfeje és a bal lába van meg, valamint egy lendületesen tekeredő gyúrt szalag két vége látszik. A kímán erőteljes plasztikájú akantuszlevelek és palmetták sorakoznak. Sem az A, sem a B töredékről nem lehet megállapítani, hogy frízhez tartozó darabok-e, vagy különálló kazetták. Annyi azonban megállapítható, hogy a Venus Genetrix-templom Traianus-kori átépítéséhez tartozik, és a fentiekben tárgyalt ámoros domborművek sorozatának tagja.

A szőlőlugas dombormű

(144. ábra)

A taberna kőtárából bemutatom a szőlőlugas ábrázoló domborművet, melyet a feltárás után három darabból ragasztottak össze. A dombormű legnagyobb mérete 1,00 × 1,22 m, vastagsága 24 cm, melyből a kima 10 cm-t foglal el. A jobb felső töredék kima tagozatú akantuszleveles-palmettás, faragott díszítéssel, tőle jobbra ugyanabból a márvány-

142. Venus Genetrix temploma. Az ámoralakos domborművek elhelyezése a cella külső oldalán: A lizéna nélkül, B lizénákkal. Rekonstrukcióm

A

B

lemezből kifaragottan 15 cm széles sima felület van, függőleges hézagsíkkal. A dombormű felső széle töredék, a bal oldala és az alsó széle hézagsík. Nem dönthető el, hogy a kima keret csak két oldalon, vagy mind a négy oldalon volt-e. A dombormű két függőleges oldalán (a jobb oldalon alig láthatóan) és felül rudak állnak, mint egy lugas szerkezete, rajta szőlő fut, melynek főindája a rudakra tekeredik, ebből kisebb indák ágaznak ki levelekkel és szőlőfürtökkel. Míg a levelek és a mellékindák enyhe plasztikájúak, a szőlőfürtök erőteljesen ugornak ki az alapsíkból. A mező közepén a talajra állítva két-fülű, díszesen faragott váza foglal helyet, tetején emberfejű maszk van. A vázától balra valamilyen állat (oroszlán?) áll, feje meglehetősen töredékes,

törzsén a szőrzetet csak fűrt lyukak jelzik. A váza jobb oldalán hasonló állat állhatott.

A dombormű anyaga fehérmárvány, kompozíciója rendetlenül zsúfolt, határozatlan és fegyelmetlen vonalvezetésű, szimmetriája laza, plasztikai megfogalmazása kiegyensúlyozatlan; a szőlőlevelek finom metszésével szemben az állat mintázása elnagyolt (talán befejezetlen?). A jobb oldali keret profilja elmosódott, néhol az indák díszítése rácsúszik az alapsíkra, a felső jobb sarokban kivehetően fordul a kima díszítés vízszintesre, de megoldatlanul, zavarosan. Mindez a pongyolaság azt bizonyítja, hogy a dombormű a késő császárkorban készült, eredeti helyére nézve semmi támpont nincs, talán a diadalíven lehetett.

A tabernákban tárolt rengeteg különféle figurális és ornamentális szobrászi töredék azt bizonyítja, hogy az évszázadok alatt a Caesar-forumot is elhalmozták különböző szobrászi alkotásokkal, de tekintve, hogy a forum kialakítására semmi újabb adatot nem szolgáltatnak, nem foglalkozom velük. Érdemes azonban megjegyezni, hogy közöttük csak fehérmárvány anyagúak vannak, bronz vagy színes márvány nincs.

A templombelső

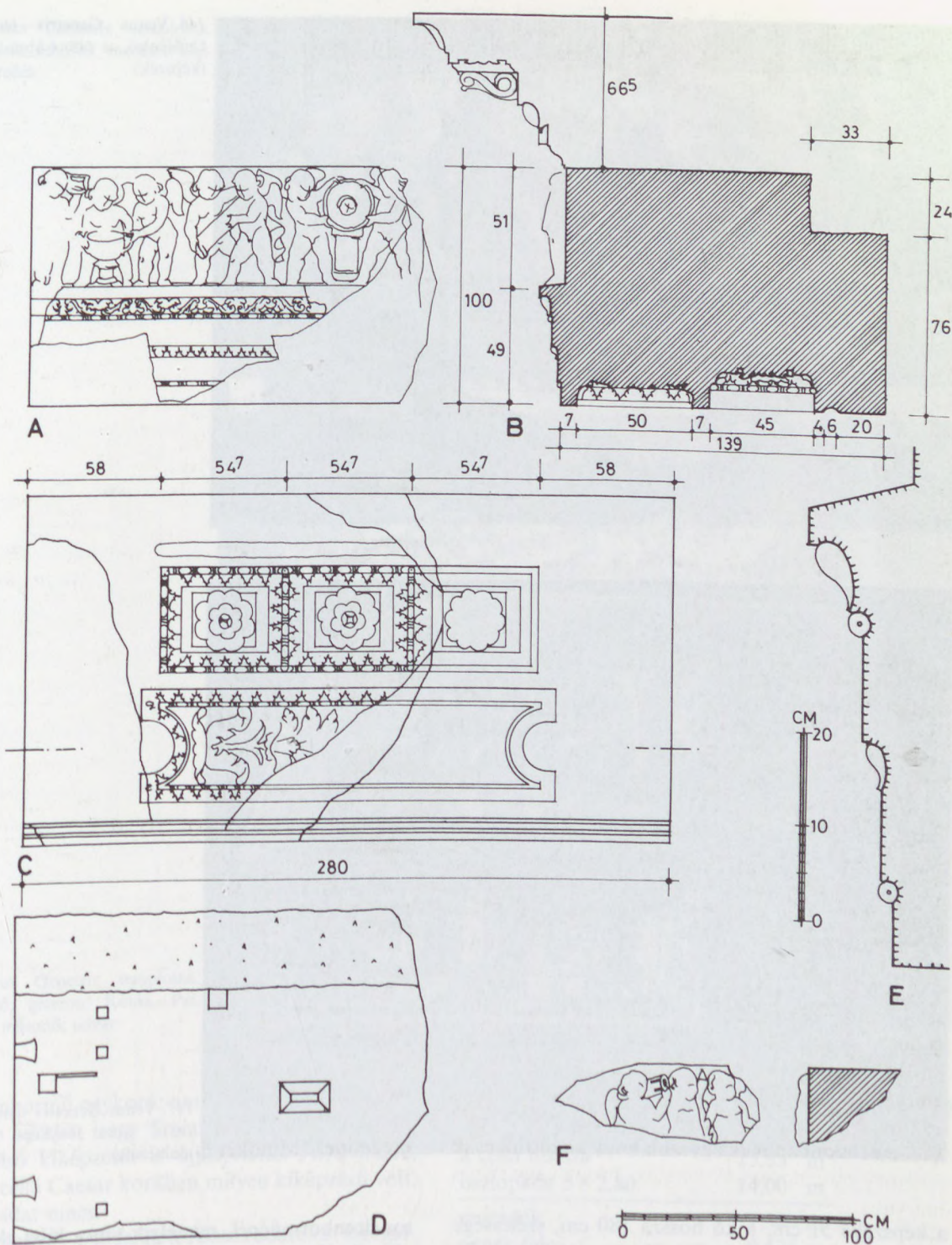
A cella belső kiképzése és rekonstrukciója

(145., 156. ábra)

A cella belső mérete a határfal szerkezeti része között mérve (103. ábra) 15,35 m hosszú, 12,62 m széles lehetett, északi végében félköríves apszis, déli végén a bejárat. A nyomok arra engednek következtetni (129., 158. ábra), hogy az apszis két oldalán egy-egy négyszögű helyiség (raktár) volt, melybe az apszisból lehetett bejárni. A bal oldali ajtónyílásnak megvan a nyoma. A cella határfalainak csak az

alapoazása maradt fenn (104. ábra). A két hosszfal mentén a belső oldalon utólag felfalazott térdfal van kiugró pillérekkel. Az Ufficio szerint a feltárás után volt annyi mellvédfal maradvány, hogy azt 90 cm magasságig újból úgy fel tudták építeni, hogy az mind alaprajzilag, mind szerkezeteileg megfelel az eredetinek. Mindkét hosszoldalon hat-hat pillér ugrik ki 30 cm-rel és 1,00 m szélességgel a falból. E pillérekön oszlopok álltak. A pillérek közötti fal nincs bekötve a pillérekbe, vastagsága 75 cm (104/A ábra, E és F jel). A fál kívül téglaburkolatú, e mögött bő habarcsban kisebb peperino, tufo, tégladarabok és kavics van. A pillérek nagyobb peperinodarabokból bőséges habarccsal, téglaburkolat nélkül készültek. A bejárat fal belső oldalánál a mellvédfal csak 30 cm vastag, az ajtónyílás két oldalán egy-egy pillér nyoma, méretük 117 × 197 cm, magasságuk kb. 22 cm.

A két hosszfal mentén a pillérekön egy-egy oszlop állt szabadon, mint a Mars Ultor-, a Forum Romanum Vespasianus-, a Pompeii Capitolium-templom cellájában. Ez a belső oszloprend nem hordta a templom dongaboltozatát, mert ahhoz túl gyenge szerkezetű, a boltozat a külső travertinfalon nyugodott, ha ugyan nem síkfödém volt. A bejárat mellett

145. Venus Genetrix temploma. Cellabelső: ámoralkos képszék és kazettás architráv

álló két falpillérről nem hiszem, hogy a hosszfal architektúrájához tartozott, mely csak a hosszfal mentén haladt, és talán nem fordult rá egyik rövid oldalra sem. Inkább azt tételezem fel, hogy a két pilléren egy-egy szobor állhatott. Az apszis két oldalán levő fal- és travertinmaradványok valószínűleg az apszisba felvezető lépcső pofafalaihoz tartoztak, azonban e lépcsőre nézve semmi maradványt nem találtam, ezért a 130. ábrában közölt alaprajzi rekonstrukciómban a lépcsőt nem is tüntettem fel.

A forumon található fehérmárvány-töredékeket megvizsgáltam, és azokat, melyek véleményem sze-

rint a cella belső architektúrájához tartoztak, felmértem és a 156. ábrában közölt rekonstrukciómban I–VI számokkal jelöltem, jelezve rajtuk a díszítést is, hogy jobban felsimerhetők legyenek.

Ámor-domborműves architráv-képszék a cellabelsőből (145., 146., 147. ábra)

A cella belső architektúrájának legfontosabb darabja. Az architráv a képszékkal egy darab fehérmárványból van faragva. Az architráv magassága 49 cm,

146. Venus Genetrix temploma. Cellabelső, a 145/A ábra fényképe (képszék)

147. Venus Genetrix temploma. A 145/C ábra fényképe (architráv alulnézete)

a képszéké 51 cm, a kő hossza 180 cm, szélessége 139 cm. A kő hátoldala függőleges, sima hézagsík, teteje ugyanilyen, rajta különböző nagyságú csaplyukak. A hátsó részen fent 33×24 cm keresztmetsetű horony fut végig szemcsés felülettel. A kő jobb vége erősen töredezett, bal vége sima hézagsík. A kő alsó felülete ugyancsak letöredezett, de a rajta lévő faragott kazettás díszítés rendszere jól kivehető.

Az architráv tagozása a külső főpárkányéval azonos. A lesbikus kima kissé magas, díszítése indás-akantuszleveles, melyek élesen válnak ki a hátraívelődő alapfelületből, az indák *S* vonalban haladnak felülről lefelé, közöttük a palmetták felfelé néznek, míg a külső architrávon lefelé.

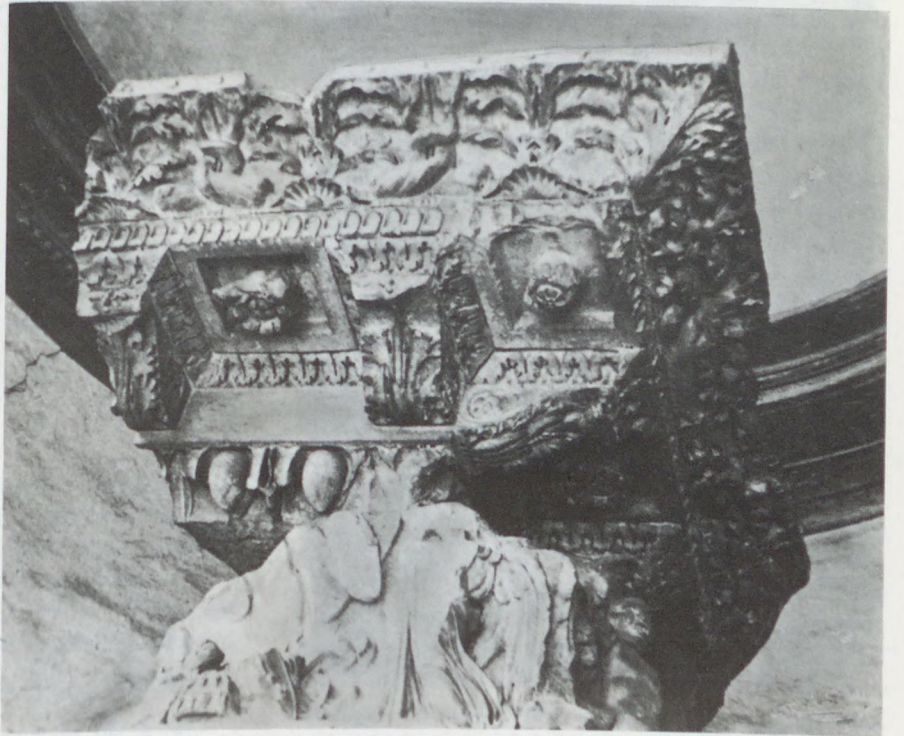
A képszéken kövérkés, kedves, szárnyas ámorok szorgoskodnak, plasztikájuk erősebb a bika-áldozá-

tos domborműénél, némelyik ámor lába elválnak az alapsíktól. Az architráv kímája felett állnak a 11 cm kiülésű és kissé ferde síkon. Bal oldalon három ámor alkot egy csoportot, az egyik vállán edényt hoz, a másik kettő alacsony, széles öblű edényt állít fel. A középső csoportban két ámor cipel egy oszloptörzset. A képszék jobb oldalán két ámor egy medúzafős kerek pajzsot állít fel egy alacsony oszlopra. A dombormű mozgalmasabb, lendületesebb, játékosabb, szabadabb kompozíció, mint a bika-áldozatosé, nincsenek benne merev függőleges tengelyek, a csoportok egymás területére átnyúlnak. A kis testek részletezőbb és finomabb kidolgozásúak, mozdulataik változatosabbak, azonban ezeknek az ámoroknak is merev az arcuk, még ha némelyiknél kis mosolyt is fel lehet fedezni. Mindezek ellenére a

148. Venus Genetrix temploma.
Cellabelső: ámorok menete, képs-
szék töredék

149. Venus Genetrix temploma.
Cellabelső, geiszon: Róma, Pal.
Farnese, második udvar

két dombormű egykorú, amiből az a fontos következtetés adódik, hogy Traianus a templom cellájának belső kiképzését is újjáépítette. Arra nézve, hogy a cella Caesar korában milyen kiképzésű volt, semmi adat nincs.

Az architráv alsó felülete fontos adatokat szolgáltat az oszloprend kialakítására. Rajta egy hosszú kazetta van, végén, az oszlopnál félkörívvel, mint a külső oszloprendnél. A fal felőli oldalon négyzetes kazetták sorakoznak, mélységük nagyobb a hosszú kazettáénál. Az utóbbi kímáján az akantuszlevélké a kazetta belseje felé néznek, és a gyöngysor vékony. A négyzetes kazettáknál a levélké kifelé néznek, és a gyöngysor vastagabb. Kövünkön csak két kazetta van épségben, a bal oldali nem a hosszú kazetta szélétől, hanem attól beljebből indul. A 145. ábrában közölt felmérési rajzomon kiegészítettem a letörött részt, feltételezve, hogy a szimmetriatengely egy kazetta közepén haladt, és két oldalán egy-egy kazetta volt. Ezzel meg tudtam állapítani az oszlopok körülbelüli tengelytávolságát, amit 2,80 m nagynak

vettem. Ennek a méretnek helyességét igazolja az alábbi számítás:

a cella hossza	15,35 m
oszlopköz $5 \times 2,80$	14,00 m
maradék	1,35 m
ennek fele	0,675 m,

ami a szélső oszlop tengelyének távolságát adja a cella rövid oldalától; ez elfogadható, mert a 152. ábra szerint az oszlop átmérője 72 cm.

Az architráv alsó felületén a hosszú kazettában a növényi díszítés egy középső szárra mint tengelyre szimmetrikus, az íves rövid oldalán elhelyezkedő tótmotívumból indul. Tekintve, hogy a törés pontosan a középső négyzetes kazetta tengelyébe esik, nem lehet eldönteni, hogy a hosszú kazetta díszítése itt véget ér-e és tükörképben ismétlődik-e a jobb oldalon, vagy pedig a motívum folytatódik-e a kazetta végéig.

A 145. ábra *F* rajzában és a 148. ábrában közölt fehér márvány töredék 90 cm hosszú, rajta három

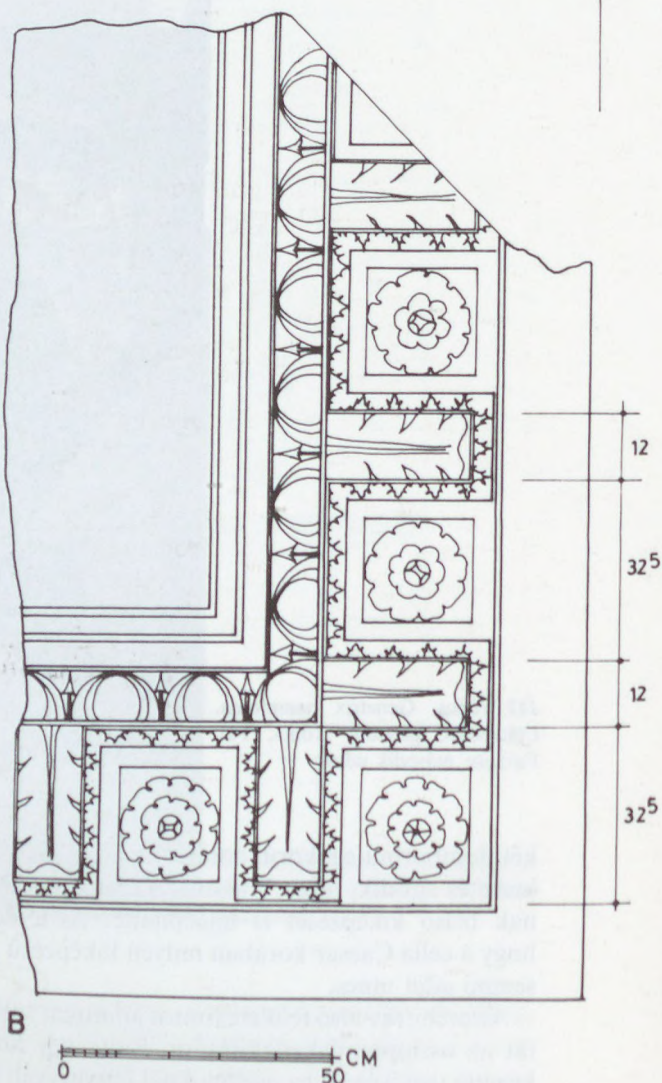
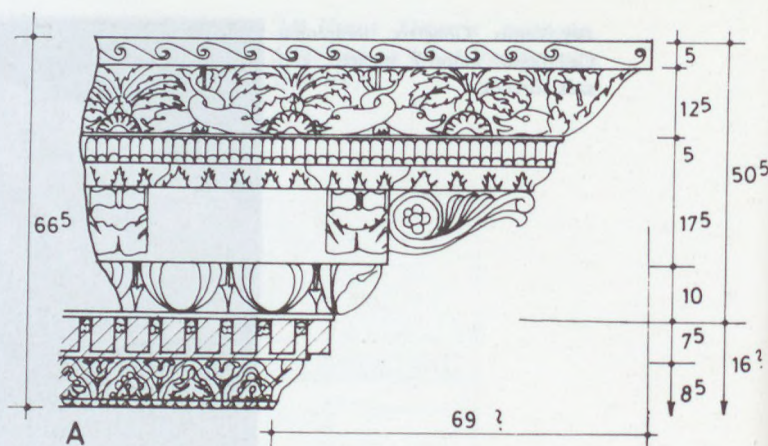
szárnyas ámor felsőtestének töredéke látszik, a bal oldali korszót, a középső gyümölcscsel teli kosarat vizs a vállán, balról jobb felé haladva. A méretek és az azonos szobrászi megfogalmazás miatt joggal feltételezhető, hogy az előbb tárgyalt cellabelső domborműhöz tartozott annak ellenére, hogy ez nem csoportokban komponált jeleneteket, hanem felvonulást ábrázol, de mindkettő áldozati előkészület.

A geison a cellabelsőben (149., 150. ábra)

A helyszínen nem találtam a fent tárgyalt párkányhoz tartozó geiszont. Van ugyan több geison-töredék, de méretük miatt nem tarthatók az ámos párkányhoz. Azonban mégis találtam a Palazzo Farnese udvarán olyan töredéket, mely méretével és díszítésével a cellabelsőhöz tarthatott. A Palazzo Farnese kertre néző loggiájának északi végében antik márványtöredékekből összeállított csoport van, melynek legfelső darabja a keresett geison töredéke (149. ábra): e meggyőződésemet a darab alaktani vizsgálata erősíti meg.

A geison tagozatai fentről lefelé sorrendben: lemez, szíma-tag, függőlemez, kíma, konzolsor, tojássor. A tojássor alatt vízszintes sima hézagsík van. A tagozatok magassági méretei ugyanúgy aránylanak az 50,5 cm teljes magassághoz, mint a templom külső geisonján, és a tagozatok díszítése, faragása is ezzel rokon. A lemezkét meander díszíti. A szímán szigonyt és egymást átkulcsoló delfinek, közöttük kagyló tömotívum felett palmetta, a függőlemezen hornyok. A konzol oldalán ugyanaz a díszítés, a tojássor is azonos plasztikájú és rajzú, olyan, mint ha a külső geison kicsinyített mása lenne. Éppen ezért feltételezem, hogy a tojássor alatt külön kőből kifaragottan megvoltak a külső geison tojássor alatti tagozatai, a fogrovat és a kíma, a picí szívélccel együtt. Ezeket berajzoltam a 150. ábra A jelű nézetébe ugyanolyan arányban, mint a külső geisonnál, az egyes tagozatok magassági méretét arányítva a geison teljes magasságához, mely számítás szerint a hiányzó három tagozat összmagassága 16 cm. A geison összmagassága tehát $50,5 + 16 = 66,5$ cm. A cellabelső oszloprend párkányának magassága tehát $100 + 66,5 = 166,5$ cm. Ebből a méretből a korinthisi oszloprend modularánya alapján kiszámítható a hozzátartozó oszlop magassága, sőt az oszlopszéké is (lásd alább).

A Palazzo Farnese udvarán talált geison helyét a cellában azon az alapon kereshetjük, hogy a geison sarokdarab, hosszabbik oldala 160 cm (letörött), rövidebb oldala 110 cm, az előző oldalon három kazetta és három konzol, az utóbbin két kazetta és két konzol van épségben. A 145. ábrával kapcsolatban megállapítottuk, hogy a cellában a hosszoldalon futó architektúrában a párkány nem volt golyvázott, tehát a geison nem állhatott a hosszoldalon, így csak azt feltételezhetem, hogy a párkány a hosszoldalról a rövid cella oldalra átfordult, és az ajtónál,

150. Venus Genetrix temploma. A 149. ábra geison felmérési rajza

ill. az apszisnál sarokkal végződött. A 156. ábrában közölt rekonstrukcióban azonban e geison tagozatait a hosszfalnál felhasználtam (VII jel).

A Palazzo Farnese kerti loggiájának másik végében felrakott márványtöredékek között ugyancsak találtam az előbbivel egyező geisontöredéket, azonban jóval kisebb, nagyon összetörött, és újabb adatot nem ad.

A cellabelső oszloprendjének fő méretei
(156. ábra)

A cella belső párkányának architrávja és képszéke másfél modul magas, azaz egy modul 34 cm. A 152. ábrában közölt oszloptörzs sugara 36 cm is egy modul. A két számítás csaknem azonos modulnagyságot eredményez. A 156. ábrában közölt rekonstrukcióban egy modult 34 cm-nek véve rajzoltam meg az oszlopféjet, törzset, lábamatot és az oszlop-széket. Ezek magasságát bejelöltem. Míg az oszloprend magassági méreteinek modularánya azonos a külső oszloprendével, addig az oszloptávolság különbözik; az oszlop tengelytávolságát számítva:

$$\text{a külsőnél } \frac{3,07}{0,635} = 4,8 \text{ modul,}$$

$$\text{a belsőnél } \frac{2,80}{0,34} = 8,2 \text{ modul.}$$

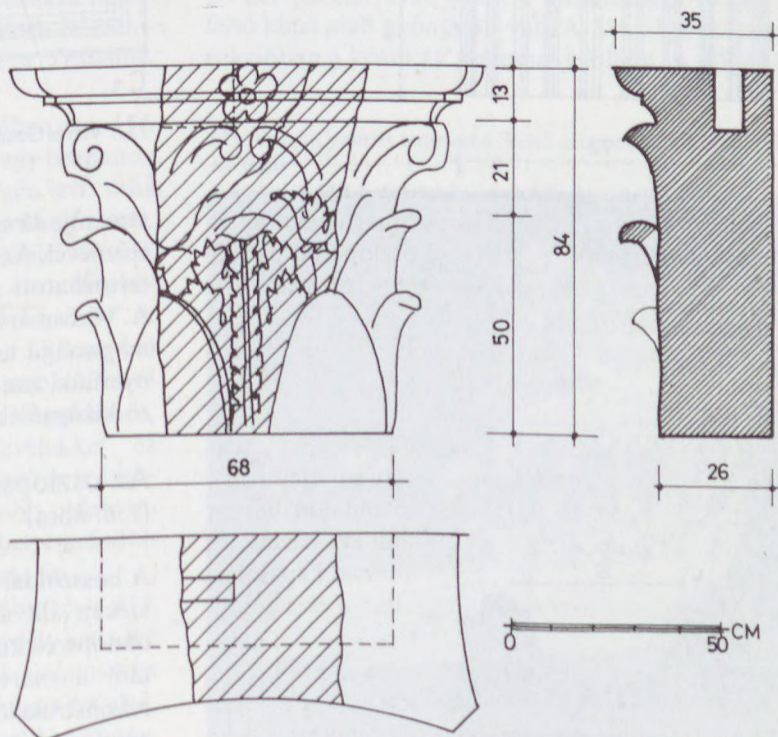
Erre a széles oszlopállásra azért volt szükség a cellában, mert az oszlopközökben a hosszfalon fülkék helyezkedtek el, feltételezésem szerint.

Sem oszlopfőt, sem oszloplábazat maradványt nem találtam a töredékek között, a rekonstrukcióban az általános korinthiszi típust rajzoltam meg.

Lizénafejezet a cellabelsőből
(151. ábra)

Nincs semmi nyoma annak, hogy az oszlopok mögött voltak-e fallizénák. Van azonban a helyszínen egy lizénafő töredék, melynek mérete azt bizonyítja, hogy a cellabelső oszloprendjéhez tartozott, mert alsó és felső vége sima hézagsík, és így magassága pontosan mérhető: 84 cm, ami a 34 cm modulal osztva 2,5 modult jelent. A fejezet alsó síkján fino-

man vésett tengelyvonal van a falsíkra merőlegesen. A hátlap sima, a két oldala törött, a felső síkon mély csaplyuk van. A töredék a fejezet középső részét adja, az alsó két akantuszlevélnek csak körvonala van meg, a felső két voluta is letörött, de a többi rész finom faragása jó állapotban maradt meg. A lizénatörzs szélességét két modulnak véve, kiegészítettem a felmérési rajzot, csak a főformákat rajzolva meg.

151. Venus Genetrix temploma. Lizénafejezet; a felmérési rajzon saját kiegészítéssel

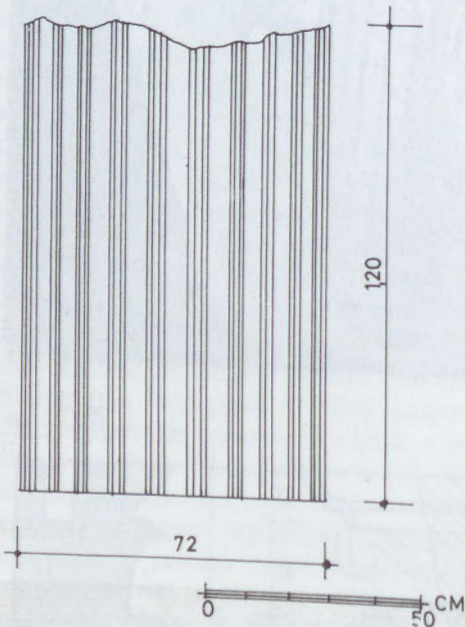
A 156. ábrában a kő helyét berajzoltam VI jellel. Az oszlopfejezetet a lizénafő magasságával azonosnak vettem.

Az oszloptörzs a cellabelsőben (152. ábra)

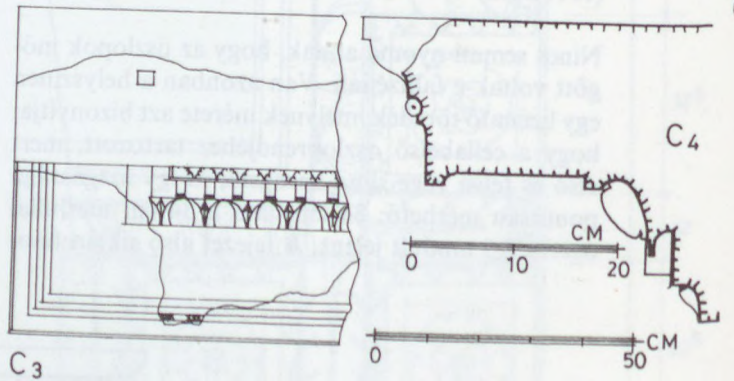
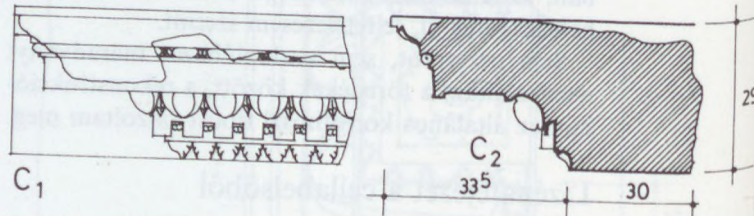
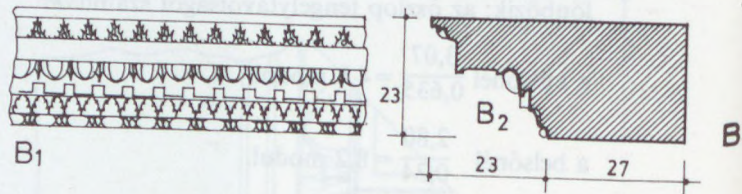
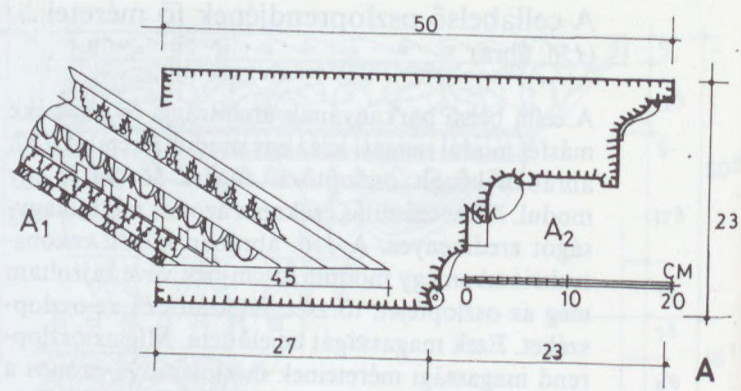
A cellában két oszloptörzs töredék hever, az egyik fehérmárvány szürke erezéssel, a másik vörösmárvány.

A fehérmárvány töredék magassága 120 cm, átmérője 72 cm, az egyik végén sima hézagsík három csaplyukkal és a kör közepén 5 cm átmérőjű és 5 mm mély kör alakú mélyedéssel; a csaplyukak $7 \times 8 \times 5$ cm nagyok, egészen az oszlop külső kerületénél fekszenek, annyira, hogy kívülről látszódtak, ha csak utólag márványdugóval be nem tömték a dob elhelyezése után. Szerepük talán az oszloptörzs felemelésénél volt. A törzsön 24 kannelura van, félkörűek, 6 cm átmérővel, a közöttük levő 3,3 cm széles lemezt pálcátag díszíti. A töredék eredeti magasságát nem lehet megállapítani.

A cellában heverő másik, vörösmárvány oszloptörzs töredék hossza 117 cm, mindkét vége törött,

152. Venus Genetrix temploma. Belső, oszloptörzék

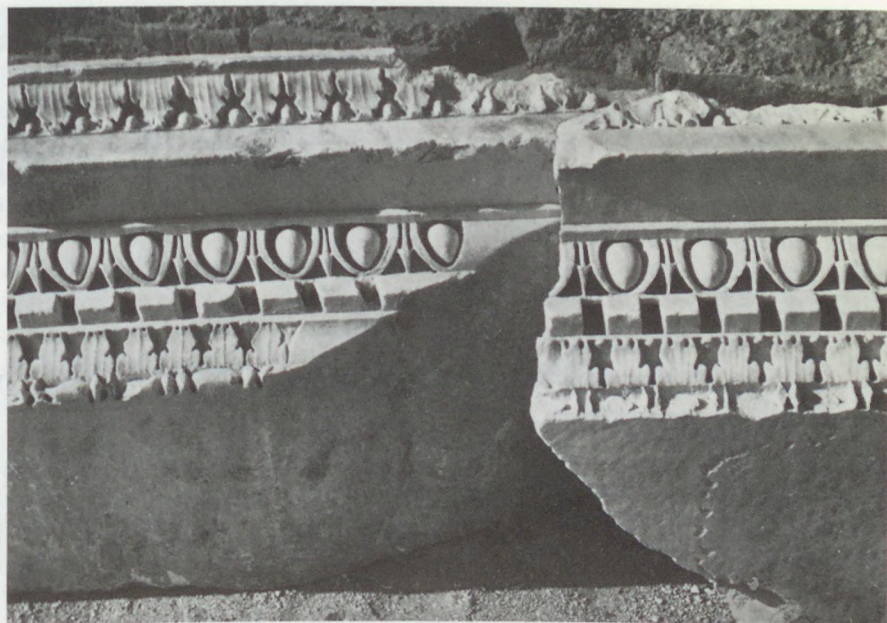

153. Venus Genetrix temploma. Belső, geizontörzések

átmérője 48 cm, kanneluráinak kiképzése egyezik az előzőével. Az átmérő mérete miatt semmi esetre sem tartozhatott a cella hosszfalának oszloprendjéhez. A vörösmárvány töredéket kiegészítve 20 modul magasságú teljes oszloppá, 4,80 m magas oszlopot nyerünk, ami sehogyan sem illeszthető be a cellabelső kiképzésébe, ha csak nem az apszisnál állt.

Az oszlopszék a cellabelsőben (156. ábra)

A hosszoldal mentén a mellvédfalból kiálló oszlopszéken állt az oszlop. Sem a mellvédfal, sem az oszlopszék kiképzésére semmi támpontot nem találtam a márványtöredékek között. A 156. ábra rekonstrukciójában az oszlopszék-mellvédfal magasságát 7,5 modulnak vettem. A márványburko-

latból sem maradt fenn semmi lényeges darab. Az oszlopszékek szélességi mérete mai állapotukban 100—110 cm, ami még így, a márványburkolat nélkül is nagyobb, mint az oszloplábazat plinthosza, mely 90—95 cm lehetett. Ha a márványburkolat vastagságát csak 5 cm-nek vesszük, akkor az oszlopszék törzsének szélessége 110—120 cm, ami eltér a szokásostól, amikor is az oszlopszék törzse a plinthoszéval azonos szélességű.

A falfülkék a cellabelsőben (153—156. ábra)

A hosszoldal falán az oszlopok, illetőleg a lizénák között feltehetően falfülkék voltak, amit valószínűsít a széles oszlopállás és a márványtörédek némelyike. Ez utóbbi párkánydarabok képszik és architráv nélküliek. Alaktanilag egyeznek a Traianus-kori többi párkánymaradvánnyal.

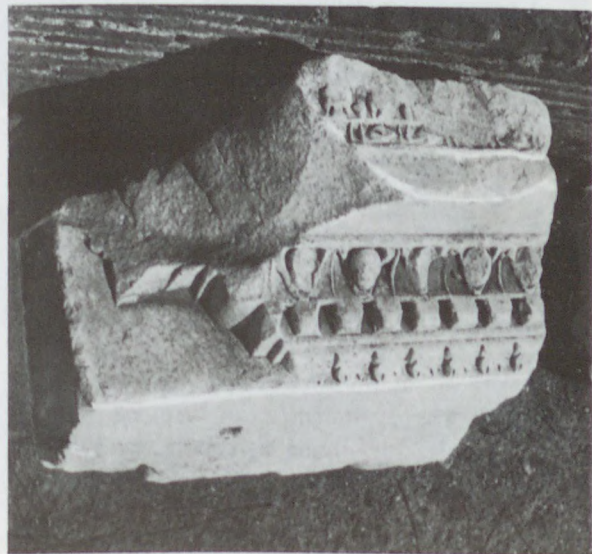
A 153. ábra A jelzésű felmérési rajzában és a 154. ábra bal oldalán közölt fehér márvány egy timpanon sarokdarabja, amit bizonyít a jobb végén levő sima hézagsík, ami az eredeti helyzetben vízszintes volt, mellette a tagozatoknak csak sima tömbjei vannak kifaragva díszítés nélkül (lásd a 155. ábra fényképét). A timpanon hajlásszöge itt lemérhető, ez 30°. A kő méretei: magassága 23 cm, hossza 68 cm, bal végén törött, vastagsága 50 cm. Tagozatok felülről lefelé: kima akantuszlevelekkel, sima függőlemez, tojássor, fogsor, kima akantuszlevelekkel és gyöngysor. A fogsor és az élek hajlásszöge is bizonyítja, hogy kövünk egy timpanon jobb oldali sarokdarabja volt. A 156. ábrában a kő helyét a falfülkék timpanonjában II jelzéssel tüntettem fel.

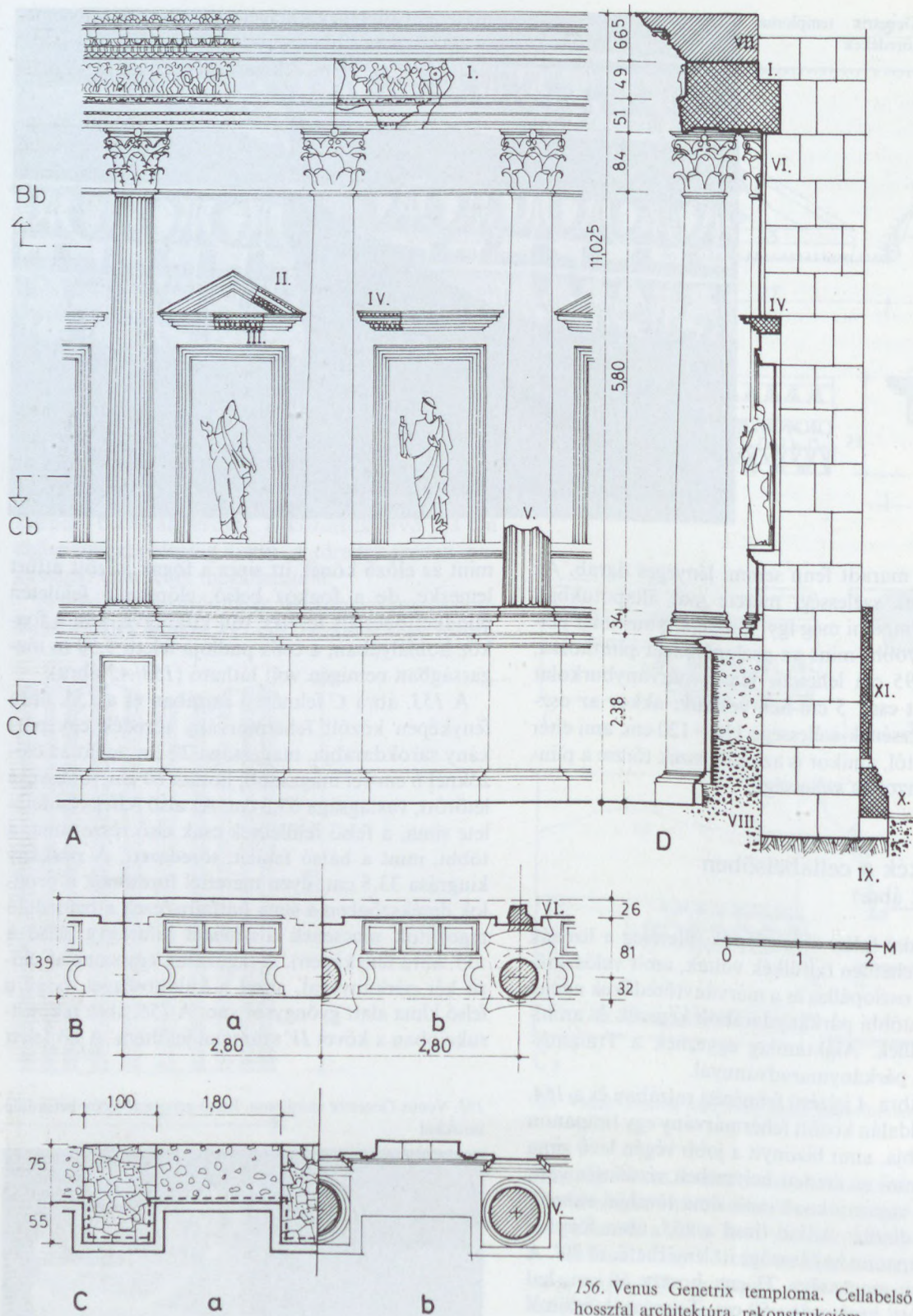
A 153. ábra B jelzésű felmérési rajzában és a 154. ábra jobb oldalán közölt párkánytöradék két vége törött, de a méretek és a tagozatok azonossága bizonyítja, hogy az előbb tárgyalt timpanon alsó, vízszintes párkánya volt. Hossza 70 cm. Ugyanúgy,

mint az előző kőnél, itt sincs a fogak között átfúrt lemezke, de a fogköz belső, előrehajló felületén mindkettőnél kis levélke van kifaragva, ami a fogköz homályában, a cella padlója feletti 5,50 m magasságban nemigen volt látható (153/A2 ábra).

A 153. ábra C felmérési rajzában és a 155. ábra fényképén közölt fehér márvány töredék egy párkány sarokdarabja, magassága 29 cm, tehát az előzőknél 6 cm-rel magasabb, hossza 60 cm, jobb vége letörött, vastagsága 63,5 cm. Az alsó felfekvés felülete sima, a felső felületnek csak első része sima, a többi, mint a hátsó felület, töredezett. A párkány kiugrása 33,5 cm, ilyen mérettel fordulnak a profilk derékszögben a sima hátfalra, ezek a beforduló tagozatok nincsenek díszítéssel kifaragva (lásd a 155. ábra fényképén). A tagozatok egyeznek az előző két párkányéval, azzal a különbséggel, hogy a felső kima alatt gyöngysor van. A 156. ábra rekonstrukcióban a követ IV számmal jelöltem. A kő felett

155. Venus Genetrix temploma. Belső geiszentöradék beforduló sarokkal

156. Venus Genetrix temploma. Cellabelő hosszfal architektúra, rekonstrukcióm

nem volt timpanon, tehát feltételeztem, hogy a fal-fülkék váltakozva, timpanonnal és egyenes párkánnyal voltak ellátva.

A II, III, IV számú töredékek alapján úgy vélem, hogy e párkányok alatt nem volt képszék, sem architráv, a helyszíni töredékek között sem találtam ilyent. Ugyancsak nincs a falfülke keretéhez tartozó maradvány sem. A 156. ábra rekonstrukcióban a fülkék keretét a szokásos méretűnek rajzoltam, és

felette a hiányzó képszéknek megfelelő magasságban vettem a párkányt; alul lizénától lizénáig futó választópárkányra állítva a fülkét. A fülkéknek a térdfal feletti magasságát is teljesen önkényesen vettem fel. A fülkékbe szobrokat állítottam. A rekonstrukciómban a D metszetben feltüntettem a cella szerkezeti falának meglévő travertin alapozását (IX jel), a külső márványborítás lábázatát (X jel) és a falborítást (XI jel).

A cella padlója (129. ábra)

A cella padlója márványlemezekből állt, 1934-ben az első felmérésem idején a fektető habarcsban a lemezek lenyomatai még nagyon sok helyen megvoltak, sőt a bejárattól balra eső posztamens előtt három töredék in situ maradt meg. Itt a középső lemez 45 cm széles, hosszoldalait hézagsík határolja, két rövid oldala törött, de az apszis felőli végén a hézagsík pár cm hosszban megmaradt; a lemez szürke színű. A két szélső lemez törött, a cella közepe felé eső rózsaszínű, a hosszfal felőli fehér alapon vörös csíkos. A lemezek vastagsága csak 3 cm. A lemez törött vége a nyers posztamentstől 10 cm távolságban van, ami vagy azt jelenti, hogy a posztamens márványburkolata itt 10 cm-nél vékonyabb volt, vagy azt, hogy ennek lábzata a cella padlóján állt, mely utóbbi feltételezés a kiviteli munkák sorrendje

miatt nem állja meg a helyét. A padló márványlemezei alatti fektető habarcs felső felületében 5—10 cm vastag sima palalemezek vannak beágyazva. A padlólemezek említett lenyomatai 1974-ben már nem látszóttak, a látogatók és az időjárás azokat lekoptatta. A 129. ábra alaprajzában pontozott vonallal berajzoltam a padlólemezek fektetési rendszerének rekonstrukcióját, melynél megjegyzem, hogy a kelet—nyugati irányba futó sorok szélessége nem egyenlő, soronként 150—180 cm között változnak. A padló area feletti szintmagassága 5,63 m.

A cellaapszisz

(94., 98., 129., 157., 158., 177. ábra)

A cella északi oldalát félköríves apszisz zárta, mely Caesar korában kívül is íves volt, és Traianus egészítette ki négyszögűre (94. ábra). A cellabelső és az apszisz között 70 cm széles 35 cm mély árok húzódik

157. Venus Genetrix temploma.
Belső, apszisz

158. Venus Genetrix temploma.
Oldalpodium észak felől

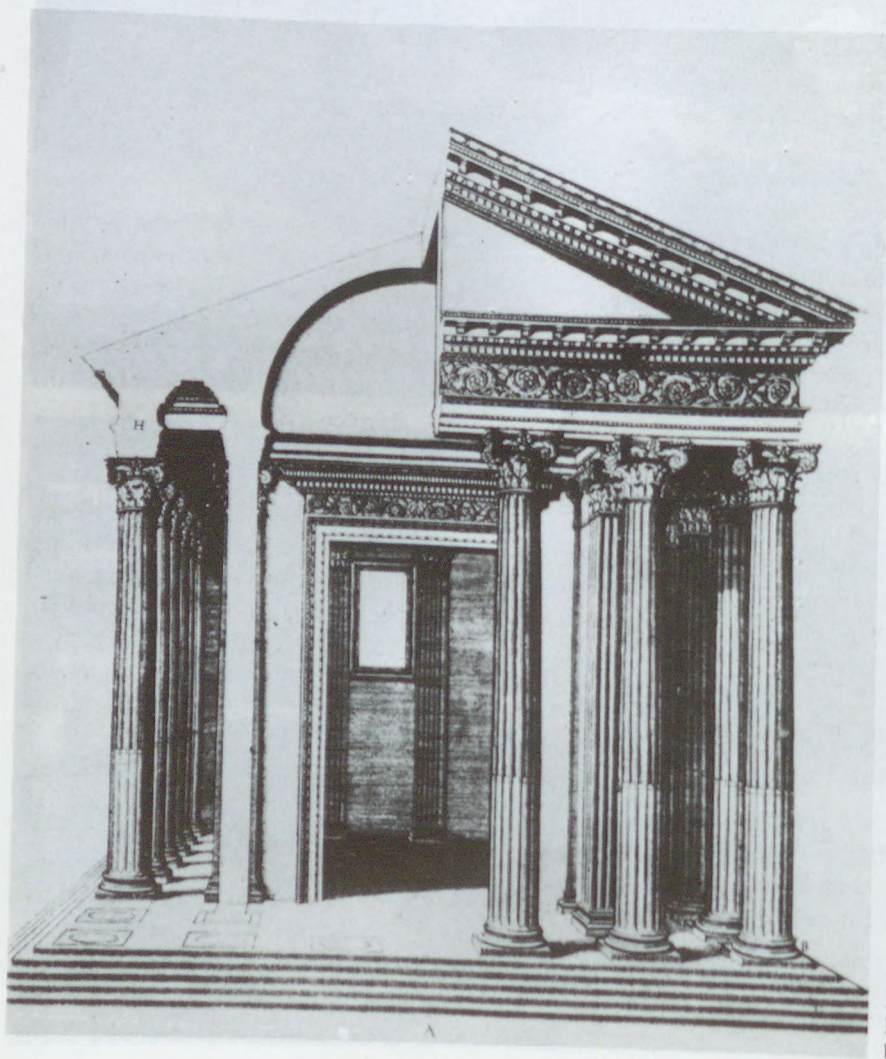
az apszison túl nyugat felé is (157. ábra). Nyugati szakaszán szabályos travertintömbök sorakoznak az árok alján, de az apszis előtt megszűnnek, és helyettük bő habarcsba rakott szabálytalan alakú kövek borítják az árok fenekét, mely anyag a cella keleti és déli határfala mentén is végighúzódik. Az árok oldalán az apszis felőli öntött falban kötömbök bemélyedésének nyomai vannak, melyek változóan 40—50 cm szélesek és 110—120 cm hosszúak, az öntött tömegbe hol mélyebben, hol kisebb mélységben álltak be. Ez azt bizonyítja, hogy az árokban travertinfal állt, melyet mint zsaluzófalat előbb felépítettek, azután öntötték mögéje a tömeget.

Az apszis határfala belülről olyan félkör, melynek középpontja a fent említett árok apszis felőli határvonalán van. A belső oldalát téгла burkolja. Ez a téglaburkolat a nyugati oldalon kb. sugár irányban befordulva egy átjáró nyílást alkot, mely ajtónyílás a Traianus-féle kiegészítés tömegében kialakított helyiségbe vezet (raktár?). Padlószintjének magassága 6,13 m; az apszis felőli oldalán a téglaburkolat még kivehető, a többi fal már leomlott.

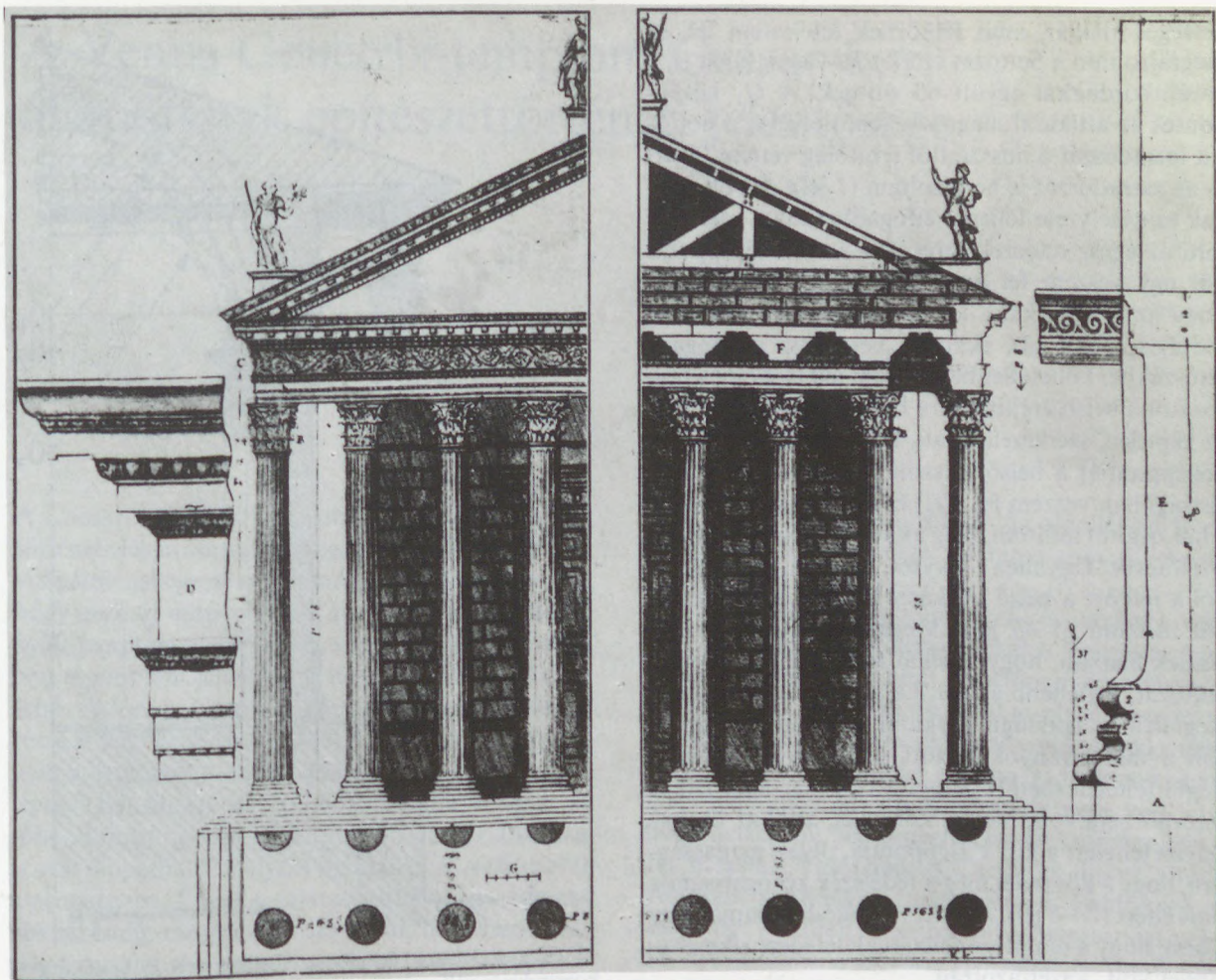
Az apszis és a cellapadló szerkezetét a 98. ábra mutatja, melynek jelzései alapján ismertetem azt. Az ábráról már volt szó, amikor a templom északi oldalának márványburkolatát tárgyaltam. A *D* jel az apszis Traianus-kori határfala, belül téglaburko-

lattal; az öntvény bő, lilás, puzzolános habarcsban sok peperino, kevesebb barna tufo és egész kevés tégladarabokkal. E faltömeg egy $60 \times 60 \times 4$ cm méretű téglalemezekből (*F* jel) készített burkolatra van állítva. A téglalemezek alatt 20 cm vastag öntött aljzat van (*G* jel) 5—6 cm nagy zúzával dúsított habarcsból. Az apszisban a *H* jel a nagy tömegű öntvényt jelzi, túlnyomó részben barna tufotörmelékkel, kevés travertindarabokkal. A cellapadló alatt a *J* jelű öntött tömeg összetétele megegyezik az apszis *H* jelű rétegével, rajta kb. 20—30 cm vastag öntött réteg, melyen az előző fejezetben leírt márványpadló feküdt (*K* jel). A cella és az apszis közötti árkot az *L* betű jelzi.

Az apszis eredeti padlószintjét nehéz meghatározni, bizonyosnak látszik, hogy a márványpadló nem a 60×60 cm méretű téglaburkolaton feküdt, mert ezen az *E* jelű téglatömb fekszik, a téglaburkolatnak csak kis területét hagyva szabadon. E tömeg magasságát nem lehet pontosan megállapítani, mert nemcsak alaprajzilag, hanem felső felületén is nagyon szabálytalan, legmagasabb része 60 cm-re van a téglaréteg felett. Ha az apszis padlója az *E* jelű tömbön feküdt, akkor a cella padlója felett 1,30 m magasan volt. Ha az apszis felvezető lépcsőfokait 26×26 cm nagynak vesszük, akkor öt lépcsőfokot kapunk $5 \times 26 = 130$ cm, a kar hosszának pedig

159. Venus Genetrix temploma. Főhomlokzat és keresztmetszet, Labacco rajza (*Capitolium*, 1932. p. 8.)

160. Venus Genetrix temploma. Főhomlokzat és keresztmetszet, Palladio rajza (*Capitolium*, 1932. p. 12.)

$4 \times 26 = 104$ cm-t. Az így nyert lépcső elfér az apszis előtt, annak két oldalán álló posztamens között úgy, hogy nem ér be az apszis félkörébe. A Mars Ultor-templomban az apszisba felvezető lépcső beáll az apszis félkörébe, nagyon kevés helyet hagyva az itt álló szobor részére. Azt tudjuk, hogy a Venus Genetrix-templom apszisában Venus Genetrix szobra állt, tehát kellett körülötte bizonyos nagyságú padlóterületnek szabadon maradnia, de nem ismerjük a szobor nagyságát és így téréigényét sem. A 130. ábrában közölt rekonstrukcióban az apszisba a lépcső nem ér be, tehát elegendő terület állt rendelkezésre benne nemcsak egy, hanem több szobor vagy más tárgy részére. Az apszis architektúráját nem lehet rekonstruálni a szoba jöhető architektonikus maradványok hiánya miatt.

A cella lefedése (159., 160., 161. ábra)

A cella lefedéséről nem találtam semmi olyan maradványt, melynek alapján el lehetne dönteni, hogy a cella síkfödémrel vagy boltozattal volt-e lefedve. A pteromát és a pronaoszt is kazettás síkmennyezet fedte. A templomról eddig megjelent rövid közlemények nem foglalkoznak e kérdéssel. Ricci ugyan

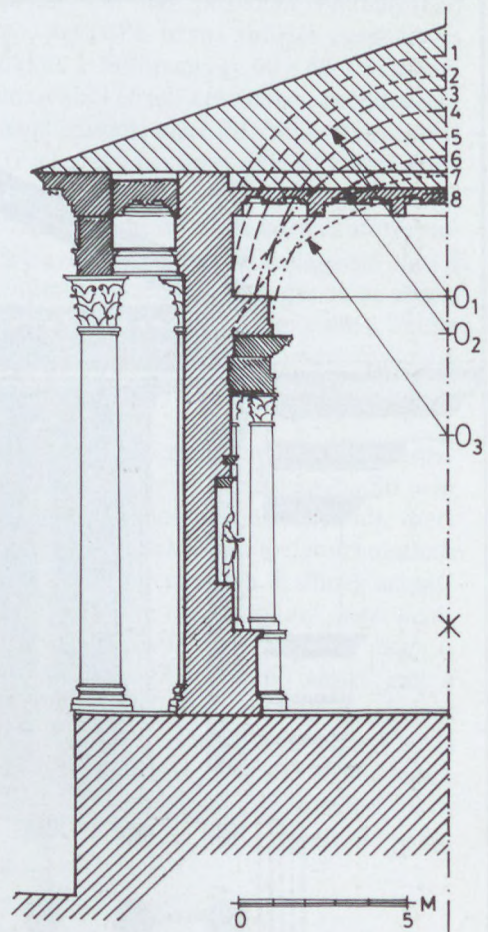
közli a *Capitolium* folyóiratban megjelent — már többször említett — cikkében Labacco és Palladio rajzát a templom főhomlokzatáról és keresztmetszetről, de semmi megjegyzést vagy állásfoglalást nem fűz hozzájuk. Labacco dongaboltozatot rajzol (159. ábra), Palladio kazettás síkmennyezetet (160. ábra).¹⁰⁶ Sem Labacco, sem Palladio nem láthatta a templom felépítményét, rekonstrukciójuk nem mérvadó, nem dönti el a kérdést.

A 161. ábrában megvizsgálom a cella lefedésének kérdését. Az egész templom fél keresztmetszetét megrajzoltam, a külső oszloprendet is az eddigi adatokkal. A cellabelsőben a hosszfalak architektúrájánál annyi a változás a 156. ábrához képest, hogy a párkány fölé attikafalat és erre szobrot helyeztem; a cella északi végfalának architektúráját nem rajzoltam be, mert erre semmi biztos alap nincs.

A síkmennyezetet kb. a pteroma mennyezetének magasságában vettem, ellentétben Palladióval, aki azt a külső párkány képszékének magasságába rajzolta. A tető hajlásszögét a 126/9. ábrában meghatározott hajlásszöggel vettem. Ebben a megoldásban a hosszfal architektúrája és a fedélszék is kényelmesen elfér.

A boltozat esetében nehézségek mutatkoznak a rekonstrukciónál. Berajzoltam a dongaboltozat le-

hetséges alakját, amit félkörnek tételeztem fel, és megrajoltam a boltozat szerkezeti vastagságát is, a harántbordákkal együtt 60 cm-nek. A O_1 középpontot az attikafal magasságában felvéve, a boltozat intradoszát a hosszfaltól érintőleg vettem (2 jel) és az extradoszát is berajoltam (1 jel). A boltozatnak ez a helyzete teljesen elfogadhatatlan, mert betölti az egész tetőszék terét. Ha az O_1 középpontból úgy veszem fel az intradosz félkörű vonalát, hogy az a főpárkány feletti attika belső oldaláról induljon (3—4 jel), akkor is belemetsz a donga a tetőszékbe. Lehetetlennek tartom azt is, hogy a boltozatot a belső architektúra hordta volna, mert erre az képtelen, szerkezete miatt. Ha a donga félkörének középpontját a belső geizon felső vonalának magasságában veszem fel (O_2) és az intradosz vonalát a hosszfaltól indítom, még akkor is a donga behatol a tetőtérbe. Ugyanez a helyzet, ha az O_2 középpontból a félkört a belső párkány képszékének vonalából indítom (5—6 jel). Megállapíthatom tehát a fentiek alapján, hogy a cellát nem fedhette félkörű boltozat, legfeljebb akkor, ha a külső főpárkányon megfelelő magasságú attikafal volt, aminek azonban a maradványok között semmi nyoma nincs. Végül feltételezhetjük, hogy a boltozat nem félkör vezérgörbéjű volt, hanem körselet, ahol az O_3 jelű helyen lehetett a kör középpontja, olyan magasságban, hogy a körselet még a fedélszék kötőgerendája alatt elfért (7—8 jel). A fenti vizsgálódás alapján úgy vélem, hogy a templom cellájának lefedése síkmeny-nyezet volt, kazettázottan.

161. Venus Genetrix temploma. Síkmennyezet és boltozat rekonstrukciós változatai

A Venus Genetrix-templom Caesar-kori állapotának építészettörténeti jelentősége

A Caesar-kori Venus Genetrix-templom építészettörténeti jelentőségének megállapításához meg kell vizsgálni jellegzetességeit abból a szempontból, hogy ezek új motívumok-e a római építészet addig épült templomaihoz képest, vagy sem. Az első esetben a templom jelentősége nagy, az utóbbiban kisebb. A Venus Genetrix-templom legjellegzetesebb része a lépcsőrendszere. Már Caesar korában sem volt a templom főhomlokzatán a szokásos széles lépcső, hanem kétoldalt, hátulról előre vezetve. A főhomlokzat oszlopsora előtt már Caesar korában is volt előpodium, melyről újabb lépcső vezetett fel a pronaoszba. Ennek a sajátos lépcsőelrendezésnek az eddig megjelent beszámolók nem szenteltek elég figyelmet. Az *Arch. Anzeig.* 1933. évi 48. kötete csak ennyit ír: „Méglepő, hogy a templomnak annak ellenére, hogy előtte nagy tér van, nincs elől lépcsőzete. A templom magas alépítményére ... oldallépcsők vezetnek.” Colini a *Bull. Comm.* 1933. számában a 263. oldalon csak annyit mond, hogy az oldallépcsős elrendezés egy kevéssé emlékeztet a Forum Romanumon álló Divi Julii és még inkább a Castor-templomra. Lugli a *Pan* című folyóirat 1937. 1. számában a 173. oldalon említi az oldallépcsőket, de minden megjegyzés nélkül. C. Ricci, aki elsőként írt beszámolót a feltárás eredményeiről a már említett *Capitolium* két számában, nem említi az oldallépcső kérdését.

Az alábbiakban megkísérlem részletesebben megvizsgálni a Venus Genetrix-templom oldallépcsőjének kérdését.

A templom környezete megengedte volna a szokásos, az etruszkoktól átvett lépcsőelrendezést, melynél a magas podiumra a főhomlokzaton vezet fel széles lépcső, mert a templom előtt kb. 44 m széles és 120 m hosszú szabad tér, az area terület el. Caesar korában a tabernák északi folytatásaként a Mons Capitolinus állt, amit csak Domitianus hordatott le a Basilica Argentaria építésekor. Ezért a templom északi fele magasabb szinten állt, mint az area. A területi adottság tehát nemhogy megkívánta, hanem megnehezítette az oldallépcső létesítését, és inkább a főhomlokzati lépcsőt igényelte. Az oldallépcső létesítését megnehezítette a már Caesar korában megvolt oldalpodium is, mert miatta a lépcsőt csak rövid karhosszal vagy kis méretű indu-

ló térrel lehetett megvalósítani. Az oldallépcső létesítésének okát tehát nem a terepviszonyok között kell keresni.

A Caesar-kori előpodium két-két méterrel volt szélesebb a főhomlokzatnál, tehát a lépcsőkar legfeljebb ilyen széles lehetett. Az előpodium mélysége kb. 3 m és az area fölé kb. 4,50 m-rel magasodott. Az előpodium kitűnően alkalmas volt szónoki emelvény (rostrum, tribuna) céljára; a forumon más ilyen célra használható létesítmény nem volt. Az areán összegyűlt néptömeghez innen kitűnően lehetett beszélni. Valószínűleg Caesar is ült itt arany trónusán, fogadva a tartományok küldöttségeit vagy mint pontifex maximus vallási szertartást végzett. Dio Cassius a *Historia romana* című munkájában írja, hogy Caesar, afrikai hadjárata után, diadalmenetét itt a forumon fejezte be, és a Venus Genetrix-templom előcsarnokában fogadta a szenátust, mely ünnepélyes menetben járult eléje, hogy a részére megszavazott halhatatlansági határozatot és a császári koronát átadja neki. Ekkor Caesar nem állt fel — meséli Cassius —, nem adta meg a szenátusnak a kellő tiszteletet, amit ellenfelei később a közvélemény izgatására felhasználtak. Az előpodium tehát már Caesar korában fontos szerepet játszott a forum életében. Úgy vélem, a lépcsőt azért nem helyezték a podium elé, hogy az a fenti célra jobban megfeleljen, a rajta lezajló eseményeknek méltóbb keretet adjon.

A Venus Genetrix-templom nem a tömegek befogadására, hanem Caesar ősanyjának tiszteletére, mintegy családi használatra épült. Az areával kapcsolatos közéleti cselekmények céljára csak az előpodium szolgált. A római templom főhomlokzata előtti széles lépcső a templomot összekötötte az előtte elterülő térrel, az embereket szinte magához szívtá. A Venus Genetrix-templom ezzel ellentétben szinte elzárkózott az areától, ahonnan alig lehetett felfedezni a hozzá vezető lépcsőt. Mint a diktátor, úgy családi temploma is gögösen elzárkózott a néptől. A keskeny oldallépcső nem a nagy tömegeket, hanem csak a kiválasztottakat vezette fel a templomba. Az oldallépcső hangsúlyát a jóval később épített diadalív tovább csökkentette.

A 101. ábrával kapcsolatban már megállapítottuk, hogy a Caesar-kori Venus Genetrix-templom

az első a római építészetben, melynek nem elől, hanem oldalt volt a lépcsője, ez a legnagyobb építészettörténeti jelentősége. Ehhez csak a következőt kell még hozzáfűzni. Az etruszk építészet, különösen a templomépítészet hatott a rómaiakra, de itt is találkozunk oldallépcsővel, pl. Sovanában a Tomba Hildebranda, vagy Norchia Fosso Pile nekropoliszban.¹⁰⁷ A sírok elhelyezéséből adódóan azonban itt a lépcsők nem hátulról előre, hanem előlről hátra vezetnek.

Az előpodium nem tartozik a Venus Genetrix-templom különleges sajátosságához, már Pompeiiben a Jupiter-templomnál is megvan (101/7. ábra) és utána is több templomnál.¹⁰⁸

A Venus Genetrix-templom külső oszloprendjéről már elmondottuk, hogy az etruszk típust követi: oszlopok csak három oldalon sorakoznak, a hátsó oldalt tömör fal alkotja.¹⁰⁹ Etruszkok építik Rómában a Capitoliumon az ősi Jupiter Optimus Maximus-templomot.¹¹⁰ Caesar előtti korban így épült pl. Gabii, Juno-templom az i. e. III—II. században. Rómában a Largo Argentinán 1930-ban feltárt C jelű templom az i. e. II. században épült, és ugyanezt a rendszert mutatja, ahol a hátfal az oszlopsor felé kis nyaktaggal és rajta pillérrel van befejezve, mint a Venus Genetrix-templomnál.¹¹¹

A Venus Genetrix-templom építészettörténeti vizsgálatánál végül figyelembe kell venni az apszist is, mely Caesar korában nemcsak belül, hanem kívül is íves alaprajzú volt. A Venus Genetrix-szel egy időben vagy pár évvel korábban épült a Pompeius-színház mögötti Venus Victrix-templom, melyből

azonban ma már semmi sincs meg, íves apszisát csak a szakirodalom említi. Caesar előtti korban világi középületeknél előfordult íves apszis, pl. a Sulla korában épült Praenestében a síkmennyezetű teremben, de ez kívülről nem érvényesült, mert hegyoldalba mélyült,¹¹² vagy Tivoliban a vásárcsarnokban.¹¹³ Caesar után mind gyakrabban épülnek templomok íves apszissal, pl. Rómában a Mars Ultor, ahol azonban az apszis kívülről nem érvényesül, ugyanígy a Nerva-forumon levő Minerva-templomnál és a Roma és Venus-templomnál. Az apszis volt a római templom legszentebb része, mert itt állt az istenség szobra. Igazabb és őszintébb építészet, ha ez a templom külsején is jelentkezik és nincs elrejtve a templom tömegében. A Caesar-kori Venus Genetrix-templom ennek az építészeti felfogásnak felelt meg. Az íves apszis a külső architektúrában kis tömegként jelentkezett, és nehézséget okozott a templom hátoldalának architektonikus megoldásánál. Ez a Caesar-kori Venus Genetrix-templomnál is fennállt, és a Traianus-féle átépítéskor még fokozódott, ez lehetett az oka, hogy Traianus négyszögűre egészítette ki az apszis külső részét.

A templom Traianus-kori átépítésénél megállapítható, hogy az eredeti alaprajzi sajátosságokat megtartották az apszis kivételével, sőt még hangsúlyozták is az előpodium nagyobbításával, az oldalsó hátsó sarkának derékszögűvé tételével. Az új carrarai márvány architektúra igen magas művészi színvonalra emelte a templom építészeti értékét magas fokra emelte.

A Caesar-forum különböző rekonstrukciói

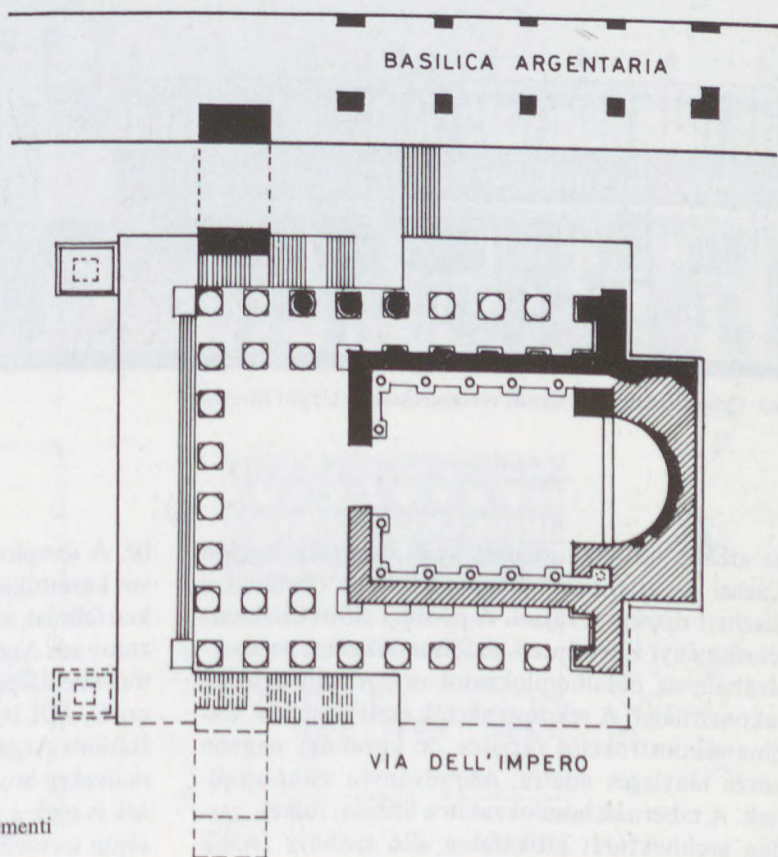
(18., 162., 163. ábra)

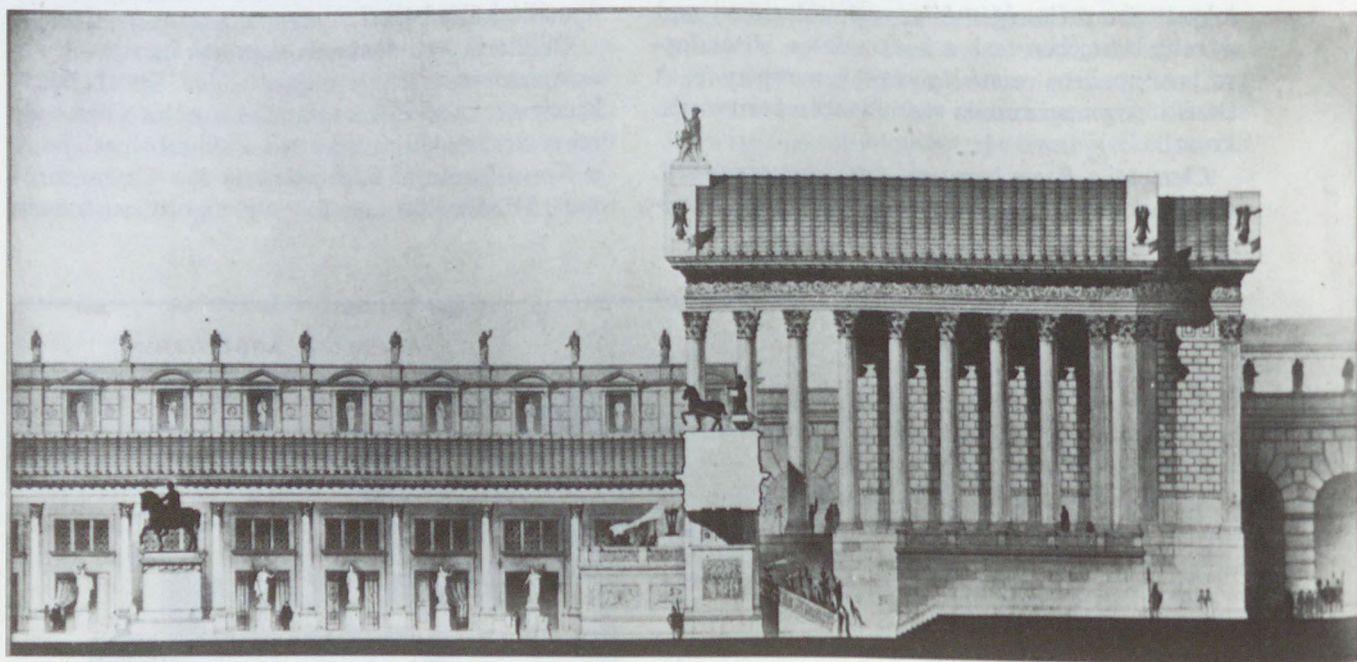
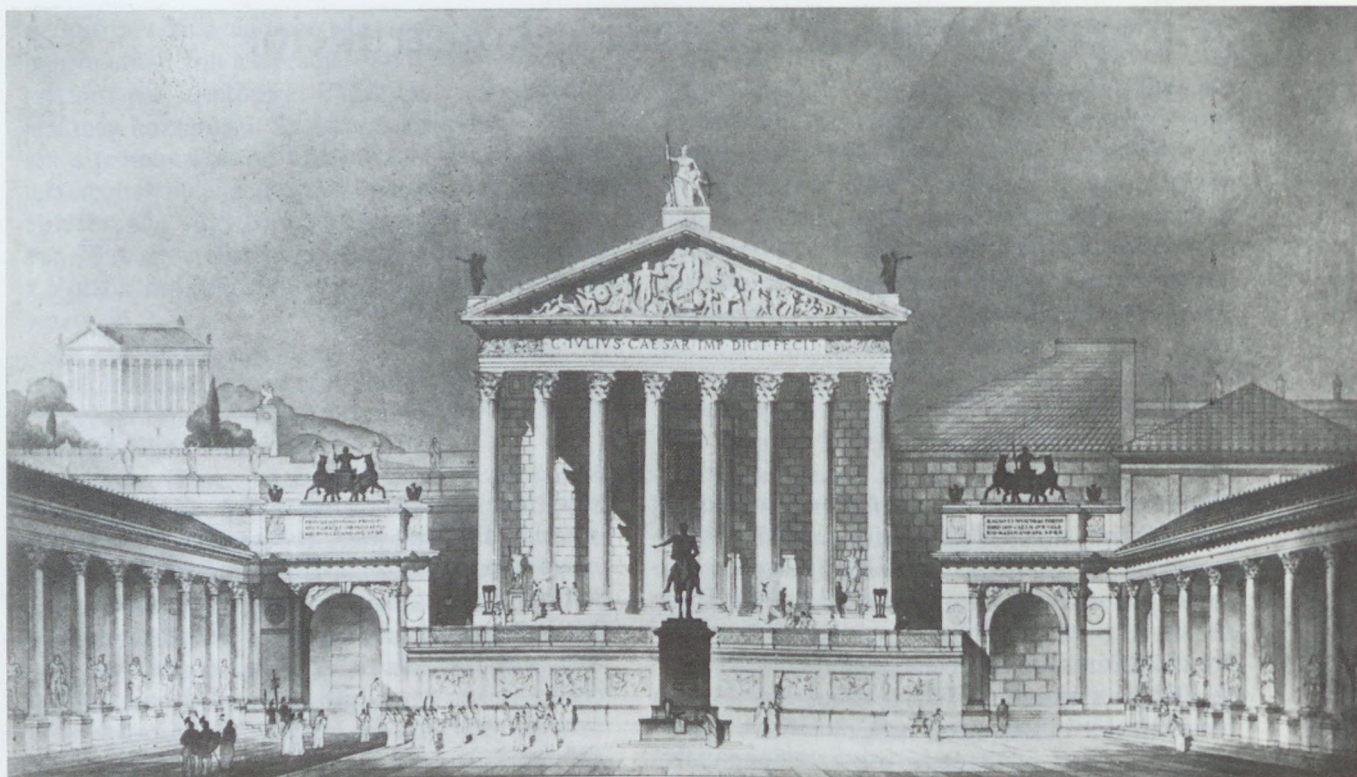
Gismondi készítette a *Via dell'Imperó*ban közölt helyszínrajzot a római császárforumokról (18. ábra), benne a Caesar-forum alaprajzának rekonstrukcióját is. A teljes forumot közli, mely a Traianus, az Augustus- és a Nerva-forumot érinti, az area keleti oldalán a még föld alatti részeket is feltüntetve, tökéletes szimmetriában a feltárt részekkel. A templom előtti díszkutat nem tünteti fel. A pronaoszba két-két oszlopot helyez, az előpodiumról a pronaoszba vezető lépcső elfoglalja a főhomlokzati oszlopok előtt húzódik. A pronaoszba két-két oszlopot helyez. A cellában az oszlopsort ráfordítja a bejárati falra is. Az apszis mellett nem tüntet fel helyiséget. Az apszisba felvezető lépcsőt csak két vonallal jelzi. A cella hosszoldalán a pronaoszban fallizénákat rajzol. A cella pronaosz felőli sarkain egy-egy pillérrel egyenlíti ki a külső oszlopállással fennálló különbséget.

Clementi a *Roma imperiale* című könyvének 281. oldalán közöl a Venus Genetrix-templomról alap-

rajzi rekonstrukciót (162. ábra). A podium előtt csak két díszkutat jelez, az összekötő fal nélkül. Az előpodiumról a pronaoszba vezető lépcső a főhomlokzati oszlopok előtt húzódik. A pronaoszba két-két oszlopot helyez. A cellában az oszlopsort ráfordítja a bejárati falra is. Az apszis mellett nem tüntet fel helyiséget. Az apszisba felvezető lépcsőt csak két vonallal jelzi. A cella hosszoldalán a pronaoszban fallizénákat rajzol. A cella pronaosz felőli sarkain egy-egy pillérrel egyenlíti ki a külső oszlopállással fennálló különbséget.

Olindo Grossi nemcsak alaprajzi, hanem felépítési rekonstrukciót is készít (163. ábra). Fényképeit az Ufficiótól kaptam. Alaprajza Gismondi rekonstrukcióját követi azzal a különbséggel, hogy a Nerva-forumtól úttal választja el a Caesar-forumot, a Curia előtt nem folytatja a porticust, hanem

163. Caesar foruma. O. Grossi rekonstrukciója (Ufficio felvétele)

az areába beállóan exedrát jelöl. Az areán bejelöli Caesar lovassobrát, és tőle délre egy obeliszkkal díszített díszkutat rajzol. A podium előtti díszkutas létesítményt is feltünteti. A főhomlokzatot perspektívában, az oldalhomlokzatot ortogonális rajzban rekonstruálja. A rekonstrukciók emlékeztetnek Canina rekonstrukciós rajzaira, de ugyanúgy nagyon kevés tényleges adatra, maradványra támaszkodnak. A tabernák homlokzatán a lizénás, fülkés, gazdag architektúrát attikafalon álló szobrok fejezik

be. A templompodium homlokoldalát domborműves kazettákkal tagolja. A főhomlokzaton a képszerűen felírást, a timpanonban gazdag szoborcsoportot ad. Annak ellenére, hogy a templom a Traianus-féle átépítési állapotot mutatja, a felirat mégis ez: C. JULIUS CAESAR IMP. DICT. FECIT. A Basilica Argentea párkányára is szobrokat, a diadalívekre bronz bigát helyez. Bármennyire mutatósak is ezek a rajzok, nem meggyőzők, és főleg alkotójuk tervezői készségét mutatják.

Különböző márványtöredékek a forumon

(164—167. ábra)

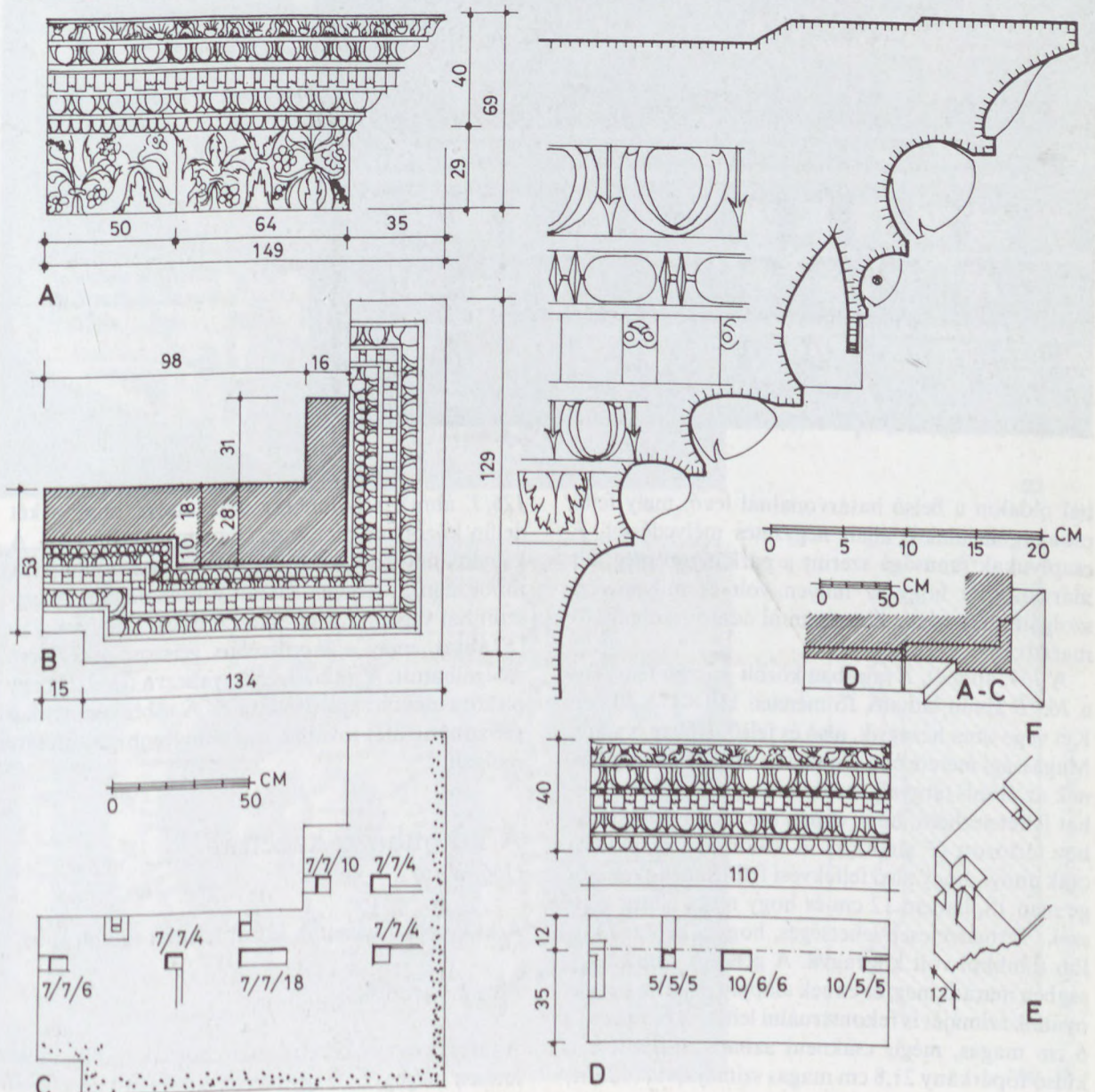
A legjelentősebb darab a 164., 165. ábrában közötti saroklizéna párkány. A fő méretek $149 \times 129 \times 69$ cm. A lizéna kiülése 10 cm, szélessége a bal oldalon 64 cm, a másik oldalon 59 cm. A bal oldalon a párkány folytatódik az alap falsíkon, a jobb oldalon a geison profiljai merőlegesen fordulnak a falra, mely utóbbiból itt nincs maradvány. Az ábra B jelű alulnézetében a kő felfekvési felületét vonalkázottan jelöltem. A kő több helyen sérült, de azért pontosan rekonstruálható, amit a felmérési rajzomban meg is tettem. A geison legfelső lemezkéje mindenütt letöredezett, de az alatta levő szimán delfines-palmettás faragott díszítés vehető ki. A tojássor nagyon sérült, csaknem minden tojás kitört. A tojás karéja alul

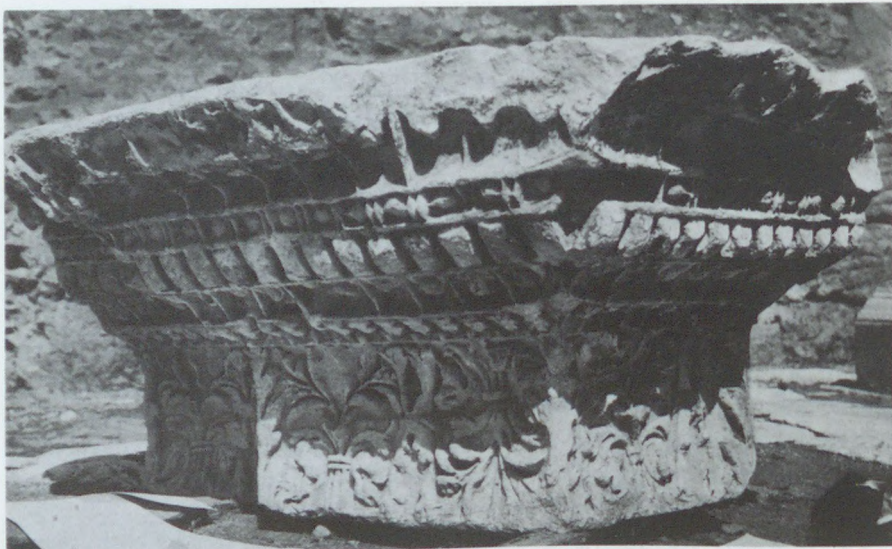
nagyon magasan metsződik fel a mélyen hátraívelő alapfelületen. Az alapfelület minden profilnál sokkal mélyebben lendül hátra, mint a templom főpárkányán láttuk. A fogrovat közeiben az alap egészen a gyöngysor fölé emelkedik. A fogközökben átlukasztott lemez van. Újabb tojássor, majd akantszlevélkével díszített kima zárja a geizont, melynek magassága 40 cm. A mély aláfáragások a párkány korát Traianus uralkodása utánra teszik.

A képszéket palmetták borítják dúsán, az egyik palmetta felfelé, a másik lefelé néz, közöttük vízszintes osztású kehely van. A faragást kisebb indák és rozetták gazdagítják. A képszék ornamentikájának rajzai és plasztikai jellemzői is azt bizonyítják, hogy a párkány Traianus utáni korban készült.

A párkány felső felülete sima, rajta különböző alakú és méretű csaplyukakkal (C rajz), de a szíma felett durván szemcsés felület emelkedik ki (lásd a részletraizon). A csaplyukak között legérdekesebb a

164. Caesar foruma. Lizénapárkány: A, B, C sarokdarab geisonnal és képszékekkel, D, E közbülső geison, F két párkánydarab helye, rekonstrukció

165. Caesar foruma. A 164. ábra lizénapárkány fényképe

bal oldalon a belső határvonalnál levő, mely felül csonkagúla alakú, alján négyzetes mélyedéssel. E csaplyukak tanúsága szerint a párkányon még állt márvány, de hogy ez milyen volt és milyen célt szolgált, arra nézve nincs semmi adatot szolgáltatató maradvány.

A 164. ábra *D, E* rajzában közölt geizon fényképe a 165/*B* ábrán látható, fő méretei: $110 \times 47 \times 40$ cm. Két vége sima hézagsík, alsó és felső felülete is sima. Magassági mérete és a tagozatok teljesen megegyeznek az előbb tárgyalt saroklizéna geizonjával, tehát feltételezhető, hogy ennek bal oldali folytatásához tartozott (*F* alaprajz). A különbség mindössze csak annyi, hogy alsó felfekvési felületének szélessége nem 18, hanem 12 cm és hogy nincs alatta képszék. Természetesen lehetséges, hogy a képszék külön tömbből volt kifaragva. A geizon szímája épségben maradt meg, és ennek alapján a lizéna párkányának szímáját is rekonstruálni lehet. A szíma csak 6 cm magas, mégis csaknem azonos a díszítése a külső főpárkány 21,8 cm magas szímájával (122/*A*,

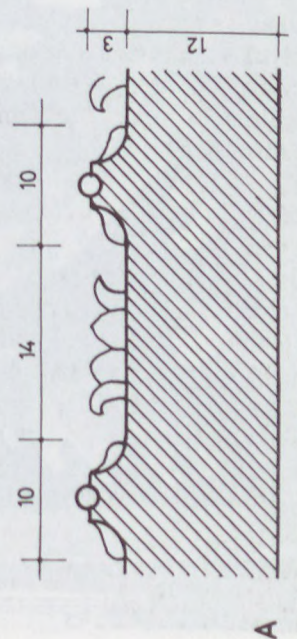
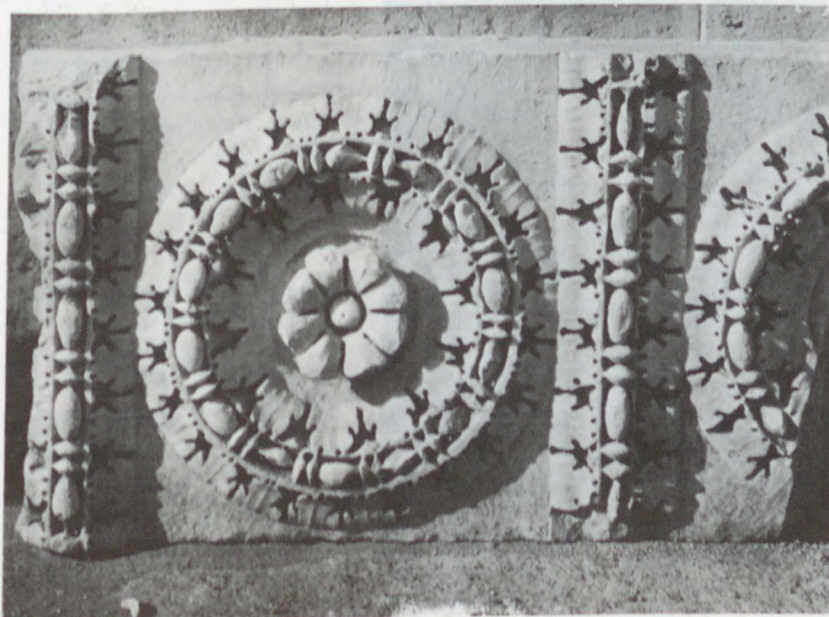
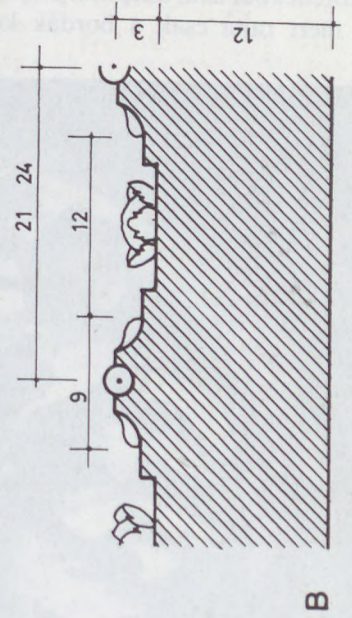
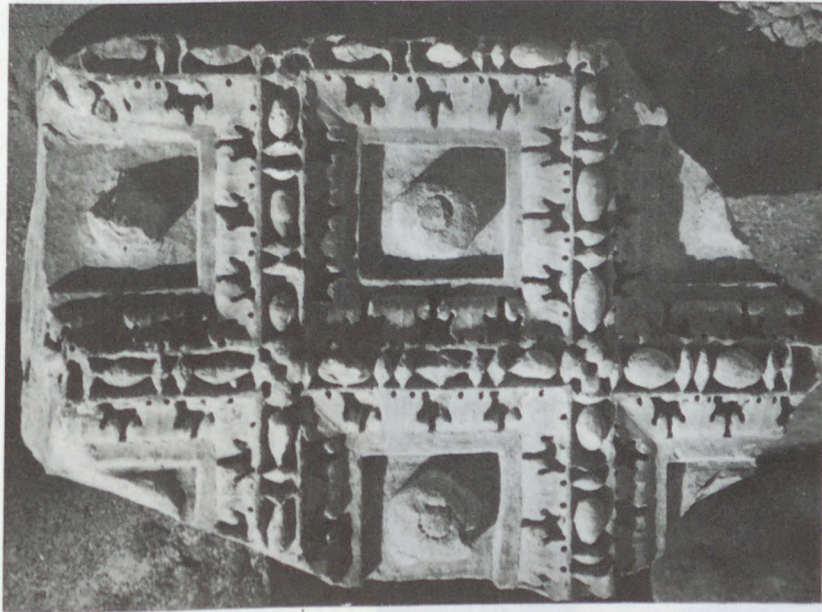
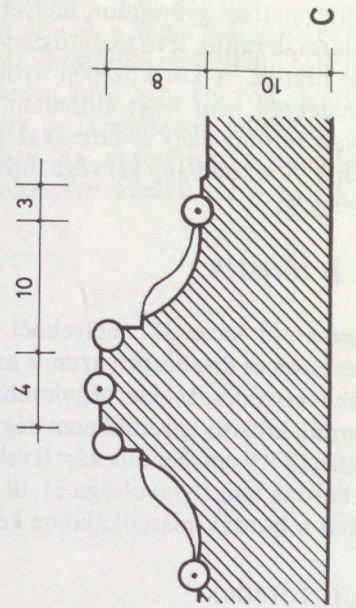
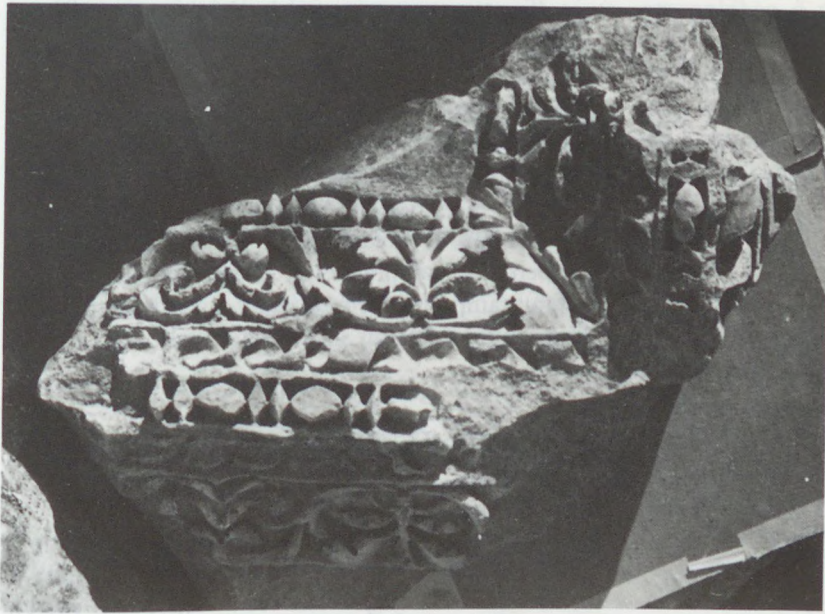
126/*3*. ábra), a különbség csak annyi, hogy a két delfin között nem szigony, hanem palmetta áll. A kagylók felváltva hol lefelé, hol felfelé fordulnak. A többi tagozat teljesen azonos a lizénafőével. A geizon bal végén, a felső síkon érdekes csaplyuk van (*E* ábra), mely a szomszédos geizon bekötésére szolgálhatott. A jobb végén ugyanezt a feladatot egy piskóta alakú csaplyuk látta el. A többi csaplyuk a geizonon álló további márványtömb bekötésére szolgált.

A különböző kazetták (166. ábra)

A különböző kazetták közül hármatot mutatok be.

Az *A* töredék

A tárcsák és az őket elválasztó bordák profilja tökéletesen megegyezik egymással: középen kiemelkedő

166. Caesar foruma. Különböző kazetták

mély vájatban gyöngysor, melyet két oldalról kima határol, a rajtuk levő akantuszlevélek a gyöngysor felé néznek. A kör közepén nyolclevelű rozetta. A töredékből nem lehet eldönteni, hogy volt-e még olyan borda, mely a tárcsákat kazettába foglalta volna. A maradvány két vége törött, két hosszoldala hézagsík.

A B töredék

Kisméretű kazetták, melyeknél a keretek profilja méretben és díszítésben azonos az előzőével. A bordák metsződésénél kis, négylevelű rozetták ülnek. A bordák közötti kazetták nem négyzetek, hanem méretük 12×9 cm, bennük zárt levelű rozettabimbó ül. A bordák tengelytávolsága 21, ill. 24 cm. A kazetták tehát a bordák plasztikájához képest igen kicsik.

A C töredék

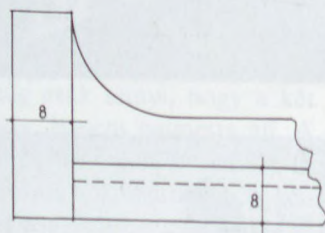
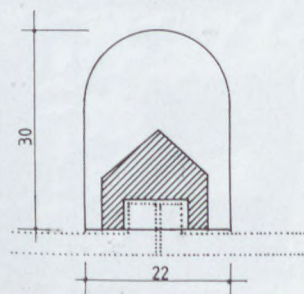
A töredékből nem állapítható meg a kazetták mérete, mert rajta csak a bordák keresztelési pontja

látható. A bordák 34 cm-es szélességéből és 8 cm-es magasságából arra lehet következtetni, hogy az előző kazettánál jóval nagyobb volt. A borda közepén és két szélén gyöngysor fut, a közöttük levő kímát mély plasztikájú palmetták díszítik, melyeket indák kötnek össze, és melyek felváltva le- és felnéznek. A bordák metsződését egy-egy akantuszlevél fedi. Mind a három töredék 12, ill. 10 cm vastag lemezzel rendelkezik, alapfelületük sima, helyükre nézve semmi támpontot nem találtam, hacsak annyit nem, hogy mind a három sík felületen volt.

Az ereszkakrotérion

(167. ábra)

A tabernák kőtárában 16 darab kis akrotériont találtam, mindegyik ugyanolyan méretű, alakú és díszítésű. A fejlap félkörben végződik, mérete $22 \times 30 \times 8$ cm, rajta mélyített mezőben magas dombsormű: alsó akantusz tómotívumon kandeláber áll, tetején gyümölcs, két oldalán kívülről befelé forduló

167. Caesar foruma. Ereszkakrotérion

spirális inda végződéseként egy-egy rozetta, ill. virág, melynek bibéje ferdén lóg ki. A fejlap mögötti rész vége letörött, amit az oldalnézetben jelöltem, de az axonometrikus képen nem. E szár gerince háromszögű, alján derékszögű vajat húzódik, mely összefogta a tetőfedés márványlemezeinek peremét (a metszetben pontozott vonallal jelölve). A többi akrotérion csak díszítésében tér el a bemutatottól,

amennyiben a tőmotívum nem akantusz-, hanem sáslevelekből áll. A szár és a fejlap derékszöget zár be, tekintve, hogy az akrotérion ereszen állt, a fejlap nem függőleges, hanem ferde helyzetű volt. A díszítés kompozíciójának és faragásának jellegéből azt következtetem, hogy az akrotérion a templom Traianus-kori átépítésekor készült, és a templom ereszt díszítette.

A diadalív

(89., 167—171. ábra)

A Venus Genetrix-templom délnyugati sarkánál a 7 és 8 számú oszloppal egy vonalban egy diadalív két szélső pillérének maradványa áll. A keleti pillér ráépült a templom lépcsőjére, azt leszűkítve. A nyugati pillér tőle 5,83 m távolságban van (a nyers téglafületek között mérve). A keleti pillér méretei: $1,50 \times 4,60$ m, magassága 5,70 m (a teteje erősen romlott); a nyugatié $3,00 \times 4,60$ m, magassága 8,10 m. A két pillér tehát nem egyenlő széles, ami a diadalíveknél szokatlan. Ennek az elrendezésnek indokát nehéz felfedezni. A Basilica Argentaria már állt a diadalív építésekor, mely a késő császárkorra (IV. század?) tehető, és a Basilica, valamint a templom lépcsője között kb. 8,80 m lehetett a távolság a Basilica keleti pillérsoránál mérve (178. ábra). Ha ebből levonjuk a mostani diadalív nyílásszélességét, akkor $8,80 - 5,80 = 3,00$ m-t nyerünk a két pillér részére, ha az a Basilica pillérjéhez és a lépcső széléhez ért volna. Az így nyert pillérek mindegyike $3,00 : 2 = 1,50$ m lehetett volna, ami mind architektonikus, mind statikai szempontból megfelelőnek látszik. Ha feltételezzük, hogy a diadalív építésekor már létezett a Basilica és a templom közötti út, és ennek szélességét nem akarta a diadalív építője megsűkíteni, akkor sem indokolt, hogy a nyugati pillér kétszer olyan vastag, mint a keleti, mert ha a keleti megfelelt szerkezetileg (a boltozat oldalnyomásának felfogására), akkor a nyugati azonos szélességgel ugyanúgy megfelelt volna. Az aszimmetrikus pillérszélesség architektonikus problémát is jelentett, amit O. Grossi rekonstrukciós tervében (163. ábra) úgy próbált megoldani, hogy a bal oldali pillérre két, a jobb oldalra egy oszlopot tett, ami azonban korántsem megnyugtató megoldás.

Mindkét pillér belseje öntött anyag, kemény, szürkés, bő habarcsban 10—15 cm nagy tufodarabokkal és téglatörmelékkel, 60—70 cm rétegmagassággal vízszintes, átmenő téglarétegekkel, amit ott lehet megfigyelni, ahol a külső téglaburkolat leomlott. A pillérek mind a négy oldalukon téglával burkoltak, a téglák $24 - 28 \times 12 - 15$ cm nagyok, vastagságuk 2,5—3,5 cm, közöttük a habarcs vastagsága ugyanennyi. A téglafelületén néhol nagyobb, 2—3 cm vastag vakolatmaradványok vannak.

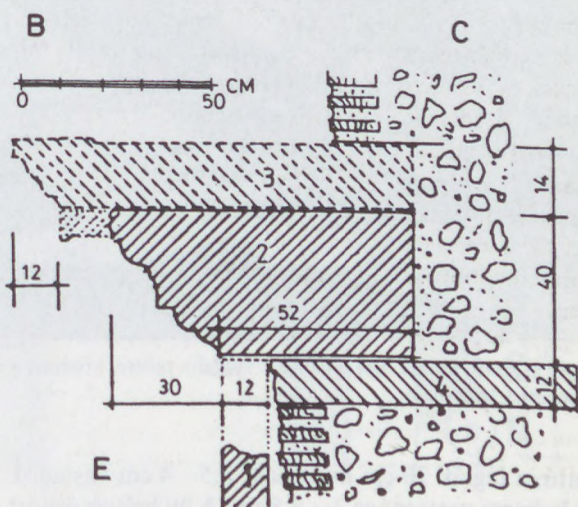
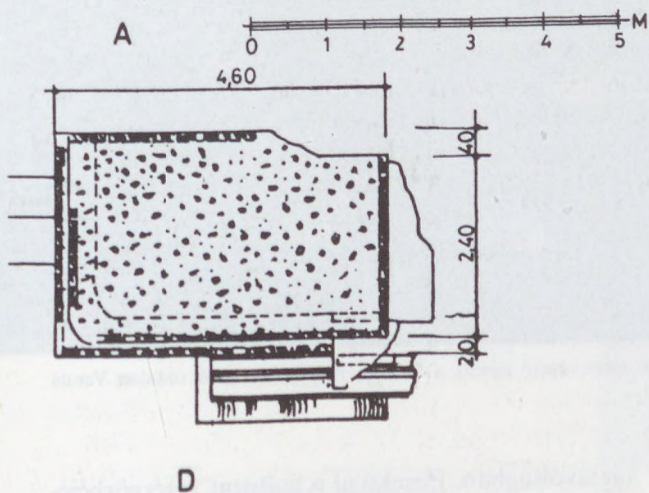
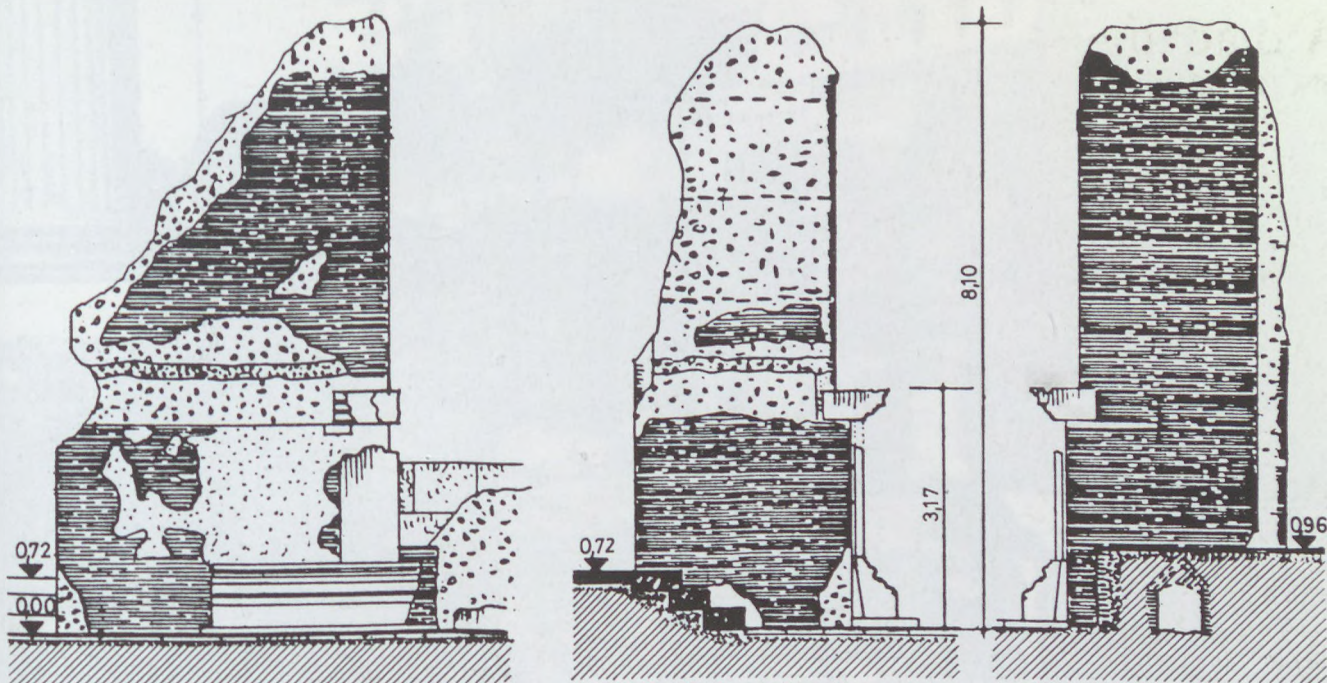
A keleti pillér nyugati oldalán a fal síkja 3,17 m magasságtól felfelé 22 cm-rel visszaugrik, a nyugati

pillérnél a keleti és déli oldalon a visszaugrás 18 cm, az északi és a nyugati oldalán visszaugrás nincs. A nyugati pillérhez csatlakozik a porticus három lépcsője és itt, a kibontott falnyíláson (168/B és C ábra) át lehet látni a pillért hosszában átfúró csatornát, melyet a pillér alatt calcestruzzo öntvény burkol, s a pillértől északra, a Basilica Argentaria előtti terasz burkolata alatt nyeregteként elhelyezett nagy téglalapok földnek le. A csatorna mélységét nem tudtam mérni, mert tele van földdel, törmelékkel.

A pillérek burkolatának márványlábazata és párkánya a nyugati pillér keleti oldalán in situ megvan (168., 169. ábra). A lábazat egy kötömbje travertinalapon áll. A hossza 2,80 m, jobb vége törött, bal vége sima hézagsík, magassága $35 + 50 = 85$ cm és a profillal együtt teljesen azonos a podium lábazatával (88. ábra), azzal a különbséggel, hogy hátoldala nem függőleges, hanem kissé ferde, alul 46 cm vastag. A lábazat alatti travertinalap a talaj burkolata fölé nyolc cm-rel áll ki. A lábazaton 12 cm vastag, sima márványlemez áll, szélessége 80 cm, a felső vége letörött, hosszoldalai sima hézagsíkok, a lábazatba egy köcsappal és egy vaskapoccsal van bekötve. Bizonyos, hogy a diadalív jóval Traianus után épült, tehát a templom podiumának lábazati köve csak úgy kerülhetett a diadalívre, hogy azt a keleti pillér építésekor onnan elbontották és másodlagosan használták fel.

A nyugati pillér keleti oldalán a márványlábazat felett befalazottan in situ van egy párkánytöredék, melynek felső szintje a talajburkolat felett 3,17 m magasan van, hossza 90 cm, magassága 40 cm, az alatta levő márványburkolat elé 30 cm-rel ugrik ki (168/E ábra). A párkány alatt mélyen a pillérbe nyúlóan befalazott 12 cm vastag márványlemez van, külső vége letörött, ezért nem tudom megállapítani, hogy a pillér mellvédlemeze fölé ért-e ki, vagy mögötte ért véget. A befalazott márványlemez hosszát a pillér északi oldalán lehet lemérni: 1,50 m. Szerkezeti szerepét nem tudom megállapítani.

A párkánytöredék felső és bal oldali hézagsíkja vésővel durván bevagdalt, de a bal oldali hézagsík külső szélén keskeny csíkban csiszolt, ezáltal a szomszéd kőhöz pontos vonalban csatlakozott, megtakarították tehát az egész oldal csiszolását. A párkány felső síkjára habarcsréteg közvetítésével

168. Caesar foruma. Diadalív, nyugati pillér

feküdt fel a márványburkolat. A párkány tagozatai túlságosan egyenlő értékűek (168/D/2. ábra), nincs meg közöttük az az erő, lendület, mely a templompodium lábázatát jellemzi, ami bizonyítja, hogy a párkányt a diadalív építésekor faragták. A párkány a pillér keleti és déli oldalán volt meg, amit igazol, hogy a befalazási horony csak itt van meg. A nyugati és keleti oldalon valószínűleg azért nem volt párkány, mert itt a padló szintje 2,25 m lehetett, mely felett a párkány $3,17 - 2,25 = 0,92$ m magasságban a közlekedést akadályozta volna.

A párkány felső lemeztagja letört, valószínű, hogy a függőlemezhez tartozott, melynek kiülésére semmi támpont nincs. A párkányon bizonyára volt a függőlemez felett pár tagozat, amit nemcsak alak-tani okok miatt lehet feltételezni, hanem abból is, hogy a párkány felett annak befalazására szolgáló horony még folytatódik. A pillér lábánál heverő márványdarabok között találtam olyan 14 cm ma-

gas lemezt, mely tagozatai (lemezke, szíma, pálcá) miatt a párkányra illik. A 168/E felmérési rajzomban a követ 3 jellel rajzoltam be szaggatott vonallal. A párkány összes magassága $40 + 14 = 54$ cm. A 173. ábrában a diadalív nyugati pillérét rekonstruáltam, de csak a párkányig, mert az e feletti architektúrára semmi biztos adatot nem találtam a maradványok között.

A téglafaltöredék a templom oszlopközből (170., 171. ábra)

A templompodiumon, a 8 számú oszlop helyén (129. ábra) téglafaltöredék fekszik, fő méretei: $2,00 \times 1,30 \times 1,20$ m. Függőleges oldala téglaburko-

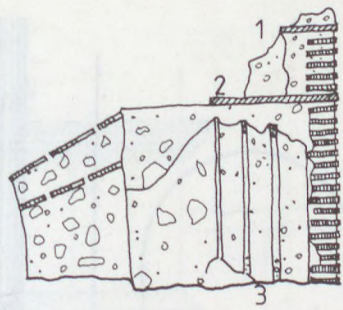
169. Caesar foruma. Bal oldalon a diadalív pillére, középen a hátsó térre vezető lépcső, a Basilica Argentaria, jobb oldalon Venus Genetrix temploma

latú, a téglák 20 cm hosszúak, 3,5–4 cm vastagok, a habarcs vastagsága 3–5,5 cm. A fal belseje öntött, a kemény szürkéslila habarcsban 15–20 cm nagy tufo- és peperinodarabokkal, benne 35–40 cm távolságban 60 × 60 cm nagy téglalapokból átmenő rétegekkel (170/A, B, C rajzon 1 és 2 jel). A téglalapok szorosan egymás mellett vízszintes síkban vannak. A C rajzon a 2 jelű téglalemezek a ténylegesen meglévők, a 2' jelűek csak a téglalemezek lenyomatai. Az A oldalnézetben és a C felülnézetben jól láthatóan oszlop kannelurák lenyomatai látszanak (3 jel), a lemezek vájatai némelyikében benmaradtak az oszloplemezek márványtöredékei. A C jelű felülnézetben megszerkesztettem a kannelurákhoz tartozó oszlop kerületét, az eredmény: 126–127 cm átmérő, ami egyezik a templom külső oszlopainak átmérőjével, ugyanígy egyeznek a kannelurák méretei is. E faltömeg tehát a templom külső oszlopai közé épült. A kérdés csak az, hogy függőleges téglaburkolata, ill. a belőle induló boltozat a diadalív felé vagy a pteroma felé nézett-e? A falmaradványon a függőleges téglafelülettel szembeni oldalon egy boltváll indítása vehető ki, melynél az öntött anyagban 60 × 60 cm nagy téglalemezek helyezkednek el sugárirányban, egymástól 35 cm ré-

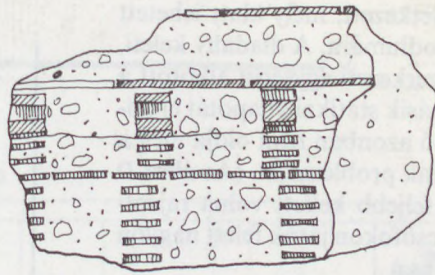
tegtávolságban. Ezenkívül a boltozat vezérgörbéjével párhuzamosan téglaboltövek haladnak egymástól 45 cm távolságban. A dongaboltozat tehát téglából készült váz, melynek rekeszeit calcestruzzóval töltötték ki.

A faltöredék helyének meghatározásánál biztosra vehető, hogy a templom oszlopai között volt. Ha az egész oszlop befalazására, megerősítésére szolgált volna, akkor az oszlop kannelurás környomatának a téglaburkolatú falsík mögött kellene maradnia. A maradvány határozottan mutatja, hogy nem az egész oszlopot falazták be, hanem annak csak felét. A fal pontos helyének megállapítására két rekonstrukciót dolgoztam ki.

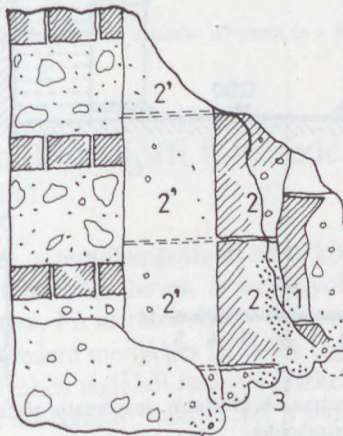
A 170. ábra D, E rajzában a falmaradványt a diadalívvá egy vonalban, a 7 és 8 számú oszlopok közé helyeztem. E mögött a pronaosz van, ezért nem képzelhető el, hogy a boltozat a pronaosz felé, a függőleges téglafelület pedig a diadalív felé fordult volna. Ha a pronaoszban volt két-két oszlop, akkor sem tételezhető fel, hogy a boltozat ezekre támaszkodott volna. A diadalív ezzel az oszlopközzel szemben áll, feltételezhető ezért, hogy a téglafal maradványból induló dongaboltozat a diadalív keleti pillérére támaszkodott, és ezáltal a lépcső felett

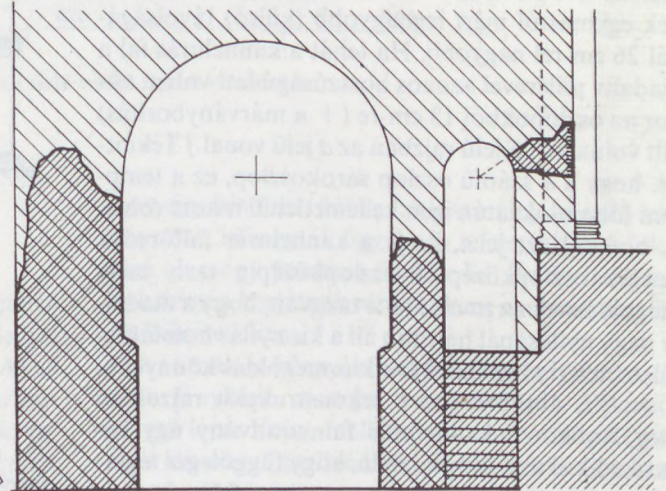
A

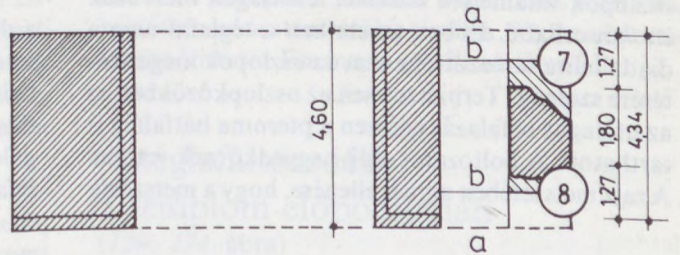
B

C

D

E

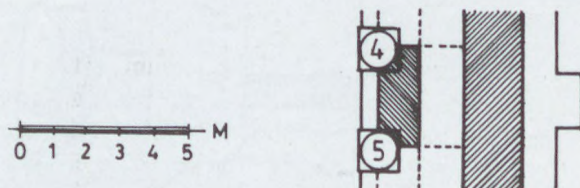
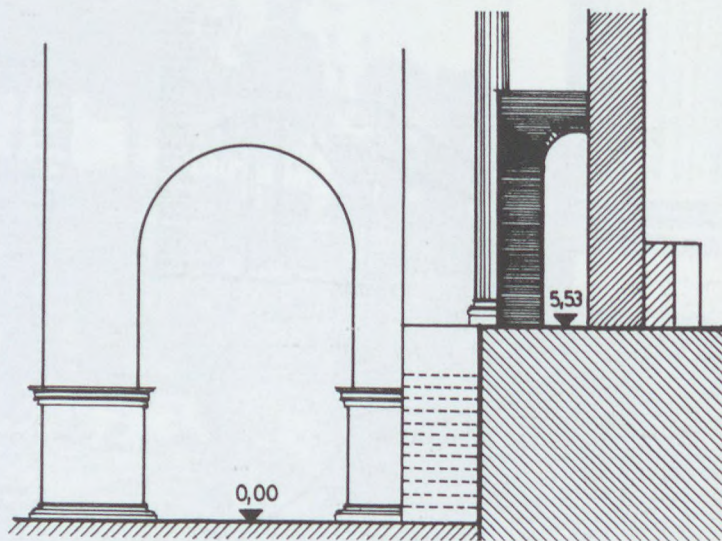

170. Caesar foruma. Diadalív jobb oldali nyílása, rekonstrukció és a téglafaltörődék

egy boltozott nyílás keletkezett, mely alatt lehetett feljutni a templom előpodiumára. A diadalív keleti, vékonyabb pillére így szerkezeti egységet alkotott a két oszloppal, egyik a másik statikai állapotát erősítette. Ez a rekonstrukció azonban nem oldja meg a diadalív aszimmetriájának problémáját. (Az ábra *D* rajzában a kis dongát feljebb kellett volna rajzolni, mert az utolsó lépcsőfokon járók felett nagyon alacsonyan állna a donga.)

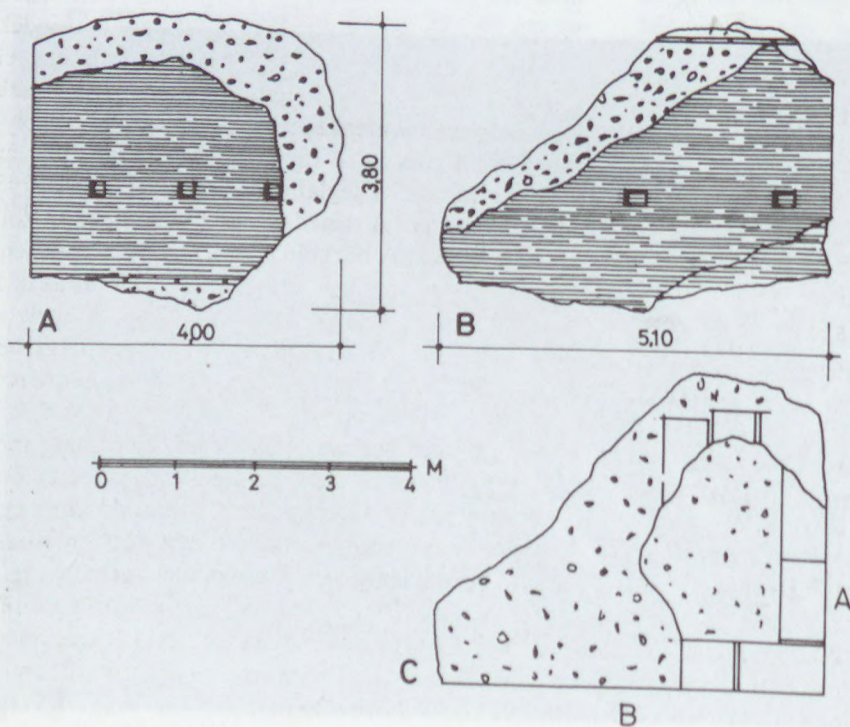
A diadalív pillérének hossza (a nyers falakkal mérve) 4,60 m, ami a 7–8 számú oszlopok kerületének egymástól mért legnagyobb (külső) távolságánál 26 cm-rel nagyobb. Ha tehát a kannelurás fal a diadalív pillérével azonos hosszúságú lett volna, akkor az oszlopokból 13 cm-re (+ a márványborítás) állt volna ki. (*E* jelű rajzban az *a* jelű vonal.) Tekintve, hogy a 8 számú oszlop sarokoszlop, ez a templom főhomlokzatán igen kellemetlenül hatott volna. A *b* vonal azt jelzi, hogy a kannelurás faltörődék hossza oszlopközéptől oszlopközépig tart, mely megoldásnak az az előnye is megvan, hogy a diadalív nagy nyílásánál hátrább áll a kis nyílás homlokfelülete, tehát az architektonikus megoldás könnyebb.

A 171. ábrában azt a rekonstrukciót rajzoltam meg, amikor a kannelurás falmaradvány úgy helyezkedik el az oszlopközben, hogy függőleges téglafelülete kifelé, a boltozat a templom felé néz és a cella falának támaszkodik. Ez csak az 1–5 számú oszlopok valamelyik közében lehetséges, mert csak itt van cellafal. Ebben az esetben a téglafal nem a diadalívhez tartozott, hanem az oszlopok megerősítésére szolgált. Természetesen az oszlopközökben ez az utólagos befalazás egészen a pteroma hátfaláig is tarthatott. A boltozatot csak negyedkörnek vettem. A rajz metszetében annak ellenére, hogy a metszősík

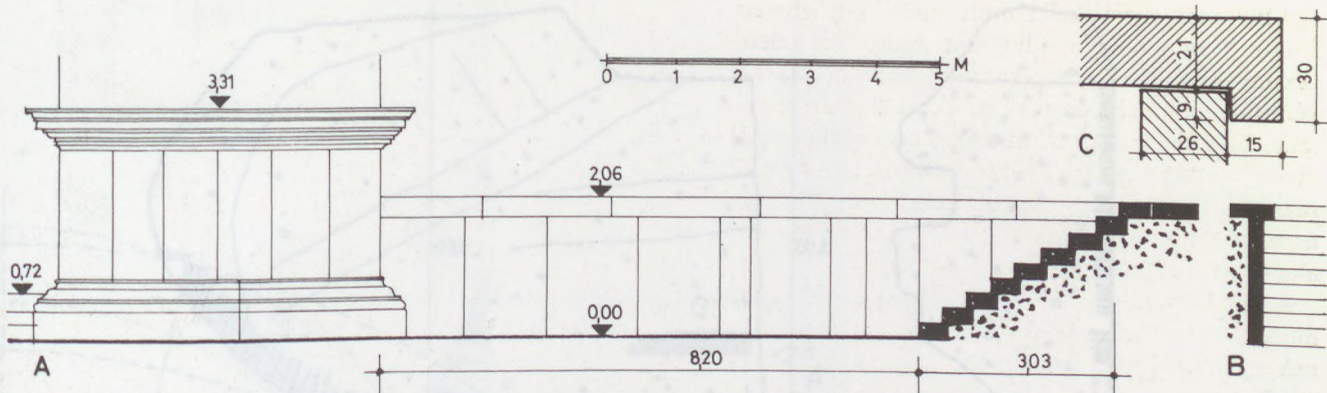

171. Caesar foruma. Kannelurás lenyomatú téglafaltörődék helyének rekonstrukciója

a diadalív mögötti, mégis berajzoltam a diadalívet és a lépcsőt is. Ha faltörődékünk ilyen helyzetben volt, akkor igaz G. Lugli megállapítása, mely szerint Constantinus császár ideje után az erősen megrongálódott Venus Genetrix-templomot hatalmas téglafalakkal erősítették meg.¹¹⁴

172. Caesar foruma. Faltörődék a templom előtt. A diadalív attikafala

173. Caesar foruma. A diadialív lábazata és a Basilica előtti térre vezető út, rekonstrukció

A templom előtti faltöredék (172. ábra)

Az areán, a templompodium előtt kb. hat méterre három faltöredék hever, a legnagyobbval érdemes foglalkozni. Fő méretei: $4,00 \times 5,10 \times 3,80$ m. Az *A* és *B*, egymásra merőleges felületek téglával burkoltak, melyeken téglából falazott fészkek vannak, tehát nem utólagosan vésettek: az *A* oldalon méretük $15 \times 15 \times 40$ cm, a *B* oldalon $40 \times 40 \times 40$ cm. Két fészkekben márványtöredék van. A fal magja calcestruzzo, szintező vízszintes téglalemezekkel. Az Uficiótól nyert felvilágosítás szerint a diadialív nyugati pillére mellett találták, a feltárás során innen vitték jelenlegi helyére. Ebből és a méretekből következően úgy vélem, hogy a diadialív egyik felső sarka lehetett.

A fenti mellett heverő másik két faltöredék jelenleg egymáson fekszik, méretük valamivel kisebb, szerkezetük azonos a fent bemutatottal, semmi újabbat nem mondanak, ugyancsak a diadialívról származnak.

A diadialív és a mögötte levő útszakasz rekonstrukciója (173. ábra)

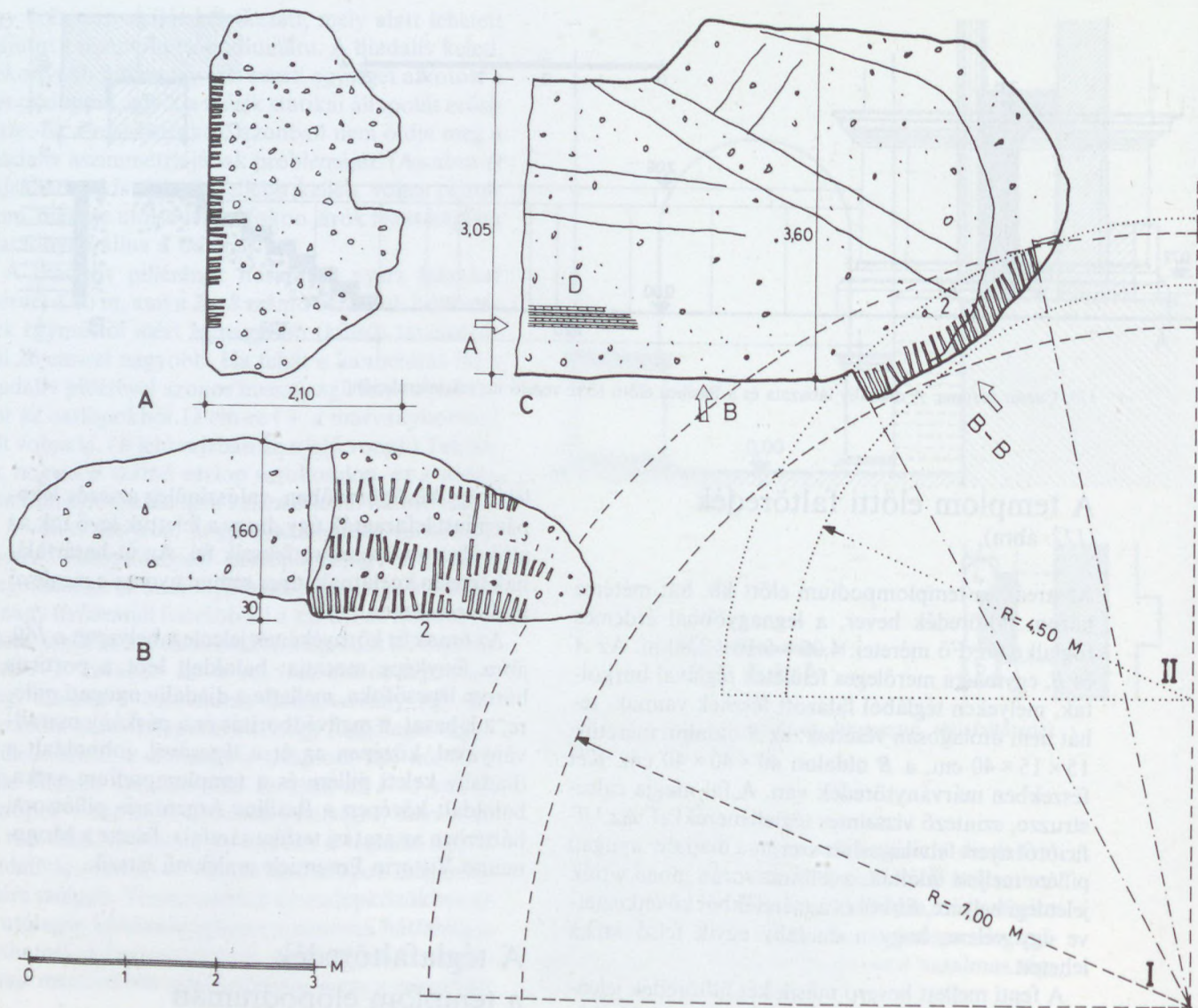
A diadialív alatt rövid útszakasz halad a Basilica Argentaria és a templom közötti területre, mely az area felett 2,06 m magasán van, és kilenc fokú lépcső vezet fel rá az út északi végén. Az út keleti oldalát a 89., nyugati oldalát a 173. ábra mutatja, melyen kiegészítettem a diadialív pillérén és az út oldalfalán a hiányzó burkolati részeket. Az út nyugati falát 26 cm vastag márványlemezek burkolják, melyek különböző szélességűek, mögöttük öntött támfal áll. A lemezeket a kidőlés ellen a travertin padlóburkolat szélső lemezeinek hornya biztosítja (173/C ábra). A lépcső márványfokai in situ vannak, a felső fok hiányzik, és a negyedik fok felett a többinek jobb oldali fele is, ahol a lépcső alapépítményének öntött anyaga látszik. A felső lépcsőfokok járófel-

letét egy későbbi időben, valószínűleg az erős lekopás miatt lefaragták úgy, hogy a felettük levő fok az alsó alacsony peremre fekszik fel. Az út határfalának tetején korlátnak nincs semmi nyoma a meglévő padlólemezekon.

Az útnak és környékének jelenlegi helyzetét a 169. ábra fényképe mutatja: baloldalt lent a porticus három lépcsőfoka, mellette a diadialív nyugati pillére, a lábazat, a mellvédborítás és a párkány maradványával, középen az út a lépcsővel, jobboldalt a diadialív keleti pillére és a templompodium sarka, baloldalt középen a Basilica Argentaria pillérsora, háttérben az ásatási terület támfala, felette a Monumento Vittorio Emanuele emlékmű látszik.

A téglafaltöredék a templom előpodiumán (129., 174. ábra)

A faltöredék a templom előpodiumának déli szélén fekszik, fő méretei: $6,00 \times 3,60 \times 2,10$ m. A töredék egyik oldalán sík felületű téglaburkolat van, melyet úgy rajzoltam, hogy a téglahézagok vízszintesek legyenek, ezáltal megkaptam a töredék eredeti helyzetét. Az ábrán az *A* rajz az oldalnézetet, a *B* az alulnézetet, a *C* a téglaburkolattal szemben fekvő oldalt mutatja. A töredék az ábrán nem rajzolt oldalán fekszik. A burkoló téglák mérete: 18—20 cm hosszú, 3 cm vastag, a habarcsréteg 4 cm, azaz a téglánál vastagabb. A belső mag öntött, melybe helyenként 60×60 cm nagy téglalemezek kötnek be. Az öntött tömeg laza, könnyen porló mészhabarcs, benne 15—30 cm nagy tufodarabokkal. A töredék *B* oldalán három sorban téglabordák látszanak, melyekben a téglák rendetlenül ágyazódnak be az öntött anyagba. Valamennyi téglá sugár irányban egy középpont felé irányul, mintha egy dongaboltozat erősítő bordái lennének. A pongyola szerkezet miatt nehéz a téglák hajlásszögéből a kör középpontját meghatározni, mégis megkísértem a két szélső téglá metszéspontját a helyszínen megállapítani, ami a feltételezett félkörű donga középpontját jelenti. Így

174. Venus Genetrix temploma. Téglafaltöredék az előpodiumon

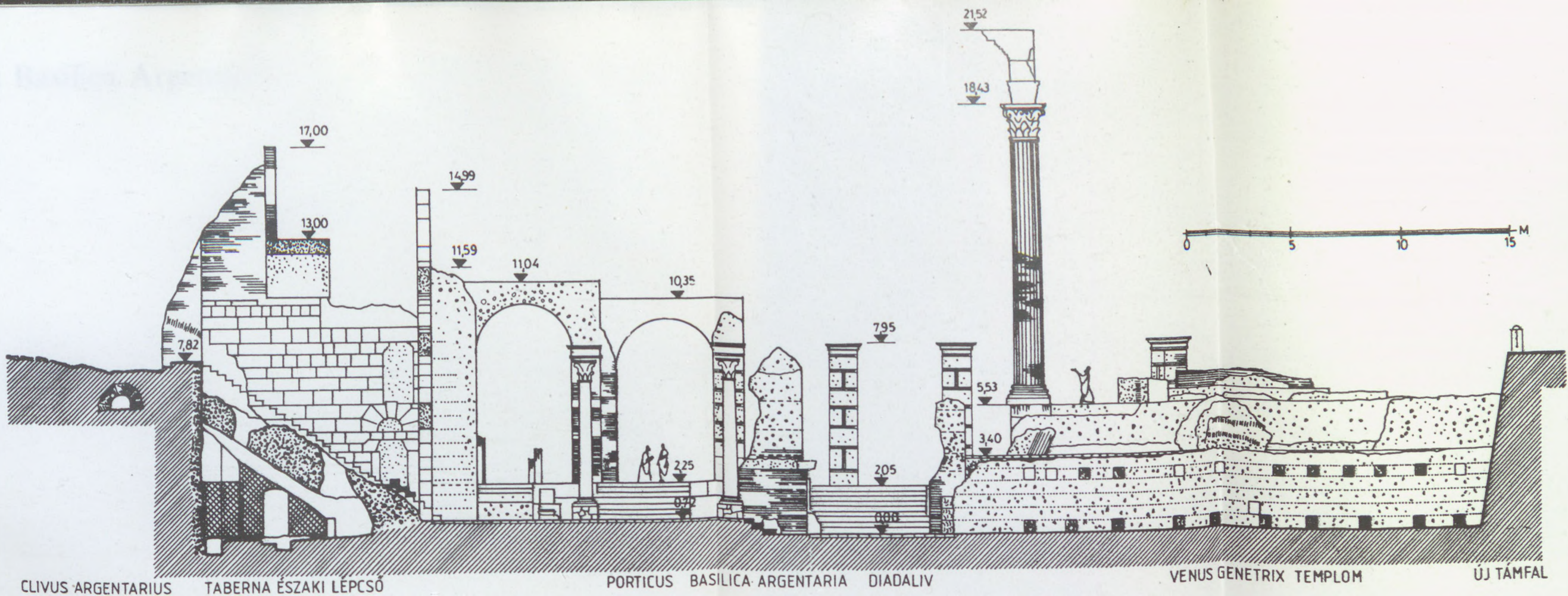
nyertem az ábrán az *I* jelű középpontot, melyhez tartozó sugár 7,00 m, ami azt jelenti, hogy a donga fesztávolsága 14,00 m.

Megrajzoltam ennek a dongának az extradoszát is úgy, hogy minden tégl a boltozat vastagságába essen. A templom cellájának fesztávolsága ugyan közel ennyi (12,65 m), de már megállapítottam, hogy a cella nem lehetett boltozott, tehát töredékünk nem lehetett a cellát lefedő boltozat része. Az *I* jelű körközepont megkeresése tehát nem lehet helyes.

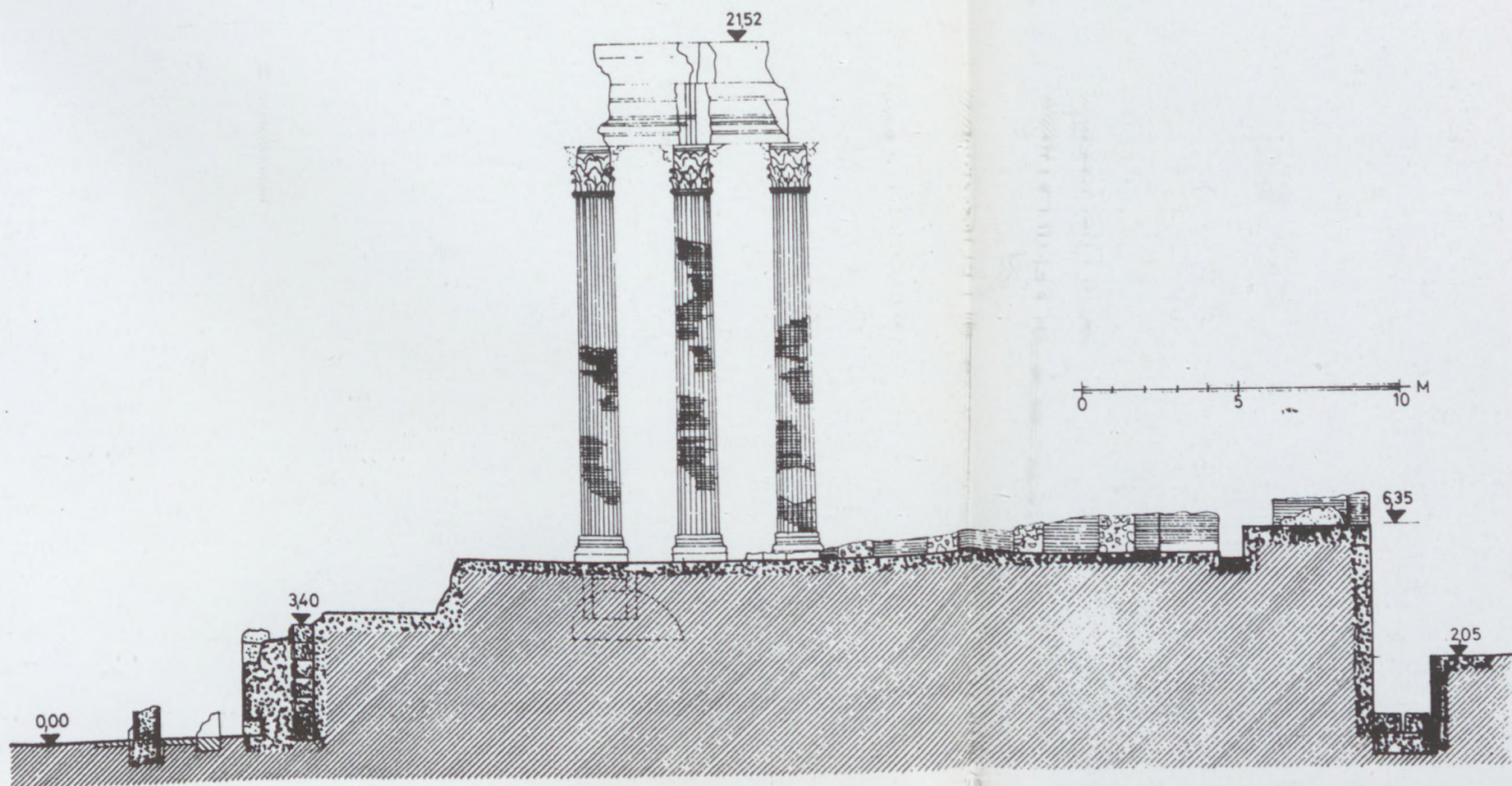
A *II* jelű középpontból húzott intradosz és extradosz (az ábrán pontozott vonal) által meghatározott boltozat vastagságában minden tégl bentmarad, de ezek nem irányulnak a *II* középpontba, ami a nagyon pongyola szerkezet miatt nem kizáró ok. Sajnos a rendelkezésemre álló felmérési eszközökkel nem tudtam meghatározni a boltozat fesztávolságát

és ezért a helyét sem. Lehet, hogy nem nyílászathidaló volt, hanem falban teherhárító ív szerepét töltötte be, azonban a templomnál nincs ilyen vastag fal (2,10 m-nél vastagabb). A fal pongyola szerkezete azt igazolja, hogy a késő császárkorból való. G. Lugli valószínűleg e miatt a faltöredék miatt írta, hogy Constantinus császár idejében a templom főhomlokzata összedőléssel fenyegetett, és ezért hatalmas téglafalakkal erősítette azt meg (114. jegyzet).

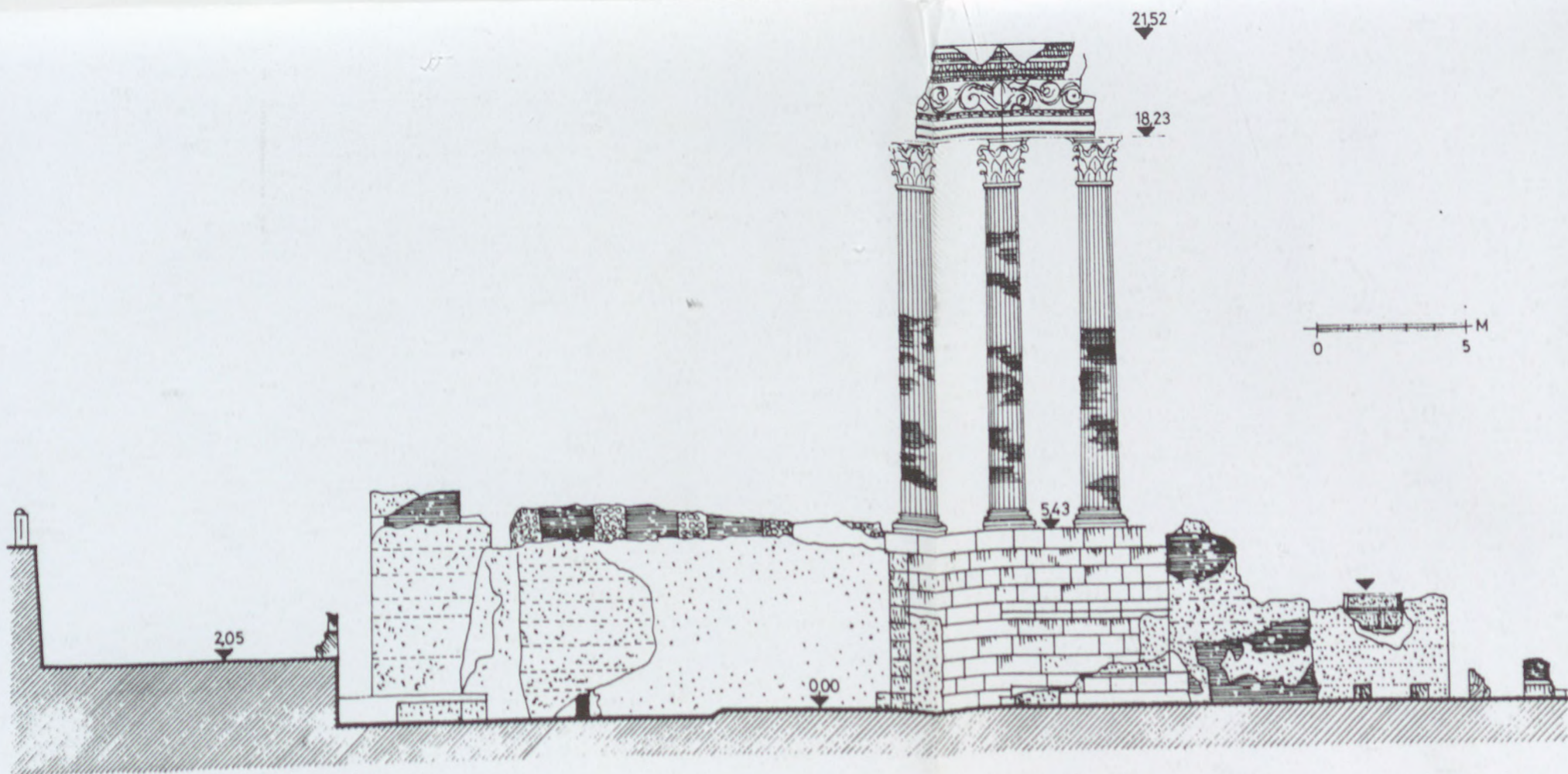
A 175., 176., 177. ábrában a Caesar-forum és a Venus Genetrix-templom metszetét 1974. évi állapotában rajzoltam meg. A 175. ábra metszete keletnyugati irányban a *III* tabernában levő lépcsőn át a templom előpodium és ennek lábazata között halad. A 176. ábra a templom nyugati oldalát mutatja az oldalpodium arkában metszve. A 177. ábra a templom hosszmetsetét ábrázolja.

175. Keresztmetszet a Via dei Fori Imperialitól a Clivus Argentariusig

176. Venus Genetrix temploma. Nyugati homlokzat

177. Venus Genetrix temploma. Hosszmetszet

A Basilica Argentaria

Az alaprajzi elrendezés

(18., 36., 178. ábra)

A Basilica Argentaria a Venus Genetrix-templomtól nyugatra, a porticustól északra fekszik *L* alakú alaprajzzal. Nyugati hátfala a Mons Capitolinus levágott oldalát támasztja meg, a tabernák homlokvonalaához képest kissé ferde alaprajzban. E hátfal előtt az épület kéthajós, két sor pillérrel. A pillérek négyzet alaprajzúak, méretük $1,20 \times 1,20$ m, mely méret egyes pilléreknél pár cm különbséget mutat. Az épület déli, a porticus felé néző homlokzata nagyon elpusztult, csak a tabernák homlokfalára merőlegesen támaszkodó öntött falazat maradt meg, vastagsága 1,20 m, hossza 2,05 m, végéhez 34×70 cm keresztmetszetű, 200 cm magas fehérmárvány pillérke támaszkodik, külső hosszoldalán horonnyal. Tőle 1,51 m távolságban egymás mellett két darab hasonló pillérke áll, de horony nélkül. A két pillérke között valószínűleg ajtó volt, melyen keresztül a tabernák és a porticus közötti területről a Basilicába lehetett feljutni. Az ajtó előtt eredetileg lépcsőnek kellett lennie, melyből azonban nem maradt fenn semmi. Ez az ajtó nem esik a Basilica nyugati hajójának hossz tengelyébe. A porticus és a Basilica padlója között $2,25 - 0,72 = 1,53$ m magasságkülönbség van, melyet újabb lépcső köt össze. A lépcső karszélessége öt méter, benne hét fellépővel, melyekből egy sem maradt fenn, de az öntött alaptömegben a fokok lenyomatai megvannak. A lépcsőkar nem esik sem a porticus, sem a Basilica hossz tengelyébe. A két lépcső helyzetéből arra lehet következtetni, hogy ezek nem vezettek közvetlenül a Basilica hajójába, hanem a Basilica előtti szabad, fedetlen előtérre (179/A, C ábra). A Basilica és a templom közötti tér padló szintje csak 2,05 m, azaz 20 cm-rel alacsonyabb, mint a déli oldalon.

A Basilica déli homlokzata előtti szabad, fedetlen területet nyugat felől a hátfal két első pillére között feszülő dongával fedett nagy fülke határolja, mely donga ma is megvan. Ha azonban azt tételezzük fel, hogy a Basilica mindkét pillérsora kifutott a porticus felőli szintkülönbségig, akkor az *I* pillérrel egy vonalba eső első pillér a *C* jelű széles lépcsőkarban állt, a 8 pillérrel egyvonalban álló pillér a diadalív

pillérének sarkában állt. E két pillért a 178. ábrában pontozottan jelöltem. A magam részéről a fedetlen előteret tartom a valószínűbbnek. A feltárás utáni olasz beszámolók erre a kérdésre nem térnek ki. A második megoldáshoz tartozó két pillérnek semmi nyoma nincs.

A Basilica feltárt részének alapterülete, az eredetileg is fedett részt tekintve, $550,00$ m², melyből a nyugati hajó boltozatát a feltárás után újra készítették $180,00$ m² alapterületen.

A Basilica előtti tér szabályos négyszögű, de nem egyenlő nagyságú travertinlapokkal van burkolva, melynek nagy része ma is megvan in situ, egy részüket a templom lezuhanó hatalmas márványtömbjei összezúzták.

A Basilica középső pillérei téglából készültek, melyekhez később téglafalakat építettek. A külső pillérek alul travertinből, felül peperinoból készültek, közülük csak a 12 számú mellett van utólagos téglafal.

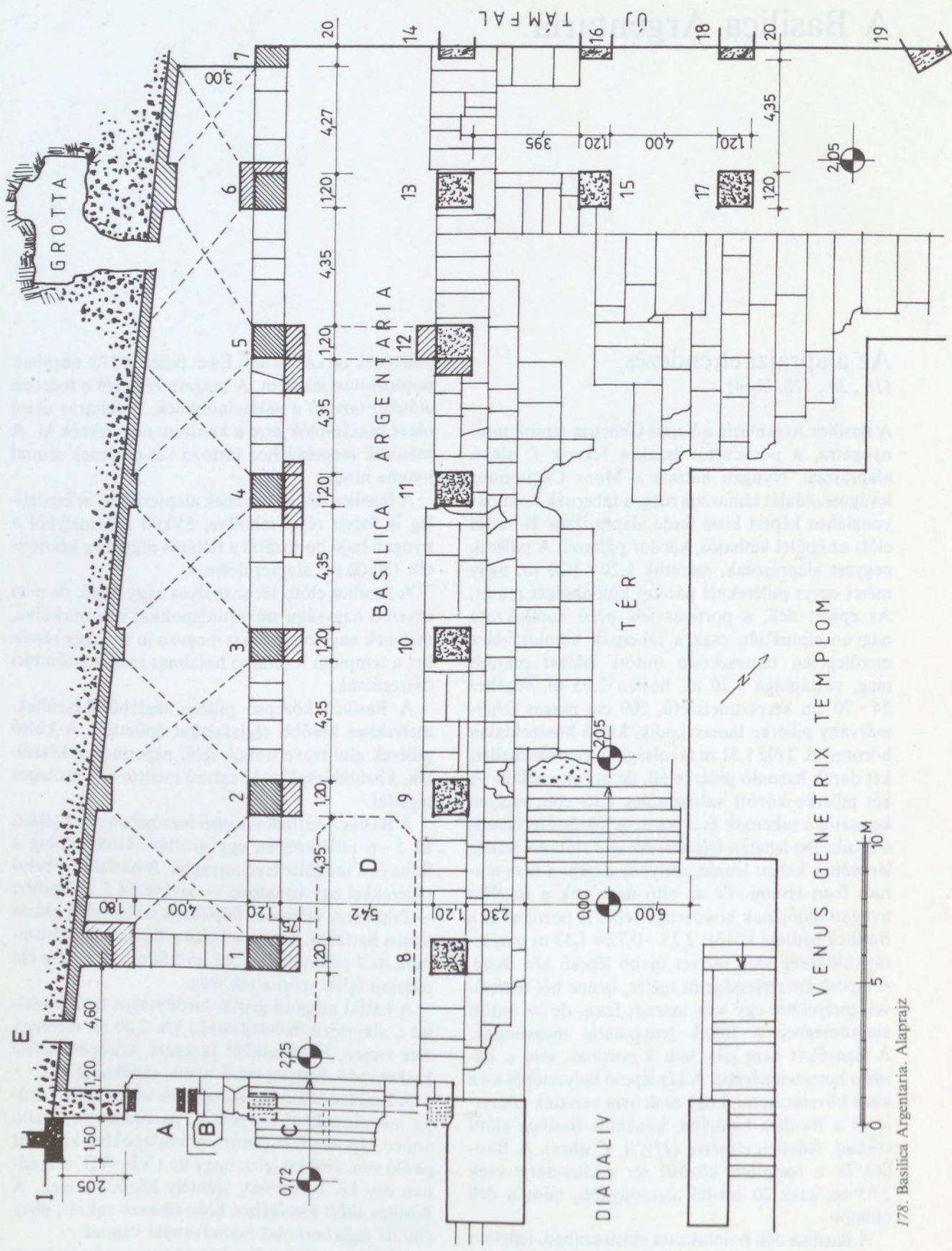
A Basilica hátfalának első mezőjében egy nyílást, az 5—6 pillérközben egy grottát véstek utólag a falba és a mögötte levő anyagba. A hátfalon a belső pillérekkel egy vonalban — kivéve az 5 jelű pillért — falpillérek állnak. A falpillérek befelé néző oldala nem a hátfallal, hanem a belső pillérsorral párhuzamos, az *I* pillérrel szemben levő falpillért utólag két oldalon fallal erősítették meg.

A hátfal mögötti grotta bizonytalan határvonallal *L* alaprajzú, belmagassága kb. 2,00 m, mennyezete ívesen, boltozatként faragott, közepén felfelé keskenyedő, kéményszerű nyílás emelkedik fel.

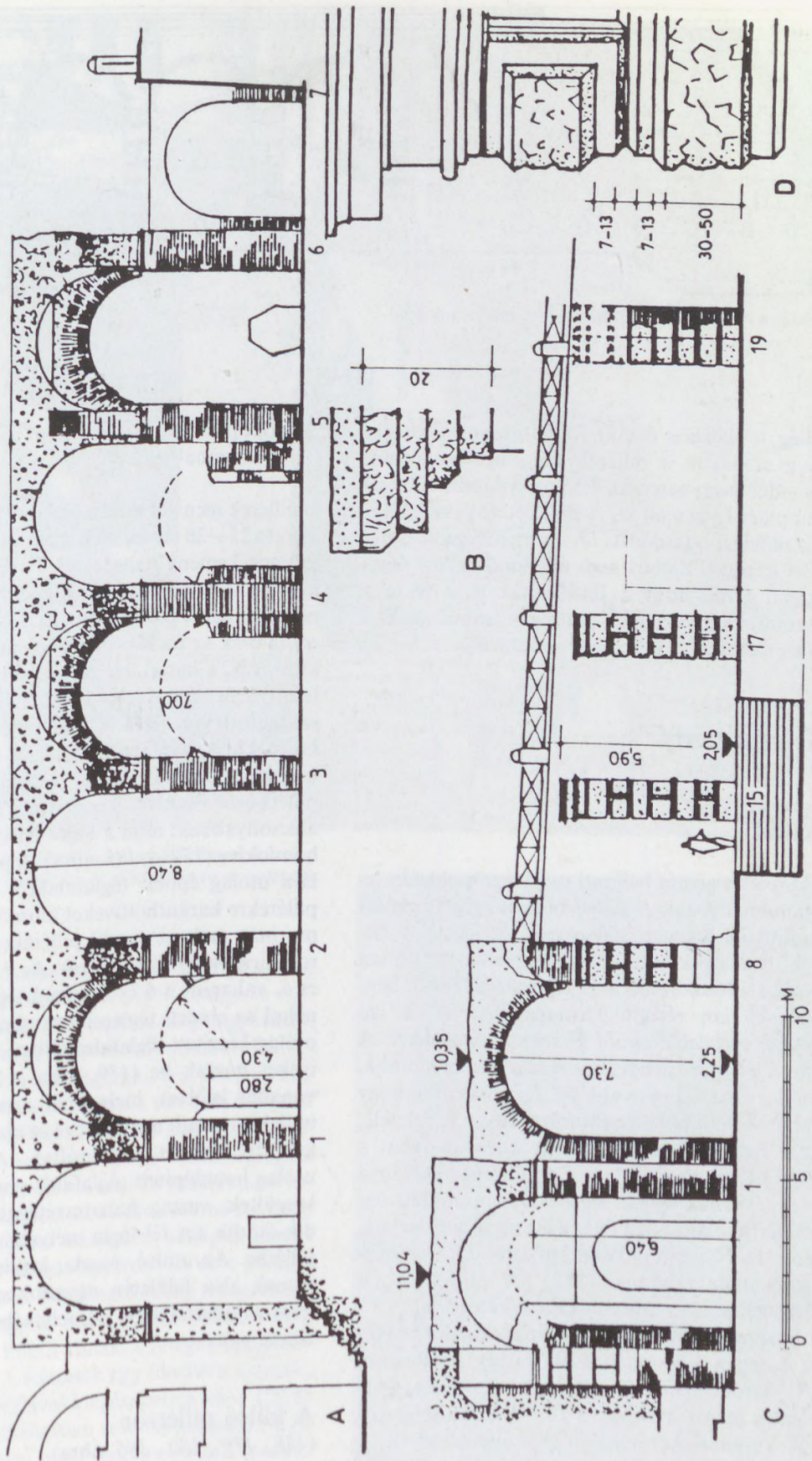
A Basilica külső hajójának déli végén (*D* jel) drága márványokból (serpentin, pavonazzetto, giallo antico, cipollino) és porfir-, gránitlapokból készített padló van, ami azt jelzi, hogy itt a VI—VII. században egy kis keresztény szentély húzódott meg. A Basilica több mezőjében halszálkásan rakott, élére állított téglaburkolat maradványai vannak.

A hátfal a pillérsorhoz képest annyira ferde, hogy az első pillértől a távolsága $4,00 + 1,80 = 5,80$ m, az északi végfalnál csak 3,00 m.

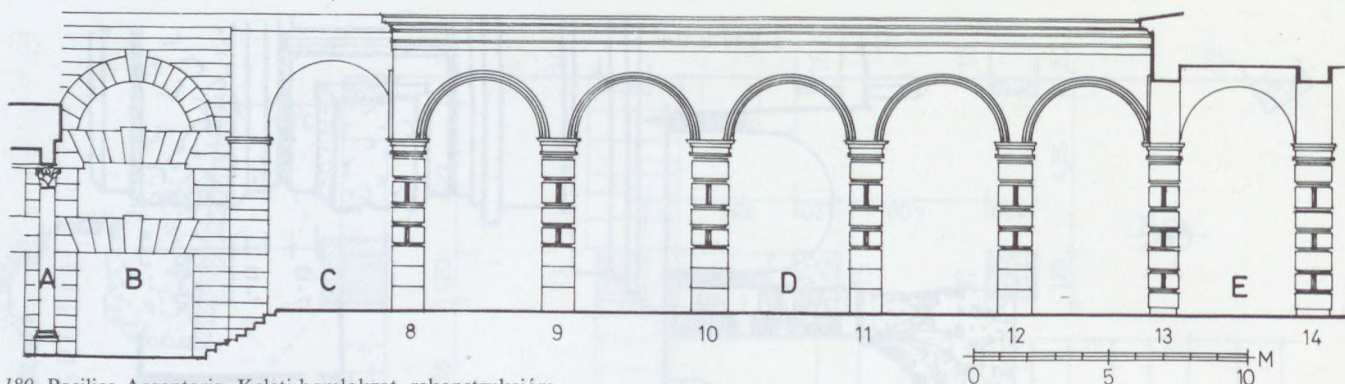
A Basilica két hajója északon az új támfalnak fut, itt keletre fordul derékszögben, és egy hajóval folytatódik két pillérrel (15, 17 szám). A támfalból kiáll minden pillérrel szemben egy-egy pillér, mely való-

178. Basilica Argentina. Alaprajz

179. Basilica Argentaria. A a téglapillérek nézete, B a téglapillér parkánya, C a déli homlokzat, D a peperino pillérek részletrajza

180. Basilica Argentaria. Keleti homlokzat, rekonstrukció

színpűleg a Basilica északi folytatásához tartozik. Ezen a szárnyon a pillérek távolsága egymástól észak—déli irányban csak 4,35 m. A támfalból a 19 számú pillér ferdén áll ki. A Basilica az új támfalon túl észak felé folytatódott (18. ábra), ami most ismét földdel lefedett. Sajnos nem állt módomban meggyőződni arról, hogy a Basilicának ez a része a helyszínrajzon mennyiben tényleges ásatási maradvány és mennyiben feltételezés eredménye.

A felépítmény

(179—191. ábra)

A hátfal

Szerkezetét a grotta bejárati nyílásának oldalán lehet tanulmányozni. A külső burkoló téglafal gondos munkájú, kemény habarccsal. Mögötte az öntött fal laza szerkezetű, mészhabarcsban 5—15 cm nagyságú tufodarabokkal és téglatörmelékkel, benne 60—80 cm rétegmagassággal 58 × 58 × 6 cm nagyságú téglalemezekből vízszintes rétegekkel. A támfal E jelű nyílása ugyanezt a szerkezetet mutatja, a nyílás a szűztalajig nyúlik be. Ez bizonyítja, hogy a tabernák homlokfala nem folytatódott észak felé, mint a Basilica hátfala, Caesar korában tehát a Basilica helyén még a Mons Capitolinus nyúlványa volt. A tabernák északi végénél a már említett öntött pillérfal magassága felér a Basilica boltozatáig, itt letörött. Nyugati oldalán burkolófal kötőmbjének lenyomatai látszanak (182., 183. ábra), melyek egybeesnek a tabernahomlokzat körétegeivel.

A Basilica hátfalát borító vakolat közül az alapréteg 4 cm, a felső réteg 2 cm vastag. Különösen a déli három falmezőn nagyon sok vésett, karcolt antik felírás, név van a II—V. századból, közöttük Vergilius Aeneis című hőskölteményéből. A hátfalból kiálló falpilléreken több helyen megmaradt az egykori vak-kváderozás vakolata, mely két különböző időben készült: a régebbinél a hézagok 4 cm szélesek, a kváderek magassága 30 cm. Ezt később átvakolták 60 cm rétegmagasságú álkváderozatra.

A középső pillérsor

(1—7 számmal jelezve)

A pillérek igen gondosan téglából falozottak, a téglamérete 25—28 cm hosszú, 4 cm vastag, egy centiméter igen kemény habarccsal. Párkányuk is téglából készült (179/B ábra). A pillér magassága 6,40 m, némelyikben vakolatfoltok maradtak meg. A pillérek csak az észak—déli irányban nyugszanak félkörű ívek, a hátfal felé nem, ezért a keresztboltozatokat nem szakaszolja kiálló ívborda (178. ábrán szaggatott vonallal). A téglapillérek travertintömbökből álló sávalapon állnak. A téglapillérek közé — észak—déli irányban — később minden második pillérközbe boltívet készítettek, melyek valamivel alacsonyabbak, mint a hajót lefedő keresztboltozat homlokíve (179/A, 185. ábra). A pillérek keleti oldalára utólag épített téglafalakról a peperino külső pillérekre harántboltíveket állítottak, melyek közül ma már csak az 5—12 pilléreken nyugvó, erősen restaurált ív áll (181. ábra). Az 1 és 2, a 3 és 4, a 4 és 5, valamint a 6 és 7 számú téglapillérek között, néhol az eredeti téglapillérre támaszkodóan, néhol utólag készített téglafalra állítva, alacsonyan fekvő íveket húztak be (179. ábra A rajzán szaggatott vonallal jelölve), melyekből azonban csak a vállindítása maradt meg, kivéve az utolsót, a 6 és 7 pillér közöttit, melyet restauráltak. A téglapillérekhez utólag hozzáépített téglafalak gondatlan munkával készültek, vastag habarcsréteggel, minden negyedik—ötödik sor fél téglamélységig beköt az eredeti pillérbe. Az utolsó, északi, legkisebb keresztboltozatnak alsó felületén ugyanolyan kazettázás van, mint a tabernákban, némelyikében a téglalemez is benne van.

A külső pillérsor

(178., 179., 180., 186. ábra)

Ezek a pillérek alul három rétegben travertinből, ezek felett peperintömbökből, az L alaprajz rövid szárán levő 15—19 számú pillérek teljes egészükben peperinoból állnak. A travertintömbök rétegenként egy darabból állnak, de nem egyforma nagyok, a

181. Basilica Argentaria. Előtérben a porticus oszlopai, középen a Basilica két hajója, háttérben a II. Viktor Emanuel emlékmű

tömbök közül a 8 számú pillér alsó tömbje erősen kiugrik. A travertin, különösen ilyen pongyola módon való használatát nem tudom megmagyarázni, mert nem hiszem, hogy a travertintömböket elhelyezésük után szándékozták lefaragni, ami azután valami ok miatt abbamaradt, hiszen a tömbök faragása elhelyezésük előtt sokkal könnyebb lett volna. Esetleg valamikor annyira megsérült az eredetileg egész terjedelmükben peperinoból készült pillérek alsó része, hogy utólag cserélték ki az alsó tömböket. Míg a travertintömbök sima felületűek, addig a peperinok opus rusticum kialakítást nyertek, erős plasztikával (179/D ábra). A függőleges hézag rétegenként változóan hol az egyik, hol a másik oldalon van, tehát a rétegek két kőből állnak, a rétegek magassága nem egyforma. A fejezetek egy tömbből vannak, erősen rongáltak, téglával kiegészítettek, de a 179/D ábrán sikerült megbízhatóan rekonstruálnom. A 19 számú ferde alaprajzú pillér nagyon rossz állapotú, legnagyobb részét a feltárás után téglával pótolták. A pilléreken téglaboltívek, ezen téglafal nyugodott,

182. Basilica Argentaria. Előtérben a porticus oszlopai, mögöttük a tabernák homlokzatához merőlegesen csatlakozó öntött fal

183. Basilica Argentaria. Feljárt a Basilica nyugati hajójához

184. Basilica Argentaria. Feljárt a porticus felől a Basilica keleti hajójához

185. Basilica Argentaria. A nyugati hajó részletének külső nézete

186. Basilica Argentaria. Keleti pillérsor, alul travertin-, felül peperinotömbök, elől a diadalív pillére és a Basilicához vezető lépcső

ennek egy töredéke a Basilica előtti téren hever (187. ábra). Ha feltételezzük, hogy a peperinopillérek mögötti hajó azonos magasságú volt a nyugati hajóval és a peperinopilléreken nyugvó boltíveket félköröknek vesszük, akkor a 180. ábrában közölt keleti homlokzaton véget is ért minden biztosnak vehető adat. Minden más — a boltív kerete, a párkány helye és profilja — tényleges maradvány nélküli rekonstrukción. Az ábra bal oldalán berajzoltam a porticus északi végét (*A* jel), mögötte a tabernák homlokzatát (*B* jel), a Basilica déli homlokzatát azzal a feltételezésemmel, hogy az az *1* és *8* számú pillérekkel végződött, azaz a Basilica itteni homlokzata előtt egy szabad, fedetlen terasz volt (*C* jel), melyre a porticus vonalába eső lépcső vezet fel (lásd a 178. ábrán is). E terasz nyugati végét egy hatalmas, átboltozott fülke zárja. A homlokzat nyugati része a *8–12* számú pillérek nyugvó ívekből és felfalazásból áll (*D* jel). A rajz jobb oldali végén a Basilica kelet–nyugati irányú szárnya szerepel metszetben (*E* jel).

A konzolok (188., 189. ábra)

A Basilica Argentaria előtt a keleti oldalon hatalmas, travertinből faragott konzolok hevernek a talajburkolaton. E konzolok egymástól mind formailag, mind méretben különböznek. A 188. ábrában hat darab konzol felmérési rajzát közlöm, a 189. ábrában az *A* jelű fényképét is.

Az *A* jelű konzol fő méretei: $226 \times 87 \times 76$ cm. A tömb falba befalazott része 91 cm szélességben vésődő durván megdolgozott, a többi felület sima. A szabadon álló rész alján lendületes vonalvezetésű szíma van, melyet fent és lent kima szegélyez. Az *a* jelű rajz az oldalnézet, a *b* jelű az alulnézet.

A *B* jelű rajz sarokkonzolt ábrázol, rokon kiképzésű az *A* jelűvel, fő méretei: $198 \times 98 \times 67$ cm. A két, egymással derékszöveget záró kima és lefedő lemeze élben találkozik, a szegélykima a ferde hátsó felületnek fut. Az *a* jelű rajz az oldalnézet, a *b* jelű az alulnézet.

187. Basilica Argentaria. A pillérek feletti átboltozás maradványa

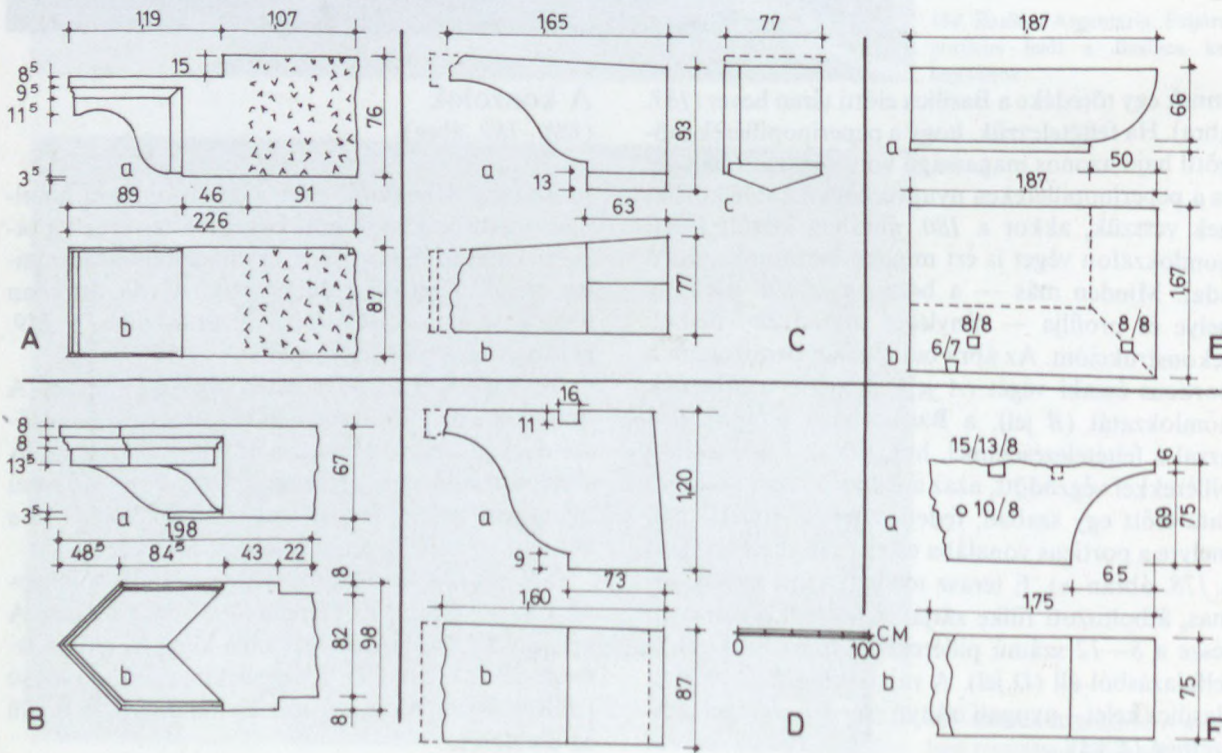
A C jelű konzol fő méretei: $165 \times 77 \times 93$ cm. Kialakítása rokon az A jelűvel, de nincs rajta keretező kima, az orra letörött, a felfekvési felülete élben metsződő tompaszög, két hosszoldala nem párhuzamos egymással, és mindkét felület sima. Az a jelű az oldalnézet, a b jelű az alulnézet. A szaggatott vonallal a konzol orrának kiegészítését rekonstruáltam.

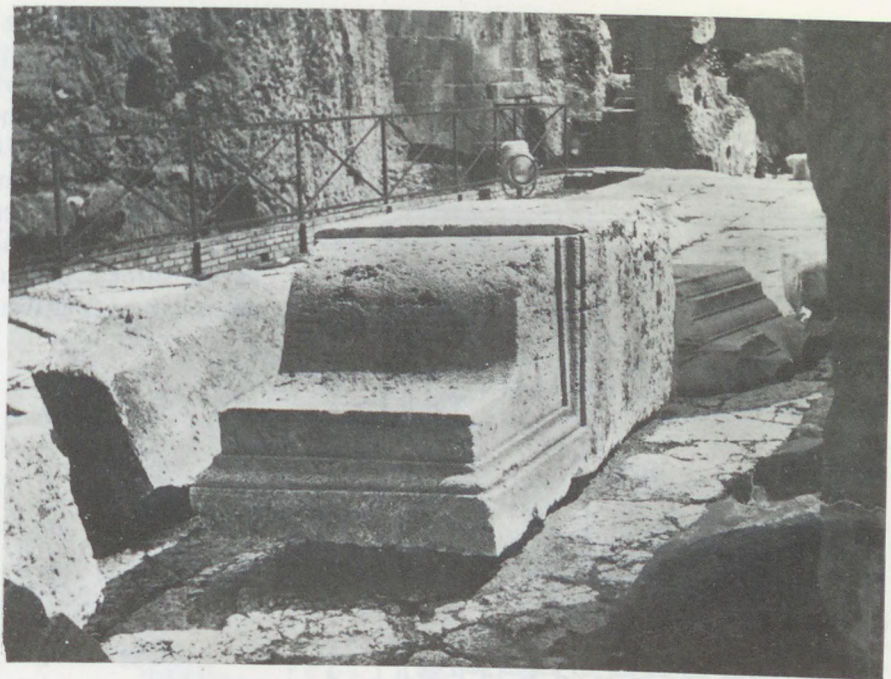
A D jelű konzol fő méretei: $160 \times 87 \times 120$ cm, tehát egészen más arányú, mint az előzők, jóval magasabb. Az orra ennek is letörött, hátoldala ferde.

Az E jelű konzol fő méretei: $187 \times 167 \times 66$ cm. Sarokdarab. A csaknem negyedkör profilt alul lemezke határolja. A felső felületén három csaplyuk van, ezek közül a kő szélén levő fél fecskefark. Az a jelű rajz oldalnézet, a b jelű felülnézet. Arányban és profilban különbözik az előző konzoloktól.

Az F jelű konzol fő méretei: $175 \times 75 \times 75$ cm. Profilja homorú negyedkör, felette igen alacsony (6 cm) lemezke. A kő befalazott vége törött, a felső oldala durva felületű, rajta két csaplyuk, az egyik oldalán 10 cm átmérőjű, 8 cm mély, kerek csaplyuk.

188. Basilica Argentaria. Travertinkonzolok

Ugyanott található még több kötömb, de nem foglalkozom velük, mert semmi újat nem mondanak.

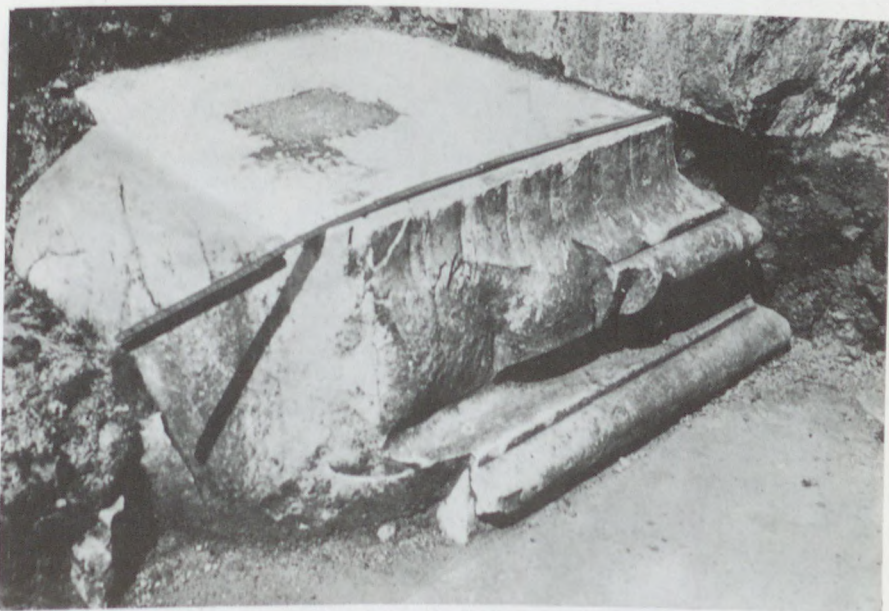
E konzoloknak helyét és szerepét nem tudom megadni. Az 1932. és 1934. évi beszámoló cikkek meg sem említik létezésüket. Esetleg emeleti falat vagy erkélyt hordozhattak.

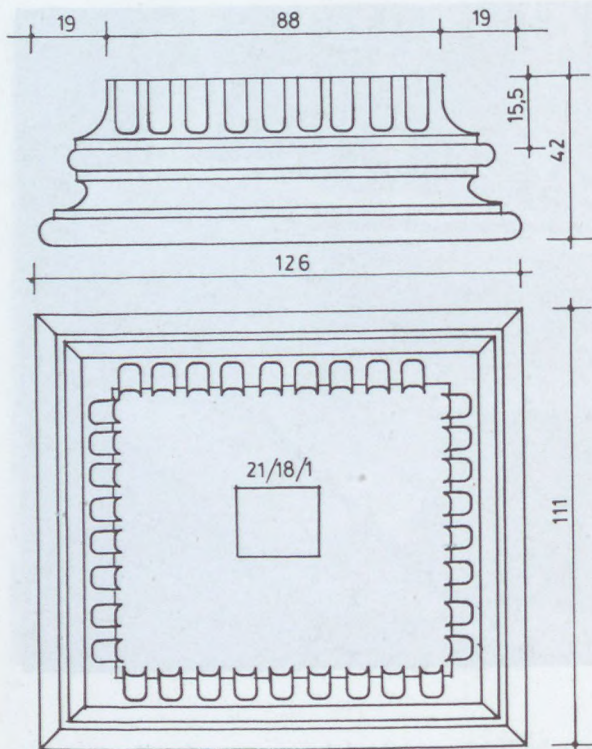
Pillérlábazat a Basilica Argentaria déli végénél (178/B, 183., 190., 191. ábra)

A Basilicához felvezető két lépcső között, a porticus padlóján beágyazottan, különböző anyagok maradványa között egy fehérmárvány, négyszögű pillérlábazat fekszik. Bár erősen csorbult és nincs teljesen

kiszabadítva, mégis lehetséges volt fő méreteit megállapítanom, ezek $126 \times 111 \times 42$ cm (191. ábra), és a profilt is megrajzolnom. Plinthosz nincs. A profilokkal egyazon tömbből a pillértörzsből 15,5 cm magas rész van kifaragva kannelurákkal. A 191. ábrában úgy rekonstruáltam a lábazatot, hogy feltételeztem, mind a négy oldalán volt profil, azaz, hogy a pillér szabadon álló volt. Éppen ezért nem tartozhatott a Basilica déli homlokzatának kiképzéséhez, de, hogy honnan került ide és mikor, arra nézve semmi adatom nincs.

Összefoglalva: a Basilica Argentaria rekonstrukciójához nincs biztos adat a külső hajó boltozására, a déli és keleti homlokzat kiképzésére, a konzolok helyére. Sem a téglá-, sem a peperinopilléreken nincs semmi olyan nyom, ami nyílászáró szerkezetre utalna, tehát lehetséges, hogy a Basilica nyitott csarnok

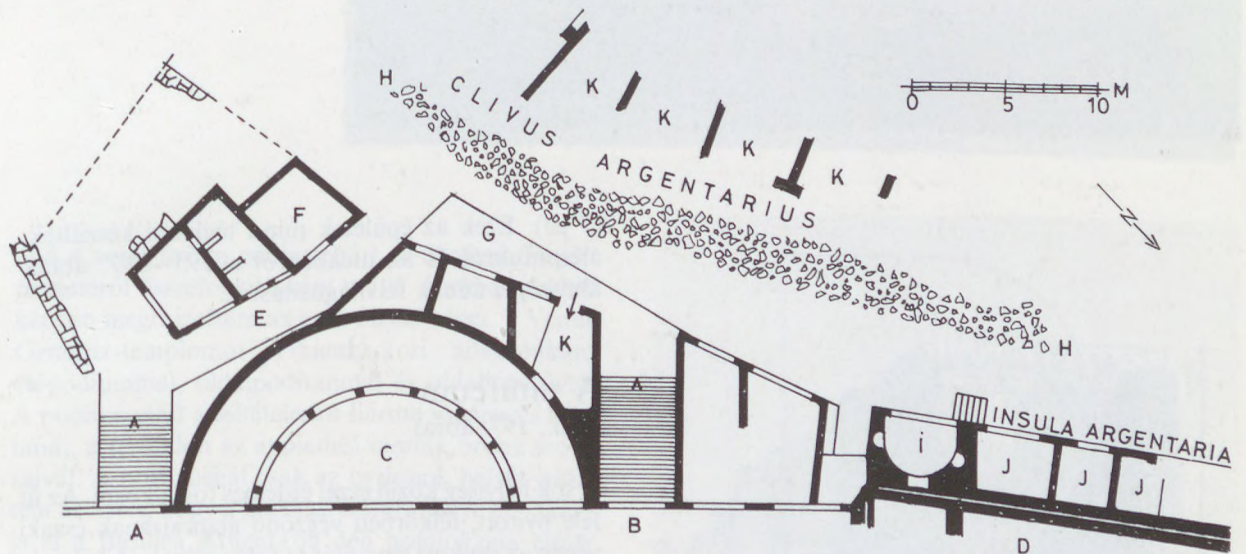
volt. Bizonyos, hogy az épületet az évszázadok alatt többször átépítették.

A Basilica Argentaria nevet A. Colini adta az épületnek, aki a Constantinus-féle városnegyed-jegyzékben a Traianus-forum és a Concordia-templom közötti területen említett Basilica Argentariával azonosította. A név nem arra utal, hogy az épületben ezüstművesek műhelyei voltak. Az argentari név bankárokat, pénzváltókat jelentett, akiknek irodái voltak az épületben.

191. Basilica Argentaria. Pillérlábazat felmérési rajza

A Clivus Argentarius

(18., 192—197. ábra)

192. Clivus Argentarius. Helyszínrajz (Gismondi alapján). *A* déli lépcső, *B* északi lépcső, *C* forica, *D* Basilica Argentaria, *E* út, *F* mozaikpadlós helyiség, *G* tabernák határvonala, *H* antik útburkolat

Ősi út, a Forum Romanumot a Via Sacra folytatásaként a Via Latával kötötte össze a Mons Capitolinus oldalán haladva. Mindkét oldalán épületek álltak, melyekből a Mons Capitolinus felőli oldalon kevesebb maradt fenn. A Caesar-forum felőli olda-

lon zárt sorban állnak különböző korból származó épületek. Az utat a Caesar-forummal két lépcső kötötte össze, az északi közvetlenül az útra vezetett, a déli lépcső és az út között pár épület állt, közte és a forica között tört vonalú út vezetett (192/*E* ábra).

193. Clivus Argentarius. Dél felől nézve

194. Clivus Argentarius. Az épület-sor déli vége

195. Clivus Argentarius. A forum északi lépcsőjének érkezése

Az épület egyik helyiségében (F jel) az I. századból származó fehér-fekete mozaikpadló van, geometrikus mintázattal, a középső helyiségben kétkarú lépcső nyomai látszanak. Az útról nyílik a forica bejárata (K jel). A Basilica Argentaria hátfalához csatlakozik egy félköríves alaprajzú nimfeum (J jel és 196. ábra) és az Insula Argentaria elnevezésű helyiség

(J jel). Ezek az épületek mind téglából készültek, állapotukról és az utcaképről a 193—197. ábrák fényképei adnak felvilágosítást.

A nimfeum (196., 197. ábra)

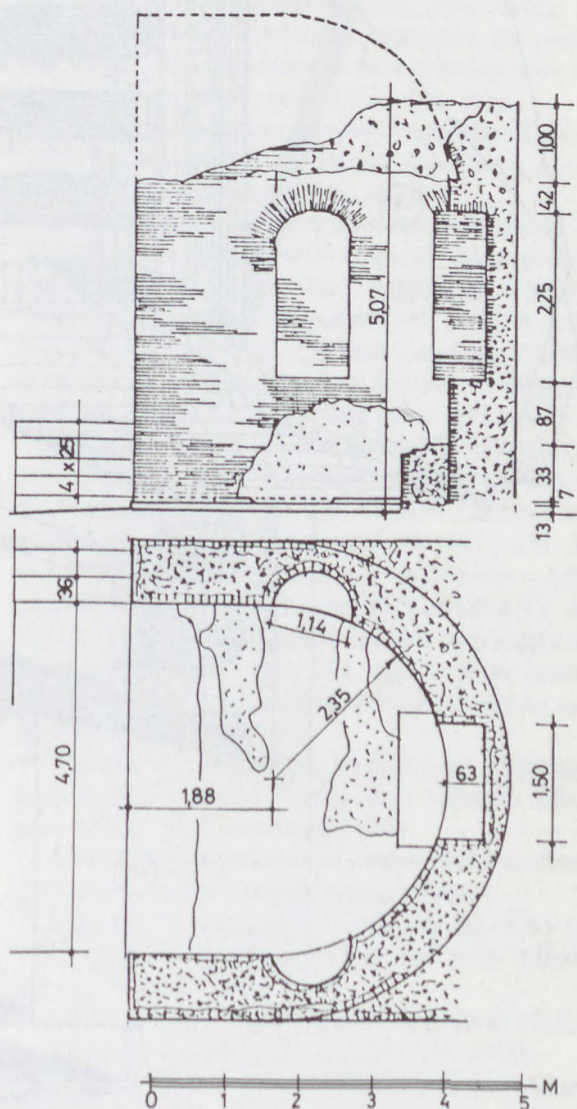
A sok helyiség közül ezzel érdemes foglalkozni. Az út felé nyitott, félkörben végződő alaprajzának északi végén az egykori lépcsőjárda fokai állnak. A helyiség szélessége 4,70 m, mélysége $1,88 + 2,35 = 4,23$ m. A főtengelyben négyszögű, két oldalon félkörű falfülkék vannak kifalazva. A nimfeum körítő falai kívül egyenes alaprajzúak, kívül-belül téglával burkolt öntött anyagúak. A belső falfülkében vízkiömlő vagy szobor lehetett, de ma már egyiknek sincs nyoma. A főtengelyben levő falfülke alatt téglából falazott padka áll, talán vízmedencét tartott. A padló alul 13 cm vastag öntött aljzat, rajta 7 cm vastag, kemény, simított réteg, mely utóbbi kisebb foltokban még megvan (az alaprajzban pontozottan). A nimfeum negyedgömb boltozatának indulása a falon még kivehető, hozzá a külső 1,88 m szakaszon dongaboltozat csatlakozhatott. A 197. ábra metszeten a boltozat intradoszát szaggatott vonallal jelöltem be. A nimfeum építésének kora a II. század lehetett.

A 192. ábrában közölt helyszínrajzot Gismondi építész rajzolta 1932. októberében, erről másoltam némi egyszerűsítéssel az ábrát. A fénymásolatban kapott helyszínrajzot, amit Ricci közöl a *Capitolium* folyóirat 1932. évi számában a 371. oldalon, a lépték téves, mert a rajz nem 1 : 100, hanem 1 : 200. Részletei nem mindenütt egyeznek saját felmérésemmel, de nem változtattam meg Gismondi rajzát, mert a különbségek nem lényegesek.

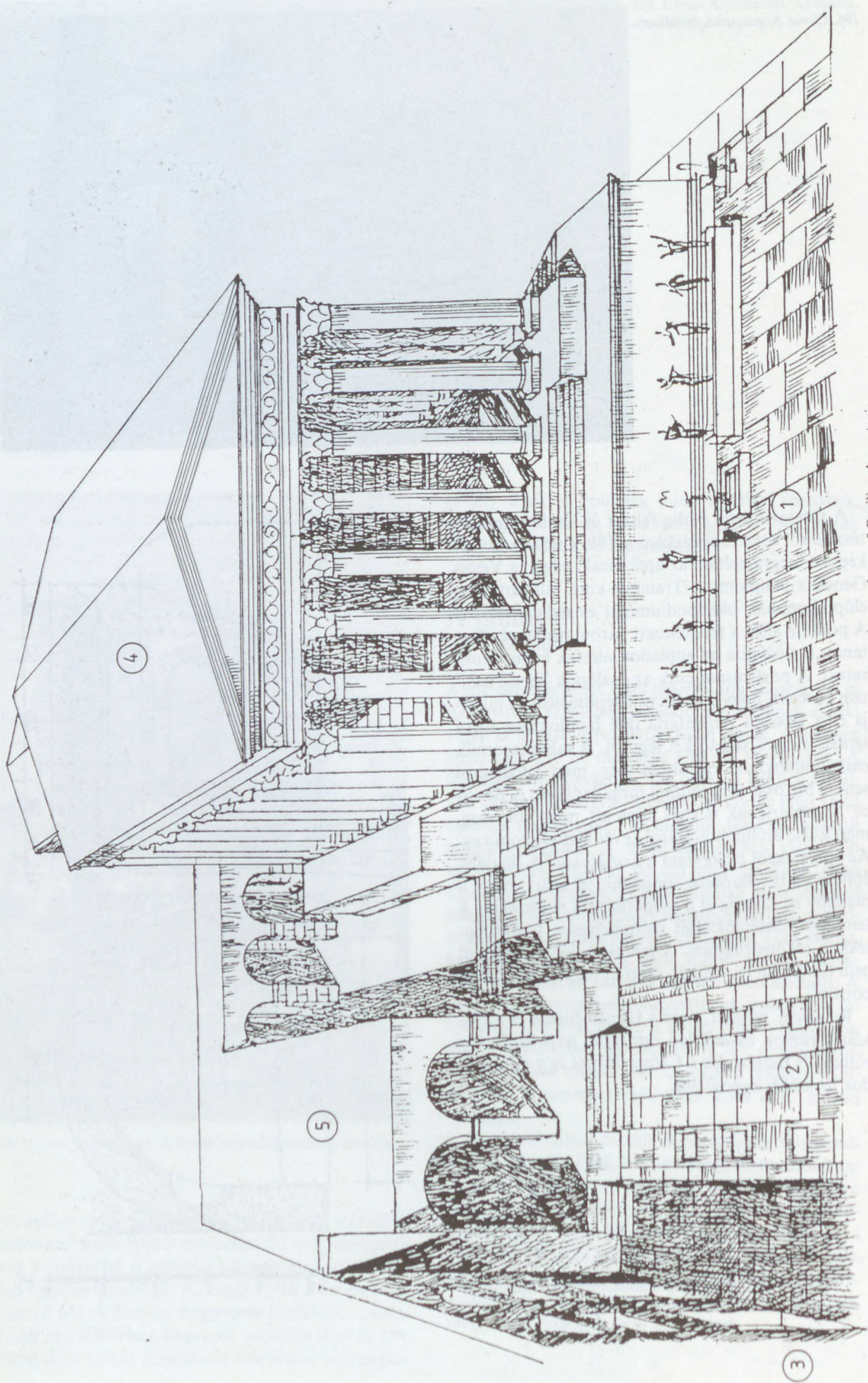

A Caesar-forum eddig feltárt és általam felmért részletéről összefoglalásként a 198. ábrában távlati képben megrajzoltam az area északi végét, a Venus Genetrix-templomot Traianus-kori állapotában, előpodiummal, oldalpodiummal és oldallépcsővel. A podium előtt a feltételezett három medencés fontánát, a térdfalon az appiadesi nimfák bronz szobraival. A porticusnál csak az oszlopok helyét jelöltem be azért, hogy a porticus felépítménye ne takarja el a Basilica Argentaria déli homlokzata előtti teraszt és a rá vezető két lépcsőt. A tabernasornak csak homlokfalát rajzoltam meg, mert lefedéséről semmi biztosat nem tudtam megállapítani. A Basilica Argentariának is csak tömegét rajzoltam meg, mert külső architektúrájáról kevés biztos nyom van. Az épületekről elhagytam a korlátokat. A diadalív építése előtti állapotot tüntettem fel azért, hogy a diadalív ne takarja el a mögötte levő részleteket. A templom főhomlokzatát mérethelyesen 1:200 léptékben rekonstruáltam. A templom jobb oldalánál nem tüntettem fel semmit, mert itt még mindent föld borít el.

Remélem, egyszer majd a Caesar-forum és a császár-forumok összefüggő egészként napvilágra kerülnek, és tisztázódik a Caesar-forum és a szomszédos forumok kapcsolata.

197. Clivus Argentarius. Nimfeum, alaprajz, metszet

198. Caesar-forum részlete, tömegrekonstrukció. 1 area, 2 porticus, 3 tabernák homlokzati fala, 4 Venus Genetrix temploma, 5 Basilica Argentaria

A Caesar-forumról a mai napig a legjelentősebb közleményt Corrado Ricci, a feltárás vezetője írta a *Capitolium* című folyóirat 1932. évi januári és augusztusi számában összesen 39 oldalon, ezen 50 fényképpel és két helyszínrajzzal. Az ezután megjelent beszámolók mind Ricci cikkén alapulnak, de annál lényegesen kisebb terjedelemben. Sem az olasz, sem a nemzetközi szakirodalomban nem jelent meg oly terjedelmű és célkitűzésű tanulmány, mint „*A Caesar-forum Rómában*”.

Először a forumokat általában tárgyalom, vizsgálom a forumok elhelyezkedését a városalaprjzban, az alakjukat, a városi közlekedéssel való kapcsolatukat, a templom és a középületek helyét a forumokon, a terek kapcsolását térművészeti szempontból. Ebben a részben főleg a szakirodalomra támaszkodtam, de több egyéni szempontom is van, pl. a templom és az area viszonyát illetően.

A Caesar-forummal kapcsolatban először annak építését, pusztulását, majd feltárását ismertetem. Ezután saját helyszíni tanulmányozásaim és felméréseim alapján tárgyalom a forum egyes részeit. Megállapításaim közül a fontosabbak a következők.

A tabernák falainak látható felületei Caesar korában opus rusticum kialakításúak voltak, ennek alapján rekonstrukciós rajzot készítek a tabernák forum felőli homlokzatáról (61. ábra). Az opus rusticumot a forica építésekor lefaragták, és a külső homlokzatot márvány- vagy kőburkolattal látták el, melyből semmi nem maradt fenn. A tabernák belsejében az opus rusticumot vakoláskor vették le.

A III számú tabernában levő lépcsővel kapcsolatban vizsgálom Ricci azon megállapítását, hogy itt eredetileg kétkarú lépcső volt, és bizonyítom, hogy az areáról a Clivus Argentariusra nem vezethetett fel két-, hanem csak egy- vagy háromkarú lépcső (66. ábra).

Összehasonlítások alapján megállapíthatom, hogy a tabernákra épített forica az összes ismert antik foricák között a legnagyobb architektonikus igénytel épült (79—81. ábrák).

A Venus Genetrix-templom előpodiuma előtti maradványokban felismerni vélem az Ovidius által említett fontanát (49—54. ábra), erről rekonstrukciót készítek (198. ábra).

A porticus lefedését vizsgálom, megállapítom, hogy a porticus nem ért a Basilica Argentariáig, hanem közöttük fedetlen tér volt (82. ábra).

A Venus Genetrix-templom podiumán már ere-

detileg nem elől, hanem két oldalon volt egy-egy lépcső, a két oldalpodium egy része már ekkor is megvolt, és az apszis kívülről is köríves volt. Megvizsgálom az antik római templomok lépcsőrendszerét és megállapítom, hogy a Venus Genetrix-templom volt az első, melynél nem elől, hanem két oldalon volt a lépcső. Elkészítem a templom Caesar-kori alaprajzának rekonstrukcióját (100. ábra). Meghatározom a Traianus-kori átépítés változtatását a podiumon és a felépítményen. Nem osztom azt a véleményt, hogy a pronaosz belsejében két oszlop lett volna. Az előpodiumról felvezető lépcsőre két alternatív megoldást adok (103., 130. ábra).

A külső oszloprendet felmérési rajzokban és fényképekben részletesen tárgyalom. A pteroma mennyezetét rekonstruálom (133. ábra).

A tabernákban tárolt márványtöredékekből rekonstruálom a bikaáldozatot bemutató ámorok hosszú domborművét (138. ábra), megkeresve a múzeumban a megfelelő analógiákat (140. ábra). A templom cellájának külső kiképzésénél vizsgálom a feltételezett lizénák kérdését, és a fenti dombormű elhelyezését két megoldást találok erre nézve (142. ábra).

Elsőként foglalkozom a cellabelső architektúrájával, megkeresem és felmérem az ezekhez tartozó márványtöredékeket, és ezek alapján készítem el a belső architektúra rekonstrukcióját (145—156. ábra). A Palazzo Farnese udvarán felfedezem a cella-architektúrához tartozó geizontöredéket (149. ábra). A cella belső lefedését vizsgálva megállapítom, hogy az síkfödém volt (161. ábra). Nem találok biztos nyomot a cella rövid oldalán az apszis és a bejárat rekonstrukciójára.

A templom Caesar-kori kiképzésénél megállapítom, hogy a podium oldalai opus rusticum felületek voltak, mint a tabernák falai.

A bal oldali diadalívnél a lábazat feletti architektúrára nem találok semmi biztos nyomot.

A Basilica Argentariát is felmérem. Az előtte heverő hatalmas gyámkövek szerepét nem találok meg (178—188. ábra).

A Clivus Argentarius különböző épületei közül a nimfeumot mérem fel részletesen (197. ábra).

A forum eddig feltárt részéről készített rekonstrukciónál kerülöm a Canina-féle látványos és részletes helyreállítást, csak annyit rajzolok meg, amennyire biztos adatot találtam a maradványok között (198. ábra).

¹ A forum szó eredetileg a magánházak körüli szűk teret és a sírok előtti elkerített helyet jelentette. Daremberg, Pauly a forum címszó alatt tárgyalja a szó etimológiáját. Canina a *Gli edifizii di Roma antica* című könyvében idézi Varro, Livius, Isidorus és Faustus véleményét a szó keletkezéséről.

² BARDON, 1981.

³ A városalapítás szertartását leírja LIVIUS I. 18., CICERO II. 31.; CULENGES, pp. 186—199., bő utalásokkal a klasszikus írókra.

⁴ LEHNER, 1930. E munkáról méltatást ír a *Gnomon*, 1926. pp. 337—343.

⁵ LEHMANN-HARDTLEBEN, XIII. 1935. aug. pp. 331—360.

⁶ CALZA, p. 147.

⁷ LAVEDAN, p. 185.

⁸ LAVEDAN, p. 181.

⁹ PETZ, castrum címszó. Nyilván tévedés ez a mondata: „A homlokvonalonban levő kapunak Porta decumana volt a neve, vele szemben a praetoriumhoz közelebb a Porta praetoria állott”. A két kapu neve felcserélendő szerintem, amit bizonyít az ugyanott közölt 176. számú ábra is.

¹⁰ BOESWILWALD — CAGNAT — BALLU, p. 1.

¹¹ GERKAN, 1924. p. 141.

¹² BOESWILWALD — CAGNAT — BALLU, p. 346.; HOLTZINGER, p. 2. WYMER, p. 88.

¹³ BOESWILWALD — CAGNAT — BALLU, p. 345.

¹⁴ GERKAN, 20. ábra: az axialitásról és a szimmetriáról pp. 144—146.

¹⁵ WYMER, p. 73.

¹⁶ *Encicl. Ital.* Gerasa címszó, LAVEDAN, p. 223.; KRENCKER, p. 25.

¹⁷ FROTHINGHAM, p. 227.

¹⁸ *Encicl. Ital.* Tempio címszó. A porticus párkányán levő bevésést helynevek arra engednek következtetni, hogy a párkányon e helyek isteneinek vagy megszemélyesítőiknek szobrai álltak.

¹⁹ MAU, p. 43. Fénykép a 14., rekonstrukció a 15. ábrán.

²⁰ Vitruvius által említett tradícióra NISPI-LANDI ad magyarázatot, pp. 339—344. Az etruszk penates-nikosz vázák festményeinek tanúsága szerint már az Italoik is rendeztek forumaikon játékokat, ezért a játékokra is igénybe vett forumot később Forum Italicumnak nevezték. E. RUGGERO, pp. 53—55. szerint i. e. 264-ben rendeztek első ízben gladiatori játékokat a Forum Romanumon, e véleményét Strabo, Livius, Plutarchos, Suetonius, Cicero és Dio Cassius idézetekkel támasztja alá. Ezzel szemben THÉDENAT, p. 122. szerint már i. e. 318-ban építettek faemelvényt a Forum Romanumon, a tabernae veteres és novae előtti porticus tetején a nézők részére.

²¹ MAU, 15. ábra.

²² Keletkezését és fejlődését tárgyaló munkák: JORDAN, HÜLSEN; az újabb eredményekkel RUGGERO.

²³ JORDAN, I/2. p. 396.

²⁴ RUGGERO; LIVIUS, 27, 36, 8.

²⁵ JORDAN, I. p. 525.; PLINIUS, 19, 24., RUGGERO, pp. 36—38.

²⁶ A pénzváltók és könyvkereskedők még később is voltak a forumon. JORDAN I/2. pp. 396—405. A kereskedelem többi fajtája más forumokon bonyolódott le.

²⁷ Caesar pl. az ósrégi szokás alapján rendezett ünnepség alkalmából a galliai, egyiptomi és afrikai győzelmei során szerzett zsákmányból 22 000 tricliniumot (heverőt) állított fel a forumon vendégei részére. RUGGERO, p. 57. és az 5. jegyzet.

²⁸ JORDAN, I/2. p. 396.

²⁹ BORRMANN, 1912. V. 8. p. 1919.

³⁰ CANINA, I, XXXIV. tábla; PLATTNER—BUNSEN—GERHARD, III/2, a 6. oldalon a metszet.

³¹ SCHNEIDER, VIII. tábla; 2. ábra; RICHTER, 1889. IV. pp. 134—162.

³² CANINA, LXXXVI. tábla Becchetti rajzait közli LANCIANI, 1893—1896. és LANCIANI, 1902. FRIEDLÄNDER 1934. évi újabb kiadása a 17. oldalon szép rekonstrukciót közöl. Borrmann-nak az a nézete, hogy a két basilica és a Tabularium architektúrája a térnek egységes, monumentális lezárást adott, annál inkább érthetetlen, mert egyidejűleg közli Gatteschi és Betti madártávlatban rajzolt rekonstrukcióját, ami az ellenkezőt bizonyítja.

³³ JORDAN, I/1. p. 299.

³⁴ JORDAN, az antik írók erre vonatkozó idézeteivel.

³⁵ RICCI, 1933. A, p. 38. „A porticusok már Caesar idejében tervezve voltak, amit az alapárkok bizonyítanak, azonban jóval később épültek fel (talán a IV. században).”

³⁶ CLEMENTI, I. pp. 292—296.

³⁷ THÉDENAT, p. 228.

³⁸ CLEMENTI, I. p. 300.

³⁹ RICHTER, pp. 108—109.; LIVIUS, I. 51. utalással.

⁴⁰ SCHNEIDER, domborzati térképekkel.

⁴¹ HOLTZINGER, p. 8.

⁴² DELBRUECK, 37. ábra.

⁴³ A HS = egy sestertius, M = egy millió. A Cicero által említett „sexcenties HS”-t és Plinius, valamint Suetonius (Caesar 26.) által említett HSM összeget tizedespont különbséggel fordítja egy-két szerző, pl. THÉDENAT (p. 209.) százmillió sestertius mond, LANCIANI (Ancient Rome p. 83.) tízmillió sestertius ir, CANINA (p. 166.) egymillió sestertius mond, JORDAN (I/2. 436.) egymilliót mond; az újabb szerzők közül LUGLI, 1934. (p. 166.) százezret, RICCI, 1933 B egymilliót, RICCI, 1933 A (p. 37.) „centomila sesterzi grandii” összeget ír.

⁴⁴ RICCI, 1933 A. p. 105.; JORDAN, I/2. p. 446. szerint 36 m magas, CLEMENTI, p. 188. szerint 33 m magas.

⁴⁵ CLEMENTI, (I. p. 288.) szerint Tacitus említi e fal tűzvédelmi szerepét; Ricci (*Capitolium*, 1930. évi április számában az Il Foro d'Augusto című cikkében) ezt írja a fal építésének okáról: „A hely a forum részére nagyon szűk volt, Augustus nem merte a Subura rendkívül tömött és népes házait lebontani, kisajátítani és így hajléktalanná tenni annyi embert, azért, hogy elzárja forumát e nyomorúságos viskóktól, és hogy egy tűzfogó falat kapjon ...”. UNWINN, p. 26. tévesen ítéli meg e fal szerepét, amikor azt írja, hogy támfal volt, mert a forum építésekor oly nagy méretű hegyoldalt kellett eltávolítani, hogy ... die

Böschungmauer um das Forum über 100 Fuss (30,40 m) hoch war”.

⁴⁶ COLINI, 1937.

⁴⁷ Traianus vásárcsarnokáról C. Ricci: *Il Mercato Traiano*. A csarnok statikai vizsgálatát lásd GIOVANNONI, 1925 és 1930. jan.-febr. A római császárforumok feltárásának gondolatát 1911-ben vetette fel C. Ricci és a várható eredményekről adta ki tanulmányát (RICCI, 1913) L. Pogliaghi valóságghú rajzaival.

⁴⁸ RICCI, 1933 B.

⁴⁹ THÉDENAT, p. 212.; APPIANUS, II. p. 102.; OVIDIUS, I. 80., III. 450.; CANINA, 1848. pp. 167. és 269.

⁵⁰ BOETHIUS, p. 58. Ismerteti az *Arch. Anzeig.* 1933. 48. kötet, p. 100.

⁵¹ *Arch. Anzeig.* 1933. 48. kötet, p. 603.

⁵² *Gnomon*, 1937. p. 168.

⁵³ NISPI-LANDI.

⁵⁴ Ezt az elméletet megerősíteni látszik Lugli újabb tanulmánya az antik Róma úthálózatának eredetéről; szerinte a Forum Boariumra futottak be Róma legősibb útjai és csak később a Forum Romanumra. (LUGLI, 1924. p. 256.)

⁵⁵ JORDAN, I/2. p. 455. Már a XVI. századi és az 1863. évi ásatás alkalmával megtalálták a főkapu helyét, ami nem esik a Basilica Ulpia tengelyébe, hanem ettől keletre. Ebből Jordan, ismerte a kor előszeretétét a szimmetria iránt, arra következtet, hogy a főtengelytől nyugatra is volt egy második kapu. Jordan másik fontos megállapítása, hogy az area nem volt pontosan derékszögű. Ezek az észrevételek nem terjedtek el, és Gismondi helyszínrajzában sem szerepelnek.

⁵⁶ Az újabb ásatások a bal oldali félkört nem találták meg, ezért Clementi I. p. 296. feltételezi, hogy eredetileg sem volt.

⁵⁷ A templomban felhalmozott kincseket, műalkotásokat Jordan, Reber, Richter, Thedenat stb. felsorolják.

⁵⁸ Az utak szélességének értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy Róma belterületén ebben a korban a kocsiközlekedés erősen korlátozott volt (FRIEDLÄNDER, p. 71.). Az ókori nagyvárosok útjainak szélessége mai szemmel nézve nagyon kicsi volt, pl. a milliós Babylonban a főutak 4 méter, a mellékutak 1,60 méter szélesek voltak (LAVEDAN, p. 67).

⁵⁹ DUTERT, 1876.; Kuhn: *Allgem. Kunstgesch.* I. 425. ábra.

⁶⁰ BORRMANN, 1904. I. 185. ábra; közli még WYMER, 9. ábra.

⁶¹ GANTNER, p. 78.: „... auf den römischen Kaiserfora ... die Monumentalbauten in rhythmischer Folge aneinander gereiht und perspektivisch ineinander verzahnt sind.”

⁶² CANINA, 1848. XII. rekonstrukcióján az oszlop és a Basilica Ulpia magasságát 46 méterre adja. CLEMENTI a 298. és 299. ábrában 42 m magasságot tüntet fel.

⁶³ PLATTNER—BUNSEN—GERHARD, 3/2. kötet II. számú térkép, szöveg 3/1. kötet, pp. 275—289. és 2. kötet pp. 139—186.

⁶⁴ CANINA, 1848. Róma egész területét feldolgozza 1 : 1000 és 1 : 5000 léptékben, 152 db nagyméretű táblán. Külön adja a szöveget az idézet a 174. oldalon.

⁶⁵ KIEPERT—HÜLSEN, II. és IV. térkép. Közismert volta miatt nem közlöm.

⁶⁶ FLETCHER, p. 159. A valódi helyzetet helyesen adja dr. Schultz madártávlati rekonstrukciója, *Die Antike*, 1931. 21. tábla.

⁶⁷ Az alaprajzot közli D'ESPOUY, III. 265. ábra. A maradványokat közli rajzokkal és fényképekkel UGOLETTI. A forum némileg emlékeztet a Nancyban levő Place de Stanislas, Pl. de la Carrière és a Pl. Royale hármas téralakításra, a XVIII. századi francia építészetnek erre a jellegzetes alkotására.

⁶⁸ CLEMENTI, I. p. 285.

⁶⁹ A középkorban sincs szükség a területen átmenő forgalmú útvonalra, mert a város kicsire zsugorodott össze, és központja eltolódott. (BARDON, 1934. III. 4.) A XIX. század végén mind erőteljesebben merült fel a terület rendezésének, az átmenő forgalom biztosításának szükségessége. A Via Cavour itt szűk utcák útvesztőjébe fulladt, a város keleti részének összekötése a központtal a császárforumok feletti szűk sikátorok között bukácsolt. E területen a közlekedést 1931-ben a Via dell'Impero oldotta meg, de elválasztotta a Caesar-forumot a többitől. Az

utóbbi tíz évben az óriásira nőtt autóforgalom által termelt kéndioxid olyan károkat okozott a márványban, hogy az időközben Via dei Fori Imperiali névre át keresztelt út megszüntetését és a forumok teljes feltárását határozta el a város.

⁷⁰ CICERO: *Philip.* 2. 34.

⁷¹ ALFÖLDI, 49. bő irodalmi utalással; FRIEDLÄNDER, III. p. 544.

⁷² CANINA, p. 266.; THÉDENAT, pp. 209—214.; PLINIUS említi a szobrot, de részletesen nem írja le; BIEBER, 48. pp. 261—279, a meglevő Venus Genetrix szobrok alapján egy magántulajdonban levő kis szoborban véli felfedezni a templomban elhelyezett szobor mását.

⁷³ CURTIUS: *Mitt. Röm. Abt.* 1933. 48. pp. 182—192.

⁷⁴ THÉDENAT, pp. 209—214.

⁷⁵ RUGGERO, pp. 191—201.

⁷⁶ THÉDENAT, pp. 211—218.; RIZZO: *Bull. Comm.* 1932. LX. pp. 78—91.

⁷⁷ THÉDENAT, p. 230.

⁷⁸ THÉDENAT, p. 240.

⁷⁹ JORDAN, I/1. p. 299.

⁸⁰ BAUMEISTER, LVI. tábla rekonstrukción az alaprajzba csak pronaoszával áll be a templom az areába. CANINA, 1848. CXI. tábla alaprajzában a templom szabadon áll az areán.

⁸¹ MAU, p. 43.

⁸² THÉDENAT, p. 223.; RICCI, 1932.

⁸³ A Venus és Roma-templomot és temenosát 1935-ben restaurálták, felállítva az addig a földön heverő oszlopokat, a hiányzó helyett az oszlopláb profiljával kiképzett kerettel jelölték és beléjük ciprust ültettek. Újabb irodalom: MUÑOZ, 1935. Cap. pp. 215—233.; LUGLI, 1935. pp. 364—375., a templom gipszmodelljének fényképével.

⁸⁴ DELBRUECK, p. 125.

⁸⁵ SPRINGER: *Kunstgeschichte*, p. 470.

⁸⁶ SCHNEIDER, V. tábla hozza az antik Róma térképéből a Pompeius-színházat és a porticust. A post scaenam típusról Vitruvius: V. IX.

⁸⁷ *Capitolium*, 1932. jan. 3—17. és aug. pp. 365—390.

⁸⁸ Az ostiai *Fasti Annales* ismertetése a *Bull. Comm.* 1933. I—IV. kötet, p. 236.: Imperator Traianus templum Veneris foro Caesaris et columnam in foro suo dedicavit.”

⁸⁹ LABACCO.

⁹⁰ Az alaprajzot közli: RICCI, 1932. jan. 11. ábrában.

⁹¹ A javaslat megjelent fényképekkel, rajzokkal és térképpel a Ministero dell'Istruzione kiadásában, *Per l'isolamento degli avanzi dei Fori Imperiali*, 1913. Lásd még a 47. jegyzetben.

⁹² BARDON, 1932. szept.-okt.

⁹³ RICCI, 1913. p. 4.

⁹⁴ RICCI, 1932. p. 6.

⁹⁵ OVIDIUS, I. 80—84., II. 450. Ovidius i. e. 43—i. sz. 17-ben élt, ezért az általa említett fontana Caesar vagy legkésőbb Augustus alatt létesülhetett.

⁹⁶ A taberna eredeti jelentése bolt, műhely, raktár.

⁹⁷ Ricci nem említi a tabernanyílások eltérő szélességét, ezt egységesen 3,80 m-nek mondja. RICCI, 1932. p. 367.; RICCI, 1933 A. p. 38.

⁹⁸ BOESWILWALD, XXXVII. és XXXVIII. tábla.

⁹⁹ RICCI, 1932. p. 379.

¹⁰⁰ RICCI, 1932. p. 4.

¹⁰¹ PALLADIO, IV. 31.: „Gli intercolumni erano la undicesima parte del diametro delle colonne, meno di un diametro e mezzo, il che io reputo degno di avvertimento, per non aver veduto intercolumni così piccoli in alcun edificio antico.” Palladio észrevételei megfelelnek a valóságnak.

¹⁰² DELBRUECK, II. IV. tábla.

¹⁰³ BRUSIN, p. 94.

¹⁰⁴ GOETHERT.

¹⁰⁵ A *Via dell'Impero* közli az A jelű ámosos dombormű töredékét, az ábra aláírásában csak annyit mond: „Dombormű ámoskálka a Venus Genetrix-templomból”; a szövegben nem is említi.

¹⁰⁶ Nemcsak PALLADIO (160. ábra), hanem Canina is.

¹⁰⁷ BARDON, 1981. 3.—4. szám, 73. ábra.

¹⁰⁸ C. RICCI, 1933 B és CLEMENTI azon a véleményen van, hogy Caesar korában a templomnak, a szokásos módon, a főhomlokzat egész szélességét elfoglaló lépcsője volt, és Traianus ennek helyén építette az előpodiumot, áthelyezve a lépcsőt a podium két oldalára „... per non restringere troppo lo spazio del foro”. Nem tudom elfogadni ezt az indoklást, mert a templom podiuma előtt a forum még kb. 120 m hosszú volt.

¹⁰⁹ BARDON, 1981. 117. ábra.

¹¹⁰ BARDON, 1981. 124. ábra.

¹¹¹ MARCHETTI—LONGHI, I. tábla.

¹¹² DELBRUECK, II. pp. 47—90.

¹¹³ Gnomon, 1938. 4/1. p. 27.

¹¹⁴ LUGLI, 1934. jan. p. 170.

Felhasznált irodalom

- ALFÖLDI
 APPIANUS
 BARDON, 1932
 BARDON, 1934
 BARDON, 1981
 BARTOLI
 BAUMEISTER
 BIEBER
 BLANCKENHAGEN
 BOESWILWALD —
 CAGNAT—BALLU
 BOETHIUS
 BORRMANN, 1904
 BORRMANN, 1912
 BOTTAZZI
 Bulletino
 BRUSIN
 BUNSEN
 CAGNATA
 CALZA
 CALZA, 1933—1934
 CANINA, 1848
 CANINA, 1850
 CASSIUS DIO
 CICERO, 1927
 CICERO
 CLEMENTI
 COLINI, 1937
 COLINI, 1933—1934
 CULENGES
 CURTIUS, E.
 CURTIUS, 1934
 DELBRUECK
 D'ESPOUY
 DELLA CORTE
 DOXIADIS
 DURM, 1905
 DURM, 1910
 DUTERT
 EGGER
 FLETCHER
 FRAUBERGER
 FRIEDLÄNDER
 FROTHINGAM
 GANTNER
 GERKAN, 1924
 GERKAN, 1931
 GIGLIOLI
 GIOVANNONI, 1925
 GIOVANNONI, 1930
 GOETHERT
 GUHL—KONER
- ALFÖLDI, A.: Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am Römischen Kaiserhofe. *Mitt. d. D. Arch. Inst. Röm. Abt.* 1934. 49.
 APPIANUS: *De bellis civilibus*. Leipzig, 1879—1881.
 BARDON, A.: Róma mai építőtevékenysége. *Technika*, Magyar mérn. és ép. lapja. 1932.
 BARDON, A.: Róma szívének vándorlása. *Vasárnap*, 1934. III. 4.
 BARDON, A.: Etruszk építőművészet. *Építés-Építéstudomány*, 1981. XIII. 3—4. szám.
 BARTOLI, A.: *Monumenti antichi di Roma, nei disegni degli Uffizi di Firenze*. Roma 1914.
 BAUMEISTER, A.: *Denkmäler des klassischen Altertums*. München—Leipzig 1889.
 BIEBER, M.: *Die Venus Genetrix des Archesilaos*. *Mitt. Röm. Abt.* 1933. 48.
 BLANCKENHAGEN, P. H.: *Flavische Architektur u. ihre Dekoration*. Berlin.
 BOESWILWALD—CAGNAT, R. BALLU, T.: *Timgad*. Paris 1905.
 BOETHIUS, A.: *De nya Utgrävningarna i Rom*. Stockholm 1932
 BORRMANN, R.: *Geschichte der Baukunst*. Leipzig 1904.
 BORRMANN, R.: *Die geschlossenen Platzanlagen im Altertum und neuerer Zeit*. Städtebauliche Vorträge. Berlin 1912.
 BOTTAZZI, L.: *Tempio di Venere Genitrice*. *Corriere della Sera*. 1933.
 Bulletino Commissione Archeologica
 BRUSIN, G.: *Gli scavi di Aquileia*. Udine 1934.
 BUNSEN, C. C., Van: *Studi Romani IV. (Kongr. értesítő, 1935. Félkörapszisos antik templomok.*
 CAGNAT, R.: *Carthago, Timgad*. Paris 1909.
 CALZA, G.: *Ostia. Guida storica monumentale*. Milano—Roma.
 CALZA, G.: The Via dell'Impero and the Imperial Fora. *J. R. of Brit. Arch.* 41. London 1933—1934.
 CANINA, L.: *Gli edifizii di Roma antica*. . . Roma 1848.
 CANINA, L.: *Indicazione topografica di Roma*. . . Roma 1850.
 CASSIUS DIO: *Historia romana*. Berlin 1895—1901.
 CICERO, *Epistulae*. Milano 1927.
 CICERO: *De divinatione*.
 CLEMENTI, F.: *Roma Imperiale*. . . Roma 1935.
 COLINI, A. M.: Forum Pacis. *Bull. Comm. Arch. di Roma*. LXV. 1937.
 COLINI, A. M.: Fori Imperiali. *Bull. Comm. Arch. di Roma*. 1933—1934.
 CULENGES: Az ókori közösség.
 CURTIUS, E.: Über die Märkte hellenistischer Städte. *Arch. Zeitung*. 1848.
 CURTIUS, L.: *Mussolini und das antike Rom*. 1934.
 DELBRUECK, R.: *Hellenistische Bauten in Latium*. Strassburg 1907.
 D'ESPOUY, H.: *Fragments d'Architecture antique — Monuments antiques*.
 DELLA CORTE, M.: Graffiti della Basilica Argentario. *Bull. Comm.* 1933.
 DOXIADIS, K.: *Raumordnung im griechischen Städtebau*. Berlin 1937.
 DURM, J.: *Die Baukunst der Etrusker und Römer*. Stuttgart 1905.
 DURM, J.: *Handbuch der Architektur*. Leipzig 1910.
 DUTERT, F.: *Le Forum Romanum et les Forums*. Paris 1876.
 EGGER, H.: *Römische Veduten*. Handzeichnungen aus dem XV—XVII. Jh. Wien—Leipzig 1911.
 FLETCHER, B.: *History of Architecture*. London 1905.
 FRAUBERGER, H.: *Akropolis von Baalbek*.
 FRIEDLÄNDER, L.: *Darstellungen der Sittengeschichte Roms*. Leipzig 1888—1890.
 FROTHINGAM, A.: De la véritable signification des monuments romains. *Revue Arch.* VI. 1905. szept.-okt.
 GANTNER, J.: *Grundformen der europäischen Stadt*. Wien 1928.
 GERKAN, A.: *Griechische Stadtanlagen*. Berlin 1924.
 GERKAN, A.: Der Lauf der römischen Stadtmauer vom Capitol zum Aventin. *Röm. Mitt.* 1931.
 GIGLIOLI, Q. G.: *Catalogo del Museo dell'Impero romano*. Roma 1929.
 GIOVANNONI, G.: *La tecnica della costruzione presso i Romani*. Roma 1925.
 GIOVANNONI, G.: Mercato Traiano. *Architettura ed Arte Decorativa*. 1930.
 GOETHERT, FR. W.: Traianische Friese. *J.D.A.* 1936.
 GUHL, E.—KONER, W.: *Leben der Griechen und Römer*. Berlin 1895.

- GROSSI
HOLTZINGER
HORN
HÜLSEN, 1894
HÜLSEN
JORDAN
KIEPERT—HÜLSEN
KRENCKER
KUHN
LABACCO
LANCIANI, 1893—1896
LANCIANI, 1902
LANCIANI, 1910
LAVEDAN
LEHMANN—
HARDTLEBEN 1931
LEHMANN—
HARDTLEBEN 1935
LEHNER, 1926
LEHNER, 1930
LEIXNER
LUGLI, 1924 A
LUGLI, 1924 B
LUGLI, 1934
LUGLI, 1935
MADDALENA
MARCHETTI-LONGHI
MAU
MUÑOZ, 1932
MUÑOZ, 1935, Cap.
MUÑOZ, 1935
NIBBY
NISPI-LANDI
OVERBECK—MAU
OVIDIUS
PALLADIO
PETZ
PIOJAN
PLATTNER—
BUNSEN—GERHARD
PLINIUS
PONTI
REBER
RICCI, 1913
RICCI, 1927—1928
RICCI, 1932
RICCI, 1933 A
RICCI, 1933 B
RICHTER 1889
RICHTER, 1901
ROBATHAN
ROSCHER
RÖSCHTELL
RUGGERO
SCHNEIDER
STATIUS
SUETONIUS
TACITUS
THÉDENAT
TITUS LIVIUS
TOEBELMANN
UGOLETTI
UNWINN
VITRUVIUS
WIEGAND
WYMER
GROSSI, O.: *The Forum of Julius Caesar and the Temple of Venus Genetrix*. Memoirs of the American Acad. in Rom 1936.
HOLTZINGER, H.: *Timgad und Röm. Prov. Arch.* Berlin—Stuttgart.
HORN, R.: Die neuesten Ausgrabungen zur Freilegung der Kaiserfora. *Gnomon* 1932.
HÜLSEN, C. H.: Anordnung des Stadtplanes. *Röm. Mitt.* 1984.
HÜLSEN, C. H.: *Dans le Forum Romain*.
JORDAN, H.: *Topographie der Stadt Rom im Altertum*. Berlin 1871—1885.
KIEPERT, H.—HÜLSEN, C. H.: *Forma Urbis Romae antiquae*. Berlin 1912.
KRENCKER, D.: Römische Städtebaukunst . . . *Berichtsheft d. 72. Hauptversammlung d. Verein d. Ing.* Trier 1934.
KUHN, A.: *Geschichte d. Baukunst*. Einsiedeln 1909.
LABACCO, A.: *Libro appartenente a l'Architettura nel qual si figurano alcune notabili antichità di Roma*. Roma 1552.
LANCIANI, R.: *Forma Urbis Romae*. Milano 1893—1896.
LANCIANI, R.: *Storia degli scavi di Roma*. Roma 1902.
LANCIANI, R.: *Das Forum Romanum*. Roma 1910.
LAVEDAN, P.: *Histoire de l'urbanisme*. Paris 1928.
LEHMANN, H.—HARDTLEBEN, K.: Wesen und Gestalt griechischer Heiligtümer. *Die Antike*. 1931. Band. 7.
LEHMANN, H.—HARDTLEBEN, K.: *Importanza e valore della resurrezione di Ostia per la conoscenza della Romanità*. Roma 1935.
LEHNER, H.: *Das Römerlager Vetera bei Xanten*. Bonn 1926.
LEHNER, H.: *Vetera*. Berlin—Leipzig 1930.
LEIXNER, O.: Das Stadtgrundriss und seine Entwicklung. *Österreich. Bundesverl.*
LUGLI, G.: La genesi del sistema stradale di Roma antica. *Atti. III. Congr. Naz. di Studi Romani*.
LUGLI, G.: *La zona archeologica di Roma*. Roma 1924.
LUGLI, G.: Restauro del tempio di Venere Genitrice nel foro di Cesare. *Pan* 1934. 1.
LUGLI, G.: Restauro di Venere e Roma. *Pan* 1935.
MADDALENA, L.: I Marmi dei Fori Imperiali. *Roma* 1935. 9.
MARCHETTI-LONGHI, G.: *Gli scavi del Largo Argentina*. Roma 1933.
MAU, A.: *Pompei in Leben und Kunst*. Leipzig 1908.
MUÑOZ, A.: La Via dell'Impero e Via del Mare. *Capitolium* 1932. nov.
MUÑOZ, A.: Il tempio di Venere Genitrice. *Capitolium* 1935. V.
MUÑOZ, A.: *Roma di Mussolini*. Milano 1935.
NIBBY, A.: Roma nell'anno MDCCCXXXVIII. Roma 1839.
NISPI-LANDI, C.: *Roma monumentale dinanzi all' Umanità*. Roma 1892.
OVERBECK, J.—MAU, A.: *Pompeji in seinen Gebauten*. Leipzig 1884.
OVIDIUS: *Ars amatoria*.
PALLADIO, A.: *I quattro libri dell'architettura*. Venezia 1570.
PETZ, S.: *Ókori lexikon*.
PIOJAN, I.: *History of Art*.
PLATTNER, E.—BUNSEN, C.—GERHARD: *Beschreibung der Stadt Rom*. Tübingen 1937.
PLINIUS: *Historia naturalis*. Leipzig 1897—1909.
PONTI, G.: La zona dei Fori Imperiali. *Capitolium* 1933. febr.
REBER, F.: *Die Ruinen Roms*. Leipzig 1879.
RICCI, C.: Per l'isolamento degli avanzi dei Fori Imperiali. *Bull. d'Arte* 1913.
RICCI, C.: *Gloriose imprese archeologiche*. Roma 1927—1928.
RICCI, C.: Il Foro di Cesare. *Capitolium* 1932. 4. és 8.
RICCI, C.: Foro di Cesare, Via dell'Impero. Roma 1933.
RICCI, C.: Il Foro di Cesare. *Illustr. Ital.* 1933. nov. 26.
RICHTER, O.: Die Augustusbauten auf dem Forum Romanum. *Jahrb. d. K. D. Arch. Inst.* 1889. IV.
RICHTER, O.: *Topographie der Stadt Rom*. München 1901.
ROBATHAN, D.: The Basilica Argentaria. *American Jour. of Philology*. Chicago 1934. 55.
ROSCHER, W. H.: Über die Reiterstatue Julius Caesars auf dem Forum Julium. *Berichte d. Sachs. Gesellschaft. d. Wissenschaften*. 1892.
RÖSCHTELL: *Beschreibung der Stadt Rom*. Stuttgart.
RUGGERO, E.: *Il Foro Romano*. Roma 1913.
SCHNEIDER, A.: *Das alte Rom*. Leipzig 1896.
STATIUS: *Silvae*. Leipzig 1911.
SUETONIUS: *Vita Caesarum*. Firenze 1882.
TACITUS: *Annales*. Leipzig 1884.
THÉDENAT, H.: *Le Forum Romain et les Forums Impériaux*. Paris 1898.
TITUS LIVIUS: *A római nép története a Város alapításától*. I—IV. Budapest 1982.
TOEBELMANN, FR.: *Römische Gebälke*. Heidelberg 1923.
UGOLETTI, A.: Brescia. *Italia Artistica*. No. 50. Bergamo 1929.
UNWINN, R.: *Grundanlagen des Städtebaues*. Berlin 1922.
VITRUVIUS: *Dell'architettura*. Pisa 1978.
WIEGAND, T.: *Baalbeck*.
WYMER, J.: *Marktplatzanlagen der Griechen und Römer*. München 1916.

Zusammenfassung

Der Autor arbeitete im Jahre 1934 am damals seit zwei Jahren freigelegten Cäsarforum mit der Genehmigung der Ufficio Antichità e Belle Arti. Er fertigte zwei Monate lang Vermessungszeichnungen und Photos an. 1964 war er erneut am Forum tätig, der größte Teil der hier veröffentlichten Abbildungen stammen von ihm.

Im ersten Teil des Buches wird der allgemeine Charakter der antiken römischen Foren (Abb. 1—34), die Lage des Forums im Stadtgrundriß, der Unterschied zwischen der griechischen Agora und dem Forum, das Verhältnis zwischen dem Castrum und der aus ihm entwickelten Stadt behandelt. Der Autor verweist auf die unterschiedlichen Meinungen in den das Verhältnis von Cardo und Decumanus bzw. Forum behandelnden Studien. Er behandelt die charakteristischen Züge der Ausgestaltung der Foren, den länglich-viereckigen Grundriß, das einfache Äußere, den architektonischen Reichtum des Inneren, die Tabernen, den Porticus und sonstige Gebäude. Besondere Sorgfalt wird der Lage des Tempels gewidmet, nicht nur bei den römischen Kaiserforen, sondern auch in anderen Teilen des Reiches. Er stellt fest, daß der Tempel anfangs auf dem Forum stand, aber im Verlauf der Zeit wurde ein immer kleinerer Teil des Tempels in der Area gebaut, und hie und da wurde er gänzlich verdrängt. Neben vielen anderen Beispielen erwähnt er hier auch das Cäsarforum und den Venus-Genetrix-Tempel, wo zur Zeit Cäsars das Vorpodium und die Hauptfassade noch in der Area standen, doch nach dem Bau der Basilica Argentaria und der zwei Triumphbogen nur noch das Vorpodium in der Area verblieb. Bei den römischen Kaiserforen wird auch das Verhältnis zwischen der Area und dem Tempel untersucht. Das Werk beschäftigt sich weiterhin mit der stadtregulierenden Rolle der römischen Kaiserforen und mit den damit verbundenen gewaltigen Erdarbeiten. Die Kaiserforen entsprachen nicht den Bedürfnissen des Verkehrs in Nord-Süd-Richtung. Im Ensemble der römischen Kaiserforen standen die Gebäude raumkünstlerisch nicht miteinander in Verbindung, jedes stand allein, voneinander abgesondert. Auch die entwickelte Raumkunst im Inneren der öffentlichen Gebäude, die man

so oft beobachten kann, ist bei den offenen Räumen nicht zu finden.

Von diesem Gesichtspunkt aus behandelt der Autor auch die Plätze und die Tempelhöfe außerhalb Roms (Abb. 23—28). Daneben untersucht er die familiären Bezüge bei den Kaiserforen.

Mit der Bautätigkeit unter Cäsar und Augustus an der Area des Forum Romanum wurde keine solche Geschlossenheit und Umgrenzung der Area erreicht, welche für die späteren Foren so charakteristisch ist.

Es werden die Raumbildung vor dem Bau des Cäsarforums und die Unterschiede zwischen dem Cäsarforum und dem Forum von Pompeji untersucht. Das Forum von Pompeji ist ein Teil des öffentlichen Lebens der Stadt, mit vielen einmündenden Straßen und öffentlichen Gebäuden. Auf das Cäsarforum führten keine Straßen, und außer der Tabernenreihe gibt es keine Gebäude öffentlichen Charakters.

Der erste Teil des Buches beschäftigt sich mit der östlichen Raumgestaltung (Abb. 23—33).

Im zweiten Teil wird das Cäsarforum und seine Umgebung behandelt. Hier werden Entstehung, Verfall und Freilegung erörtert, weiterhin die Area, Tabernenreihe, der Porticus, der Tempel, die Basilica Argentaria, der Triumphbogen und der Clivus Argentarius beschrieben.

In der Area, in den Fontänen mit Parapet vor dem Tempelpodium meint der Autor den von Ovidius erwähnten, mit Nymphen verzierten Brunnen zu entdecken (Abb. 49—54). Er findet in der Area keine Spuren der von Literaten der Antike erwähnten Reiterstatue Cäsars. Er stellt einige Postamente aus der Area vor (Abb. 55, 56).

Jedes Glied der Tabernenreihe wird untersucht und dabei festgestellt, daß die Fassadenwand zum Forum nicht mit der Längswand der Tabernen verbunden worden war und sie sich deshalb nach vorne neigte. Zur Zeit Cäsars wurde jede Wand Opus rusticum ausgeführt, was später, wahrscheinlich zur Zeit des Baus der Forica, abgehauen wurde, um die Fassade mit Steinarchitektur zu bekleiden. Die Innenseite der Mauer wurde verputzt, doch auch heute sind Reste vom Opus rusticum zu finden. Der

Autor gibt über den Zustand der Hauptfassade zur Zeit Cäsars eine zuverlässige Rekonstruktion, während er die Steinverkleidung nur zum Vergleich abbildet, ohne architektonischen Beweis (Abb. 61). In Verbindung mit der Treppe der Taberna III untersucht er die Frage, ob man über eine ein-, zwei- oder dreiarmlige Treppe vom Porticus zum Clivus Argentarius hinaufgelangen konnte. Hier zieht er auch die beiderseitigen Türöffnungen der Taberna in Betracht. Er beschäftigt sich auch mit der Treppe in der Taberna IX (Abb. 66—69, 74). Was die Decken der Tabernen anbelangt, so findet er nicht viele zuverlässige Spuren, aber er macht doch einen Versuch zur Rekonstruktion ihres Zustandes zur Cäsars und Hadrians Zeit (Abb. 75). Für die Dächer der Tabernenreihe gibt es überhaupt keinen Anhaltspunkt.

Die Forica wurde erst später in die Tabernenreihe gebaut, ihr Eingang lag zum Clivus Argentarius. Ihr halbkreisförmiger Grundriß war nicht durch die örtlichen Gegebenheiten bedingt, im Gegenteil, diese bedeuteten nur Schwierigkeiten. Bei der Ausgestaltung mit einer Säulenreihe im Inneren spielten ausschließlich baukünstlerische Erwägungen eine Rolle. Diese Lösung macht diese Forica unter den übrigen Foricen zum anspruchsvollsten architektonischen Bauwerk. Der Fußboden mit Hypokaustum-System war nicht zur Heizung gedacht, darauf weisen keine Spuren einer Heizungseinrichtung, wahrscheinlich war das System wegen der Ausgestaltung des Parapets der zum Forum gehenden halbkreisförmigen Fensteröffnungen und des Eingangsniveaus wegen notwendig (Abb. 76—81). Zur Überdeckung der Forica sind zwei Rekonstruktionen gegeben.

Der Porticus wurde im 3.—4. Jh. errichtet (Abb. 82—86). Ein Teil der Säulen wurde nach den Ausgrabungen wieder aufgestellt. Ursprünglich hatte er ein Satteldach mit Holzkonstruktion, sein Fußboden war durch drei Treppen, an denen antike Wurfspiele eingeritzt sind, mit der Area verbunden.

Das bedeutendste Gebäude des Cäsarforums ist der Tempel der Venus Genetrix, den Cäsar zu Ehren seiner Stammutter erbauen ließ. Das Podium des Tempels besaß schon zur Zeit Cäsars ein Vor- und Seitenpodium, der Grundriß des letzteren war hinten schräg abgeschnitten, was die hier stehende Opus-reticulatum-Ziegelwand beweist. Das Vorpodium war schmaler als heute, zu beiden Seiten führte eine Treppe, u. zw. von hinten nach vorn (Abb. 88—100). Es werden weiterhin die Treppensysteme der römischen Tempel untersucht (Abb. 101) und festgestellt, daß ausschließlich der Tempel der Venus Genetrix über eine solche Treppe verfügt, die die lange Area vor dem Tempel nicht erfordert. Sein Ziel konnte gewesen sein, daß das Vorpodium zur Area hin wie die Erhebung eines Rostrums ausgebildet werde. Alle Außenflächen des Podiums waren in Opus-rusticum-Technik ausgestaltet, so wie die der Tabernenreihe. Eine andere Eigentümlichkeit des Tempels zur Zeit Cäsars war, daß der Grundriß der

Apsis nicht nur innen, sondern auch außen gewölbt war, was in der äußeren Masse des Tempels charakteristisch zur Geltung kommt.

Der Tempel der Venus Genetrix wurde unter der Herrschaft Trajans umgebaut, das Vor- und Seitenpodium wurde vergrößert, die Apsis außen in ein Viereck verwandelt und die Säulenreihe, die aus der Zeit Cäsars stammt, entfernt. Man stellte die Säulen an drei Seiten, die Säulen stoßen hinten an eine massive Wand.

Bei der Erweiterung wurde zuerst eine Steinverschalung errichtet, hinter dieser eine gut bindende Masse gegossen, deren Konstruktion und Zusammensetzung vom Autor untersucht werden. An der senkrechten Seite des Gusses ist an zahlreichen Stellen der Abdruck der Steine der Verschalungswand und das Nest der eingebundenen Steine zu sehen, in dem Enden der abgebrochenen Steine zu beobachten sind. Die Verschalungswand erhielt außen eine Marmorverkleidung, aus der Fragmente des Sockels, der mittleren Platte und des oberen Gesimses erhalten geblieben sind (Abb. 88). Die Seitentreppe weist Spuren mehrerer Umbauten auf, sie ist etwas konfus, unbequem, beim Triumphbogen eng. Wenn die Treppen, ohne die zwei Absätze nach oben führen würden, hätte der Treppenraum kürzer und der untere erste Absatz größer gebaut werden können.

Von der vom Vorpodium zum Pronaos führenden Treppe sind keine Spuren erhalten geblieben. Die zwei Seitenblöcke an der Hauptfassade beweisen, daß hier Postamente standen, darauf wahrscheinlich Statuen, und daß die Treppe zwischen ihnen emporführte, oder vor der Säulenreihe, oder z.T. zwischen den Säulen verlief. Für beide Möglichkeiten kennen wir Beispiele.

Der Autor untersucht die Rankenverzierung des Frieses vom Hauptgesims und analysiert einige Glieder des Kranzgesimses (Abb. 110—125). Von den Fragmenten des Tympanons stellt er dessen Beugungswinkel und Dimensionen fest (Abb. 126).

Im Inneren der Cella findet er keine Überbleibsel der Architektur, weder von der Eingangsseite noch von der Apsisseite. 1934 fand und vermaß er noch Abdrücke des Marmorbelages der Cella, die aber seitdem verschollen sind. Von der in die Apsis führenden Treppe und von der Ausbildung der Apsis ist nichts erhalten geblieben. Neben der Apsis führt ein Gang in einen kleinen Raum.

Im Buch wird die Decke des Pteromas rekonstruiert (Abb. 131—133). Die Außenwand der Cella untersuchend, behauptet er, sie soll mit Marmorplattenbelag aus Scheinquadern bedeckt gewesen sein, und das von ihm rekonstruierte große Relief mit dem Stieropfer der Amors placiert der Autor hierher (Abb. 134—139). Vom Relief fertigte er eine Rekonstruktionszeichnung an und untersucht ähnliche Fragmente in verschiedenen Museen (Abb. 138—140). Von den Marmorfragmenten die in den Tabernen aufbewahrt sind, rekonstruiert er einfigurige Kassettenreliefs mit Amorszenen (Abb. 134) und sucht den Platz dieser Reliefs (Abb. 142).

Er beschäftigt sich mit der Innenarchitektur der Cella und mit deren Längsseite, brauchbare Fragmente suchend. Erstmals fertigt er ihre Rekonstruktion an (Abb. 145—156). Ein Bruchstück des Geisons meint er an der Hofloggia des Palazzo Farnese zu entdecken (Abb. 149—150). Mit Hilfe der bekannten gewöhnlichen Proportionen der korinthischen Säulenordnung rekonstruiert er die ganze architektonische Ausbildung dieser Innenseite.

Was die Überdeckung der Cella anbelangt, so untersucht der Autor die Möglichkeiten eines Gewölbes und einer Plattendecke (Abb. 161) und stellt fest, daß hier wahrscheinlich eine Plattendecke vorhanden war, weil jedes Gewölbe Schnittspuren im Dachboden hinterlassen hätte, nur dann nicht, wenn eine Erhöhung durch eine Attikawand am Hauptgesims existierte, worauf jedoch keine Überbleibsel hinweisen.

Er legt die bis jetzt veröffentlichten Rekonstruktionszeichnungen des Cäsarforums dar und stellt fest, daß diese solche architektonische Details enthalten, welche von den erschlossenen Resten nicht bestätigt werden (Abb. 162, 163).

Der rechte Pfeiler des Triumphbogens wurde teilweise auf die Treppe des Podiums gebaut und war wesentlich schmaler als der linke, was bei der Lösung seiner architektonischen Form Schwierigkeiten bereiten konnte. Vom Gurtgesims des linken Pfeilers blieb ein Bruchstück erhalten, doch dies war auch ursprünglich nur an drei Seiten des Pfeilers vorhanden, weil es sonst an der zur Basilica Argentaria gewandten Seite so niedrig gewesen wäre, daß es die Fußgänger gestört hätte. Von der Architektur des Gurtgesims ist nichts erhalten geblieben, deshalb kann man es nicht rekonstruieren. Die zwei in der Area liegenden Ziegelwandbruchstücke stammen zwar vom oberen Teil des Triumphbogens (Abb. 171, 172), enthalten aber keine architektonischen Elemente.

Der Autor untersuchte die Basilica Argentaria, dabei vermaß er den Grundriß und den Aufbau des Gebäudes (Abb. 182—187). Die Rückwand der Basilica stützt die Seitenwand des Kapitols, ihre Konstruktion untersucht er an der Seite der Öffnung, die zur Grotte führt. An dieser Wand blieb in dem zweischichtigen Verputz eingeritzte Schrift erhalten. Die mittlere Pfeilerreihe ist aus Ziegel, die äußere aus Peperino, mit Opus-rusticum-Oberfläche. Das Pfeilerkapitell befindet sich in rekonstruierbarem Zustand. Der Unterteil einiger Peperino-Pfeiler besteht aus Travertinblöcken. Der Grundriß der Basilica ist L-förmig, vom ost-westlichen Teil blieb nur die äußere Pfeilerreihe erhalten, die sich dahinter

befindenden Pfeiler ragen aus der neuen Stützwand heraus. Das Gußgewölbe des nord-südlichen inneren Schiffes wurde nach der Ausgrabung wiederhergestellt. Vor der Ost- und Südfassade der Basilica befindet sich ein unbedeckter freier Raum, zu dem drei Treppen führen: eine am Ende des unter dem Triumphbogen von der Area hindurchgehenden Weges, die beiden anderen vom Fußbodenniveau des Porticus, von beiden letzteren befindet sich keine in der Achse der Basilicaschiffe. Im östlichen Gebiet liegen mehrere riesige Steinkonsolen (Abb. 188, 189), die sich voneinander etwas unterscheiden. Wahrscheinlich stammen sie von der Fassade der Basilica, stützten Erker oder eine hervorspringende Wand. Die Architektur kann wegen der geringen Menge der Überbleibsel nicht rekonstruiert werden.

Die alte Straße Clivus Argentarius verlief an der Nordseite des Kapitols, vom Forum Romanum bis zur Via Lata (heute Corso). An beiden Seiten stehen Gebäude aus verschiedenen antiken Perioden (Abb. 192—195). Das antike Straßenpflaster aus Stein ist noch vorhanden. Das bedeutendste Gebäude ist das Nymphäum (Abb. 196, 197).

Die letzte Abbildung (Abb. 198) zeigt das rekonstruierte Bild des nördlichen Endes des Cäsarforums, von den Gebäuden wird nur das aufgezeigt, was der Autor mit Sicherheit am Ort vorfand. Er „bekleidet“ die Gebäude nicht mit nicht beweisbarer Architektur. Den Porticus und den Triumphbogen läßt er weg, damit die dahinterliegenden Gebäude nicht verdeckt werden.

Die bedeutendsten Feststellungen des Autors sind folgende:

Verbindung des Cäsarforums zu den benachbarten Foren.

Stelle des Tempels in den Foren.

Außen- und Innenwände der Tabernen mit Opus-rusticum-Ausbildung, die Fassadenwand war nicht mit den Längswänden der Tabernen verbunden.

Auch die Fassadenoberflächen des Podiums des Venus-Genetrix-Tempels waren zur Zeit Cäsars mit Opus rusticum ausgebildet, die Treppe befand sich nicht vorne, sondern seitlich, weiterhin gab es ein Seitenpodium. Das Treppensystem des Tempels ist unter sämtlichen antiken Tempeln alleinstehend; dies macht die wesentlichste architektonische Bedeutung des cäsarzeitlichen Tempels aus.

Eine weitere Eigenheit des Tempels ist die äußere Rundung der Apsis.

Die Rekonstruktion der Decke des Pteromas.

Äußere und innere Rekonstruktion der Längsseiten der Cella.

Summary

With the permission of the Ufficio Antichità e Belle Arti the author worked in the forum of Caesar, excavated two years ago, in 1934. He made a series of survey drawings and took photos during the two months at his disposal. In 1964 he resumed his work in the forum. The majority of illustrations in this book are the author's own work.

In the first section of the book the author surveys the general characteristics of Roman forums (Figs 1–34), the location of the forum in the ground-plan of the city, the differences between the Greek agora and forum, as well as the relation of castrum and the city developed from it. He points out the differences of opinion in studies dealing with the relation between *Cardo* and *Decumanus*, as well as the forum. He discusses the characteristic features in the shaping of forums, the elongated quadrangular plan, the plainness of the exterior, the large-scale architectonic richness of the interior, the *tabernae*, the *porticus* and other buildings. He examines with special care the location of the temple not only in Roman imperial forums, but also in other parts of the Empire. He states that at first the temple was in the forum, but in the course of time a continuously smaller part stood in the *area*, and in some places was ousted completely. Among other examples he quotes the forum of Caesar and the temple of *Venus Genetrix*. In Caesar's time the fore-podium and the main façade of the temple was still in the *area*, but after the construction of the *Basilica Argentaria* and the two triumphal arches, only part of the fore-podium remained in the *area*. With respect to Roman imperial forums he discusses the relation of *area* and temple. He is studying the role of Roman imperial forums in town-planning, the excavation of enormous earth masses connected with this; the demand of the city for traffic in north-southern direction was not satisfied by the imperial forums. As a body, the imperial forums of Rome are stereoartistically not connected with each other, every one is detached, isolated from the other. The highly developed art of space—so often appearing in the interior of public buildings—is not present in open places. From this point of view the author studies the open places, temple-courts outside Rome (Figs 23–28) and the family aspects of imperial forums.

In the case of the Forum Romanum the buildings of Caesar and Augustus did not result in the enclosedness of the *area*, which is so characteristic for later forums.

The author investigates the different spatial constructions prior to the building of Caesar's forum and is looking for differences between the forum of Caesar and that of Pompey. The latter is characteristic of the urban public life, with a number of small streets leading into it and numerous public buildings; no streets are leading to the forum of Caesar and there are no public buildings except for the row of *tabernae*.

The first part of the book deals with eastern spatial constructions (Figs 23–33).

The second part is devoted to the forum of Caesar and its environment. It gives a review of the history of building operations, destruction and uncovering of the forum; details the *area*, the row of *tabernae*, the *porticus*, the *Basilica Argentaria*, the triumphal arch and the *Clivus Argentarius*.

Concerning the parapet-walled *fontanae* situated within the *area* in the front of the temple-platform, the author seems to recognize the fountain decorated with statuettes: the *Nymphaeum* mentioned by Ovid (Figs 49–54). He finds no traces of the equestrian statue of Caesar mentioned by ancient authors. He presents some pedestals of the *area* (Figs 55–56).

In measuring each unit of the row of *tabernae*, he states that the frontal wall facing the forum was not bounded into the longitudinal wall of the *tabernae* and thus, inclined forward. In the time of Caesar the walls were of *opus rusticum* execution, which was later—probably when the *forica* was built—chiselled off in order to cover the façade on the outside with stone architecture and to plaster over the wall-surfaces on the inside; remnants of the *opus rusticum* are present in several places. The author draws a reliable reconstruction of the condition of the main front in Caesar's time, while of that with stone facing he draws the front only for comparison, without actual architectonic proof (Fig. 61). Concerning the stairs built in *taberna* No. III, the author analyses the question: whether the *Clivus Argentarius* was reached from the *porticus* by one, two or

three flights. From this respect he takes into consideration the doorway on the two sides of the tabernae. The stairs of taberna No. IX are also discussed (Figs 66–69 and 74). With respect to the roofing of the tabernae the author does not find many positive traces, but makes an attempt to reconstruct the condition in Caesar's and Hadrian's time (Fig. 75).

The forica was added subsequently to the row of tabernae; its entrance opened from the Clivus Argentarius. Its semicircular plan was not due to the local conditions, in fact they made it more difficult. It was constructed in this form solely for architectural reasons with internal colonnade. This solution renders it to an architectural construction of the highest level among all foricae. Its hypocaustum-like floor was not built for heating purposes, since there is no trace referring to heating equipment. Most likely it was designed for building the parapet of semicircular window apertures in the direction of the forum, as well as the entrance level (Figs 76–81). The author draws two reconstructions for the covering of the forica.

The porticus was constructed in the 3rd or 4th century (Figs 82–86). Some of the columns were set upright after excavation. The covering was wooden gable-roof, the floor joined the area with three steps, on which antique drawings of throwing games are engraved.

The most significant building of Caesar's forum is the temple of Venus Genetrix erected in honour of Venus, the ancestress of Caesar. The temple's podium had a fore- and side-podium already in Caesar's time. According to the evidence of the opus reticulatum brickwork existing here, the ground-plan of the latter podium had an oblique cutting at the back. The fore-podium was narrower than at present, on both sides single-flight stairs were leading up from the back to the front (Figs 88–100). The author analyses the antique temples of the Roman age with respect to the system of stairs (Fig. 101) and states that only at the temple of Venus Genetrix is this type of stairs, which the long *area* in front of the temple had not required. Most likely the purpose was that from the *area* the fore-podium should be quasi the raised platform of the rostrum. Similarly to the row of tabernae, the external surfaces of the podium were of opus rusticum shape. The other specific feature of the temple in Caesar's time was that the apsis was arched on the inside and the outside, standing out characteristically on the external body of the temple.

The temple of Venus Genetrix was rebuilt in the age of Trajan; by enlarging the fore- and side-podium, squaring the exterior of the apsis and removing the order of columns of Caesar's time from the podium a new build-up was created: the columns stand on three sides, ending at the back in solid wall.

In the course of extension first a stone moulding-wall was built, behind this a well-hardening mass

was poured, the structure and composition of which is analysed by the author. On the vertical side of the cast the impression of stones of the moulding-wall and the pocket of junction stones, within these the broken ends of the stones are visible in several places. The outside of the moulding-wall was panelled with marble, of which fragments of the base, central slab and upper ledge remained (Fig. 88). The sidestairs show traces of several rebuildings, it is rather disordered, inconvenient and narrow at the triumphal arch. Without the two landings the steps could proceed continuously, the stairway be shorter and the starting lower landing larger.

No trace remained of the fore-podium, of the stairs leading to the pronaos. The moulded mass of the main front shows that a platform stood here, most likely with statues, and that the stairs proceeded between them, either in the total length of stairway in front of the colonnade or to some extent in the intercolumniation. Elsewhere there are examples for both arrangements.

Of the main cornice the author analyses the foliation of the frieze and individual members of the crown (Figs 110–125). From the two fragments of the tympanum he determines its angle of inclination and dimension (Fig. 126).

In the interior of the cella he does not find remnants pertaining to the architecture of the entrance or apsidal side. On the floor of the cella he had assessed the imprint of the marble covering in 1934, this has since disappeared. Nothing remained of the stairs leading to the apsis and of the construction of the apsis. A small passage is leading into a small room next to the apsis.

The author reconstructs the ceiling of the pteroma (Figs 131–133). Studying the outer side of the wall of the cella he states that it was panelled with pseudoashlar marble plates and that the large relief reconstructed by him and representing Cupids sacrificing a bull, is—probably—in its place here (Figs 134–139). Studying analogous remnants in various museums, he makes a reconstruction drawing of the relief (Figs 138–140). Sorting out from the marble fragments stored in the tabernae, he reconstructs one-coffered reliefs representing Cupid (Fig. 143). He is looking for the place of these reliefs (Fig. 142).

Of the internal architecture of the cella the author is dealing with the long side, searching for available fragments. For the first time he carries out the reconstruction (Figs 145–156). He thinks to have found the fragment of the geison in the back loggia of the Palazzo Farnese (Figs 149–150). He identifies the complete architecture of this internal side, making use of the customary proportions of the Corinthian order of columns.

Concerning the covering of the cella, he considers the eventuality of vault and flat roofing (Fig. 161) and states that it was a flat roofing, since any vaulting would have indented the garret-space, unless there was an attic wall raising on the main cornice, of which, however, there is no indication.

The author presents the reconstruction drawings of the forum of Caesar published so far, and states that they contain architectonic details, which are not supported by excavated remnants (Figs 162–163).

The right pillar of the triumphal arch was partly erected on the stairs of the podium and is considerably narrower than the left: this might have caused difficulties in solving the architecture. A piece of the string-course is still on the left pillar, but also originally it was only on three sides of the pillar, because on the side facing the Basilica Argentaria it would have been too low and obstruct traffic on the flooring. Nothing remained of the architecture of the string-course, it cannot be reconstructed. Though the two gigantic brick-wall fragments lying in the *area* are from the upper part of the triumphal arch, they have no architectonic elements (Figs 171, 172).

Studying the building of the Basilica Argentaria, the author assesses ground-plan and build-up (Figs 182–187). The rear wall of the Basilica supports the side of the Capitolium, the structure of which he is investigating on the side of the chiselled opening leading to the small grotta situated at the back. On the wall numerous writings scratched in the two-layered mortar survived. The central row of pillars is of brick, the outer peperino with opus rusticum surfaces; the capital is in restorable condition. Some peperino pedestals are of travertine blocks. The Basilica is L-shaped, of the east–west side only the external pillars remained, the pillars behind project from the new supporting wall. The moulded vault above the north–south internal nave was restored after excavation. In front of the eastern and southern façade of the Basilica is a roofless place, to which three stairs are leading: from the *area*, at the end of the road section under the triumphal arch, the other two from the floor level of the porticus; the latter are not in the axis of the naves of the Basilica. In the eastern *area* several huge stone consoles are

lying (Figs 188–189) differing slightly from each other; most likely they were on the façade of the Basilica supporting a balcony or an overhanging wall. In view of the few remnants the architecture of the Basilica cannot be reconstructed.

Clivus Argentarius is an ancient road running along the northern side of the Capitolinus, from the Forum Romanum to Via Lata (the present Corso). On both sides are various buildings established in ancient times (Figs 192–195). The ancient stone pavement still exists. The most significant building is the Nymphaeum (Figs 196–197).

On the last figure (Fig. 198) the author presents the picture of the reconstructed northern end of Caesar's forum, displaying of the buildings only as much as he could find positive data on the site. He does not "attire" the buildings with unprovable architecture and does not display the superstructure of the porticus and the triumphal arch, because they would obstruct the details behind them.

The most important statements of the author are as follows.

The relation between Caesar's and other forums.

The site of temple in the forum.

The external-internal walls of the tabernae were of opus rusticum execution, the front wall was not linked up with the long wall of tabernae.

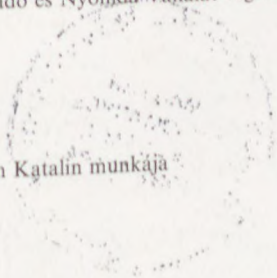
In Caesar's time the front surfaces of the podium of the Venus Genetrix temple were also of opus rusticum execution, the stair was not at the front, but sideways and in addition the side-podium existed. The flight of stairs of the temple is unique among all ancient temples, and this represents the greatest architectural significance of the temple of Caesar's time. The apsis was arched also on the outside and this is likewise a specific feature of this temple.

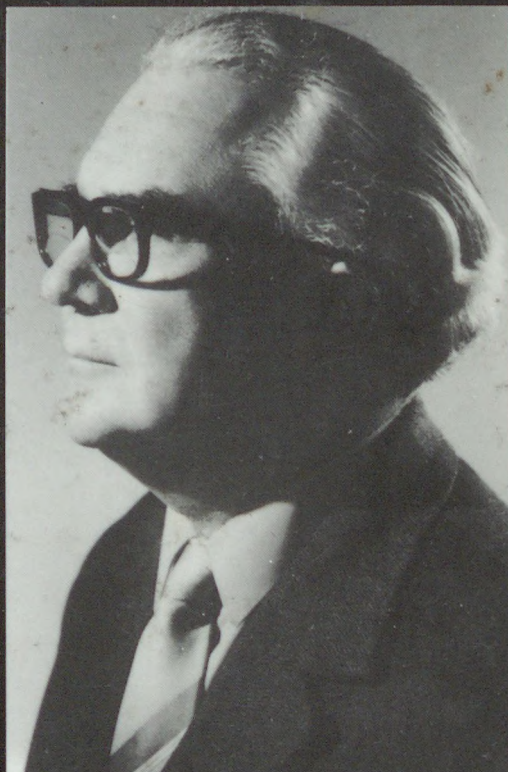
Reconstruction of the pteroma ceiling of the temple.

Architectural reconstruction of the long wall of the cella: inside and outside.

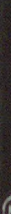
A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990
Nyomdai táskaszám: 18308
Felelős szerkesztő: Baik Éva
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
A borító- és kötésterv Keresztfalviné Bardón Katalin munkája
Kiadványszám: 2254
Megjelent: 22,14 (A/5) ív terjedelemben

Dr. Bardon Alfréd (Érsekújvár, 1904 — Budapest, 1986) építész, műegyetemi tanár. Építészmérnöki oklevelét 1927-ben Budapesten kapta. 1928—30 között a római Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, régészeti és városépítészeti tanulmányai mellett a magyar múlttal kapcsolatos emlékek felméréseivel és ismertetésével foglalkozik. Több jelentős lakó- és középületet, kiállítási pavilont tervezett Milánótól Csíkszeredáig, Baritól Kolozsvárig. 1960-ig, kényszerű nyugdíjazásáig vezette a Budapesti Műszaki Egyetem Rajzi Tanszékét. Képzőművészeti és ábrázoló geometriai tankönyvei mellett az itáliai etruszk, görög, normann és a spanyol építészetéről jelentek meg könyvei. Jelentős egyházművészeti tevékenységet is folytatott. Sokoldalúságát bizonyító képzőművészeti alkotásait több múzeumban és építész szakmai szervezet helyiségeiben mutatta be.

Utolsó könyvének témája, a római Caesar-forum, 1928-tól foglalkoztatta. Sem az olasz, sem a nemzetközi szakirodalomban nem jelent meg ilyen terjedelmű és célkitűzésű publikáció. A könyv első részében általában vizsgálja a forum elhelyezkedését a városalaprajzban, alakját, a városi közlekedés és a forum összefüggését, a templom és a középület helyét, a császári forumoknál a császári ház átalakító hatását, az antik római építészetben a szabad terek kapcsolatát térművészeti szempontból. A könyv második, lényegesen nagyobb részében először a Caesar-forum építését, pusztulását majd feltárását ismerteti (antik és újkori irodalom), majd saját felmérései és helyszíni tanulmányai alapján tárgyalja a Caesar-forum egyes részeit: az areát a fontanákkal, a tabernákat, foricát, porticust, a Venus Genetrix-templomot, a diadalívet, a Basilica Argentariát és végül a Clivus Argentariust. Az architektonikus részleteket alaktani szempontból, felmérési rajzokban ábrázolja. Csak olyan mértékben készít rekonstrukciót, amilyen mértékben azt bizonyítani is tudja.

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

1885

BARRETT'S

CONDON'S

CAESAR'S

FORUM

FROM

BARRETT'S

CONDON'S

CAESAR'S

FORUM

FROM

BARRETT'S

CONDON'S

CAESAR'S